

בתוך מערבולת הימים

משה פראגר – היסטוריון שואה וסוכן זיכרון חרדי

מאת מלי אייזנברג

לאישי ושותפי עמית: לפסוע בעקבות החלום זו זכות; ללכת לשם בשניים – זה אושר בל יתואר.

שלי – שלך, שלך – שלי.

לילדיי היקרים מתן, רועי, יקיר, יהב ועילאי – אתם הטעם והתכלית לכול.

'למען ידעו דור אחרון בנים יגלדו יקמו ויספרו לבניהם' (תהלים עח, ו).

תוכן העניינים

מבוא

פרק ראשון: מפולין לפלשתינה

פראגה

הקהילה האורתודוקסית, חסידות גור ואגודת ישראל בפולין

העיתונות היהודית בפולין

ראשית דרכו העיתונאית של פראגר

פרוץ המלחמה וכיבוש פולין

תיעוד בפולין: מהגיוינט ועד הלשכה החשאית

ההצלה של הרבי מגור

פרק שני: השנים הראשונות בארץ

עד: 'יון מצולה החדש'

התגובה לספר ביישוב היהודי

מזעיק: המעקב אחר גורל יהודי אירופה, 1941-1945

כתבותיו של פראגר בעיתון דבר בשנים 1941-1942

הכאה על חטא

התגובה היהודית על ההשמדה, 1943-1944

ההתגברות על ה'פסיכוזה': מרד גטו ורשה

קריאה להתערבות העולם בשנת 1944

ביטויי כאבו הפרטי של פראגר בכתבותיו

מתעד: הקשר בין השואה למאבק לתקומה

הגבורה היהודית בשואה כמופת

על הגבורה היהודית במאבק ההעפלה

מנציח: משה פראגר וראשית יד ושם

ראשית הנצחת השואה הממלכתית

פראגר ותכנית ההנצחה הממלכתית

פרק שלישי: פראגר ומדינת ישראל: כתבים ומכתבים

תפקידה של מדינת ישראל: התפיסה ההיסטוריוסופית

מכתב הסטטוס קוו

היה או לא היה: הערה היסטוריוגרפית

התכתבויות עם בן=גוריון

פרק רביעי: סופר, היסטוריון והיסטוריוגרף חרדי

פראגר כפובליציסט וכהיסטוריון

ייחודה של השואה

האנטישמיות הנאצית
השמדת היהודים כתנאי מוקדם לסדר עולם נאצי
התגובה היהודית
הלקח הציוני
ספר היסטוריה אלטרנטיבי
סוגיות תמטיות
הילד היהודי
שירה יהודית בגטאות ובמחנות
משה פראגר והאנציקלופדיה העברית
ההדים לכתביו של פראגר בעיתונים בארץ ובעולם
הפנייה להיסטוריוגרפיה חרדית
הנצחת השואה ב'בית יעקב'
קידוש השם
פראגר וה'היסטוריוגרפיה שכנגד' החרדית
ההנהגה הציונית והצלת היהדות האורתודוקסית
'לחנה'ילי שלי בוורשה הדוויה בגעגועי אבי'
דבר לילדים : ייצוג השואה
טיפוח הזיקה בין היישוב לגולה לאחר השואה
ספרות הילדים החרדית

פרק חמישי: התגבשותה של תודעת השואה בחברה החרדית – הזווית של פראגר

הפולמוס על הצלת יהודים בשואה
הרב חיים מיכאל דב וייסמנדל
פראגר וייסמנדל: ראיונות עם 'עסקן ההצלה'
הלקחים מפרשת וייסמנדל
בין משה למשה: פראגר ושנפלד
'מתכנני משפט אייכמן הסוער ומסעיר [...] הנחילו לנו אכזבה מרה': על משפט אייכמן
ההכנות למשפט: פראגר כיועץ ללשכה 06
הכתבות מאולם בית המשפט
האכזבה ממשפט אייכמן
גנזך קידוש השם
הנצחת השואה בחברה החרדית
הקמתו של גנזך קידוש השם
תכניות הגנזך

אחרית דבר

רשימת המקורות

מפתח

מבוא

מדי ערב נשרף אני בכבשנים ומדי בוקר גח אני מתוכם חי וקיים ואז יש כי אני חש בעליל כי אני אינני כלל 'אני', מכיוון שאותו 'אני' שלי עלה בלהבות טרבלינקה יחד עם כל בני משפחתי, יחד עם כל אנשי קהילתי – ווארשה, אלא שמתוך אותן הלהבות התנשא עם הרוח איזו נשורת של עפר ואפר, ונשורת זו נצמדה במרומי=שחק לאותה מנגינת=הנצח שנפרצה מתוך הלהבות: 'שמע ישראל' – 'אני מאמין' [...] כזו נראית לי בעצם תכלית השיח והשיג בין ולבין עצמי, אשר אין אלה כי אם צרור פרקי התבוננות וחוויות של בן הדור הזה.

(משה פראגר)

משה פראגר היה דמות מרתקת ומיוחדת בנוף הארץ=ישראלי לפני הקמת המדינה ואחריה, ופעל להנחלת זיכרון השואה, מחקרה והנצחתה בחברה החרדית, אך הותיר חותם על עיצוב זיכרון השואה גם בחברה הישראלית הכללית. כאיש רוח וגיבור פעולה,¹ משתלב סיפור חייו בפרקים היסטוריים דרמטיים של העם היהודי.

פראגר חי בפולין בשנים האחרונות לקיומה של יהדות פולין המגוונת, הקרועה, הפגועה והתוססת. הוא היה שותף להצלתו של האדמו"ר מגור, אברהם מרדכי אלטר, ונמנה עם בני לוייתו שבאו עמו לארץ ישראל בשנת 1940. בהרצאותיו לפני קהל ובכתיבה בעיתונות עם הגיעו לארץ ישראל, הציג תיאור ראשון של אימי השלטון הנאצי בפולין, ולאחר המלחמה נמנה עם חוקרי השואה החלוצים בישראל. עד יום מותו עסק בעיצוב זכר השואה – תחילה במרחב הכללי ואחר כך בזה החרדי. בפעילותו זו ראה שליחות עליונה: 'ניצולתי רק כדי לא להשכיח את השואה [...] נשרפתי כמו כולם במשרפות. לא הכוח שלי מאיץ בי. אני שלח ציבור. ניצולתי על מנת שלא לתת מנוח'.²

יחסו של היישוב לשואה נידון במחקר השואה הישראלי,³ והיה כלי לניגוח פוליטי, כפי שמראה המחקר ההיסטורי.⁴ בפולמוס בשנת 1994 נטען כי שבתאי בית=צבי היה חלוץ הביקורת על יחסה של הנהגת היישוב לשואה,⁵ אולם המחקר האקדמי שמתח ביקורת על ההנהגה הישראלית הקדים אותו בכך.

---

* הספר מבוסס על עבודת דוקטור שכתבה בהנחיית פרופ' דן מכמן ופרופ' קימי קפלן, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2010. התרגומים מיידש הם של ד"ר לאה גרפינקל, מאנגלית – שלי.

¹ אניטה שפירא עסקה בהבחנה שבין 'איש רוח' ל'גיבור פעולה' כמושאים למחקר ביוגרפי בהרצאתה, 'מה בין ביוגרפיה'.

² ח' פרקש, 'הנושא הרדום: שיחה עם חוקר השואה משה פראגר', **הצפה**, 8.4.1975.

³ לסקירת המחקר בתחום זה, ראו: עופר, 'מבט לאחור יובלי', עמ' 443-473; פורת, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית על היישוב', עמ' 117-131; שפירא, 'ההיסטוריה של המיתולוגיה', עמ' 34-53.

⁴ עופר, 'מבט לאחור יובלי', עמ' 449. משנות השמונים של המאה ה-20 נידונה סוגיית 'היישוב והשואה' במחקר השואה הישראלי. ראו: באואר, **יהודים למכירה?**; גורני, **קריאה באין אונים**; גלבר, **תולדות ההתנדבות**; פורת ונאור (עורכים), **העיתונות היהודית בארץ ישראל**; פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא**.

⁵ בית=צבי, **הציונות הפוסט=אוגנדיית במשבר השואה**. שבתאי בית=צבי היה מורה בתל אביב, רוויזיוניסט בהשקפתו. הוא טען כי המידע על השואה הושקע בעיתונות הארץ=ישראלית וכי ההנהגה הציונית לא גילתה עניין בהצלת יהודי אירופה. הוא גם סבר כי ההיסטוריוגרפיה הישראלית על השואה דבקה בטענה שהיישוב והתנועה הציונית פעלו כהלכה כלפי יהודי השואה. ראו: כהן, **הדורות הבאים – איככה ידעו?**, עמ' 432-436. טיעוניו של בית=צבי נידונו מחדש במה שמכונה 'הפולמוס הפוסט=ציוני' בשנות

דן מכמן מזהה שני שלבים בהתפתחות המחקר האקדמי על היישוב בארץ ישראל ויחסו לשואה עד שנות התשעים של המאה ה-20.⁶ בשלב הראשון, בשנות השבעים, הוא כלל את מחקריהם של יואב גלבר, אריה מורגנטרן, וחיה וגמן=אשכולי. בשלב השני, שהחל בשנות השמונים, נוספו מחקרים פרי עטם של דינה פורת, דליה עופר, יחיעם ויץ, חיה וגמן=אשכולי, טוביה פרילינג ואחרים.⁷ בשני השלבים הללו נמתחה ביקורת על אוזלת היד של הנהגת היישוב בהצלת יהדות אירופה. בשלב הראשון הייתה הביקורת נוקבת, ואילו בשני – מתונה יותר. מכמן תלה את התמתנות הביקורת בהתפתחות חקר השואה הכללי ובהכרה מדויקת יותר של ההקשרים ההיסטוריים, אשר הרחיבה את נקודת המבט מעבר לזו המתמקדת בארץ ישראל.⁸

בראשיתו של המחקר ההיסטורי על השואה ביקשו החוקרים להתמודד עם הדימוי השלילי שבקביעות ובמנהיגיו על חלקם בהצלת יהודי אירופה עקב סוגיית הימדיעה והידיעה, קרי: מתי ידעו מנהיגי היישוב על גורלה של יהדות אירופה ובעיקר על ההשמדה השיטתית, ומה הם ידעו; בהמשך ישיר לכך עלתה השאלה על מה נחלקו מנהיגי היישוב בבואם להכריע בשאלות של תכניות הצלה ומתן סיוע כספי ליהודי אירופה.⁹ החוקרים נסמכו על יומנים, על כתבים ועל התכתבויות של אנשי הנהלת הסוכנות היהודית, ועד ההצלה וגופים אפוזיציוניים. הם הניחו שהמקורות הללו, ובכללם העיתונות היומית, משקפים נאמנה את דעותיהם של מנהיגי היישוב.¹⁰

הדיון בסוגיה של תודעת השואה ועיצוב הזיכרון שלה משולב בשאלת התגבשותו של הזיכרון הקיבוצי, שכן 'היאני' של האומה קיים רק בה במידה שיש לה זיכרון.¹¹ מוריס הלבנוקס טען כי הזיכרון הקיבוצי קיים הודות למאמץ מודע של החברה ומוסדותיה להיענות לצרכיה ולערכיה; ואף שפעולת הזיכרון אישית, היא מוכתבת באמצעות קוד פרשני שמעצבת החברה בעזרת עולם מושגים ואסוציאציות.¹² בשנות החמישים עוצבו דפוסי זיכרון השואה במדינת ישראל בעזרת עולם מושגים שטוח וחד=ממדי, והמחקרים ביקשו לחשוף את המסרים שהונחלו בדרך זו.¹³ לכן התמקדו המחקרים הללו על פי רוב בממסד הישראלי ובשיח החילוני הציוני, והתעלמו מהשפעתן של תרבויות משנה, כגון החברה החרדית, על הזיכרון בקבוצה הדומיננטית השלטת.

התשעים של המאה הקודמת. ראו: יוסף גרודז'ינסקי, 'השואה, היישוב, מנהיגיו וההיסטוריונים שלהם' (א): פרשת הרב וויסמאנדל מברטיסלבה לדוגמה, 'הארץ', 8.4.1994. עוד על הפולמוס ראו: מכמן, 'פוסט-ציונות' ושואה, עמ' 11-26.

⁶ מכמן, 'השואה וחקרה', עמ' 258-260.

⁷ גלבר, 'העיתונות העברית בארץ-ישראל', עמ' 30-58; מורגנטרן, 'יעד=ההצלה המאוחד', עמ' 61-103; וגמן=אשכולי, 'עמדת המנהיגות היהודית בארץ-ישראל'; פורת, 'הנהגה במלכוד'; עופר, 'דרך בים'; ויץ, 'מודעות וחוסר אונים'; וגמן=אשכולי, 'אלם: מפא"י לנוכח השואה, 1939-1942'; פרילינג, 'חץ בערפל'.

⁸ מכמן, 'השואה וחקרה', עמ' 259-260.

⁹ עופר, 'מבט לאחור יובלי', עמ' 452.

¹⁰ שם.

¹¹ זרטל, 'האומה והמוות', עמ' 126. לספרות נבחרת בהקשר זה ראו: הרטמן, 'חושך נראה לעין', עמ' 68-93; ויץ, 'בהקשר הפוליטי, עמ' 271-297; עופר, 'מה ועד כמה לזכור מן השואה', עמ' 171-194; קרן, 'כיצד מעצבים זכרון?'; עמ' 9-21; רפל (עורך), 'זכרון סמוי זכרון גלוי'; שפירא, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', עמ' 4-13; Don-Yehiya, 'Memory and Political Culture', pp. 139-182.

¹² Halbwachs, *On Collective Memory*, p. 26. למחקרים נוספים שהתמודדו עם סוגיה זו גם בהקשר היהודי-ישראלי ראו: ירושלמי, 'זכור'; פונקשטיין, 'תדמית ותודעה היסטורית', עמ' 13-30; Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented*; Zerubavel, *Recovered Roots*.

¹³ ראו למשל: ויץ, 'יעיצוב זיכרון השואה', עמ' 473-493; שטאובר, 'הלקח לדור'.

הפיכתה של 'היסטוריה אובייקטיבית' לזיכרון קיבוצי משקפת את 'תהליך יצירתה של הגמוניה תרבותית'.¹⁴ זיכרון השואה משמש כמרכיב מהותי בזהות היהודית, וככזה הינו קרקע פורייה לנרטיבים ולזהויות חברתיות ביישוב ובמדינת ישראל.

בחברה החרדית התמקד העיסוק בתודעת השואה ובזיכרונה בעשורים האחרונים בכמה היבטים. מאיר סומפולינסקי, מנחם פרידמן, חיים ניראל ודינה פורת הדגישו שהציונות הואשמה במחדלי ההצלה בתקופת השואה.¹⁵ אולם מחקרים שהתפרסמו לאחרונה מצאו שמוטיב אשמת הציונות אינו מאפיין את ההיסטוריוגרפיה החרדית כולה.¹⁶ רות אבנשטיין, עדה קליין וקימי קפלן בחנו מאפיינים שונים של תודעת השואה והזיכרון שלה בחברה החרדית, והצביעו על מאפיינים חשובים נוספים.¹⁷ אחרים, דוגמת יהודית תידור=באומל, בנימין בראון, גרשון גרינברג ואליעזר שביד,¹⁸ התמקדו בהתמודדות האידאולוגית והתיאולוגית עם השואה, בהשלכותיה ובהנצחתה בחברה זו. יחסם של אישים וגופים פוליטיים חרדים לשואה בעת התרחשותה עמד גם במוקד מחקריהם של יוסף פונד וחיים שלם על אגודת ישראל לנוכח השואה, ומיכל זמר=שאול פתחה צוהר רחב לתהליך השיקום של ניצולי השואה החרדיים.¹⁹

מעטים המחקרים האקדמיים שמזכירים את פראגר ומעטים עוד יותר המחקרים שעוסקים בדמותו, בפועלו או בהשפעתו. עם זאת חוקרים שונים הזכירוהו בהקשרים שונים הנוגעים לשואה. חוה אשכולי=וגמן הראתה שביום השנה הראשון למרד גטו ורשה חשף פראגר ידיעות חדשות עליו, וכי המרד הפיזי היה מרכזי בעיניו.²⁰ רוני שטאובר הצביע על כך שפראגר נחשב בשנות הארבעים והחמישים לאחד מהבקיאים בקורות השמדת יהדות אירופה ותרם רבות להתגבשותה של תודעת הגבורה הרוחנית בזיכרון הקיבוצי החרדי בישראל.²¹ חנה יבלונקה סברה שהלחץ הציבורי שהפעילו פראגר ואחרים, יחד עם איסוף החומר והיקפו, תרמו לאופיו של משפט אייכמן כמשפט היסטורי רחב ומקיף.²² עמוס גולדברג הפנה את הזרקור לייצוגי השואה בירחון **בית יעקב** שאותו ערך פראגר ובו כתב.²³ חוי דרייפוס=בן ששון בחנה את כתיבתו ההיסטורית החרדית של פראגר,²⁴ גרשון גרינברג בחן היבטים פילוסופיים בתפיסתו ההגותית-דתית,²⁵ וכותבת שורות אלה עסקה בכמה היבטים של הגותו ופועלו.²⁶ ואולם, אזכורים אלה אין בהם כדי

¹⁴ ברוג, 'לבטים בהנצחת השואה בארץ=ישראל 1942-1949', עמ' 52.

¹⁵ סומפולינסקי, 'המוסדות היהודיים בעולם וביישוב', עמ' 497-516; ניראל, **חרדים מול שואה**; פורת, 'שותפיו של עמלק', עמ' Friedman, 'The Haredim and the Holocaust', 86-114; 86-55

¹⁶ קפלן, **בסוד השיח החרדי**, עמ' 152.

¹⁷ ראו: Ebenstein, 'Remembered through Rejection', pp. 141-167; קליין, 'יחסה של העיתונות החרדית לשואה', עמ' 196-138.

¹⁸ תידור=באומל, 'פרק בשיקום הדתי של שארית הפליטה', עמ' 55-68; בראון, 'אל נא נעבור לגדולות ממנו', עמ' 210-234; שביד, **בין חורבן לישועה**. ראו גם: Greenberg, 'Ontic Division and Religious Survival', pp. 21-43; Idem, 'Sovereignty as Catasrophe', pp. 202-224; Idem, 'Mahana Israel-Lubavitch 1940-1945', pp. 141-163; Idem, 'Ultra-Orthodox Reflections on the Holocaust', pp. 87-122.

¹⁹ פונד, **פירוד או השתתפות**; הנ"ל, **תנועה בחרבות**; שלם, **עת לעשות להצלת ישראל**; זמר=שאול, **פאר תחת אפר**.

²⁰ אשכולי=וגמן, 'הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח מרד גטו ורשה', עמ' 127-153.

²¹ שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 44, 114.

²² יבלונקה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, עמ' 84.

²³ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 155-206.

²⁴ Ben-Sasson, 'Historiografia ultraortodoksyjna i Holokaust', pp. 391-403

²⁵ גרינברג, 'שינויים בתפיסתו של משה פראגר'.

לעמוד על מלוא חשיבותו של פראגר בדיווח על השואה בעת התרחשותה, במסקנות שהסיק ובפועלו לתיאור היסטורי שלה ולקיבועה בזיכרון של החברה הישראלית.

המחקרים על יחסה של היהדות החרדית לשואה התמקדו בעיקר בפעילות המגזרית, אך לא נחקרו אישים חרדים שפעלו להטמיע את זיכרון השואה גם בחברה היישובית הכללית, כמו משה פראגר.²⁷ פראגר פעל בין שנות הארבעים לשנות השמונים של המאה הקודמת. שנים אלה היו שנות עיצובה של הממלכתיות והחברה הישראלית, בהן התחולל מאבק על צביונה היהודי של המדינה ועל מקומם של שומרי המצוות בתוכה, והנחו היסודות לשיקומו של עולם התורה החרדי באמצעות ביסוסה של 'חברת הלומדים'. במהלך חלה תמורה ביחסים בין המגזרים החרדי, הציוני=דתי והציוני=חילוני מיחסים של מתינות ושיתוף פעולה להתרחקות והקצנה של חלקים לא מבוטלים של החברה החרדית.

בספר זה אתחקה אחר תפיסת עולמו, השקפותיו ופועלו הענף של פראגר משנות הארבעים ועד למותו בשנות השמונים של המאה ה-20, בנרטיב שביקש להנחיל לדורות הבאים וברישום שהותיר על מגזרים חברתיים שונים. לצד דמותו מוצג בספר גם סיפורה של תקופה, של ייצוג ומציאות, של היסטוריה וזיכרון.

אניטה שפירא כתבה על ביוגרפיה של אינטלקטואל:

מבחינת הביוגרף קל יחסית לכתוב על האינטלקטואל [...] אשר] נוטה לתעד את עולמו הפנימי [...] בניגוד למשכיל הישן שיכול היה לשבת בספריה הפרטית שלו ולא להתעניין במה שמתרחש מחוצה לה [...] היות שגיבורנו נגיש לציבור ונחשב גם כמי שמאזין ועוזר אנחנו מוצאים את איש הרוח שלנו בכל מיני סיטואציות שמלמדות על מעמדו בחברה וכיצד בני דורו ראו אותו [...] איש הפעולה הוא היפוכו הגמור של איש הרוח בנושא לביוגרפיה; איש הפעולה מתייחד בכך שאינו איש של מילים אלא איש של מעשים. מעטים הם גיבורי הפעולה שמשלבים את שתי האומנויות.²⁸

משה פראגר היה איש רוח אך גם איש פעולה, איש רב=פנים אשר חתר להבין את חוויות דורו ותיעל את סבלו ואת התהליכים האישיים שעבר למעש. כאיש של מילים שהרבה לתעד את עולמו עמדו לפניי מקורות ראשוניים רבים. חלק הארי של המידע בספר מבוסס על אוסף המסמכים הפרטי של פראגר השמור בגנזך קידוש השם בבני ברק, ובו שורה ארוכה של מסמכים שהותיר אחריו: כתבים וזיכרונות; הרצאות; חליפות מכתבים עם אישים שונים, אנשי ציבור, ארגונים ומפעלים; וכתבות שפרסם או שהתפרסמו על אודותיו בעיתונות הכללית והחרדית. פרט לכך שמורות בגנזך חוברות הירחון **בית יעקב** שאותו ערך ובו התפרסמו כתבותיו בשלל שמות עט.

המגוון הרחב של המקורות הראשוניים מארכיונו האישי של פראגר לא חיפה על כמה קשיים: במסמכים חשובים לא היו תאריך או פרטים מזהים אחרים שיכולים היו לסייע בזיהוי ההקשר ההיסטורי המדויק; חלק מהחומרים נותרו חסויים ולא נמסרו לידיי; פרקים מחייו של פראגר בפולין נותרו עלומים עקב היעדר תיעוד. מעבר לארכיונו הפרטי של פראגר נעזרתי גם בארכיון הגיוינט, בארכיון יד ושם, בארכיון המדינה, בארכיון המכון למורשת בן-גוריון, בארכיון הציוני המרכזי, בארכיון יד טבנקין, וב-Agudat Israel of America Archives (ארכיון אגודת ישראל).

²⁶ אייזנברג=גוטדינר, עד, מזעיק, מתעד ומנציח.

²⁷ פונד, פירוד או השתתפות; הנ"ל, תנועה בחרבות; שלם, עת לעשות להצלת ישראל.

²⁸ שפירא, 'מה בין ביוגרפיה של איש רוח לבין ביוגרפיה של פוליטיקאי'.

מטבע הדברים מערימה מגבלת איסוף המקורות וניתוחם קשיים על הרכבת פסיפס מדויק של חייו של פראגר, ובפרט על העקבות שהותירו אירועי השואה באישיותו. עם זאת אף מאותן 'ראיות' ועדויות, גם אם רק חלקיות, דוק המסתורין אינו גורע מהמסכת הקיימת אשר מציינת את דיוקנו של אדם מרשים, שפועלו וקולו יהדהדו גם בדורות הבאים, חזור והדהד.

בספר חמישה פרקים. בפרק הראשון אתחקה אחר שורשיו של פראגר והחוויות שעברו עליו לאחר כיבוש פולין ועד בואו לארץ. לפרק זה שני חלקים. החלק הראשון עוסק בתנועת אגודת ישראל, חסידות גור והקהילה היהודית בפראגה ויחסם לציונות ולארץ ישראל, בהווה העיתונאית של יהדות פולין בתקופה זו ובמקומו של פראגר בתוכה. החלק השני מתמקד בשתי חוויות מכוננות שחוה פראגר בכיבוש פולין: מעורבותו במאמצי התייעוד של המתרחש תחת הכיבוש במסגרת הגיוינט וסיפור שיירת ההצלה של הרבי מגור.

בפרק השני אעסוק בעשור הראשון לפעילותו של פראגר לאחר עלייתו לארץ, מפרסום ספרו הראשון ב-1941 על המתרחש באירופה ועד למעורבותו בפעילות להקמת 'יד ושם'. ארבעה מאפיינים היו לפעילותו שאותם הגדרתי כעד, מזעיק, מתעד ומנציח. 'עד' מתייחס לספרו הראשון שפרסם על יהודי אירופה תחת הכיבוש הנאצי, **יון מצולה החדש: יהדות פולניה בציפורני הנאצים**. 'מזעיק' מתמקד בכתבותיו של פראגר בעיתון **דבר** ובפרסומים נוספים שלו. 'מתעד' מתחקה אחר פגישותיו עם שארית הפליטה בחזיתות ההעפלה, הבריחה ובמחנות העקורים באירופה במסגרת ארגון ההגנה, ובפעילות התייעוד שהוא עשה בקרבם. ולבסוף 'מנציח' מתמקד בראשית פעילות ההנצחה שלו, שהתמקדה בהנצחה הממלכתית – ייסודו של 'יד ושם'.

בפרק השלישי אדון ביחסו של פראגר למדינת ישראל לאור השואה. דן מכמן טוען כי 'הניגוד המהותי בין רצח העם היהודי לבין תקומתו הפוליטית, מחד גיסא, והקרבה בזמן בין שני האירועים הללו [...] מאידך גיסא, הקנו ממדים אפוקליפטיים לרצף האירועים "שואה" ו"הקמת מדינת ישראל"'. ואכן, עוד בראשית ימיה של המדינה קושרו השניים בהשקפותיהם של אידאולוגים, הוגים דתיים והיסטוריונים.²⁹ כהוגה דתי וכהיסטוריון בדור השואה והתקומה נדרש פראגר לסוגיה זו. התשובה שהציע שיקפה את זהותו: חסיד גור, ניצול ופליט. עמדתו מוצגת באמצעות משנתו ההיסטוריוסופית על הקמת המדינה המוצגת בכתביו בין שנות הארבעים לשנות השישים, וניסיונו להשפיע על צביונה בתרומתו לימכתב הסטטוס קוו' ולדחיית גיוס בני הישיבות.

לפרק הרביעי שני חלקים המציגים את התפתחות כתיבתו של פראגר בשני שלבים. בחלק הראשון מוצג ניתוח תמטי של כתביו המחקריים: ייחודה של השואה, האנטישמיות במדיניות הנאצית, תהליך ההשמדה, התגובה היהודית והמסקנה הציונית ממאורעות השואה. כן נבחנים בו מחקרים של פראגר על היבטים ספציפיים: הילד היהודי והשירה היהודית בגטאות. בחלק השני נבחנת תרומתו להתפתחותה של ההיסטוריוגרפיה החרדית על השואה, תחילה באמצעות ניתוח של מאמריו בירחון **בית יעקב** שהתפרסמו במשך שני עשורים, ולאחר מכן באמצעות כתיבתו לילדים ונוער בנושא השואה.

הפרק החמישי דן בפעילותו בחברה החרדית למן שנות השישים. תחילה נידונה המחלוקת בין החרדים לציונות בעיקר סביב הביקורת שמתח הרב מיכאל דב וייסמנדל על ההנהגה הציונית בתקופת השואה, ויחסו של פראגר לביקורת זו כנגד גישתו של משה שינפלד, סמן קיצוני של המחנה החרדי. לאחר מכן נידון יחסו של פראגר למשפט אייכמן וניסיונותיו להשפיע על עיצוב המשפט. חלקו האחרון של הפרק

²⁹ מכמן, 'משואה לתקומה!', עמ' 234.

מיוחד להקמת גנזך קידוש השם' בידי פראגר בבני ברק ב-1963. הגנזך, גולת הכותרת של מפעליו של פראגר, מפעל שחותמו ניכר גם כיום, מבטא במידה רבה את השינוי שחל בפראגר משנות השישים ואילך.

כתיבת ביוגרפיה היא אתגר גדול. תודה מיוחדת שלוחה כאן לשורה של אנשים יקרים אשר ליוו אותי בדרכי המחקר. מה מניע את הביוגרף בבחירת גיבורו? אני חבה רבות למי שהפגיש אותי עם דמותו של פראגר, ליווה אותי במסע זה מיומו הראשון ועיצב את דרכי המקצועית – פרופ' דן מכמן – שבכל שנותיי באקדמיה העניק לי ליווי אינטלקטואלי ומנטלי שלא יסולא בפז; מנחה כביר לחיים ומקור השראה. תודה והכרת הטוב שלוחה גם לפרופ' קימי קפלן אשר הצטרף למסע זה בעת כתיבת הדוקטורט. תודה לכם השניים על הדרכתכם המקצועית מלאת ההשראה, על העידוד, על הסבלנות ועל היותכם מצפן דיסציפלינרי המתווה את הדרך.

מחקר זה נערך בסיוע מלגת הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים של אוניברסיטת בר-אילן (תשס"ה-תשס"ח); הקרן ע"ש שרה פלגר=זיסקינד של המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן (2006); קרן נורברט וליזה שכטר ז"ל, של יד ושם (2008); הקרן ע"ש יחיאל עוזר, יונה (טובה) הינדה ומשה יחזקאל לבית קלאר, של המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן (2009); המכון הבינלאומי לחקר השואה, יד ושם (2010); והקרן ע"ש פרופ' פנחס חורגין, המחלקת לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן (2013). הוצאת הספר לאור התאפשרה בזכות תמיכתם הנדיבה של המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר; הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט והקתדרה לתולדות הרבנות בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין, כולם באוניברסיטת בר-אילן.

ברצוני להודות לעובדי גנזך קידוש השם בבני ברק ולעומד בראשו – הרב דוד סקולסקי, אשר פתח לי צוהר מרתק אל העבר ואפשר לי לדפדף בדפי ההיסטוריה הפרטית שלו ובסיפור ההיכרות הקרובה והחברות הוותיקה, האיתנה, האמיצה והאינסופית שלו עם משה פראגר, וכן לגבי לאסתר פרבשטיין, לצבי סקולסקי, לגבי רחל יוד ולעובדי הגנזך כולם על המענה המקצועי האדיב הנכון לסייע בכל עת. כולי הערכה לפועלכם. תודה אישית גם לאחראית לארכיון של פראגר, גבי סימה שרייבר, על תשומת ליבה האישית, השיחות המעשירות, מסירותה ונדיבותה לסייע תדיר. כמו כן נתונה תודתי לכל אחד משורת מרואיינים ארוכה ומכובדת, אשר הסכימו לפתוח לפניי את סגור דלתם, את תחושות ליבם ואת מניפת מחשבותיהם המחכימות. על תרומתם החשובה, תודה גם לכל עובדי הארכיונים והספרנים אשר בלעדיהם מלאכת ההיסטוריון איננה שלמה.

תודה לכל עמיתי וחבריי המלומדים אשר ליוו את תהליך כתיבת העבודה והיו לי מורי דרך בתבונתם הרבה, בהכוונתם ובעצתם הטובה, ובהם הפרופסורים עמוס גולדברג, גרשון גרינברג וחוי דרייפוס, והדוקטורים בעז כהן ומיכל זמר=שאול.

תודה מיוחדת לעורכת הספר, הרצליה אפרתי, על העין החדה והקריאה החכמה, על שסיתתה וליטשה את היצירה כך שתצא לאור מורכבת, מקיפה ועמוקה ובה בעת אישית, משמעותית ונאמנה למקור. כן שלוחה תודתי הרבה לנאוה שרייבר, שעודדה אותי להביא את הספר לדפוס.

ולבסוף, תודה מיוחדת להורי, אמי רבקה ז"ל ואבי דב ייבדל לחיים ארוכים, לחמי וחמותי דב וגיטה ובני משפחתי כולם, על האמונה ברעיון, ההתגייסות להגשמתו והליווי בעצה טובה לאורך כל הדרך. ילדי היקרים, מתן רועי יקיר יחב ועילאי, מקור האושר של חיינו, מאחלת לכם שתלמדו ותעסקו בתחום שיהיה בעל משמעות עמוקה עבורכם ועבור החברה.

פרק ראשון: מפולין לפלשתינה

משה פראגר עם אשתו, הוריה ובתו, ורשה 1938

פראגה

אני 'פראגער', פשוט כמשמעו. יליד הפרבר פראגה, ליד ווארשה. מהעבר השני של הנהר וויסלה.¹

משה מארק נולד בשנת 1909 בפראגה (Praga) וגדל בחיק משפחתו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, אז עבר לוורשה. את השם 'פראגר' אימץ בוורשה בימי המלחמה, כשנאלץ להסתיר את זהותו. פראגה שמעבר לנהר הוויסלה הייתה עיירה נחשלת.

הנהר וויסלה חילק את ורשה לשני עולמות מנוגדים: ורשה המיוחסת, בירת המלך ומרכז הארץ, מצדו המערבי, ופראגה הפלביית ושכנותיה מצידו המזרחי [...] והיתה פראגה כעיירה חשוכה על יד הבירה. [...] בזמן שתושבי ורשה נהנו כבר מסידורי המים בבתים, ממאור גאז ושאר הנוחיות, היתה פראגה עדיין כעיירה עזובה ונידחת. את המים סחבו בדליים מבארות רחוקות, שמספרן בכלל היה מועט, ומשפחות אמידות השתמשו בשואבי מים מיוחדים. בתי פראגה היו רובם ככולם בתי עץ נמוכים ורעועים, ללא מדרכות על ידם, וברחוב הראשי 'טארגובה', שכביש סלול אבני גויל חצה אותו באמצע, היו ילדים משחקים על החולות שמשני עבריו.²

פראגה נודעה בעיקר עקב היותה ספקית הבשר למזון לוורשה ולערי הסביבה. תושבי העיירה, יהודים ושאינם יהודים, עסקו בסחר בהמות ובשינוע הבשר לשווקים ולאטליזים פרטיים. הפעילות המשותפת ליהודים ולגויים, הן בבית המטבחים הן בשווקים, הביאה להתנגשויות תדירות.³ בפראגה היו גם טחנת קמח, בית חרושת לכלי אמאיל (וולקן) ובית חרושת לזיקוק יין שרף וליקרים. בראשית המאה ה-20 החלו לנשוב בה ובעיירות הסמוכות לוורשה רוחות של תמורה בעקבות התפתחות המסחר עם רוסיה, והחלה

¹ משה פראגר, 'מכשיר לחישול האחדות הלאומית', עיתון העיתונאים, 22.5.1966, עמ' 12, ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

² גור=אלי, 'פראגה של ווארשה', עמ' 49-50.

³ שם, עמ' 54-55.

תקופה של שגשוג. רבים החלו לעבוד בוורשה והוקמו בה תעשיות טקסטיל. בהיותה תחנת מעבר בין רוסיה למערב עסקו יהודי פראגה במסחר. רבים מהם ייבאו תבואות, עצים, בשר, דגים וחומרי גלם תעשייתיים מרוסיה לתעשייה הפולנית, הגרמנית ולאחריה שבמערב אירופה. השגשוג וגידול האוכלוסין עוררו תנופת בנייה והשלטונות פעלו לשיפור פניה. ואכן, חשמלית החלה לפעול בפראגה והחשמל החליף את מנורת הנפט.⁴ אולם לאחר שהוקם גשר שני לרכבות מעל לוויסלה, ירדה חשיבותה כתחנה להעברת סחורות מרוסיה.

הקהילה היהודית של פראגה הייתה מאורגנת ותמכה במוסדות המסורתיים: בית עלמין, בית מדרש, אטליז ומקווה טוהרה. בית הכנסת הראשון הוקם בה בשנת 1912.⁵ לבושם של יהודי פראגה היה כשל תושבי ה'שטעטל', העיירה היהודית הפולנית הטיפוסית: קפוטות ארוכות, פיאות, כובעים מבד שחור וכיפות מתחת להם, ומגפיים לרגליהם. הנשים חבשו על ראשיהן המגולחים מצנפות ושביסים צבעוניים.⁶ פראגה התקרבה לחסידות לפני ורשה ומילאה תפקיד גדול בהפצתה בעיר הבירה. הוקם בה בית מדרש לחסידים ולניגון החסידי נודע כוח משיכה גדול, בעיקר בין המוני העם.⁷ אנשי פראגה נמנעו מלשלוח את ילדיהם לשיבות בעיירות הליטאיות כיוון שלא נתנו אמון ב'יראת השמיים' של מגידי השיעורים.⁸ בפראגה היו 'שטיבלעך' שבהם נהגו רבים להתפלל, אך מרכזי התפילה העיקריים היו בית הכנסת הגדול, 'די קיילעכדיגע שול', ובית המדרש.⁹

בעשורים הראשונים של המאה ה-20 החלו לפעול בפראגה, כמו בשאר הקהילות היהודיות בפולין, מפלגות ותנועות מודרניות: הבונד, פועלי ציון, פולקיסטים וקומוניסטים. הבולטת שבהם הייתה הקבוצה הציונית שפעלה במסגרת התנועה הציונית בוורשה רבתי.¹⁰ ערב מלחמת העולם השנייה מנתה הקהילה 22,000 נפש. בתקופת השואה גורשו תושביה היהודים לגטו ורשה. פראגה שוחררה בידי הצבא האדום בקיץ 1944. היה זה האזור היחיד בוורשה שלא נחרב כליל בדיכוי הגרמני של מרד גטו ורשה ולכן התרכזו ניצולי הגטו בפראגה לאחר תום המלחמה.¹¹

הקהילה האורתודוקסית, חסידות גור ואגודת ישראל בפולין

פולין קמה כמדינה עצמאית בשנת 1918. בין מלחמות העולם מנו היהודים בה כשלושה מיליון איש, כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסייה.¹² במחצית השנייה של המאה ה-19 ובעשורים הראשונים של המאה ה-20, עם התמורות המעמיקות שעברה יהדות מזרח אירופה ובהן חילון, מודרניזציה ופוליטיזציה, הייתה היהדות

⁴ שם, עמ' 57-58.

⁵ ויין (עורך), פנקס הקהילות, עמ' 14, 24.

⁶ גור=אלי, 'פראגה', עמ' 50.

⁷ גשורי, 'החסידות וניגוניה', עמ' 62.

⁸ גור=אלי, 'פראגה', עמ' 52. להבדיל ממוסדות הלימוד התלמודי הרשמי בשיבות המתנגדים, נמנעו החסידים מלהקים ישיבות עד לתקופה שבין המלחמות. החסיד ר' חיים הלברשטם ציין (1862) כי 'ישיבות אין מצוי במדינתנו מכמה טעמים נכונים [...] אבל יושבים חברות חבורות בבהמ"ד ועוסקים בתורה ובגפ"ת'. ראו: שטמפפר, 'ישיבות חסידיות בפולין', עמ' 351-352.

⁹ בן-יצחק והאוס, 'בית המדרש דפראגה', עמ' 64.

¹⁰ שרייבר, 'צרות זכרונות מפראגה', עמ' 207.

¹¹ ויין (עורך), פנקס הקהילות, עמ' 123.

¹² על פי מפקד אוכלוסין שנערך בשנת 1921 היה מספר היהודים בפולין 2,885,318 איש שהם 10.5 אחוז מכלל האוכלוסייה; עשור מאוחר יותר (1931) הגיע מספרם ל-3,113,933 איש שהם 9.8 אחוזים מכלל האוכלוסייה. ראו: מאהרר, יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם, עמ' 18. סקירה על יהודי פולין בין מלחמות העולם ראו: Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe*.

האורתודוקסית גורם חשוב בחברה היהודית.¹³ אחת ההערכות היא שכשליש מיהודי פולין היו אורתודוקסים בשנות השלושים. לפי אומדן אחר היה הציבור האורתודוקסי רוב או כמעט רוב בקרב יהודי פולין.¹⁴ במחנה האורתודוקסי הייתה החסידות הקבוצה הדומיננטית.

בוורשה ייחסו לאדמו"ר הראשון של חסידות גור, ר' יצחק מאיר אלטר (1799-1866), חשיבות רבה. בתקופתו עלה בשיעור ניכר מספר חדרי התפילה החסידיים ('השטיבלעך'), הישיבות ותלמודי התורה. סמוך ל=1880 נמנו בעיר כ=300 בתי כנסת ומניינים רשומים, ששני שלישים מהם היו חסידיים.¹⁵

עם בוא המודרנה הגיבה עליה הקהילה האורתודוקסית 'החל בדחייה מוחלטת והתבדלות וכלה באימוץ חלקים ניכרים מאורח החיים ומהתרבות של החברה הסובבת'.¹⁶ מלחמת העולם הראשונה (-1918) גרמה לשינויים בחברה האורתודוקסית כתוצאה מעקירת אוכלוסיות, פיצול משפחות ועוני. מנהיגים חסידיים נאלצו לשהות במהלך המלחמה מחוץ לחצרותיהם וכתוצאה מכך נחלשה הסמכות הדתית, בעיקר בקרב הצעירים. פראגר טען כי מלחמת העולם הראשונה חוללה זעזוע ב'ממלכת החסידות'. במהלכה נשתבשה 'כל עצם הגיאוגרפיה החסידית', נחרבו חצרות החסידים ו'הדור הצעיר, שגדל וחונך בבתי חסידיים, נסחף על ידי הזרמים החילוניים, שהציפו את הרחוב היהודי ברעש גדול ואף בשאגת=נצחון'.¹⁷

בניסיון להתמודד עם משבר המודרנה נעשה מאמץ להקים ישיבות חסידיות רבות לילדים עד כדי אינפלציה של ממש.¹⁸ הישיבות אסרו על קריאת פרסומים חילוניים והוציאו לאור ביטאונים מטעמן.¹⁹ לצד מסגרות החינוך היהודי המסורתי (חדרים, תלמודי תורה וישיבות) החלו להתגבש מערכות חינוך אורתודוקסיות מודרניות. מוסדות 'חורב' ו'בית יעקב', מייסודה של אגודת ישראל, העניקו לתלמידיהם גם השכלה כללית מינימלית. הם קיבלו מן המדינה מעמד של בית ספר עממי ופטרו את תלמידיהם מן הצורך ללמוד בבית ספר ממלכתי.²⁰ רשת 'חורב' הייתה רשת החינוך הגדולה ביותר שפעלה בפולין. בשנת 1931 היא כללה 580 בתי ספר שבהם למדו 73,311 תלמידים ותלמידות.²¹ למרות תהליך החילון והכרסום במעמדה הדומיננטי של הקהילה האורתודוקסית, היא תפסה מקום נרחב בציבור היהודי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

פראגר השתלב בנערותו בתנועת הנוער של אגודת ישראל והיה פעיל בה.²² אגודת ישראל נוסדה על רקע שתי תופעות: התגברות האנטישמיות המודרנית, והפוליטיזציה של הציבור היהודי המזרח=אירופי. הרעיונות והערכים ששאפו הבונד מכאן והציונות מכאן להקנות לרחוב היהודי איימו על היהדות החרדית, וזו פעלה נמרצות להקמת ארגון=על חרדי שיתמודד עם איומים אלה. באספה של מנהיגים חרדים ממזרח אירופה ומערבה, שהתכנסה בעיירה באד הומבורג באוגוסט 1909, הוחלט להקים את אגודת ישראל.²³ האספה התכנסה ביזמתו של יצחק אייזיק הלוי, מלומד ופעיל ציבור, והשתתפו בה, בין היתר, רבי אברהם

¹³ בקון, 'החברה המסורתית בתמורות העתים', עמ' 455, 460.

¹⁴ שם, עמ' 459 הערה 30.

¹⁵ שם, עמ' 455-457.

¹⁶ שם, עמ' 457.

¹⁷ פראגר, 'תנועת החסידות בתקופת השואה', עמ' רסה-רסו.

¹⁸ שטמפפר, 'ישיבות חסידיות בפולין', עמ' 361-363.

¹⁹ שם, עמ' 369-371.

²⁰ ישראלי, 'יהדות פולין בין שתי מלחמות עולם', עמ' 56.

²¹ ראו אצל בקון, 'פוליטיקה ומסורת', עמ' 133.

²² בריאיון עמו טען פראגר כי שימש כמזכיר סניף צעירי אגודת ישראל בפראגה. ראו: 'לא תשכח: עמי"ת אהרון גרנביץ משוחח

עם סופר השואה ר' משה פרגר', 'זרקור: העיתון לקורא הצעיר', ה' בטבת תשל"ח, עמ' 2.

²³ שם, עמ' 17.

מרדכי אלטר האדמו"ר מגור, הרב חיים סולוביצ'יק ראש ישיבת ווילוז'ין והרב חיים עוזר גרדווינסקי (בכיר הרבנים 'המתנגדים' מווילנא).²⁴

אולם רק במאי 1912 הוקמה אגודת ישראל בפועל. בוועידה שהתקיימה בקטוביץ,²⁵ נקבע שאגודת ישראל תשאף 'לפתור ברוח התורה והמצווה את כל השאלות שתעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל'.²⁶ בוועידה הוצעו כמה תכניות מעשיות ובכללן בחירות של מוסדות הארגון, אולם הוחלט לדחות עד להתכנסותה של 'הכנסייה הגדולה',²⁷ הגוף העליון של אגודת ישראל והמקבילה החרדית לקונגרס הציוני. הכנסייה הגדולה הראשונה נועדה להתכנס באוגוסט 1914, אך ההתכנסות נדחתה והתקיימה לבסוף רק בשנת 1923.²⁸

בפולין לא ניכרה פעילותה של אגודת ישראל בשנים הראשונות, והיו שהסתייגו ממנה מחשש שהיא אינה תואמת את האורתודוקסיה של הדגם הפולני.²⁹ תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה נהנו יהודי פולין מאוטונומיה ארגונית, וזו הייתה קרקע פורייה לפעילות פוליטית ענפה. השלטון הגרמני נמנע מלהתערב בעניינים פנים-יהודיים ופעל להשיג את תמיכתו של הציבור היהודי בתכניות עתידיות באזור הכבוש. ארגון החרדים של פרנקפורט שכנע את השלטונות הגרמניים לאשר למשלחת מטעמו לשמש כיועצת לענייני יהודים, וב-14 בנובמבר 1916 נערך כנס היסוד של 'אגודת האורתודוקסים' (לימים אגודת ישראל) בפולין. אגודת ישראל בפולין התייחסה לדת כבסיס ללאומיות היהודית. אולם תפיסה לאומית זו הייתה שונה לחלוטין מזו החילונית: ללא תביעות טריטוריאליות או של אוטונומיה.³⁰ תרומתה של חסידות גור לאגודת ישראל בפולין ונוכחותה בהנהגתה היו כה משמעותיים עד כי הרבי מגור נחשב מנהיגה הרוחני.³¹

אגודת ישראל התנגדה לכל רפורמה בחיי הדת והחברה, אך אימצה את דפוסי הפעילות הפוליטית של התנועות החילוניות המודרניות. על כך ספגה לא פעם ביקורת מהמחנה החסידי.³² בפנייה לרבי יוסף יצחק שניאורסון מליובאוויץ, מהמתנגדים החריפים לאגודת ישראל בין מנהיגי החסידות, הדגיש הרבי מגור את אופייה השמרני של האגודה והסביר כי היא נועדה 'לשמור ולהגן בכל עניני הדת [...] ומבלי לזוז כקוצו של יוד משמירת תורתנו הקדושה ומצוותיה'.³³ נראה שהרבנים שתמכו באגודת ישראל השלימו עם הכלל שהמטרה מקדשת את האמצעים והוא התקבל כצידוק אידאולוגי. בתשובה לשאלה: 'מה לגדולי תורה לכנסייה זו, שהיא נראית כפוליטיקה?' השיב ר' אלכסנדר זושא פרידמן כי אגודת ישראל היא צורך השעה, שעת שקיעתם של המוני העם. את משימתה, משיית טובע מן המעמקים, אי-אפשר לעשות על ידי עמידה מרחוק אלא יש לקפוץ למעמקים. גדולי התורה נאלצו אפוא לנקוט תכסיסים פוליטיים הנהוגים במפלגות החילוניות, 'ובאותם הדרכים צריכים אנחנו ללחום נגדם ולהוציא יקר מזוללי'.³⁴

אגודת ישראל תמכה ביישוב ארץ ישראל, אך התנגדה לאופיו של היישוב היהודי שהתפתח בארץ.

²⁴ וינמן, **מקטוביץ עד ה' באייר**, עמ' 17-18.

²⁵ פונד, **פירוד או השתתפות**, עמ' 17.

²⁶ וינמן, **מקטוביץ עד ה' באייר**, עמ' 18.

²⁷ מקור השם במסכת אבות ד, יא: 'כל כנסייה לשם שמים סופה להתקיים'.

²⁸ בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ' 40.

²⁹ שם, עמ' 30, 40.

³⁰ שם, עמ' 45-47.

³¹ פייקאז', **חסידות פולין**, עמ' 24-25.

³² שם, עמ' 27.

³³ שם, עמ' 25-26.

³⁴ שם, עמ' 28-29.

הרב אלחנן בונם וסרמן קבל במאמר מקיף שכתב על ה'עוולות' שעוללה הציונות לתורה ולמצוות.³⁵ היא אימצה את מצוות התורה אך סילפה את משמעותן. העולים ניזונים בחוות הכשרה שבחסותה מנבלות וטרפות, על גוי נאסר לחלוב פרות בשבת בשם 'העבודה העברית' והציונות ממשיכה את מסורת הלימוד היהודית, אך מקימה אוניברסיטה שבה נלמדת ביקורת המקרא.³⁶ אגודת ישראל הסכימה שיישוב ארץ ישראל היא מצווה מדאורייתא ושמצוות רבות תלויות בה, אך הדגישה כי אף שייטכן קיום יהודי ללא טריטוריה ייחודית, אין קיום לישראל ללא תורה. הפולמוס בפולין בסוגיות הציונות וארץ ישראל לא לבש אופי קיצוני, ולמרות חילוקי הדעות האידאולוגיים היה שיתוף פעולה בין אגודת ישראל למפלגות יהודיות אחרות בפרלמנט הפולני ובמועצות היהודיות.³⁷ בשנת 1919 הוקם בפולין ארגון צעירי אגודת ישראל.³⁸ רוב חבריו היו בחורי ישיבה, אולם היו בהם גם צעירים שנשרו מספסל הלימודים בשל קשיים כלכליים. שנתיים לאחר מכן, בשנת 1921, הוקם משרד לענייני נוער. לפי הערכות היה אז מספר החברים בתנועה פחות מ-10,000. בשנים אלה גיבשו צעירי האגודה תכניות לגיוס תקציבים לקרן היישוב של אגודת ישראל. התנועה הפעילה גם חוות הכשרה לעלייה לארץ.³⁹

חסידות גור, אשר מרכזה היה בעיירה גורה קאלווריה (Góra Kalwaria), כארבעים קילומטר מדרום לוורשה, הייתה החצר החסידית הגדולה ביותר בפולין ערב השואה ומנתה על פי אומדנים שונים כ-100,000 איש.⁴⁰ חצר זו זכתה להתייחסות מעטה במחקר ההיסטורי, שהתמקד בעיקר בהגותם של אדמו"ריה,⁴¹ אולם קיימת ספרות הגיוגרפית פנים-חסידית ענפה.⁴² ראשון האדמו"רים לשושלת גור, ר' יצחק מאיר רוטנברג=אלתר, יליד מגנישוב שבפלך ראדום, בקרבת העיירה החסידית קוז'ניץ, היה ידען גדול וכתב את חמשת כרכי **חידושי הרי"ם** (1860-1870) הכוללים פרשנות על מגוון סוגיות בתלמוד ובשולחן ערוך. הוא נישא לביתו של בנקאי וקבע את מושבו בוורשה. בסביבות 1839 ירש ר' יצחק מאיר את תפקידו של הרבי מקוצק, שהחליט לפרוש מחיי ציבור ודבק בכך עד לפטירתו בשנת 1859.⁴³ לאחר שנפטר הרבי מקוצק העתיק ר' יצחק מאיר את מקום מושבו לגורה קאלווריה, וחסידים רבים נהרו אליו ובהם רבים מסוחרי ורשה שכנראה מימנו את בניין חצרו ב'גור'.⁴⁴

ר' יצחק מאיר היה גם עסקן ציבור. הוא נפטר בכ"ג באדר תרכ"ו (1866) בעיר גור שבפולין וליורשו

---

³⁵ הרב אלחנן בונם וסרמן היה מהדוברים הבולטים ביותר של החברה החרדית ערב השואה, תלמידו של ר' ישראל מאיר הכהן (החפץ חיים) וראש ישיבת ברנוביץ'. וסרמן נמנה עם חברי מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל בפולין, והיה אנטי-ציוני בהשקפותיו. ראו: וסרמן, 'מאמר עיקבא דמשיחא'. הספר תורגם לעברית בידי משה שינפלד (**עקבא דמשיחא**) ויצא בכמה מהדורות. על משנתו של הרב וסרמן ראו: גרינברג, 'עמלק בתקופת השואה', עמ' 893-897; הנ"ל, 'היסטוריה וגאולה', עמ' 578-

Greenberg, 'Elhanan Wasserman's Response to the Growing Catastrophe in Europe', pp. 171-204; 537

³⁶ בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ' 55.

³⁷ פונד, **פירוד או השתתפות**, עמ' 56.

³⁸ הרבי מגור ואחרים חששו כי הפעילות תסיח את דעתו של הנוער מלימוד תורה. ראו: בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ' 102-103.

³⁹ שם, עמ' 106-116.

⁴⁰ ויין (עורך), **פנקס הקהילות**, עמ' 160; ברגמן, 'היישוב היהודי וחצר הרבי מגור', עמ' 116; Bergman, 'Gora Kalwaria', pp. 3-6.

⁴¹ יעקבסון, 'גלות וגאולה בחסידות גור', עמ' 175-215; הנ"ל, 'קדושת החולין בחסידות גור', עמ' 241-277; הנ"ל, 'אמת ואמונה בחסידות גור', עמ' 593-616; פייקאז', 'הנקודה הפנימית' אצל אדמו"רי גור, עמ' 617-660.

⁴² ראו למשל: אלתר, **מאיר עיני הגולה**; אלפסי, **גור: המייסד**; הנ"ל, **גור: תולדות חסידות גור**; הנ"ל, **תפארת שבתפארת**; הנ"ל, **בית גור: לדורותיו**.

⁴³ על הנהגתו ופרישתו של הרבי מקוצק ראו: אשכולי, 'החסידות בפולין', עמ' 122-128.

⁴⁴ החסידות קרויה בידי גער, על שם היישוב. ברגמן, 'גורה=קלווריה', עמ' 114-116.

נבחר בשנת תר"ל (1869-1870) נכדו, ר' יהודה אריה לייב אלטר.⁴⁵ יהודה אריה לייב אלטר התפרסם בלמדנותו המופלגת וביסס את מעמד הבכורה של שושלת גור בפולין. כמו סבו השתלב גם הוא בחיים הציבוריים,⁴⁶ ולאחר פטירתו פורסמו דרשותיו על פי סדר הפרשיות והמועדים בספר **שפת אמת**, שנחשב ליצירה הספרותית החשובה ביותר של חסידות גור ולביטוי המקיף והבשל ביותר של יצירתה ההגותית.⁴⁷ רוב כתביו הושמדו בשואה; נותרו לפליטה רק כרכים שנדפסו קודם לכן, על סדר מועד וסדר קדושים. כוחה והשפעתה של חסידות גור הגיעו לשיא תחת הנהגתו של בנו בכורו של יהודה לייב אלטר, ר' אברהם מרדכי, שירש את משרתו בשנת 1905. ר' אברהם מרדכי, 'דער גערער רבי' (הרבי מגור), כיהן למעלה מארבעים שנה ובתקופה שבין המלחמות הגיעו תהילתו והשפעתו לשיא וחצרו מנתה כ=100,000 איש. קבוצה גדולה מחסידיו באה לארץ בעליות הרביעית והחמישית. הוא היה מקובל וביבליוגרף, וספרייתו נחשבה לאחת הספריות הפרטיות הגדולות בעולם היהודי, והיה בה מגוון גדול מאוד של ספרי קודש: ספרי הלכה, חסידות וקבלה. ספרו **אמרי אמת** הוא פירוש חסידי על התורה. הוא פעל לשימור האורתודוקסיה בפולין ולחיזוקה ולביסוס החינוך הדתי. הוא היה גם נשיא מועצת גדולי התורה בפולין, ממייסדיה של מפלגת אגודת ישראל שם והדמות הדומיננטית בה, וביקר בארץ ישראל פעמים מספר ואף רכש בה נכסים. כבר בביקורו הראשון בארץ הוא קשר קשרי ידידות עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק (אף שחלק על דרכו), ולאחר פגישתם טען כי 'אהבתו [של הרב קוק] לציון עוברת כל גבול' וכינה אותו בהערכה 'איש האשכולות'. בביקורים הבאים שערך בארץ הקפיד לפגוש את הרב קוק, למרות מחאות הפלג הקיצוני של המגזר החרדי בארץ.⁴⁸ באחת מהפגישות הללו נכח משה פראגר, שכתב על הפגישה:

נתרשמתי עמוקות מפגישה זו. ורק זאת אעיר בהזדמנות זו, כי הקשר הידידותי שנוצר עוד לעת מסעו הראשון של הרבי מגור בשנת 1921, לא נערך עד היום כראוי לו. בעיני זה נראה כגישור על פני התהום הפעורה של פירוד אחים, שאיים אז באורח חמור וקיצוני עם התגבשותו של הישוב החילוני בארץ מחד ועם התארגנותה של היהדות האורתודוקסית העצמאית תחת דגלה של אגודת ישראל, מאידך. בתוככי אגודת ישראל פעלו זרמים קיצוניים בכיוון סֶפֶרטיסטי מוחלט. היחסים התחדדו, בפרט לאחר רצח ד"ר די=האן. המדינאים הבריטים ניסו לא אחת לנצל את הריב הפנימי לצרכיהם הם. לא פעם הומחשה הסכנה של 'שני לאומים ממעיין יפרדו' חס וחלילה. ואז בא המפגש של הרבי מגור, שהיתה האישיות המרכזית בעולם החסידות ומראשי מנהיגיה של אגודת ישראל, עם הרב הראשי רא"י קוק, שסימל גם בעיני היישוב החילוני את חיבת ציון בטהרתה, וכך הוצבו היתדות לגשר של הבנה ושיתוף כלל=ישראלי, שנתנו את פריים בשעה המכרעת של המאבק להקמת המדינה.⁴⁹

במקום אחר ציין פראגר כי פגישה זו סימנה את הקרע בין אגודת ישראל לנטורי קרתא בירושלים, ומנגד שיתהליך הליכוד הדתי העל=מפלגתי להשתלבות בבניין הארץ ולמלחמה למען צביונה הרוחני של הארץ, ראשיתו נעוץ בפגישה זו, שבה הונח ראש=הגשר להידברות ולהבנה הדדית בתוך היהדות הדתית עצמה.⁵⁰ עם פרוץ המלחמה עבר ר' אברהם מרדכי לוורשה עם שני בניו, ישראל ופנחס, שם שהו עד אפריל

⁴⁵ אלפסי, **גור: המייסד**, עמ' 108.

⁴⁶ ברגמן, 'גורה=קלווריה', עמ' 114-116.

⁴⁷ יעקבסון, 'מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות', עמ' 429.

⁴⁸ אלפסי, **תפארת שבתפארת**, עמ' 228.

⁴⁹ פראגר, 'מכשיר לחישול האחדות הלאומית', עיתון העיתונאים, 22.5.1966, עמ' 13 ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

⁵⁰ הנ"ל, 'מגור עד ירושלים', **הצפה**, 25.5.1958.

1940, עת החלו את מסעם לארץ ישראל. אחיו של הרב ר' משה בצלאל אלטר ורוב משפחתו נספו בשואה. ר' אברהם מרדכי נפטר בארץ ישראל בשנת 1948, מעט אחרי הקמת המדינה.

חסידות גור תמכה במאמצים ליישב את ארץ ישראל. הרב יצחק מאיר אף פעל לביסוס ההתיישבות ועמד בראש מפעל שתמך ביהודים פולנים שעלו לארץ. בתקופתו גדל מספרם של יוצאי פולין שעלו לארץ. כשפרץ המרד הפולני (1863) חשש 'פן יהיה, חלילה, קטרוג גדול בשמים על ישראל. אנו רואים איך אומה שפלה כפולנים מוסרת את נפשה למען שחרורה ושחרור ארצה מיד זרים, ואילו אנו, מה אנחנו עושים?'.⁵¹ עמדה דומה הציג יורשו, ר' יהודה אריה לייב, שעסק בהרחבה בארץ ישראל בספרו **שפת אמת**.⁵² אולם ר' אברהם מרדכי הוא שביטא בפועל את התמיכה הנלהבת ביותר ליישוב ארץ ישראל. בכינוס אדמו"רים שהתקיים בגרבטקה (1913) התקבלה בהשפעתו ההחלטה להקים יישובים חסידיים בארץ. עמדתו בשאלת ארץ ישראל הושפעה גם מהצהרת בלפור, שנתפסה כ'רמז מאת ההשגחה העליונה לפקוד את ארצנו הקדושה'.⁵³ לאחר ביקורו בארץ ישראל (1921) כתב:

הנני שבע רצון מאוד בראותי כי יכולים גם לבוא אל המנוחה ולהתנהג שמה בדרכי היהדות [...] אולם גם אלו שאין יכולין ואין חפצים להשתקע באה"ק. דעתי – בכדי לעזור לאחיהם בני ישראל החרדים להתישב שמה – יפרישו כל אחד מהונו סכום מסוים ולהקנות לו שם חבל נחלה, והוא נושא פירות גם בעוה"ז [...] וכן היא באמת דעתי, אשר מצוות יישוב ארץ ישראל שנצטוונו בתורתנו הקדושה איננה דבר התלוי בזמן, רק בהיכולת והאפשרות, ולכן גם עתה צריכים להשתמש באפשרות של עכשיו ולעבוד בכל עוז, כי בריבוי העולים החרדים לא"י תתגדל השפעתם שמה, וזה יגרום שמירת קדושת הארץ.⁵⁴

המכתב התפרסם ב**דגלנו**, ביטאון צעירי אגודת ישראל בפולין, והותיר רושם עצום על קהל הקוראים. אהדתו ליישוב ארץ ישראל עוררה ביקורת פנים=חסידית, בעיקר מצידו של האדמו"ר מלובביץ.⁵⁵ הרבי ערך עוד ארבעה מסעות לארץ (בשנים 1924, 1925, 1932 ו=1935), וסמוך לפטירתו התבטא על הקמת המדינה: 'כך היא גאולתן של ישראל: בתחילה קמעה קמעה; כל מה שהיא הולכת, היא רבה והולכת!'.⁵⁶

העיתונות היהודית בפולין

עיתונות יהודית החלה לצאת לאור באירופה בשנות שנות ברבע האחרון של המאה ה=17 והשפיעה על שימורה של זהות יהודית נבדלת בעידן פירוק המבנים החברתיים המסורתיים.⁵⁷ באמצע המאה ה=19 גדלה תפוצת העיתונות היהודית במזרח אירופה. בראשית המאה ה=20 החלה לצאת לאור עיתונות יומית שנהנתה מקהל של מאות אלפי קוראים בערים ובעיירות. מזרח אירופה בכלל ופולין בפרט היו למרכז ספרות יהודית ואבן שואבת לעיתונות יהודית. השנים שבין שתי מלחמות העולם בפולין העצמאית היו מתקופות השיא של העיתונות היהודית. בתקופת עצמאותה של פולין גדל מספרם של העיתוננים היהודיים

⁵¹ אלפסי, **תפארת שבתפארת**, עמ' 218.

⁵² שם.

⁵³ שם, עמ' 219.

⁵⁴ שם, עמ' 219-220.

⁵⁵ שם, עמ' 221-225.

⁵⁶ שם, עמ' 227.

⁵⁷ ברטל, 'מבשר ומודיע לאיש יהודי', עמ' 156-159, 162. ראו גם: Michman and Aptroot (eds.), *Storm in the Community*

היומיים שיצאו לאור ביידיש, בפולנית ובעברית. שלוש השפות ייצגו למעשה גם רמות של השכלה, שאיפות תרבותיות ומגמות רעיוניות שונות.⁵⁸

לאחר מלחמת העולם הראשונה נוסדה בוורשה אגודת הסופרים והעיתונאים (ליטעראטן=פאראיינ) אשר ביקשה לדאוג למעמד החברתי=כלכלי של חבריה.⁵⁹ בין שתי מלחמות העולם יצאו לאור בפולין כ-25 יומונים, 50-100 שבועונים, 30-60 ירחונים ועוד כתבי עת רבים. לצד יומוני ורשה הגדולים, **דער מאַמענט** (הרגע; 1910-1939) ו**היינט** (היום; 1908-1939), בעלי תפוצה ממוצעת של כ-40,000 עותקים כל אחד, יצאו לאור עוד חמישה יומונים ביידיש ובכללם: **נייע פּאָלקס=צייטונג** (עיתון העם; 1939-1924) של הבונד **ודער ייד** (היהודי; 1921) של אגודת ישראל. נוסף על כך ראו אור שני עיתונים בפולנית. בביאליסטוק, בגרודנו, בלודז' ובווילנה יצאו לאור יותר מיזמון אחד, ובלבוב יצא לאור העיתון *Chwila* (רגע; 1919-1939) בתפוצה של כ-35,000 עותקים. תפוצתה של העיתונות היידית הייתה כחצי מיליון עותקים. היומונים בוורשה העסיקו מאות עיתונאים והיו גורם מגבש באוכלוסייה היהודית הפולנית. ענייני השעה העסיקו את העיתונות היהודית, ובייחוד שאלת מעמדה של האוכלוסייה היהודית לנוכח האפליה והאנטישמיות הגוברות בפולין.⁶⁰

ראשית דרכו העיתונאית של פראגר

העיתונות האורתודוקסית בפולין הוקמה מכורח הנסיבות, מתוך הכרה כי 'נוכחותו של העיתון בחברה היהודית היא עובדה מוגמרת, וכתוצאה מכך עדיף שיהודים אורתודוקסים יחשפו לעיתונים "ראויים" מבחינת תוכנם'.⁶¹ בעשורים הראשונים של המאה ה-20 יצאו לאור יותר עיתונים,⁶² ובאמצעותם ניהל המחנה האורתודוקסי את מאבקו וביצר את מעמדו.⁶³

בשנות העשרים היה פראגר לעיתונאי. 'אני נכד של הרב מגור הראשון, התחנכתי בבית חסידי ונסחפתי עם תנועת הנוער של אגודת ישראל בפולין. הייתי עסקן של הנוער והתחלתי לכתוב. הצטרפתי לאגודת הסופרים והעיתונאים, הצלחתי בכתיבה. כתבתי גם בעתונות הכללית, לא רק של הדתיים'.⁶⁴ הוא נחשב אומן בכתיבת רפורטז'ות קלות וכתבות בענייני דיומא,⁶⁵ ונמנה עם מייסדי היומון **דאָס ייִדישע טאָגבלאַט** (היומון היהודי; 1929) של אגודת ישראל בוורשה,⁶⁶ שכותביו היו צעירים והתמקד בנושאי חינוך לצד ידיעות חדשותיות.⁶⁷ כן שימש כעורך המדור לפובליציסטיקה כלכלית=פוליטית בהיינט, שופרה של התנועה הציונית בפולין, וכעיתונאי בעל אגידה חברתית **בדער מאַמענט**, שנטה לגישה 'פרו=ציונית וננקטה

⁵⁸ שמרוק, 'העיתונות היהודית בוורשה', עמ' 158.

⁵⁹ כהן, **ספר, סופר ועיתון**, עמ' 20.

⁶⁰ וסרמן, 'עתונות יהודית', עמ' 276-277.

⁶¹ קפלן, 'רבות רעו"ת צדיק', עמ' 11.

⁶² ורסס, 'העיתונות העברית וקוראיה בפולין בין שתי מלחמות עולם', עמ' 73-96; רוטשטיין, 'העיתונות האורתודוקסית בפולין', עמ' 130-149.

⁶³ קפלן, 'רבות רעו"ת צדיק', עמ' 11-12.

⁶⁴ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתיעוד בע"פ, המדור ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 5.1.1973, עמ' 4-5.

⁶⁵ בספר טלפונים של פולין משנת 1939, מצוין פראגר כעיתונאי במקצועו: dziennikarz (בפולנית).

⁶⁶ ניגער ושאצקי (עורכים), **לעקסיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור**, עמ' 204-205.

⁶⁷ כהן, 'עיתונות יומית יהודית בפולין', עמ' 317. למרבה האירוניה חלק **דאָס ייִדישע טאָגבלאַט** בית דפוס עם עיתונה של מפלגת הבונד החילונית וחלק מכותביו עתידיים להתפקד ואף להפוך לקומוניסטים. ראו ביקורת ספרים: צימרמן, 'על עיתונות אגודת ישראל', עמ' 154.

בו עמדה אנטי=מתבוללת ברורה.⁶⁸ שני העיתונים האחרונים, מעמודי התווך של העיתונות היהודית היומית בפולין וממעצבי דעת הקהל היהודית, יצאו לאור עד ספטמבר 1939.⁶⁹ תפוצתם הממוצעת הייתה יותר מ=40,000 עותקים, ותפוצתן של מהדורות הערב הייתה גבוהה אף יותר. בעיתונים הללו פרסם פראגר כתבות על פולקלור, חיי דת ועניינים כלכליים. עבודתו בעיתונים אלה, שיועדו לכלל הציבור היהודי בפולין, הייתה חשובה ונראה שכאן הוא, יליד הפרובינציה וחסידי גור, למד למצוא מסילות לכלל הציבור היהודי המגוון ורב הפלגים. יכולת זו עתידה הייתה לשרת אותו היטב כעיתונאי בעיתון **דבר**, שופרה של מפלגת מפא"י החילונית הסוציאליסטית ביישוב הארץ=ישראל ובמדינת ישראל. בעבודתו העיתונאית חרג פראגר מגבולות ורשה ושימש גם ככתב של השבועון האורתודוקסי **בית יעקב זשורנאל** (1923) בלודז' ושל כתבי עת אחרים של אגודת ישראל. הוא ליווה את האדמו"ר מגור, אברהם מרדכי אלטר, במסעו הרביעי לארץ ישראל בשנת 1932, ובעקבות המסע פרסם סדרת כתבות על ארץ ישראל בספר שיצא לאור בשנת 1934.⁷⁰ היה זה ספרו הראשון, והוא זכה לתהודה רבה.

על חוויותיו הראשונות של פראגר כעיתונאי אפשר ללמוד מהרצאה שנשא בירושלים בעיתון העיתונאים' במאי 1966. הוא התייחס למאבקים היום=יומיים בציבור היהודי בפולין בתקופה זו, ולמה שהוא ראה כ'כוח המדרבן למערכות הללו' – העיתונות היהודית. זו, טען, נאבקה במשברים מחוץ ומפנים והתלכדה תוך כדי המאבק. היא הייתה הגורם המתסיס והמחשל, המדריך והמלהיב בתמונת המאבק היהודי בפולין.⁷¹

על עיצובו כעיתונאי סיפר כי בשנות נעוריו נמשך לתנועת צעירי אגודת ישראל, ומשורותיה הגיע לעיתון המפלגה. 'כיום נראה אצלנו כמשהו טבעי קיומה של עתונות עברית דתית', אך כארבעים שנה קודם לכן לא כך היה. נעשו ניסיונות להקים עיתון חרדי בלשון 'מאמע=לשון', יידיש, בעיקר בהסתמך על עיתונאים שכירים מבחוץ. **דאָס ייִדישע טאָגבלאַט** היה דוגמה ראשונה לעיתון דתי שכתבו עיתונאים דתיים. 'ואז צריך היה להיאבק על זכות ההגדרה העצמית הזאת של העיתונאי הדתי'.⁷² היה זה מאבק משמעותי עבורו. בהמשך הרצאתו גולל את סיפור הסמכתו המקצועית לפני חבריו לעט, העיתונאים ה'חופשיים':

בזכרוני נחרתה אפיזודה אחת, שבזכותה קיבלתי סמיכות מקצועית בעיני חברים לעט מן העיתונות היהודית. בנובמבר 1928 חגגה מדינת פולין עשור לעצמאותה. ראש הקהלה היהודית בבירה, המנהיג של תנועת המזרחי ר' העשל פארבשטיין, יזם מצעד חגיגי לארמונו של נשיא פולין, מושצ'צקי. בראשה צעדו תלמידי בתי=הספר היהודים מכל הזרמים [...]. קבוצה של עתונאים יהודים שנתלוותה אל המצעד, ביקשה להיכנס לשערי הארמון. מר פארבשטיין הסביר שזה לא כלול בתכנית. אני, אחד מן הקבוצה, לא חיפשתי עצה ותושיה אצל ראש הקהלה, שעמו התווכחתי די נמרצות מעל עמודי **טאָגבלאַט** [...]. ניסיתי לחדור לארמון הנשיא הפולני בכוחות עצמי. שומר השער התכוון לעצור בעדי, ובכיסוי תעודת העיתונאים שלי הגעתי למעלה, עד לאולם קבלת=הפנים [...]. הייתי העיתונאי היחידי כעד=ראיה. החברים מיתר העיתונאים חיכו למטה, מול השער. חילקתי עמהם את כל החומר. הפכתי לגיבור=היום. פארבשטיין היה זעום=פנים. מאז הכירו בי העיתונאים החפשיים כ'אחד מן החברה'.⁷³

⁶⁸ כהן, שם, עמ' 305, 308.

⁶⁹ זאק, 'דער מאָמענט בין שתי מלחמות העולם', עמ' 95; כהן, **ספר, סופר ועיתון**, עמ' 10.

⁷⁰ מארק, **אויף די וועגן פֿון ארץ=ישראל**.

⁷¹ פראגר, 'מכשיר לחישול האחדות הלאומית', עמ' 12, עיתון העיתונאים, 22.5.1966, ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

⁷² שם.

⁷³ שם.

אף שהיה 'אחד מן החברה' והשתלב בעיתוננים היהודיים הכלליים **זער מאַמענט והיינט**,⁷⁴ העיד פראגר כי לא שינה את השקפותיו ולא הרגיש לחץ לעשות כן. בכך ביקש ללמד סגוריה על 'מידת הסובלנות של העיתונות' היהודית. פראגר התייחס בכתיבתו גם ליחסה של חצר גור לארץ ישראל ולציונות באמצעות סיפור הצטרפותו למסעו של הרבי מגור לארץ ישראל בשנת 1932. הספר שכתב בעקבות הביקור התקבל באהדה רבה בציבור היהודי,⁷⁵ וקטעים נרחבים ממנו הועתקו ותורגמו, ובהם הפרק 'דו=שיח עם אנגלי' שהודפס בשבועון הרוויזיוניסטי **די וועלט** של אורי צבי גרינברג.⁷⁶ פראגר סבר שהתקבלותו של הספר מוכיחה עד כמה הזדהתה ורשה היהודית עם היישוב וקשייו.⁷⁷ על פעילותו בראשית ימי הכיבוש הגרמני העיד: 'זכורני, איך חברינו יסדו את "המטבח העממי" בוורשה הנצורה. והיוזמה לארגן לשכה חשאית ליד מרכז הג'וינט בפולין הכבושה, שבה ירוכזו הדו"חים הזוועתיים על מעללי הנאצים הארורים עם השלב הראשון להשתלטותם בפולין, גם היא יצאה משורות העתונאים, והאחראים לכך האיש העומד לפניכם, בשיתוף עם חבר יקר שנספה בשואה, בן=ציון חילינוביץ,⁷⁸ הסופר הפרלאמנטארי של **מאַמענט**.⁷⁹ הוא מתח ביקורת על העיתונאים היהודים שלא נותרו בוורשה לאחר הכיבוש הגרמני והצטרפו ל'רכבת הבריחה של הממשלה הפולנית'.⁸⁰ הוא עצמו נותר בפולין, השתלב בפעילות למתן עזרה חומרית לסופרים ולעיתונאים שנותרו והיה ממקימי לשכה חשאית שעמלה לתעד את קורות הקהילה. במאי 1940 נמנה עם מארגניה ונוסעיה של מה שהגדיר 'שיירת ההצלה של הרבי מגור'.⁸¹

לעיתונאים, כמו גם לעיתונאות, ייעד פראגר תפקיד היסטורי חשוב באותה תקופה: לעורר ולחשל את החוויה היהודית הדתית ואת החוויה הלאומית כדי לעמוד בפני גלי האנטישמיות. אילו חוויות 'יהודיות' ו'לאומיות' השתקפו במאמריו באותן שנים? ביומן המסע שכתב כשליווה את שיירת האדמו"ר מגור לארץ ישראל ב=1932 הוא תיאר את חווייתו כעיתונאי חסיד גור:

יום ב' אחה"צ בבית הנתיבות המרכזי של ורשה בירת פולין. המונים המונים מציפים את כל רציפי הרכבת [...] לחש=רחש עובר בין הגויים [...] והכל ברור להם, עדה זו של אלפי ועשרת אלפים חסידים ואנשי=וורשה זרמו הנה בתלבושתם החסידית במטרה אחת – ללוות את האדמו"ר בדרכו לארץ=ישראל [...] זה נוהג חסידי ידוע והנהלת הרכבת הפולנית לא מפסידה של הנוהג הזה. כל חסיד היוצא אל רציף הרכבת קונה כרטיס יציאה מיוחד, וזה מכניס די כסף לקופה. אבל הפעם הופתעו

⁷⁴ בתצלומיו מהתקופה ששמורים בגנזך קידוש השם אין לפראגר חזות חסידית; הוא אינו מזוקן והוא לבוש בחליפה ובמגבעת מודרניים.

<http://www.israelalbum.org.il/%D7%99%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%91%D7%99%D7%9D/%D7%91%D7%A0%D7%99-9->

<http://www.israelalbum.org.il/%D7%91%D7%A8%D7%A7/%D7%9E%D7%A9%D7%94%20%D7%9E%D7%90%D7%A8%D7%A7%20%D7%A4%D7%A8%D7%90%D7%92%D7%A8/P55759>

⁷⁵ מארק, **אויף די וועג פון ארץ=ישראל**.

⁷⁶ אורי צבי גרינברג (1896-1981) ערך את העיתון הציוני **די וועלט** (העולם) שראה אור בוורשה בשנים 1931-1935.

⁷⁷ פראגר, 'מכשיר לחישול האחדות הלאומית', עיתון העיתונאים, 22.5.1966, עמ' 12, ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

⁷⁸ מוזכר ככילינאוויטש בן ציון שנספה בוורשה, בדף עד שמילא אברהם זאק (1891-1980). ראו: מאגר דפי העד, יד ושם ירושלים.

⁷⁹ פראגר, 'מכשיר לחישול האחדות הלאומית', עיתון העיתונאים, 22.5.1966, עמ' 12, ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

⁸⁰ שם.

⁸¹ כהן, **ספר, סופר ועיתון**, עמ' 305. ההבדל הטרימינולוגי שבין 'רכבת הבריחה' ל'שיירת ההצלה' לתיאור אירועים דומים מעיד על השקפתו החסידית של פראגר שראה במעשה ההצלה של רבו 'נס הצלת התורה'. ייתכן גם שפראגר, שיצא עם רבו, ביקש להצדיק באמצעות המושג את החלטתו. על 'שיירת ההצלה' ראו להלן.

הקופאים שלהם מעוצם הזרימה החסידית [...] הרבי החליט לנסוע בפעם זו בדרך היבשה לארץ=ישראל, וחידוש זה הלהיב את כולם. [...] לאחר שעה קלה הרכבת נצמדת בתחנת הגשר קולושקי, והתמונה המתגוללת לעינינו מבחוץ נוגעת עמוק בלב [...] זוהי נקודת הצומת הקרובה ביותר למרכז התעשייה הפולנית, לודג' [...] היא הלוא מרכז תוסס וחי של חסידי גור [...] הרכבת נעצרת. כולם עוצרים את הנשימה. לודג' החסידית נתאספה כאן, ישישים וצעירים, אברכים ובחורים, צעירים וזקנים, כולם כולם [...] סך הכל נעמדה הרכבת רגעים מספר, ושוב היא נעה. עדת חסידים זו, שהקדישה שעות מרובות להתייצב למעמד זה, שככה היה רק מקטע [...] אחד בדרך זו של האדמו"ר. נראה שהאדמו"ר נרגש מאוד מאוד למראה עיניו. ושפתותיו לוחשות תפילה [...] בכל תחנה ותחנה המונים המונים [...] כל תכנית המסע של הרכבת היתה ידועה מבעוד מועד, והקהל נחפו ובא [...] הנוסעים הגויים אשר יצאו להם לנוע ברכבת זו, יש מהם שנתמלאו קנאה [...] לנוכח גדלות ההערצה למנהיג היהודים [...] : 'זהו כבוד גדול כמו למלך היהודים' [...] לאחר היציאה מאדמת פולין נתחלפה התאורה כליל, חדלנו להתאסף ליד החלונות ולהסתכל החוצה [...] אנשי השיירה מסתדרים בתוך הקרונות ומתרכזים ביננו לבין עצמנו. והשיירה שלנו – רבת משתתפים היא, כי עליה נמנים בני האדמו"ר, אחיו הרבי הדגול מפעביענץ, חתנו המכובד הרב יצחק מאיר ליון, ועליהם עוד מספר מקורבים. ואין תימה, כי הקרונות התפוסים על ידנו הפכו, תוך כדי המסע למעין 'בית מדרש על גלגלים'.⁸²

מתיאור זה משתקפים כמה היבטים משמעותיים מהווי החצר החסידית בעולם של 'בטרם המבול'. היומן מצייר קהילה חסידית תוססת שעבותות חזקים קושרים אותה אל מנהיגה הרוחני. מהחוויה הריאליסטית של פראגר היעדי ומכתיבתו הבלתי אמצעית ניבטת דמותו של פראגר ה'חסיד' המושרש בעולמה הרוחני של יהדות פולין.

לעומת זאת כתבותיו בהיינט ובדער מאמענט משקפות מציאות פוליטית=חברתית של התמודדות עם גזירות כלכליות ודתיות מטעם הממשלה הפולנית.⁸³ בספר היובל של היינט (1938) פרסם פראגר מאמר מקיף על המלחמה הכלכלית ביהודי פולין. בפתח המאמר טען כי ה'מלחמה הכלכלית' ביהודים תפגע בכלכלה הפולנית וכי האנטישמיות היא אויב הכלכלה הפולנית.⁸⁴ במאמר נוסף, שעסק בגזירות האנטישמיות, טען כי האיסור שהוטל על שחיטה יהודית נבע מהדאגה לשחיטה הנוצרית על היבטיה השונים. בשם השחיטה-גזירה' (כפי שכונה החוק למניעת צער בעלי חיים),⁸⁵ הואשמו היהודים ב'חטיפת' נתחי הבשר הטובים והשארית השאריות לאוכלוסייה הנוצרית. גזירת השחיטה הביאה למהפכה בשוק הבשר, טען פראגר. היא ייקרה את הבשר הכשר בשישים-שבעים אחוז ואת הבשר הלא כשר בכמה אחוזים.

⁸² פראגר, 'קטעים מיומן הנסיעה עם שיירת האדמו"ר מגור זצ"ל – בדרך היבשה לא"י בשנת תרצ"ב', ארכיון פראגר, קלסר 63, גקה"ש.

⁸³ על הגזירות והחקיקה האנטי-יהודית בשנים אלה בפולין ראו: יזי טומשבסקי, 'יהודי פולין', עמ' 103-119; מאהר, יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם; נצר, 'בין חקיקה אנטי-יהודית להשתלבות', עמ' 13-21.

⁸⁴ משה מארק, 'דער ווירטשאַפֿטלעכער קריג קעגן יידן אין פּוילן' [המלחמה הכלכלית נגד יהודים בפולין], היינט יובל=בוך, תרס"ח-תרצ"ח 1908-1938, עמ' 146.

⁸⁵ בשנת 1936 החלה חקיקה שנועדה למנוע את השחיטה הכשרה ברחבי פולין. ב-1936 נתקבל בסיים הפולני חוק שחייב להמם בהמה לפני שחיטתה, פרט למקומות בהם שלושה אחוזים ומעלה באוכלוסייה מצהירים על מחויבותם לשחיטה הכשרה, וגם במקרים אלה הוגבלה השחיטה הכשרה לאותו אחוז באוכלוסייה. בשנת 1938 נחקק חוק נוסף שאסר לחלוטין על שחיטה כשרה, אך בשל פרוץ המלחמה לא הספיקו יוזמי החוק לאשרו סופית בסנאט. על גזירת השחיטה ראו: קניאל, 'בין חילוניים, מסורתיים ואורתודוקסים', עמ' 75-106.

כתוצאה מכך השפיע חוק השחיטה על כל האוכלוסייה הצרכנית, בייחוד על תושבי גליציה שלרשותם תעשיית בשר 'פחות מפותחת'.⁸⁶

בזעקתו כי בפולין הוכרזה 'מלחמה כלכלית חסרת התחשבות נגד היהודים', ובדרישתו שהשלטון הפולני יחזק את אנשי הכלכלה היהודים במאבקם ויעודד אותם להישגים יצירתיים חדשים, לעקשנות ולכוח עמידה, הציג פראגר דגם של עיתונאי לוחם המאמין בסולידריות יהודית. הוא סבר שעיתונות כזאת היא כוח מדרבן, גורם מתסיס ומחשל, מדריך ומלהיב במערכות שאיתן התמודדה יהדות פולין.⁸⁷

פרוץ המלחמה וכיבוש פולין

ב-1 בספטמבר 1939 פלש הוורמאכט לפולין וכבש את רובה, לבד מחלקיה המזרחיים שסופחו בידי ברית המועצות, בתוך שבועות מספר. לכוחות הפולשים נלוו האיינזאצגרופן – יחידות של משטרת הביטחון הנאצית (SIPO), שב-3 בספטמבר הורה להן הימלר, ראש הס"ס, לירות בכל מי שמסכן חיי גרמנים או רכושם.⁸⁸ יחידות אלה ערכו רציחות המוניות הן בפולנים הן ביהודים; מספרם של קרבנות הרצח היהודים הוערך בכ-7,000 עד תום השנה;⁸⁹ מספר הקרבנות הפולנים – בייחוד מקרב קבוצות העילית – היה גדול בהרבה.⁹⁰ עם כיבושה של פולין נוספו לשלטונה של גרמניה שני מיליון יהודים. את פולין עצמה חילקו הגרמנים. אחדים מחלקיה המערביים, שבהם חיו כשבעה מיליון פולנים וכחצי מיליון יהודים, סופחו למחוזות (gaw) ברייך. המחוז הגדול שבהם כונה 'ורטגאו' וכלל את לודז' וסביבתה; שאר פולין היה שטח כבוש שכונה 'גנרלגוברנמן'.

מייד לאחר הכיבוש נקטו הגרמנים צעדים נגד היהודים. בכל שטחי פולין היה על היהודים לשאת סימן מזהה על בגדיהם, הוטלו הגבלות על תנועתם והם היו חשופים להתעללויות ולרצח אקראי או לחטיפה לעבודות כפייה שהתמותה בהן הייתה גבוהה. הזדהות היהודים עם המדינה הפולנית בימי הקרבות ובייחוד בעת המצור על ורשה פינתה את מקומה בהדרגה לתחושה של נידוי, כשהחלה להיחשף העוינות של הציבור הפולני ליהודים. מקורות יהודיים מהתקופה המוקדמת של הכיבוש נטו ליחס את גילויי העוינות לשוליים של החברה הפולנית, אך הערכה זו עתידה הייתה להשתנות.⁹¹

הקמת הגטאות מיוחסת בדרך כלל ל'איגרת הבזק' שעליה חתם ריינהרד היידריך, ראש המנהל הראשי לביטחון הרייך (RSHA), מסמך שנשלח ב-21 בספטמבר 1939 אל ראשי האיינזאצגרופן בפולין הכבושה. המסמך דן בריכוז קהילות היהודים בערים ובהעברתם אליהן מכל אזורי השדה ומבחיין בין מטרה זמנית למטרה סופית. נושאו העיקרי הוא הקמת מועצות יהודים, יודנרטים, לא הגטאות. אין במסמך זה הוראה מפורשת על הקמת גטאות כאמצעי בירוקרטי חדש שיטתי ומחושב – וגם אין בנמצא מסמך שכזה, שכן הגטואיזציה לא הייתה מדיניות מכוונת אחידה של המשטר הנאצי אלא יש לראות בה

⁸⁶ משה מארק, 'דער שחיטה=דאָרבאָט וועט ברענגען ריזיקע שאָדנס דעם לאַנד אַ פּאָר אינטערעסאַנטע ציפּערן וועגן פּלייש-האַנדל' [איסור השחיטה היהודית יגרום נזקים כבדים למדינה, כמה הערות מעניינות בקשר לסחר הבשר], היינט, 24.3.1938.
⁸⁷ פראגר, 'מכשיר לחיטול האחדות הלאומית', עיתון העיתונאים, 22.5.1966, עמ' 12, ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

* הכותרת לקוחה מתפילת מוסף בראש השנה.

⁸⁸ בראונינג, **הדרך אל הפתרון הסופי**, עמ' 32.

⁸⁹ ברליי, **הרייך השלישי היסטוריה חדשה**, עמ' 555.

⁹⁰ לפי אחת ההערכות, מספר הפולנים שרצחו הגרמנים עד לסוף 1939 הגיע ל-50,000. בראונינג, **הדרך אל הפתרון הסופי**, עמ' 41.

⁹¹ ראו: דרייפוס (בן ששון), **'אנו יהודי פולין'?**, עמ' 40-54, 76-82.

כמה תופעות שונות ומגוונות.⁹² הגטו הראשון הוקם בעיר פיוטקוב טריבולונסקי (Piotrków Trybunalski) בדצמבר 1939, ובראשית 1940 הוקם הגטו הגדול בלודז'.⁹³ הגטו הגדול ביותר בפולין הוקם בוורשה באוקטובר 1940.

תיעוד בפולין: מהג'וינט ועד הלשכה החשאית

באתי אליהם [לאנשי הג'וינט]: אני מציע לכם לארגן גרעין של שרות אינפורמטיבי לכל העולם.⁹⁴

מימי המלחמה הראשונים החל פראגר לתעד את קורות יהדות פולין. באוקטובר 1939, מיד לאחר כיבוש פולין בידי הגרמנים, הוא יזם והקים 'לשכה חשאית' ליד משרד הג'וינט (American Jewish Joint Distribution Committee) שבוורשה, שבה ריכז חומר תיעודי על ראשית הכיבוש.⁹⁵ אליבא דפראגר קדמה נזמה זו למפעלו הידוע של עמנואל רינגלבלום.⁹⁶ פעולת התיעוד של פראגר היא חלק מתופעה רחבה של תיעוד האירועים בידי משכילים ועיתונאים מזרח=אירופים,⁹⁷ על רקע מסורת של תיעוד אסונות יהודיים שהתפתחה מראשית המאה ה-20. בבסיסה של מסורת תיעוד זו הייתה האמונה כי ביכולתו של התיעוד לשמש ראיה להבאת נאשמים לדין ולטעון לפיצוי פיזי ונפשי. התיעוד, האמינו המתעדים, יאפשר לאוכלוסייה היהודית הפגועה להיאבק על זכויותיה, לכונן 'אמת היסטורית' ולשמר את זיכרון נפגעי הרדיפות ותרבותם.⁹⁸ את עבודתו, עבודת איסוף שיטתית וחשאית של תעודות ומסמכים על המדיניות הנאצית והקיום היהודי תחת הכיבוש, ניהל פראגר במשרד הג'וינט ובידיעתו.⁹⁹ בוורשה פעל מרכז הג'וינט, שהיה הגוף האמריקני המרכזי שהניע ומימן את פעילות העזרה הסוציאלית רבת=הפנים,¹⁰⁰ שבו התרכזו

⁹² מכמן, *הגיטאות היהודים בימי השואה*, עמ' 53-55.

⁹³ שם, עמ' 63-66.

⁹⁴ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, 5.1.1973, עמ' 1.

⁹⁵ שם.

⁹⁶ עמנואל רינגלבלום (1900-1944), היסטוריון יהדות פולין, גורש עם פרוץ מלחמת העולם השנייה עם משפחתו לוורשה. היה מראשי הג'וינט וייסד את ארכיון 'עונג שבת' המחתרתי. הארכיון הוטמן בכדי חלב ובקופסאות מתכת ברחבי גטו ורשה באביב 1943 ונחשף בחלקו לאחר המלחמה. גם כיום הוא משמש מקור עיקרי לחקר תולדות יהודי פולין בתקופת השואה. ראו: גוטמן (עורך), *עמנואל רינגלבלום*; רונן, 'עמנואל רינגלבלום ומאבקו בהשמדת הזכרון', עמ' 62-75; קאסוב, *מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו?*.

⁹⁷ ראו את מחקרה של מרים שולץ על משכילים ועיתונאים מזרח=אירופים שנמלטו משטח הכיבוש הגרמני בפולין לווילנה הכבושה בידי הסובייטים: Schulz, *Der Beginn des Untergangs*. כן ראו את מחקרו של בעז כהן על פועלו של יעקב רבינסון ואחיו נחמיה שהוברחו מליטא כדי להקים מרכז מידע עבור הקונגרס היהודי העולמי: Cohen, 'Dr. Jacob Robinson', pp. 81-100.

⁹⁸ על מסורת התיעוד שהתפתחה במזרח אירופה מאז פרעות קייסיב (1903) ראו: Jockusch, 'Chroniclers of Catastrophe', pp. 135-166.

⁹⁹ נמצאו שתי תעודות שמצביעות על זיקתו של פראגר לג'וינט. הראשונה היא תעודה של עובד הסניף הוורשאי של הג'וינט ברחוב יאסנה 11, ובו הוגדר תפקידו כמועסק בידי הג'וינט ו'מוסמך על ידו להעניק סיוע לקורבנות המלחמה בפולין', ארכיון פראגר, קלסר 34, גקה"ש. השנייה היא מכתב מברנרד קאהן לפראגר מ-5.8.1942: 'אנו אכן שמחים כי כל הסידורים הפיננסיים עם הסניף שלנו בפולין הסתדרו לשביעות רצונך'. Letter from Bernard Kahn to Moshe Prager, 5 August, 1942, שם, קלסר 25, גקה"ש.

¹⁰⁰ גוטמן, *יהודי ורשה*, עמ' 61. על הג'וינט ראו גם: Bauer, *American Jewry and the Holocaust*.

אישי ציבור מרכזיים, והתארגנו מפלגות שונות וארגונים מחתרתיים.¹⁰¹ על עבודתו במסגרת הגיוינט העיד פראגר:

הייתי קשור עם הגיוינט לפני המלחמה, עשיתי מחקרים בשבילם על מאסרים בפולין. הגרמנים נכנסו לוורשה ב=26 לספטמבר 1939.¹⁰² זה היה בערב סוכות כמדומני. אז יומיים אחרי כן הלכתי לחפש מה נשאר, אם הגיוינט, המשרד, נשאר קיים. [...] הגזבר נשאר, שמו היה דוד גוז'יק,¹⁰³ הוא חתם במחתרת [בכינוי] 'כפתור'. גוז'יק זה כפתור בפולנית. הוא היה אחד הגיבורים אחרי כן. הם התחילו לארגן את העזרה של הגיוינט [...] היה מרכז של קופות גמילות חסדים, עזרה עצמית [...]. השתדלו יהודים להגיע בכל מיני דרכים לבקש עזרה. הגיוינט היו לו רזרבות בכסף מעט מאוד. אחרי כן באו יהודים לגיוינט ואמרו שיתנו כסף, בין כה אין מה לעשות אתו, תחזירו לנו למחרת המלחמה או שנמלט לחו"ל. אז התחיל טרנספר כזה בלתי ליגאלי שהכניס לגיוינט מילונים דולרים והציל הרבה יהודים זמנית.¹⁰⁴

עמנואל רינגלבלום כתב על פעילות הסיוע של הגיוינט: 'הואיל ומוסדות הצדקה היו זקוקים לסכומי כסף עצומים, נתנה הנהלת הגיוינט, לאמור דוד גוז'יק, יצחק גיטרמן וליאון ניישטט לגיוס הלוואות גדולות מאנשים פרטיים. דרך זו, אף שהגיוינט עסק בה כל ימות המלחמה, עלולה היתה לעלות למנהלי הגיוינט בחייהם, מה עוד שהסוד היה גלוי ונפוץ בווארשה כולה'.¹⁰⁵

במקום אחר התייחס פראגר לקשריו עם דוד גוז'יק, אשר בשיחה אישית חשף לפניו את 'השיטה' למימון פעולות העזרה המקומיות: 'אגלה לך את תכניתי הסודית, ללוות כסף אצל היהודים האמידים, בטרם הכובשים ישדדו מהם הכל. את ההלוואות אקח על חשבון הגיוינט, ואני משוכנע שאצליח לגייס באורח חשאי סכומים רציניים, שאחלקם בשם הגיוינט'.¹⁰⁶ 'ברית חשאית נכרתה בינו [גוז'יק] לבין מספר מצומצם של יהודים בעלי הון', כתב פראגר. בעלי ההון העבירו את כספם לקופת הגיוינט מתוך הכרה כי הם מסייעים להצלת יהודים ובה בעת מצילים גם את כספם. הבשורה שהגיוינט מקים מפעלי עזרה עצמית ותומך בהם נפוצה בקהילות היהודיות ברחבי פולין. הציבור היהודי על כל זרמיו נרתם לתמוך בארגוני הסיוע השונים ו'הבית ברחוב יאסנה 11 נהפך לתלפיות ממש, למקור שהכל ניזונים ממנו'.¹⁰⁷ פראגר סיפר גם על הלשכה החשאית שייסד:

הצעתי שאני בחשאי בשקט אארגן שלושה או ארבעה עיתונאים [...] הצעתי שניקח אחד חוקר שלהם במשרד, את ליפובסקי שהוא יהיה אתנו, ולקחת לי לעזרה עיתונאי יחיאל נוביטש מואמן¹⁰⁸ ואני הייתי

¹⁰¹ על פעילותו של הגיוינט בפולין הכבושה ראו: אנגל, 'ובערת הרע מקרבך', עמ' 4-6. ראו גם תיעוד ויזואלי: אלבום ארגוני הסעד (FA-32-36) תערוכה מקוונת באתר יד ושם:

http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/warsaw_ghetto/organization.asp (אוחזר לאחרונה ב=24.5.2020).

¹⁰² שביטת הנשק, שציינה את עצם הכניעה, התקבלה ב=27 בספטמבר בשעה 12:00.

¹⁰³ דניאל (דוד) גוז'יק היה מראשי הגיוינט בפולין. רינגלבלום כתב עליו כי בזמן המלחמה הוא התגלה כאחד מ'ליו הצדיקים': 'כאשר בעת ההפצצות בווארשה נותרו במוסד אנשים בודדים, היה זה גוז'יק שנשא את עבודת המוסד על גבו. גוז'יק נהרג בתאונה אווירית לאחר המלחמה'. ראו: רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**, ב, עמ' 44.

¹⁰⁴ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתיעוד בע"פ, המדור ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 5.1.1973, עמ' 1-2.

¹⁰⁵ רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**, ב, עמ' 61.

¹⁰⁶ משה פראגר, 'דף גבורה בלתי-נדע של הגיוינט בפולין הכבושה', **בית יעקב**, 68 (טבת תשכ"ה), עמ' 11.

¹⁰⁷ שם.

¹⁰⁸ במקום אחר טען פראגר כי לצד ד"ר ליפובסקי צירף ל'לשכה' את העיתונאי בן-ציון חולינביץ. ראו: פראגר, 'דף גבורה', עמ'

היוזם [...] קודם כל הלכנו לבדוק, הגרמנים הפציצו את הרובע היהודי במיוחד, אחרי כן עשיתי הערכה, אספנו חומר, אחרי כן [על] מה הגרמנים עושים בוורשה? אחרי כן התחילו לבוא משלחות מהפרובינציה לגוינט כדי לבקש עזרה, המשרד היה ברחוב יאסנה 11 שם היה לי חדר. כאילו סטטיסטיקה, וכשבאו משלחות שלחו אותן אלי, והם ספרו לי מה התרחש, ומה עשו הגרמנים, כמה הרגו, רצחו וכו', ואני רשמתי את זה. היה בורנשטיין,¹⁰⁹ והיה גם רינגלבלום, גם כן הצטרפו אחרי כן. הם לא היו שייכים ישירות לגוינט. יחד עם זאת היה מרכז של גמילות חסדים, עזרה עצמית. הם היו שם והם היו מעבירים את הדוחות דרך הקונסול האמריקאי שהעביר את זה לברלין ואז הייתי במגע מתמיד לא רק עם מה שהתרחש בפולין, בוורשה אלא בכל הארץ.¹¹⁰

גם רינגלבלום מזכיר את ד"ר י' ליפובסקי, אשר נספה בטרבלינקה. הוא היה כלכלן במקצועו, שהותיר אחריו עבודות מחקר בנושא הכלכלה היהודית בפולין, ואשר בתקופת המלחמה סייע לגוינט בניתוח בעיות שונות, בעיקר בסוגיית בעיות הפליטים'. במקום אחר הוסיף כי 'משפרצה המלחמה גויס ליפובסקי לעבודה במחלקת הדיווח של קצ"ב [CKB – Centrala Kas Bezprocentowych Pozyczek]. [הוא] היה מראיין את שליחי ערי השדה ומתוך עדותיהם היה מכין את הדיווחים אודות מעשי הזוועה של הגרמנים בפולין.¹¹¹ מדבריו של פראגר עולה כי משעה שפרצה המלחמה היה תיאום בין מוסד הסיוע של הגוינט ללשכה החשאית והמשלחות והיחידים שנזקקו לסיוע נשלחו אליו לספר על המתרחש. הבית ברחוב יאסנה 11 שימש אבן שואבת לשליחי הגטאות ולנציגי מוסדות, ובפעילותה לקחו חלק ד"ר נחום ליפובסקי, סוציולוג נודע ובא בימים, ובן ציון חולינוביץ, עיתונאי מפורסם, מסופרי העיתון הבלתי מפלגתי, **דער מאַמענט**. במשרדי הגוינט, תיאר, נתקבלו המשלחות באולם הגדול בידי דוד גוזיק ולאחר מכן הועברו לחדר הסמוך ובו נחקרו על מעשי האימים, ההתעללויות ומקרי הרצח שאירעו במקומות שונים. חלק מהחומר מצא את דרכו אל העיתונות החופשית באמריקה. הגסטפו 'כאילו עצמה את עיניה מכל המתרחש בבית'.¹¹² פראגר התייחס לחשש שהגסטפו יעלה על עקבות הלשכה החשאית:

יצחק בורנשטיין חוזר משיחה אחת עם שלטונות הכיבוש הגבוהים, והוא חושד, שהגיסטאפו תוהה על אודות פעולות הגוינט. 'יש לי רעיון נועז', הצעתי לו, אנחנו נכין בעצמנו 'סקירות' למען הגיסטאפו, נרשום על המפה את כל הנקודות שכבר נעשו 'יודענריין' ונמסור להם הערכות על הגירויים ועל הנדודים, וכך נוכל אולי להשיג אצלם אישור רשמי לפעולות החקר והסקר שלנו [...] ואכן, כמה דו"חות עם הדגמות על תנודת היהודים על פי צו השלטונות הנאציים מגיטו לגיטו, מאיזור לאיזור, הוכנו והוגשו מטעם מחלקת החקר של הגוינט למטה של הגיסטאפו. והם שמחו על כך כמוצאי שלל רב והביעו את מלוא הערכתם.¹¹³

לא נמצאו תימוכין לקיומה ולפעולותיה של הלשכה החשאית בארכיונים, אולם ייתכן שמדובר ב'מחלקת

.12

¹⁰⁹ יצחק בורנשטיין היה ראש המרכז הסטטיסטי של המחלקה לסיוע כלכלי, ראו: שם, עמ' 11.

¹¹⁰ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, 5.1.1973, עמ' 1-2.

¹¹¹ רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**, ב, עמ' 37, 110. קצ"ב, המשרד המרכזי להלוואות ללא ריבית, פעל בשנות השלושים בחסות הגוינט לתמיכה ושיקום כלכליים של הקהילות היהודיות בפולין שנפגעו עקב המשבר הכלכלי הגדול והחרמות האנטי-יהודיות.

¹¹² פראגר, 'דף גבורה', עמ' 12.

¹¹³ שם, עמ' 13.

הדיווחי של ארגון קצ"ב.¹¹⁴ האם ד"ר ליפובסקי וחולינוביץ פעלו בשני ארגונים שונים או שמא היה זה אותו ארגון? האם פראגר הוא שיזם את ייסודה של מחלקת הדיווח בקצ"ב? לא נמצאו תשובות לשאלות אלה. על פי עדותו, עבד פראגר במסגרת הלשכה החשאית שבמשרדי הג'וינט במשך שמונה חודשים, עד שפנה אליו השליח ולרי טורט (Tourette), גיסו של מזכיר השגרירות האמריקנית בוורשה לפני המלחמה,¹¹⁵ ובפני בשורת המגעים להצלתו של הרבי מגור. בשיירת ההצלה של הרבי מגור הבריח פראגר את החומר התיעודי שאסף. 'המצאתי לעצמי "קוד" ואת העובדות והמספרים הפכתי לשמות ולכתובות, למשל "פוגרומים" ציינתי בשם "רומסקי", ואת המקום רשמתי בתור כתובת. גם מספר הקרבנות נכלל בכתובת. הכל ביחד רשמתי בלוח קטן, והלוח הזה שמור אצלי עד היום'.¹¹⁶

ההצלה של הרבי מגור

זכיתי להשתתף בנס ההצלה של כ"ק האדמו"ר מגור זצ"ל. חזיתי בשרשרת של מעשי ניסים שהתרחשו לעיני ושרק הודות לכך הצלחנו להוציא מצפני התליינים הנאצים הארורים ימ"ש את זקן צדיקי הדור וראש תפארתה של יהדות פולין. ימים רבים שמרתי את הסוד בליבי ולא נעתרתי לכל ההפצרות לגלות את הפרשה המפליאה לכל פרטיה [...] עתה אמרתי להעלות על הכתב את הדברים בפשטותם וכהווייתם, למען יירשם הנס בזכרון הדור.¹¹⁷

במילים אלה פתח משה פראגר את ספרו **נס ההצלה של הרבי מגור: סיפורו של עד ראייה**. הספר, שנכתב בשם העט משה יחזקאלי, לזכר אביו ר' שמואל יחזקאל, יצא לאור בשנת 1959 והיה הראשון בסדרה של ספרים שגוללו את 'נס הצלת התורה בימינו', כלומר הצלת גדולי התורה.¹¹⁸ הספר מספר את סיפור התגבשותה של קבוצת אנשים סביב הרבי מגור, אברהם מרדכי אלטר, שפראגר עצמו נמנה עמה ואת סיפור הימלטותם מפולין לארץ ישראל.

מעדותו של פראגר, הנסמך על מקורות נוספים,¹¹⁹ נראה שמבצע חילוץ של הרבי מפולין היה מורכב ומסועף. יזם אותו הסופר והעסקן היהודי פולני ד"ר חיים שושקס (שאָשקעס), שיצא מוורשה לארצות הברית לאחר הכיבוש הגרמני ובידו מכתב בחתימתו של הרב יצחק מאיר לוין, הקורא לחלץ את הרבי.¹²⁰ שושקס גייס אישים וגופים נוספים שפעלו להצלת הרבי. נמנו עמם הרב מנחם מנדל כשר (-1983) מהנכבדים שבחסידי גור וקבוצה של חסידי גור שהיגרה לארצות הברית בין מלחמות העולם; ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות הברית;¹²¹ וקבוצה של אנשי עסקים פרטיים.¹²² כל אלה

¹¹⁴ רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**, ב, עמ' 102, הערה 2. על פעולותיו של ארגון קצ"ב בוורשה ב-1939, ראו גם בארכיון הג'וינט בירושלים, AR 33/44 file 848.

¹¹⁵ פרבשטיין, **בסתר רעם**, עמ' 69.

¹¹⁶ 'לא תשכח: עמי"ת אהרון גרנביץ משוחח עם סופר השואה ר' משה פראגר, עמ' 9.

¹¹⁷ יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 7.

¹¹⁸ עוד בסדרת ספרים זו: הנ"ל, **הצלת הרבי מבלז**. פראגר פרסם גם פרק על 'שרשרת ההצלה כולה', ראו: הנ"ל, **לאות ולעד**, עמ' 1034-950.

¹¹⁹ ראו למשל שאָשקעס, **א וועלט וואָס איז פֿאַרביי...**

¹²⁰ 'נחוץ להציל בהקדם את אדמו"ר שליט"א. זה פיקוח נפש ממש'. ראו: שם, עמ' 333; יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 29.

¹²¹ על יועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסיים בארה"ב, ראו: זורוף, 'הציבור האורתודוקסי בארה"ב'; פרבשטיין, **בסתר רעם**, עמ' 179 והערה 79.

נרתמו לפעילות דיפלומטית בוויינגטון והצליחו לגייס את עזרתו של הסנטור סול בלום, ראש ועדת החוץ של הסנאט,¹²³ שאליו פנו ב-9 באוקטובר 1940, יום שבת, משום 'פיקוח נפש'.¹²⁴ האחרון פנה לשגריר האמריקני ברומא וזה העביר את בקשתו למשרד החוץ האיטלקי.¹²⁵

לצד הדיפלומטים האיטלקים סייעו להצלה גם הגרף בוניבסקי (Bonyevsky), מזכיר השגרירות האמריקנית בוורשה, אשר מינה את גיסו, ולרי טורט, לפעול להצלת הרבי. טורט, שהודות לאזרחותו האיטלקית נהנה מחופש תנועה יחסי בוורשה, העביר עשר ויזות איטלקיות לרב ולמשפחתו, ופעל להשגת תעודה רשמית שתבטיח חסינות לקבוצה, ולמשמר מיוחד של הגסטפו שליווה את השיירה עד תחנת הגבול שבין אוסטריה לאיטליה.¹²⁶ פראגר ציין כי היו קשיים; אחד מהם היה קרבתו של הקונסול האיטלקי בוורשה לגסטפו.¹²⁷ כשנדע לקונסול האיטלקי על הניסיון להוציא את הרבי מפולין, פנה לסוכני הגסטפו והם יצרו קשר עם חתנו של האדמו"ר, הרב יצחק מאיר לוי. המדיניות הנאצית בתקופה זו הייתה לקדם יציאת יהודים אם בהגירה ואם בגירוש. הגסטפו בפולין היה מוכן להתיר את יציאת הרבי, אך בתמורה לכסף רב. בניסיונו לפתור את הבעיה הזעיק לוי את פראגר, שיעץ לפנות למנהל חברת האוניות האיטלקי סטפן פורייסקי (Foraiski), שהיה בעבר בקשר עם הרבי והיה מוכן לסייע עקב המעורבות האיטלקית בפרשה. בסופו של דבר חתם פורייסקי על הסכמה לעסקה חשאית עם קצין נאצי בשם ועגענער,¹²⁸ שבמסגרתה ניתנו ויזות איטלקיות לשתי נשים פולניות כתנאי לחתימתו של ועגענער על אשרות יציאה לשיירת ההצלה של הרבי.¹²⁹ אסתר פרבשטיין, חוקרת שואה חרדית, טוענת שייתכן שבהצלתו של הרבי נטל חלק גם מוסוליני: 'מסתבר כי שני דיפלומטים איטלקיים, סורו ודה=סטפנו, סייעו בחדשי הכיבוש הראשונים ליהודים רבים. בין היתר, הם קבלו הוראה ממוסוליני לדאוג לכך שהרבי, שכונה על ידם "האפיפיור של היהודים", יוכל לצאת את פולין ולהגיע לא"י. לדברי סורו, הסנטור האמריקני סול בלום הוא שבקש את התערבותו של מוסוליני'.¹³⁰

לבד מרופאו הפרטי של האדמו"ר היה פראגר היחיד מהיוצאים בשיירת ההצלה שלא נמנה עם בני משפחתו של האדמו"ר,¹³¹ עובדה המעידה על חלקו בפרשה. בריאיון שהעניק לימים הסביר:

¹²² פרבשטיין, שם, עמ' 68.

¹²³ עוד על פעילותו של בלום, ראו: ויימן, **הפקרת היהודים**.

¹²⁴ יחסידי גור מבקשים פעילותך המיידית דרך הסנטור טאפט ואחרים להצלת הרבי מגור', הרב מנחם כשר, תדפיס לחוברת **נועם**, ירושלים תשמ"ד, מצוטט אצל פרבשטיין, **בסתור רעם**, עמ' 69, הערה 57.

¹²⁵ יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 28.

¹²⁶ שם, עמ' 78. סיפור דומה של הצלה וביתר דיוק קניית חופש תמורת סכום כסף נכבד, אירע כשנה וחצי מאוחר יותר בהולנד, עם התעשיין ברנד ון ליר. ראו: מכמן, הרטוך ומכמן, **פנקס הקהילות: הולאנד**, עמ' 98.

¹²⁷ פראגר ציין כי שמו של הקונסול היה סורו.

¹²⁸ ועגענער = Wegener או Wägener מוזכר בספרו של פראגר כמפקד נאצי אשר 'לפי פקודה מפורשת מברלין רוכזו בידיו כל ענייני היציאה מפולין הכבושה' (יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 57). פראגר חזר על כך במאמר מאוחר יותר, כשהביא את עדותו של ר' שמעון קורניצר כי 'בקראקא, ברחוב סבאבטיאנה מספר 19, נמצא המשרד המרכזי הנאצי לחלוקת רשיונות=יציאה. המנהל של המשרד, שמונה מטעם הגיסטאפו בברלין, היה מנהיג "הנוער ההיטלראיי" בשם וגנר, בן 24 שנשלח במיוחד מברלין'. ראו: משה פראגר, 'שרשרת הניסים והנפלאות שהצילו התורה מלהבות השואה', **המודיע**, מאי=יוני תש"ס, עמ' 3. לא עלה בידי לאתר את שמו בספרים שונים הנוגעים לעניין. ראו: בראונינג, **הדרך אל הפתרון הסופי**, עמ' 121; Longeric, ;

Politik der Vernichtung, p. 43

¹²⁹ יחזקאלי, **נס ההצלה**, עמ' 60.

¹³⁰ ראו: פרבשטיין, **בסתור רעם**, עמ' 68-69.

¹³¹ בספרו **נס ההצלה של הרבי מגור** מנה פראגר את עשרת המלווים של הרבי: הרבנית, בנו בכורו רבי מאיר (שסירב לצאת

הייתי בג'וינט שמונה חודשים. אחרי כן בא שליח מאמריקה להציל את הרבי מגור שהיה חולה, ופנו אלי שאארגן את הנסיעה מפני שלי היה מפתח לצאת בעזרת המנהל של חברת הספנות האיטלקית. המנהל היה בן דודנו של הנשיא של פולין, והוא היה מאשר ויזות איטלקיות. היה הסכם של הגסטפו עם האיטלקים שאם יש לו נוסע אז הגסטפו עוזר להם לצאת, נותן להם היתר יציאה. אז אמר לי המנהל הזה הפולני: 'אם אתה רוצה אני מציע לך לעזוב את הארץ'. 'אני לא יכול!' 'אני מציע לך כידיד, תעזוב את פולין'. באתי אחרי כן ואמרתי 'אני לא יכול, יש לי משפחה ואני לא יכול לעזוב אותה'. אחרי כן באתי וביקשתי שיעזור לרבי. 'אם אתה נוסע אתו אני אעזור לו [...] משפחתי נשארה שם, אשתי הראשונה'. ככה יצאתי.¹³²

דבריו של מנהל חברת הספנות, שיציאת הרבי מותנית ביציאתו של פראגר, אינם נזכרים בספרו **נס ההצלה של הרבי מגור**, ויש בהם אולי כדי להסביר מדוע פראגר – שלא נמנה עם משפחתו הקרובה של הרבי – נמנה עם מלווי. אפשר להסביר את היותו של פראגר ברשימה גם בהשתייכותו לג'וינט. בספרו טען פראגר כי הוטלה עליו שליחות מיוחדת מטעם הנהלת הג'וינט שבפולין הכבושה: להעביר חומר תיעודי ממקור ראשון על מצב היהודים לאמריקה, שלבסוף לא נסתייע.¹³³ בריאיון שנתן ב-1973 התייחס פראגר לשליחות זו. כשנשאל לאן יצא במסעו מוורשה, השיב: 'הלכתי לאיטליה, למה הג'וינט מסכים שאני אסע, הם רצו שאני אלך לאמריקה ורצו שאני אארגן להם'.¹³⁴ התשובה חסרה בתמלול הריאיון, אך אפשר להבין מהדברים שייתכן שפראגר צורף לשיירה בגלל השליחות שהוטלה עליו, כהמשך לעבודתו בלשכה החשאית. ייתכן גם שצורף לשיירה כאות תודה מצד משפחתו של הרבי על מאמציו לפעול למען צאתו.

גרסתו של פראגר, שהוא היה זה שרקם את הקשר עם מנהל חברת הספנות לצורך ההצלה, קיבלה חיזוק בריאיון שהתפרסם בירחון **בית יעקב** עם הרבנית מאטיל (מוטיל) לוי, ביתו של הרבי מגור, ואשתו של רבי יצחק מאיר לוי. בריאיון זה משנות השבעים, שנגזו מסיבה לא ידועה, מובא סיפורה של הרבנית לוי שנמנתה עם יוצאי החבורה של הרבי, ולקחה חלק במה ששייך ל'צד הפנימי' של מסע ההצלה.¹³⁵ לוי סיפרה על פגישתה הראשונה עם השליח ולרי, כמו גם על עצתו של בעלה, הרב לוי, לפנות לפראגר שייצור קשר עם מנהל חברת הספנות האיטלקית להצלת הרבי:

והנה יום אחד נכנס לדירתי גוי בלתי=מוכר, המדבר פולנית בצורה משובשת, ומציג את עצמו בלשון כזו: 'מאדם לוי, אין לך מה לפחד! שמי אינג'ינר וואלרי, ואני באתי כשליח מן הוועד באמריקה להציל את הרבי מגור!' באומר זה, הסתכל מסביבו והוציא סיגריה מהקופסא שבידו, אך במקום

ונרצח), בנו רבי ישראל (שכיהן כאדמו"ר בשנים תש"ח-תשל"ז), בן זקוניו הרב פנחס מנחם (שכיהן כאדמו"ר בשנים תשנ"ג-תשנ"ו), שלושת חתניו הרבנים שלמה יוסקוביץ, יצחק פישל היינה ויצחק מאיר הכהן לוי, גיסו הרב פנחס יעקב הכהן לוי, רופאו הפרטי ד"ר שמחוביץ' ופראגר עצמו, שנרשם כמזכיר האדמו"ר. פראגר ציין כי לקראת היציאה נעשו כמה שינויים ברשימה המקורית. הרי"מ לוי קיבל סרטיפיקט משפחתי ואת מקומו קיבל בנו לייבל לוי, לרשימה נוסף גם נכדו של הרבי, בנימין אלטר, שנתייתם מהוריו. עוד ציין כי בנו הנוסף של הרב, שמחה בונים (לימים אדמו"ר בשנים תשל"ז-תשנ"ג), היה תושב קבע בארץ ועל כן נזקקו הוא ומשפחתו רק לאישורי מעבר. ראו: יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 44-46.

¹³² ריאיון עם משה פראגר, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, 5.1.1973, עמ' 2.

¹³³ יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 102-105.

¹³⁴ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 5.1.1973, עמ' 4.

¹³⁵ הריאיון נמסר לידיי באדיבות עובדי גנזך קידוש השם. הרבנית לוי יצאה את פולין בעזרת הסרטיפיקט המשפחתי שניתן לבעלה, הרב יצחק מאיר לוי.

להצית את הסיגריה ולבקש רשות לעשן אצלי בבית – קרע אותה לחתיכות ומתוך 'הפיה' משך פתק דק שהיה מגולל ומסר לי: 'מאדם לוי! זהו פתק סודי, אשר עליי להעביר לבעלך, הרב לוי [...]. החזקתי את הפתק בידי, והאותיות היו כל=כך קטנות שהתקשיתי לקרוא. חתני היקר ר' שמחה רפפורט, השם יקום דמו, שנמצא בחדר השני, עזר לי לפענח את מה שהיה כתוב בפתק הזעיר בלשון הקודש, בערך כך: 'המוכ"ז איש מהימן. הוא שליחנו, ויעשה הכל לארגן את הנסיעה. אפשר לדבר עמו על הכל'. על הפתק היו חתומים: הרב [מנחם] מנדל כשר, מרדכי גולדמן (שעמד בראש 'אוצר הספרים' בניו יורק) ור' בנימין זאב הנדלס (שהיה מאנשי אגודת ישראל בוורשה ומידידי בעלי).¹³⁶ חתני לקח את הפתק הסודי, כדי להעבירו לבעלי במקום=הסתר שלו. בעלי יעץ לו לחתני, שילך עם השליח מאמריקה אל ר' משה מארק, שיש לו קשר הדוק עם מנהל הסניף הוורשאי של חברת הספנות האיטלקית [...]. סטיפן פורייסקי. כך נמשך לעניין ההצלה ר' משה מארק והפעולה החלה.¹³⁷

כמו פראגר טענה גם הרבנית לוי כי להבדיל מהגורמים מפוקפקים שהציעו רישיונות יציאה תמורת סכומי כסף רבים, מנהל חברת הספנות היה 'גוי אציל' שעסק בעניין 'שלא על מנת לקבל פרס'. היא סיפרה כי ביקרה במשרדו עשרות פעמים וזכתה ליחס אדיב, וכך נהגו גם הפקידים במשרדו שראו כי מנהלם 'מגלה יחס אישי אוהד לכל עניין הנסיעה של ה"צדיק"'. השליח המיוחד של הוועד האמריקני, ולרי, הגיע לוורשה שלוש פעמים, טענה לוי.

בפעם השניה כבר ידעתי ברורות, שמשרד החוץ האיטלקי ברומא אישר עשר ויזות עבור קבוצת הצדיק מגור ומלווי. ויזות אלו היו אישיות. לעומת זאת מי שהיתה בידו ויזה איטלקית בשם תושב ארץ=ישראל או שהובטח למענו 'סרטיפיקאט' (רשיון עליה) לארץ=ישראל מטעם הסוכנות היהודית, קיבל 'ויזה משפחתית', שכללה את אשתו ואת ילדיו עד גיל 18 שנה. אצלנו היו שתי ויזות משפחתיות כאלו. לאחי שליט"א הנוהג כיום בכתר האדמו"ר מגור, היתה זכות=כניסה לארץ=ישראל, בהיותו תושב שם, ולשהותו בפולין היה אופי ארעי [...]. גם בעלי, אשר הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים אישרה עבורו באופן מיוחד רשיון=עליה, קבל בזכות זו דרכון משפחתי, ויכולנו לקחת אתנו את הילדים עד גיל 18.¹³⁸

שיירת ההצלה יצאה לבסוף את ורשה ברכבת בראש חודש ניסן ת"ש (אפריל 1940) דרך קרקוב, וינה וטרייסטה, ובחול המועד פסח יצא הרבי בדרך הים אל ארץ ישראל.¹³⁹ לאחר שהגיעה הקבוצה לטרייסטה לא המשיך עמה פראגר לארץ ישראל, מאחר שהוטלה עליו שליחות מיוחדת מטעם הנהלת הגיוינט שבפולין הכבושה, להעביר חומר תיעודי ממקור ראשון על מצב היהודים בפולין לאמריקה. בסופו של דבר, מאחר

¹³⁶ פתקה זו לא הגיעה כנראה לידי של פראגר שכתב בספרו כי 'שום תעודה ביד לא הביא אתו השליח מאת הוועד האמריקאי. הוא הסביר זאת מתוך הקפדה יתירה לזהירות וסודיות'. ראו: יחזקאל, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 43.

¹³⁷ כותרת הריאיון משנות השבעים הייתה 'חיי המחותרת של האדמו"ר הזקן מגור בוורשה הכבושה ואיך נתארגנה היציאה וכל הרפתקאות הדרך'. הוא נערך לפרסום ב**בית יעקב**, אך לא נדפס. מצוי בגנוז קידוש השם. ההדגשה שלי.
¹³⁸ שם.

¹³⁹ פרבשטיין, **בסתרי רעם**, עמ' 69-70. רוב בנותיו, כלותיו ונכדיו של הרבי נותרו בוורשה. בתקופה זו עדיין נתפסה המלחמה כ'מלחמה רגילה' שבה הסכנה העיקרית היא לגברים. ידוע על אנשי ציבור, ובהם מקסימיליאן אפולינארי הרטלס, יושב ראש ההסתדרות הציונית בפולין הקונגרסאית וחבר מועצת עיריית ורשה, ומשה קרנר, גם הוא מראשי ההסתדרות הציונית וחבר מועצת עיריית ורשה, שנעזרו אף הם בחברת הספנות האיטלקית. ראו: רינגבלום, **כתבים מימי המלחמה**, א, עמ' 102 והערה 4.

שקשר האוניות בין איטליה לאמריקה פסק ולא היה ביכולתו למלא את השליחות, הגיע לארץ ישראל ביוני 1940. על שהותו באיטליה שבועות אחדים העיד כי זו אפשרה לו לעקוב אחר המתרחש בפולין הכבושה, ולהעלות על הכתב את פרשת ההצלה.¹⁴⁰

בספר **נס ההצלה של הרבי מגור** ציין פראגר כי בין הידיעות שהסתננו מטרייסטה לוורשה לאחר צאת השיירה הייתה ידיעה כי למטה הגסטפו בוורשה נודע על צאתו של הרבי והוא החל במעשי נקם בחברת הספנות האיטלקית ובפורייסקי, שנשלח לדכאו ועונה עד מוות.¹⁴¹ עדות נוספת למה שהתרחש בוורשה לאחר צאתו של הרבי אפשר למצוא בספר **העדות** שכתב יעקב קורץ.¹⁴² קורץ תיאר את המאסרים שביצעו קציני גסטפו במשרדה של חברת הספנות האיטלקית, בשל חשדם כי זו ארגנה את בריחתו של הרבי מגור. לצד תיאור זה התייחס קורץ גם לשמועות שרחשו בקרב החסידים על צאתו של הרבי:

עלייתו של אדמו"ר מפורסם כזה לארץ=ישראל, בייחוד בזמן כזה, אי אפשר בדרך הטבע שלא יחוברו לה מעשי=ניסים. וכאן במקרה זה יצרו חסידי גור אגדות, אחת נפלאה מחברתה. אגדה אחת אמרה, כי אנשי גיסטאפו הובילו את הרבי עד הגבול האיטלקי; אגדת אחרת אמרה שנסעו ארבעים חסידים; שלישית: שמונים חסידים, רביעית: מאתיים, חמישית: ארבע מאות וכו'. לפי אגדה אחת קיבלה הגיסטאפו שלמונים ארבעים אלף דולר, אגדה אחרת הוסיפה עוד 80 אלף או מאתיים אלף. מנהגו של עולם, שאין שומרים סודות, ביחוד 'סוד' כזה. שמספרים עליו בכל מדינת פולין. והדברים הגיעו לאזני הגיסטאפו עצמה, והיא פתחה בחקירה ודרישה. קודם כל חיפשה את הרבי ברחוב פנסקה, אבל איחרו את המועד: כבר יצא מן הארץ.¹⁴³

הצלת הרב ובני משפחתו נוגעת בפולמוס על הצלת הרבנים. להבדיל מהתפיסה החסידית שרואה ביציאת האדמו"רים את 'נס הצלת התורה', נשמעו קולות שמתחו ביקורת על רבנים שנטשו את מאמיניהם, ושבדרשותיהם המרגיעות גרמו להמונים להיוותר במקום הסכנה.¹⁴⁴ פראגר ולוין ציינו את בריאותו הרעועה של האדמו"ר כסיבה העיקרית להחלטתו לעזוב את פולין. בדבריה, שנאמרו ממרחק השנים, התייחסה לוין לסירובו של אביה לעזוב את חסידיו, ומעדותה עולה כי הרבי התנגד לרעיון עד שהורע מצבו הגופני.¹⁴⁵ לצד הדגשת הקושי של הרבי לעזוב את מאמיניו, ביטא פראגר גם את הקושי של החסידים להיפרד ממנו:

אין פלא בדבר כי רגשות מעורבים נתעוררו בלבות המוני החסידים. מצד אחד שמחו שמחה גדולה על

¹⁴⁰ יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 102-105.

¹⁴¹ שם, עמ' 102-103.

¹⁴² פראגר ציין כי קורץ היה אזרח ישראלי שנתעכב לרגל פרוץ המלחמה בפולין, ראו: פראגר, 'שרשרת הניסים והנפלאות', עמ' 3.
¹⁴³ קורץ, **ספר עדות**, עמ' 102-106. גם רינגלבלום התייחס ליציאתו של הרבי: 'שמעתי שבשבוע האחרון נסע לארץ=ישראל הרבי מגור. גרמני רצה להיכנס לקרון ולראות את "הרמאי הראשי"'. כאשר ראה אותו אמר כי יוציא את נשמתו'. ראו: רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**, א, עמ' 111.

¹⁴⁴ דרייפוס, 'כצאן אשר אין לו רועה', עמ' 144. על הדעות השונות בסוגיה זו, ראו: אורטנר, 'על דרשה חסידית בלזאית', עמ' 149-145; הרשקוביץ, 'גילויים חדשים על פולמוס בריחת הרבנים מבודפשט', עמ' 89-110; יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**; הנ"ל, **הצלת הרבי מבלז**; פייקאז', 'גזירות פולין', עמ' 115-117; הנ"ל, 'הרבנית מסטרופקוב', עמ' 59-73; הנ"ל, **חסידות פולין**, עמ' 412-434; הנ"ל, **ספרות העדות על השואה**; פרבשטיין, **בסתר רעם**, עמ' 55-130; קלט, 'בעלזא לאחר השואה', עמ' 50-64; אופנהימר ש"ץ, 'יודיו על סף המשרפות', עמ' 49-63.

¹⁴⁵ יחיי המחותרת של האדמו"ר הזקן מגור בווארשה הכבושה ואיך נתארגנה היציאה וכל הרפתקאות הדרך', ריאיון עם הרבנית לוין.

כי מעשה=הצלה עומד להצליח והאדמו"ר יעשה את דרכו לארצנו הקדושה, וישתקע בירושלים עיר הקודש, משאתו נפשו מאז ומתמיד. ומאידך, עגמה נפשם, כי הנה ישארו עתה בודדים וגלמודים באין משען ומשענת במצוקה הרוחנית, שלא קטנה היא מן המצוקה הגופנית=הגשמית. ברם, אלה מבין המקורבים ביותר לחצר האדמו"ר אשר ידעו נכונה את מצב הבריאות המסוכן מאוד של הרבי – אלה שמחתם היתה שלימה, ותשוקתם האחרונה היתה לזכות לכל הפחות ולראות את פני צדיק הדור בטרם יפרד מתוך ורשה הדוויה.¹⁴⁶

במקום אחר הדגיש פראגר כי לולא מצבו הקשה של הרבי, לא היה הלה מסכים לצאת את ורשה. כך, לדבריו, שמע מפי הרבי עצמו בשעה שהוטלה עליו השליחות לבשר לו על המגעים להצלתו:

היססו בני=ביתו ומקורביו של האדמו"ר להודיע לו על כך, היות שהיה ברור להם, שהאדמו"ר יסרב לחלוטין לעזוב את אדמת הדווי, ועל כן, בהתייעצות פנימית של נאמני בית האדמו"ר הוחלט, איפוא, להטיל שליחות זו עלי [...] את הידיעה שהבאתי התאמצתי לתמצת במילים קצרות. אמרתי: הגיע שליח מיוחד מאמריקה, גוי איטלקי, ורוצה להתחיל בהכנות לצאת מפולין. והוספתי מצדי, שאני ממלא תפקיד חשוב במשרד הגיוינט, ומנהלי הגיוינט הבטיחו לי לעזור בכל המובנים בארגון הנסיעה [...] השיב לי: 'השם יתברך יעזור, ויוטב לי – כי אז אינני רוצה לנסוע'.¹⁴⁷

אפשר לראות בהדגשת הקושי של הרבי לעזוב את חסידיו, ובמצב בריאותו אשר אילץ אותו לעשות כן, גם ניסיון של פראגר להתמודד עם הביקורת על נטישת הרבנים את קהילתם.

אסתר פרבשטיין טוענת כי מערכת הקשרים המיוחדת בין הרבי לחסידיו השפיעה על היחס לאדמו"רים בימי השואה. 'פרחי החסידים ינקו את ההערצה לרבי מגיל רך' ו'בשנות העשרים והשלושים, ראו רוב חסידיו ה"חצרות" הגדולות את רבם פעם בשנה, בימים הנוראים, ורוב הצעירים בקושי ראו אותו פנים אל פנים, אך קיומה של דמות דיוקנו בתפיסת עולמם ובדמיונם – היה בה כדי לרומם את רוחם ולהקרין עליהם מהליכותיו. לתחושה זו היו השלכות גם בימי השואה, כאשר עצם קיומו בחיים העניק לחסידיו חיזוק ועידוד'.¹⁴⁸ לכך נוספה התפיסה ההלכתית של 'קדימות בהצלה'.¹⁴⁹ אלה, לצד הרדיפה הממוקדת של הנאצים במנהיגים החסידיים,¹⁵⁰ 'הציתו את תחושת הדחיפות להגן על הרבי באשר יהיה'.¹⁵¹ כך גם פראגר, שהיה קשור אל רבו בעבותות:

¹⁴⁶ יחזקאלי, **נס הצלה של הרבי מגור**, עמ' 84-85.

¹⁴⁷ משה פראגר, 'האמת על הנס הכביר של הצלת מאורי התורה', **בית יעקב**, 219-220 (אדר-ניסן תשל"ח), עמ' 4-5.

¹⁴⁸ פרבשטיין, **בסתור רעם**, עמ' 58-60.

¹⁴⁹ המקור העיקרי לסוגיה זו הוא ברייתא במסכת הוריות, דף יג עמ' א. לדיון בנושא 'קדימות בהצלה' בתקופת השואה, ראו: פרבשטיין, שם, עמ' 177-190.

¹⁵⁰ על הרדיפה של כלי הקודש על ידי הנאצים ראו: דרייפוס, 'כצאן אשר אין לו רועה', עמ' 151-152 והערה 27.

¹⁵¹ פרבשטיין, **בסתור רעם**, עמ' 61. על חשיבותו של הרבי והדאגה לשלומם בקרב חסידיו מעידה גם הפנייה ששלחו במאי 1941 הארגונים האורתודוקסיים בארצות הברית למר ברקנרדג' לונג ממחלקת המדינה האמריקנית. במכתב זה ביקשו הארגונים האורתודוקסיים לאפשר מקלט לרבי מגור, בצל החשש שהנאצים יפלו גם לארץ ישראל. בגוף המכתב ישנו תיאור ביוגרפי של הרבי, וכן תיאור פעולותיו ומשמעותו בחיי חסידיו בפרט ועם ישראל בכלל. למכתב זה צורפה רשימה של בני משפחתו של הרבי. Agudat Israel of America Archives. Michael Triess Papers F31-(FF14). הרב **דוד** סקולסקי, חסיד גור ומנהל גנזך קידוש השם, טוען כי כשנודע לרבי על ניסיון זה, טען כי 'מהבית לא בורחים'.

לא ארכו הימים ונסעתי אל הרבי בכוחות עצמאיים [...] הרבי הציץ בי בעיניו המלאות. כמה ארכה הצצה זו? במלוא הרגע וברגע זה הוצב הקשר. ברגע זה הרבי היה כולו שלי, ואני כולו שלו. זו היתה הצצה החודרת בברק עיניים אחד לכל חדרי הנפש [...] מבט עיניו של הרבי הכל צבור בו: אהבה ותוכחה, ליטוף וצריבה, חוט של חסד וצו של אזהרה, סלחנות אבהית וחמלה ללא גבול, ומעל הכל אופפת אותך ההרגשה כי הרבי חודר עד לשרשי מחשבותיך – ואתה פותח לפניו את סגור לבך ללא אומר ודברים הנך שופך לפניו מצוקת נפשך ופורט לפניו בלי הגה וקול את הווידוי המלא, ותוך כדי כך הנך חש בעליל, כי זיככת את עצמך בטבילת עיניו הזכות והטהורות של הרבי.¹⁵²

משנפלה לידו ההזדמנות להירתם למבצע ההצלה של רבו, ראה עצמו פראגר שותף לינס הצלה כוללי אשר באמצעותו ניצל מה שהוא כינה 'הטיפוס החסידי' פולני.¹⁵³ מעבר לכך הוא ראה בהצלתם של גדולי התורה גם נחמה מוסרית תיאולוגית: את ידו המכוונת של הפודה 'להציל מכבשני=האש של החורבן והעקידה לפחות חלק מנושאי נצחיות התורה'.¹⁵⁴

הרב עזב בתחילת הכיבוש הנאצי, כאשר המלחמה עדיין נתפסה כמלחמה רגילה וחששו בעיקר לגברים. שיקול זה הנחה גם חלק מההנהגה היהודית הכללית שבחרה לעזוב. על כך כתבה דינה פורת: 'שיקולים של הזמן נשקלו מבלי לדעת מה יהיה טיבם של הגרמנים, המחשבה שהנחתה את המנהיגים שהגיעו מפולין והשאירו בה ברובם את משפחותיהם היתה הסכנה צפונה לגברים, ולבעלי תפקידים בעיקר. איש לא העלה על דעתו שילדים ונשים יירצחו בשיטתיות'.¹⁵⁵

בעוזבו עם שירת ההצלה השאיר פראגר את משפחתו מאחור. בהקדמה לספרו **נס ההצלה של הרבי מגור** ביקש פראגר להעלות את זכרם של אביו ואמו: 'ואעלה את זכרם הקדוש של אבי ומורי ר' שמואל יחזקאל בן שמואל יחזקאל, מנאמני חסידי גור, ושל אמי מורתי פסיה חיה בת ר' מנחם מנדל הכהן, נכד בעל **חידושי הרי"ם** – אשר בפקודתם יצאתי למעשה=ההצלה, ואני ניצלתי – בחינת הארון נושא את נושאיו – והם לא ניצולו וכלו בשריפת בית ישראל. ה' ינקום דמם'.¹⁵⁶ דברים אלה מדגישים את המחויבות של הוריו לחסידות גור, והניסוח 'בפקודתם יצאתי' יכול לחזק את דבריו של פראגר כי פוירסקי התנה את הצלת הרבי בהצלתו האישית. מנגד ייתכן שבהעלותו את סוגיית ההתניה של יציאת הרבי ביקש פראגר להתמודד עם רגשות האשם על כך שהיה הניצול היחיד מכל משפחתו. ביטוי לכאבו האישי ולתחושת האשם על עזיבתו מצאתי גם בארכיונו האישי בגנזך קידוש השם:

ואני שנמלטתי משם (באיזו זכות?) נמלטתי גלמוד ובודד מעמק הבכא לארץ החיים (ואיזה טעם לחיים כרותים כגון אלה?) אנה אני פונה? ואין תימה, כי גם אלי קורצת מרחוק, גם אותי מושכת מרחוק אותה [...] טרבלינקה! היכן אבא שלי? היכן בני משפחתי כולם? היכן אחי היקרים? כולם הם שם, בטרבלינקה, ואני? היכן אני נמצא? התחמקתי מהם, ברחתי משם [...] אני את נפשי הצלתי, וזהו? ואני בוש ונכלם, ואני מייסר עצמי בנחשים ובעקרבים, ואני מחרף ומגדף את עצמי: פחדן נבזה! עריק בורגני! כולם נשלחו לטרבלינקה ואתה חשבת להמלט כליל מגזר דין זה!¹⁵⁷

¹⁵² פראגר, 'מגור עד ירושלים', **הצפה**, 20.5.1958.

¹⁵³ יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 108.

¹⁵⁴ שם, עמ' 111-112.

¹⁵⁵ פורת, **מעבר לגשמי**, עמ' 63.

¹⁵⁶ יחזקאלי, **נס ההצלה של הרבי מגור**, עמ' 8.

¹⁵⁷ פראגר [ללא תאריך], ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

גם אם אין לכך סימוכין ממקורות נוספים, הירתמותו לתיעוד של עיתונאי ותיק ומנוסה עם קשרים התבקשה בשעה שערוצים יהודים עיתונאיים נוספים כבר לא היו זמינים למעשה.¹⁵⁸ פרט לתודעה ההיסטורית התאפיינה פעולתו של פראגר בסולידריות. פעולותיו להקמתה של שיירת ההצלה מאירים פן נוסף שלו: החסיד הרואה בהצלתו של רבו צעד בעל חשיבות רוחנית עליונה בבחינת 'נס הצלת התורה'. פנייתם של מקורבי הרבי לפראגר שיסייע מעידה על קרבתו לחצר החסידית של גור, ועל האמונה כי ביכולתו לרקום קשרים ממשיים למעשה המורכב של הצלת אישיות רוחנית רמת דרג מעמק הבכא.

---

¹⁵⁸ השווה למשל ליוסף זליקוביץ, עיתונאי ותיק מלודז' שהמשיך לכתוב רפורטז'ות גם בגטו המבודד. יוסף זליקוביץ, בתוך: אונגר (עורכת), **בימים הנוראים ההם**.

פרק שני

השנים הראשונות בארץ

הידיעות הראשונות על המתרחש באירופה הגיעו לארץ בראשית המלחמה בספטמבר 1939, תחילה מבני סמכא – נתינים ארץ-ישראלים שנמלטו מפולין הכבושה. מנובמבר ועד סוף 1939 נוספו עליהם עדויות של כ-9,000 עולים בעלי סרטיפיקטים שברחו מהארצות הכבושות (פולין, מזרח אירופה ודרומה). בינואר 1940 סיפרו שבע משפחות יהודיות שבאו מפולין וקבוצות עולים נוספות בחודשים מארס ואפריל 1940 על טרור אנטי-יהודי בה. סוכנויות הידיעות היהודיות יט"א, סוכנות הידיעות היהודית (ידישע טלעגראף אַגענטור), סט"א (סוכנות טלגרפית ארץ-ישראלית) ופאלקור – שהחזיקו כתבים בערי הבירה הניטרליות – העבירו מידע לארץ בעזרת קשריהן עם פליטים, עיתונים ופרסומים שונים.¹

ניסיון ראשון לסכם ולהעריך את מצב היהודים באירופה נעשה בדו"ח שחיבר חיים וייצמן בלונדון באוקטובר 1939 והובא לארץ בידי ברל לוקר בנובמבר. וייצמן נפגש עם פליט מוורשה שמסר לו פרטים על ההתעללויות ומעשי הרצח המתבצעים ביהודים. לפי הערכתו של הפליט הייתה ענישה קולקטיבית עקב השתתפות היהודים בלחימה נגד הכיבוש הגרמני.² בדצמבר הגיע דו"ח נוסף מריכרד ליכטהיים, איש הסוכנות בשוויץ. בהסתמכו על מידע מאיש הצלב האדום השוויצרי הוא פרש תמונה קודרת על הפרדת האוכלוסייה היהודית, על התפשטות מחלת הטיפוס ועל רעב, ומעדויות של פליטים יהודים מפולין הוסיף מידע על קרבנות מהפצצות, ביזה, חטיפות והכנות להקמת גטאות. הדו"ח כלל גם תיאור של חורבן בבוהמיה ובמורביה.³ ידיעות נוספות הגיעו באמצעות הטלגרף, הטלפון והדואר מליטא, שאליה הגיעו עד תחילת 1940 כ-15,000 פליטים מפולין שחברי תנועות הנוער סייעו להם ליצור קשר עם בני משפחותיהם בארץ. בין אותם פליטים היו אנשי ציבור מהנהגת יהודי פולין שתיאוריהם פרשו תמונה רחבה של האירועים.⁴ אלא שלא היה מי שירכיב את פיסות המידע על יהדות פולין תחת השלטון הנאצי לראייה כללית יותר. על פי עדותו של העיתונאי מי' קושניר משנת 1948 כל זה השתנה כאשר 'בא משה פראגר וסיפר את **יון מצולה החדש'**.⁵ מה היה אותו יוון מצולה של פראגר, והרקע לכתיבתו?

עד: 'יון מצולה החדש'

מייד בבואו לארץ ישראל החל פראגר לספר את סיפורה של יהדות פולין תחת עולו של הכיבוש הנאצי בסדרה של הרצאות במסגרת 'עיתון העיתונאים'.⁶ בהזמנה להרצאתו ביולי 1940 בכותרת 'למרות הכל

¹ ראו אצל גלבר, 'העיתונות העברית', עמ' 30-36.

² פורת, **הנהגה במלכוד**, עמ' 29.

³ שם, עמ' 29-30.

⁴ שם. לסקירה מקיפה על מקורות המידע הגלויים והלא-גלויים (מודיעינים ודיפלומטיים) על הנעשה באירופה הכבושה שעמדו לרשות הנהגת היישוב בארץ ישראל, ראו: פריילינג, **חץ בערפל**, עמ' 31-45.

⁵ קושניר, 'רשימות', עמ' 160.

⁶ 'עיתון העיתונאים' (מעין עיתון בעל פה) היה פרי יוזמתה של אגודת העיתונאים להידוק הקשר בין העיתונות לקהל הרחב. מדי שבוע (בליל שבת) באולם מוגרבי נמשך קהל רב לאירוע זה. עורכו הקבוע של 'עיתון העיתונאים' היה יוסף הפטמן. הופעת הבכורה של 'עיתון העיתונאים' נערכה בדצמבר 1939. הצלחתו של 'העיתון' הייתה כה גדולה, שבמרוצת הזמן נוצר 'שוק שחור' לכרטיסים.

חיים יהודים בפולין! הוא הוצג כעיתונאי בעיתונים **היינט ודאָס ייִדישע טאָגבלאַט** מוורשה, וכמי שהשתתף מטעם הגוינט בפעולות העזרה ליהדות פולין השדודה'. עוד הובטח שהרצאתו תגולל 'אפיזודות המעידות על עוז=רוחם של אחינו בשטח הכבוש הנאצי, [ו]לעל רצון התקווה שלהם למרות התנאים הקשים שבהם הם נתונים'.⁷ התגובות להרצאות היו נרגשות. במקום אחד נכתב כי 'הסיפורים הבודדים על אומץ=רוחם של אחינו תחת לחץ הצוררים עוררו תשואות סוערות של הנאספים', ובמקום אחר נכתב כי הרצאתו 'עשתה רושם כביר ובעיני רבים נראו דמעות'.⁸

בספטמבר 1941, במלאת שנתיים לפלישת גרמניה הנאצית לפולין, נערך בארץ 'יום יהדות פולין'.⁹ יום זה נקבע על ידי הוועדה לענייני פולין שעל יד הסוכנות היהודית במטרה לפרסם את מצוקתם של יהודי פולין ולהפגין את הזדהותו של היישוב היהודי בארץ ישראל עמם. לקראת אירוע זה יצא לאור בהוצאת מסדה ובשיתוף מוסד ביאליק ספרו הראשון של משה פראגר על השואה, **יון מצולה החדש: יהדות פולניה בצפריני הנאצים**.¹⁰ היה זה ספרו הראשון של פראגר בעברית; מעניין שמייד בבואו לארץ החל פראגר לכתוב בעברית. היכן רכש את השפה על רזיה? אולי התעניינותו ביישוב המתגבש בארץ ישראל וביקורו בארץ עוד טרם עלייתו תרמו לכך. את כתיבת הספר יזמה 'הוועדה לענייני פולין' שכונתה 'ועדת הארבעה'.¹¹ בוועדה זו, שהוקמה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בְּזַמְתוֹ של יצחק גרינבוים, היו חברים משה שפירא מהמזרחי, אליהו דובקין ממפא"י וד"ר אמיל שמוראק, ראש המוסד לביקורת בהנהלות ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית. הוועדה הוקמה לטפל בענייני יהדות פולין, ועם הקמתה ייסדה מרכז לאיסוף הידיעות שהגיעו מפולין.¹²

השם **יון מצולה** נלקח מספרו של הכרוניקאי בן המאה ה-17, נתן נטע הנובר, שתיאר את חורבנה של יהדות פולין בידי בוגדן חמילנצקי בפרעות ת"ח ות"ט.¹³ בחירת השם מעידה על כוונתם של פראגר ושל המוציאים לאור להציג את תמונת חייה הטרגית של יהדות פולין תחת הכיבוש הנאצי,¹⁴ ועל ראיית המחבר את תקופתו כ'תמונת חורבן וכליה',¹⁵ אירוע שנחרת בתודעת העולם היהודי כחורבן החמור ביותר מאז התקופה העתיקה. במבט לאחור יש פן אירוני בשם הספר שנבחר על בסיס זיכרון היסטורי של פרעות ת"ח ות"ט, שהגם שאין ספק בחותמם בזיכרון ההיסטורי היהודי, הדעות על היקפם בפועל חלוקות.¹⁶ יתרה מזאת, בשעה שיצא לאור ספרו של פראגר כבר גוועו עשרות אלפי יהודים

⁷ הזמנה להרצאתו של פראגר [ללא שם המחבר], 'למרות הכל חיים יהודים בפולין', **הצפה**, 12.7.1940. ראו גם בארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

⁸ [ללא שם העיתון או המחבר] 1940. ארכיון פראגר, קלסר 75, גקה"ש.

⁹ הוועד המיוחד לעזרת יהודי פולין, [ספטמבר 1941], אצ"מ, S26\1262.

¹⁰ פראגר, **יון מצולה החדש**.

¹¹ פורת, **הנהגה במלכוד**, עמ' 38.

¹² שם, עמ' 27. פורת, יצחק גרינבוים, פעילותו והתבטאויותיו בתקופת השואה, עמ' 453-452, 461. בידי פראגר, יהודי חרדי, הפקיד את מלאכת כתיבת הספר שגרינבוים, שהחרדים ראו בו את שונאם המובהק, עמד בראשו.

¹³ הנובר, **יון מצולה**.

¹⁴ בחירת שמו של הספר הנ"ל בתקופה זו הייתה בבחינת הצהרה של הבנה היסטורית של התקופה, והבחירה כנראה לא הייתה פשוטה. מעיד על כך מכתב שנשלח לפראגר מהוצאת מוסד ביאליק ב-29.7.1941, כי 'מתחבטים אנו עדיין בשאלת שמו, וכי הוצאה תברר עם פראגר בהמשך שאלה זו. ראו: ארכיון פראגר, קלסר 22, גקה"ש.

¹⁵ כך יצחק גרינבוים בדברי ההקדמה לספר, עמ' 5.

¹⁶ על כך ראו: רבא, 'גזרות ת"ח-ת"ט', עמ' 179-191; Stampfer, 'What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648?', pp. 207-227.

בגטאות ורשה ולודז' ומאות אלפי יהודים (רבים מהם יהודים פולנים) נרצחו בשטחי ברית המועצות. היינו, המציאות השתנתה שינוי רדיקלי עוד קודם לפרסום הספר.

הספר היה אחד הספרים התיעודיים הראשונים על השואה שראו אור בארץ. ניצלתי על מנת שלא לתת מנוח, יעיד פראגר לימים על סיבת כתיבתו של ספר זה וחיבוריו בהמשך.¹⁷ התיאור בספר הקיף את פרק הזמן שמספטמבר 1939 ועד מאי 1940, כשפראגר עצמו שהה בשטח הכיבוש הנאצי. עם זאת כוחן של המסקנות, טען, היה יפה גם לתקופה מאוחרת יותר, לאחר שעזב את פולין, שכן במחצית השנייה של 1940 לא חלו שינויים של ממש ביחסו של המשטר הנאצי, ו'מכונת הכליה שהועמדה פעם הוסיפה לפעול את פעולתה'.¹⁸

בספר חשף פראגר את 'קללת הנוד והניכר', דהיינו עקירת מחציתה של האוכלוסייה היהודית ממקום מגוריה ומבסיס קיומה בעקבות הכיבוש הנאצי,¹⁹ את גזרת הגטאות והחורבן הכלכלי, את עבודות הכפייה, את המגפות ואת התמותה. עוד מתוארים בו חורבן נכסי התרבות ומפעל החינוך היהודי, המלחמה בדת ישראל, ולבסוף 'כוכב מזהיר אחד מתוך חשכת החורבן' – מפעל העזרה העצמית היהודית והסיוע של הגויינט.²⁰

המקורות, כמו הנתונים הסטטיסטיים שהובאו בספר, התבססו בעיקר על מידע שנאסף בפעילותה של הלשכה החשאית שליד משרד הגויינט בוורשה שהקים פראגר והבריח עמו בצאתו מפולין. בפתח ספרו מנה פראגר את מקורות המידע שלו לגזרות ולפקודות של השלטון הנאצי. הוא הבחין בין פקודות כלליות לפקודות בעלות אופי מקומי. הפקודות הכלליות התפרסמו ב- *Verordnungsblatt für die besetzten polnischen Gebiete* (עיתון הפקודות של הממשל הכללי לשטחי פולנייה הנכבשים), ואילו אלה בעלות האופי המקומי הועתקו מאוסף פקודות גרמניות שהתפרסמו בפולנית ברשות השלטונות הנאציים. גם את המספרים הסטטיסטיים ליקט ממקורות ראשוניים: מביטאונו של משרד הספירה הראשי לרפובליקה הפולנית, כלומר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ומן השנתונים הרשמיים של ממשלת פולין (או מן המהדורה האנגלית שלהם).²¹ באשר לחומר סטטיסטי נוסף על תקופת הכיבוש ציין פראגר כי השיגו הודות לעזרתם הנאמנה של 'בני סמך' יהודים, אשר מטעמי חשאיות לא ציין את שמם.²² מקור נוסף שציין הוא העיתון היהודי היחיד שיצא באותו זמן בפולין הכבושה, *Gazeta Żydowska* ('עיתון יהודי').²³

בספר הוצג הפן האבסורדי והפרדוקסלי לכאורה שבמשטר הנאצי והשפעתו על הקיום היהודי; כך למשל 'הטבה' לכאורה שניתנה ליהודים, אך תכליתה האמתית הייתה לפגוע בהם. דוגמה מובהקת לכך הייתה ה'אבטונומיה היהודית', השלטון העצמי לכאורה של היהודים, ה'יודנראטים'. פראגר טען כי בכל מקום שבו ויתר המשטר הנאצי ל'שלטון העצמי' של היהודים, הייתה 'גזירה חדשה ותחושה של פורענות חדשה מתרגשת לבוא'.²⁴ כל 'הישג' יהודי היה לכאורה בלבד, וכנראה צעד הטעיה טקטי שאחריו עתידה הייתה לבוא הרעה נוספת. פראגר זיהה מגמה זו גם בהקמת המשטרה היהודית ובשאלת

¹⁷ פרקש, 'הנושא הרדום: שיחה עם חוקר השואה משה פראגר'.

¹⁸ פראגר, **יון מצולה החדש**, עמ' 12.

¹⁹ שם, עמ' 28-38.

²⁰ שם, עמ' 156-177.

²¹ שם, עמ' 13.

²² שם, עמ' 14. ייתכן שכונתו הייתה לאנשי הגויינט או לפעילים אחרים שעבדו עמו ב'לשכה החשאית' בוורשה.

²³ שם.

²⁴ שם, עמ' 152.

המיסוי. נראה שהוא לא הבין את המשמעויות הבעייתיות יותר של מה שהוא כינה 'אבטונומיה יהודית', קרי היודנטים והמשטרה היהודית. ואיך יכול היה? הרי ההיבטים הבעייתיים יותר של גופים אלה היו תוצר הסלמה של המדיניות האנטי-יהודית שהייתה מאוחרת לזמן כתיבת ספרו של פראגר.

אין פלא שכיהודי דתי ייחד פראגר מקום חשוב 'למלחמה בדת ישראל'. מחד גיסא ביקשו הנאצים להבליט את הזהות היהודית באמצעות סימון הטלאי או הסרט, אך באותה שעה שנצטוו היהודים להבליט את יהדותם כלפי חוץ, 'אינסו הבריונים הנאצים את היהודים האדוקים במורשת אבות להתערטל מסימני יהדותם המובהקים', לגלח את זקניהם ולהסיר את כובעיהם.²⁵ מן הסתם הושפע פראגר מחוויותיו ומהמאורעות שהוא היה עד להם בשמונת החודשים הראשונים של הכיבוש, טרם הקמת החומה בגטו. במציאות שלפני הקמת הגטו הופקרו היהודים להתעללות ולחטיפות לעבודה שהייתה לעתים קרובות חסרת תכלית – פרט להשפלה ולעינוי. בתקופה זו היה חיכוך בין הכובש לציבור היהודי, ומדרך הטבע היו הגברים החרדים, שבלטו במרחב, קרבנות להתעללות. נראה שחוויה זו השפיעה על תפיסתו של פראגר שלפיה כוונו את הצעדים הנאצים נגד הדת היהודית. לימים השפיעה תפיסה זו גם על מה שהוא פירש כמחתרת חסידיית, שחלק מצעדי ההתנגדות שנקטה הייתה דבקות בחזות היהודית.

פרדוקס נוסף ראה פראגר באיסור התפילה בציבור. לדבריו לא נאסר הדבר איסור גורף, אלא שבהתקלה לתפילה ראו הנאצים עוון פלילי קשה. בכמה מקומות, לרבות ורשה, נומק הצו בתנאי הבריאות והניקיון, אולם זו הייתה לבטח רק תואנה, שהרי 'סכנת התפשטותן של המגפות יותר משהיתה כרוכה בתנאי ההתקהלות בבתי הכנסת היתה נשקפת מתנאי הדירה בשכונות היהודיות, והנה כאן השתדלו שומרי הבריאות הנאצים להגדיל את הצפיפות במידה יתרה על ידי הקמת גטאות וגירוש היהודים'.²⁶ הוא העיר כי תואנת ה'מטרה החינוכית' הייתה גם ההסבר לעבודת הכפייה. 'ואמנם הזיוף מזדקר לעיניים', זעק. אם כוונתה של עבודת הכפייה היא תועלת חינוכית, מפני מה הוטלה זו על כלל הציבור היהודי? 'כלום באמת יש מי שסובר, שאנשים בגיל 60 שנה הם מוכשרים לקבל חינוך?'.²⁷ בדברים הללו הראה פראגר כי ה'הסברים' הרשמיים של הגרמנים לגזרותיהם הם צביעות והטעיה. הוא עמד על הסתירות במדיניות הנאצית כלפי היהודים, אך לא יכול היה לדעת שסתירות אלה נבעו מחילוקי דעות, ממטרות סותרות ומגופים מתחרים בשלטון הנאצי, כפי שקבע לימים המחקר החדש. כך למשל הקמת הגטאות לא נתפסה כפתרון ל'בעיה היהודית' וגם לא ככלי לרצח המוני, אף שהיו פקידים גרמנים שהצהירו על העדפתם שהיהודים הכלואים ימותו ברעב.²⁸ עשרות האלפים שמתו ברעב ובמחלות לפני יישום הפתרון הסופי בשטחי פולין נספו בעיקר בגטאות הגדולים של ורשה ולודז', שם נכלאו מאות אלפים. מנגד היו פקידים נאצים שניסו להקל על מצוקת הגטאות ולו כדי למנוע את התפשטות המגפות אל מעבר לחומות הגטו.²⁹

התגובה לספר ביישוב היהודי

הספר יון מצולה החדש היה חיבור תיעודי שנשען גם על מקורות רשמיים ולא רק עדות אישית. הספר זכה לכן להצלחה רבה, והעיתונות בת התקופה מעידה על הצלחתו זו. בהצפה נכתב כי 'הקונטרס זכה

²⁵ שם, עמ' 130.

²⁶ שם, עמ' 137.

²⁷ שם, עמ' 81.

²⁸ בראונינג, הדרך אל הפתרון הסופי, עמ' 132.

²⁹ שם, עמ' 181-184.

לתפוצה גדולה. אזלה המהדורה ומכניס מהדורה שנייה. אף מתרגמים אותו ללשונות אחרות.³⁰ בעיתון **הארץ** ציין הכותב, דוד לאזר, כי חיפש את הספר בתל אביב, אך לא הצליח להשיגו עד שרכש אותו באופן פרטי. לאזר העיד כי היה רוצה להגדיר את הספר ומחברו כ'הצלחה' לו הייתה המילה הולמת 'ספר דמעות זה', וציין כי הספר אזל מן השוק בתוך ימים מספר. לאזר השתמש במידע זה גם כדי להעיד כי הציבור היהודי מתעניין באחיו שבאירופה, למרות הביקורות שנמתחות עליו בנושא זה.³¹

הביקורת על היעדר התעניינות כביכול בגורלה של יהדות אירופה נמתחה בעוד פרסום בהקשר של **יון מצולה החדש**. במאמר **בעיתון מיוחד** נכתב כי דווקא פראגר, שאינו שייך למחנה הציוני הרשמי, 'מרגיש את האחריות המוטלת על סופר בישראל מפולין בזמן האיום הזה'. 'היכן הם יתר הסופרים ומה פעלם ומה מעשיהם בארצנו?' שאל הכותב ומתח ביקורת חריפה על עיתונאים וסופרים עולים מפולין ש'לא ניסו אפילו לטבול את עטם ולהעלות על הנייר את הטרגדיה הגדולה ביותר של היהדות בכל ימי גלותה'.³²

מבקרי הספרים ביטאו תחושה כי **ביון מצולה החדש** יש ראשוניות וייחוד. בעיתון **במעלה** כתב חיים דן כי הספר הוא 'ניסיון ראשון לתיאור כולל ומקיף על השבר הגדול אשר השברה יהדות זו'.³³ **הצפה** ציין המבקר כי הספר נכתב ב'דייקנות של פנקסן'. לדידו,

המחבר ראה בעיניו את השטן החום [הפאשיסטי], בלע בדמו את הפורענות שניתכה על ראשו וראש אחיו – אך הצניע את מחזות האימים להזדמנות אחרת וכתב בדיו מספרים ועובדות, כאילו רושם את המאזן של חברה מסחרית. הודות להבלגה זו נתן את המגילה המדויקת הראשונה של אסון יהודי פולין. לפיה יחברו משוררים פיוטים, לפיה יכירו תלמידי בית הספר את ההתעללות באדם היהודי ואת יצר החיים העז של אחיהם הרמוסים.³⁴

מן העיתונות עולה אפוא שהתיאור העובדתי היבשי למדי ורב הפרטים של הטרגדיה המתרחשת היה בבחינת חידוש: 'כן יבש ומדעי זה הספר, שנכתב באופן אובייקטיבי, כמעט באותה מידה של אובייקטיביות, שכותבים בה למשל ספר לימוד של בוטאניקה או היסטוריה'.³⁵ אך דומה שחשיבותו של הספר הייתה לא רק בהיותו חיבור תיעודי מקיף ראשון, אלא גם בניסיונו לנתח ולתהות מהי מגמת פניהם של הגרמנים. הדגשתו את לשון ההסוואה של הגרמנים וטענתו שהם מנהלים טקטיקה של הטעיה, ושאינן למעשה 'הישגים' שיהודים יכולים להשיג אצלם השפיעה על ההרגשה העמומה שמתרחש אסון נרחב שאפשר להשוותו רק לפרעות ת"ח ות"ט.³⁶

כיוון נוסף של תגובה לספר היה רצון להפיק ממנו עידוד מה. יצחק גרינבוים, חבר הנהלת הסוכנות היהודית, ביקש להפיק לקח ציוני 'גאה' על כוחם של היהודים במאבקם בנאצים, וכתב בדברי

³⁰ 'בזרם', **הצפה**, 3.11.1941.

³¹ ד' לאזר, 'בשולי המאורעות', **הארץ**, 27.10.1941.

³² [מחבר לא ידוע], 'עיתונאים וסופרים מבין עולי פולין נאנחים ואינם כותבים: דוקא סופר צעיר לא=ציוני אסף חומר חשוב על סבלות יהודי פולין, שעשה רושם רב בציבור', **עיתון מיוחד**, גיליון רמח, 21.11.1941.

³³ חיים דן, [ללא כותרת], **במעלה**, 27.2.1942.

³⁴ 'בזרם', **הצפה**, 3.11.1941.

³⁵ לאזר, 'בשולי המאורעות'.

³⁶ תפיסה דומה הציג חמישים שנה מאוחר יותר ההיסטוריון היהודי-אמריקני ארנו מאייר בספרו : Mayer, *Why Did the*

Heavens Not Darken?

ההקדמה לספר כי עיקר כוונתו של המחבר 'לגולל לפנינו את פרשת היאבקותם של היהודים עם מר החיים תחת מגפו של הנאצי צמא דמם ומדכא נשמתם'. לטענתו, לנוכח ביטויי העמידה היהודית המתוארים בספר 'משתכך' הכעס, ונמתקת ההתמרמרות העולה למקרא תיאורם של העינויים וההשפלה, 'אשר לא ניתנה עליהם תשובה של אדם המכבד את עצמו, את צלם האלוהים שעל פניו. כי הנה נגלית לעינך תמונה נשגבה של ציבור, המשולל אפשרות של הגנה מזויינת על חייו וכבודו, אבל מתהומי נשמתו הוא דולה כוח סבל אדיר, כשרון הסתגלות עליון, המתגבר על כל המצוקה, ועל כל עינויי השמד וההשפלה, ובזכותם של אלה הוא שומר על צלם האלוהים של האדם שלא יימחה מעל פניו'.³⁷

כמו גרינבוים כתב גם דוד לאזר במאמר ביקורת בהארץ מייד לאחר צאת הספר כי אף על פי שהחיבור מזעזע ומחריד, הוא גם מעודד: 'חשבנו כי כל שטח הכיבוש הנאצי הנהו בית עלמין אחד, והנה כאן משתקפים החיים במלואם, שלא פסקו אף לרגע, כאן מתבלט מפעל של עזרה הדדית שיכול וצריך לשמש מופת בשבילנו'.³⁸ לאזר הוסיף וציין כי לו הדבר תלוי בו, היה מפיץ ומפרסם את הספר באלפי עותקים בקרב הנוער, דבר שלדעתו היה גורם להתעוררות רגש נקם בקרב בני הנוער, ולא – הם 'לא יהיו ראויים לשאת את השם יהודי'.³⁹ התעוררות רגש הנקמה לאחר קריאה בספר עלתה גם בדברים שנכתבו בהצפה, שם ביקש הכותב לראות בספר 'נשק מצויין נגד הצוררים'. רוצה לומר שהמיליונים שיקראו בו על מהות הרוצחים הגרמנים וכוחו הנפשי של עם עולם, 'ישאו את הנקמה האיומה בצוררים'.⁴⁰

עדות נוספת לעידוד שביקשו לשאוב אנשי היישוב מן הספר, כמו גם לרחשי הנקמה שעורר בקרבם, עולה מהעיתון **במעלה**, עיתון תנועת הנוער העובד. שם ציין חיים דן את האקטיביות היהודית העולה מן הספר. לדידו ציונה של זו במסכת הייסורים אופיינית ומתבקשת לרושם הרשומות של הדור שלנו, 'המחונך על ערכי ההגנה העצמית והשאיפה לקוממיות אנושית ולאומית'. לא כן היו רושמי הרשומות בדורות שעברו, טען, שהיו 'מסיימים כרגיל כל פרשת רדיפות ונגישות מידי צוררינו בקללה חסרת אונים'. לדידו ההיסטוריוגרף הציוני, דהיינו פראגר, בחר לפרסם ברבים את רגשי האחוה של הקולקטיב היהודי ש'הסתערו על המצוקה', את תאוות החיים ש'ענה בהתגייסות כוחות פנימיים', ואת יהדות פולין ש'נשארה שלמה עם עצמה, בלתי נכנעת במעמקיה'.⁴¹

דינה פורת טוענת כי דברי פראגר שסיים את ספרו בהערכה שהגרמנים 'שוקדים להפוך את מיליוני היהודים בפולניה לצבור של קבצנים מחזרים על הפתחים – והציבור היהודי נאבק על כבודו בשארית כוחו ואינו נכנע', התקבלו ביישוב כהערכה הנכונה של המצב. היה זה ביטוי לאופן שבו הובנו הידיעות על המתרחש באירופה במחצית הראשונה של 1941, כאילו אחרי המלחמה אפשר יהיה לבטל את כל מעשיו של היטלר, פרט לדבר אחד: 'עקירת חלקים גדולים מתוך המשק', כדברי גרינבוים.⁴²

כותבים וחוקרים אחרים התרשמו באופן דומה. יהודה סלוצקי, בספר **תולדות ההגנה**, שניסה לתאר את הידיעות על השואה בתחילת שנות הארבעים, ציין כי **יון מצולה החדש** של פראגר הוא 'דוגמה למה שידעו היהודים על הנעשה בשטח=הכיבוש', והציג מסקנה מעודדת: 'שגם אם יגוועו חמישית או רבע מיהודי מזרח=אירופה, הרי רובם יזכו להגיע ליום=הנצחון'.⁴³ יואב גלבר טען כי מכל הידיעות על

³⁷ גרינבוים, 'מבוא', בתוך: פראגר, **יון מצולה החדש**, עמ' 6-7. בהמשך יאמץ גרינבוים גישה ביקורתית מאשימה על דרכי התגובה של יהודי פולין.

³⁸ לאזר, 'בשולי המאורעות'.

³⁹ שם.

⁴⁰ 'בזרם', **הצפה**, 3.11.1941.

⁴¹ דן, [ללא כותרת], **במעלה**, 27.2.1942.

⁴² פורת, **הנהגה במלכוד**, עמ' 38.

⁴³ סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, ג, עמ' 566.

המתרחש, ובכללן **יון מצולה החדש**, נצטיירה בעיני היישוב תמונת מצב מורכבת של גורל יהודי אירופה בין ספטמבר 1939 ל-1942: מצד אחד 'כריתת מקורות הקיום של היהודים על ידי הנאצים, השפלתם מבחינה תרבותית ומשפטית ופגיעה בהם על ידי רעב ומגפות; ומצד שני – מאבק ההתגוננות של היהודים, כדי לקיים את עצמם בתנאים קשים אלה'.⁴⁴

קשה להעריך אם פראגר היה שותף להערכה ה'אופטימית' וה'מינימליסטית' שהסיקו קוראיו מדבריו על השפעתה של המדיניות הנאצית על היהודים. נראה שלא, שכן מדפי הספר עולה תמונת חורבן שמקיפה את כל מסכת חייה של הקהילה היהודית בפולין, וביטויי הקשים של פראגר לתיאור תמונת המצב – 'פולמוס כליה', ו'חורבן יהודי' – מצביעים על תחושותיו. ביטויי ההערכה ליצר הקיום בעיני מי שחוה את הדברים היו בעלי משמעות שונה מההערכה ל'תגובה היהודית' ביישוב הארץ=ישראל ובעיניים ציוניות אידאולוגיות. פראגר ראה בביטויי האופטימיות ניסיון לעידוד עצמי, אך בעיני היישוב היו אלה ביטויים לכוח היהודי, חיזוק לתפיסה הציונית. הספר זכה לתגובות ולביקורות נרגשות והיה קריאת חובה לרבים: 'שמעתי על עסקנים רציניים שחוזרים ומשננים אותו כמעט בעל פה',⁴⁵ כתב לאזר. הספר הוזכר גם בסקירתו ההיסטורית של ד"ר מאיר קוטיק.⁴⁶ כשסיכם את חורבנה של הקהילה היהודית בשלוש השנים האחרונות הוא נעזר בנתוני 'תקופת הדמים' שהובאו ב**יון מצולה החדש**. פראגר נחשב אפוא מומחה ואחד מהבקיאים ביותר ביישוב לעניין גרמניה הנאצית ויהדות אירופה. לכן הוא קיבל מעמד של 'עדי' ו'מוזעיק' ליהדות הנאנקת, מעמד שהתבסס לאחר פרסום **יון מצולה החדש**.

מזעיק: המעקב אחר גורל יהודי אירופה, 1941-1945

דימיתי בליבי, כי הכרתי כבר על בוריה את החיה הטורפת אשר בגרמניה. האמנם אשמתי, כי לא יכולתי לעכל בבת אחת את שפע הידיעות שניתך על הריגות המוניות של היהודים?⁴⁷

הספר **יון מצולה החדש** פתח לפני פראגר דלתות בארץ. בספטמבר 1941, מייד לאחר פרסום הספר, הזמין אותו עיתון **דבר**, ביטאון הסתדרות העובדים, להצטרף לשורותיו ככתב.⁴⁸ הייתה זו הכרה בחשיבות תרומתו של פראגר, שלא בא מהמסגרות הדומיננטיות ביישוב הציוני ולא מ'החוגים הפועליים'. היענותו להזמנת **דבר** מלמדת על אופיו ועל השקפת עולמו: למרות היותו בעל השקפת עולם דתית מובהקת, ביקש לפעול במעגלים רחבים יותר וידע ליצור קשר טוב עם העולם החילוני הציוני.

העיתונות היהודית בארץ ישראל שימשה כלי מרכזי בדיון הציבורי וביטאה את שאיפותיו של היישוב.⁴⁹ האנרגיה הפוליטית, החברתית והתרבותית ביישוב הביאה לריבוי יומונים: 15 יומונים לאוכלוסייה שמנתה כ-475,000 נפש בסוף שנות השלושים. שמונה מהם היו בעברית, שישה בגרמנית ואחד באנגלית *Palestine Post*. עוד יצאו עשרות שבועונים וירחונים שייצגו קשת רחבה של מפלגות ודעות.⁵⁰

⁴⁴ גלבר, 'העיתונות העברית', עמ' 31.

⁴⁵ לאזר, 'בשולי המאורעות'.

⁴⁶ מאיר קוטיק, [ללא כותרת], **רדיו ירושלים**, ל"ח, 11.9.1942.

⁴⁷ מ' מארק, 'היישוב, אל דמי לך, אל תשקוט להצלת הגולה!', **הדרך**, י"א בכסלו תש"ג.

⁴⁸ פראגר העיד כי בחודש שבו פרסם את הספר הוזמן לכתוב ב**דבר**. פראגר, 'דו"ח קצר של פעולות ההסברה בשרות ההגנה', 25.11.1962, ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

⁴⁹ כנען, **מלחמתה של העיתונות**, עמ' 17.

⁵⁰ נאור, 'העיתונות היהודית בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה', עמ' 11.

כתבותיו של פראגר בעיתון דבר בשנים 1941-1942

דבר היה העיתון הנפוץ ביותר בקרב בני היישוב ואמצעי התקשורת של הנהגת היישוב, ומכאן חשיבותו לבחינת יחסו של היישוב היהודי בארץ, כמו גם של יהדות העולם בכללה, לידיעות על השמדתה של יהדות אירופה. שאלה זו, טוען יואב גלבר, היא אחת השאלות 'החמורות והנוראות שההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה נדרשת להן'.⁵¹ משה פראגר, שהיה סופר **דבר**,⁵² התמקד במלחמתה של גרמניה הנאצית נגד היהודים והיה מיוחד בהקשר זה.

עוד קודם לפרסום כתבותיו של פראגר נפוצו ידיעות על המתרחש באירופה, למרות הקשיים בקשרי התחבורה בין ארץ ישראל לאירופה.⁵³ גורל יהדות אירופה בשנים 1939-1942 נצטייר ביישוב באופן מורכב: מצד אחד 'כריתת מקורות הקיום של היהודים על ידי הנאצים, השפלתם מבחינה תרבותית ומשפטית ופגיעה בהם על ידי רעב ומגפות; ומצד אחר – מאבק ההתגוננות של היהודים, כדי לקיים את עצמם בתנאים קשים אלה'.⁵⁴

פראגר היה מומחה בנושא זה וכתב בעיתון הנפוץ והחשוב ביותר, ולפיכך השפיע על עיצוב תפיסותיו של היישוב את גורל יהודי אירופה. תמונה של מציאות שמד ומנגד מאבק הרואי לקיומם של היהודים באירופה תחת הכובש מצטיירת גם בספרו **יון מצולה החדש** ובכתבותיו **בדבר** ובעיתונים נוספים. לתיאור זה של מצבה של יהדות אירופה יש היבט מעניין. ב=1962 טען פראגר כי בהצגתו את מציאות חייהם של היהודים באירופה הנאצית נקט קו 'עקבי ומכוון', על פי עקרונותיו של ארגון ההגנה. בכל פרסומיו, טען בדיעבד, העלה את 'שלושת המומנטים היסודיים של המאבק הלאומי הגורלי': (א) אכזריות המשטר הנאצי והניסיונות הנואשים של היהודים להינצל; (ב) אדישות העולם למסע השמד הנאצי ולהצלתם של היהודים הנידונים לכליה; (ג) הסיכוי היחיד להצלת היהודים על ידי עלייה לארץ בדרך של התגייסות היישוב כאוונגרד הלוחם של האומה.⁵⁵ משמע, הוא ראה את כתיבתו כמגויסת למטרה שהזדהה איתה לחלוטין: להסיק מסקנה 'ציונית' למתרחש באירופה. מסקנה ציונית זו הצביעה על האכזריות של הגויים, על תכונות לאומיות גאות של היהודים ועל פתרון בארץ ישראל. אפשר למצוא ביטוי מובהק למרכיבים הללו בכתבותיו. בכתיבתו העיתונאית עשה פראגר שימוש נרחב בעדויות, בדו"חות רשמיים של ממשלות שונות ובידיעות של סוכנויות עיתונות. עבודתו כעיתונאי בין המלחמות והצטרפותו לגיונט היו לו ודאי לעזר בקבלת גישה למקורות אלה. על פי עדותו, מ=1942 הוא נעזר גם במקורות של ארגון ההגנה,⁵⁶ בסיועו של משה קלינבוים (סנה).⁵⁷

במאמרו הראשון **בדבר** שהתפרסם ב=1 בספטמבר 1941 (שנתיים לתחילת מלחמת העולם השנייה), גולל פראגר את מה שהוא הגדיר כ'מלחמת גבורה' שמתרחשת בגטו. בפתח דבריו הצהיר: 'אם יאמרו לך: חורבן יהדות פולין – אל תאמין; יאמרו: מלחמה נואשת בין האויב האכזרי לבין יהדות פולין – תאמין'. הוא סיפר כי בימי המלחמה ישב חודשים במרכז הגיונט בוורשה והקשיב 'יום=יום לסיפורי הענות של משלחות יהודיות למאות מכל שטח הכיבוש הנאצי'. באביב 1940 הוא ביקר בלובלין,

⁵¹ גלבר, 'העיתונות העברית, עמ' 35.

⁵² תעודת עיתונאי ניתנה למשה פראגר מטעם **דבר** ב=1941. ראו ארכיון פראגר, קלסר 34, גקה"ש.

⁵³ פורת, **הנהגה במלכוד**, עמ' 24.

⁵⁴ גלבר, 'העיתונות העברית', עמ' 31.

⁵⁵ משה פראגר, 'דו"ח קצר של פעולות ההסברה בשרות ההגנה', 25.11.1962, ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

⁵⁶ שם.

⁵⁷ על משה קלינבוים (סנה) ראו: שאלתיאל, **תמיד במרי**.

בקרוב ובקהילות יהודיות גדולות נוספות, ובכל המקומות הללו לא ראה 'יהודים יורדים בבכי'. אך מלחמת הקיום שלהם הייתה קשה, ופראגר תיאר אותה בכאב: 'יהודים שותתים דם, נאבקים קשה ומתגוננים בכוחות חדשים', כתב ודימה את המערכה הנאצית ל'רעידת אדמה'. והיהודים, 'מהיכן הם שואבים כוחות אלו?' שאל והשיב כי טבעי הוא שלאחר רעידת אדמה מזנקים ועולים מעיינות ברכה מבטן האדמה. כך יהדות פולין: דווקא הזעזוע האיום 'שהחריד את אוצרות כוח החיים היהודי הגנוז במעמקים – הביא אותם לידי גילוי'. פראגר תיאר את נשק המלחמה היהודי כנשק מוסרי: 'שריון של כוח=התנגדות מוסרי. שריון שנצרך באש של רגש התועבה כלפי המענים הסאדיסטיים ובלהב האמונה שלא יכבה בנצחון הצדק המוחלט!'.⁵⁸

המלחמה הנאצית התנהלה בכמה חזיתות ופראגר מנה אותן ואת תגובת היהודים לכל אחת מהן. ראשונה מנה את חזית הרעב והמגפות. למרות הגזרות הקשות וזכאותם של היהודים רק למחצית ממנות המזון הניתנות לפולנים, הדוחק והצפיפות וריבוי חיידקי הטיפוס – הגטו דרש: 'אין רצוננו למות!' כתוצאה מכך העיד היחס המספרי של הקרבנות היהודיים 'שמכל אלף יהודים ניצחו 998 במלחמתם עם האוייב הצמא לדם!'. פראגר צירף לכך את נתוני הילודה בגטו: בחודש מסוים נולדו בגטו ורשה למעלה מ-300 ילדים; היה זה ביטוי מובהק לרצון החיים של יהודים אלה.

חזית שנייה הייתה הכבוד היהודי. אליבא דפראגר גם עם גזרה זו, שמצאה את ביטויה בין השאר ב'אות הקלון היהודי', הייתה ההתמודדות היהודית בנשיאת הסרט בגאווה. נפתחו בתי מלאכה מיוחדים לייצור הסרט באופן שיאפשר סרטים מגומי ומשעונית 'שיהיו נוחים בכביסה ושלא יתקמטו בגשם'. הוא אף ציטט את דבריו של אחד מרבני פולין כי הסרט היהודי 'מעין מצווה חדשה היא. כשם שלובשים ציצית ומתעטרים בתפילין לזכרון שיהודי אתה, כך צריך לענוד את הסרט הצהוב, לזכרון אף הוא, בהתלהבות של מצווה!'.⁵⁹

חזית שלישית שהיהודים נאלצו להתמודד איתה הייתה 'תופעת הגטאות', 'מחנות ריכוז ענקיים ליהודים'. פראגר אפיין את הגטאות כ'בית ספר למופת, למשמעת יהודית בתנאים של אסון לאומי, שאין דוגמתו; נהוגים שם מעין חיי שותפות, מעין משק קואופרטיבי'. האחוה היהודית זכתה לתיאור הרואי במאמרו של פראגר כ'אחדות אידאלית שרק השותפות לגורל איום היה בכוחו לחשלה'.⁵⁸ למרות שממה שאפשר להתרשם מהמאמר המחקר מראה כי בגטו ורשה היה ריבוד חברתי. 'אולם גם בגטו שבו נטבעה הסיסמה "כולם שוים" לא היה מצב כולם שווה, ואי=שוויון זה השתקף גם במראה רחובות הגטו'.⁵⁹ וכן 'הפער המקומם, המתועב, התגלם במקומות ההוללות [...] שם בילו עד לאובדן חושים אנשי העילית החדשה שצמחה בגטו. [...] מתברים שונים, שלאחר המלחמה ניסו להתמודד עם תופעות הפער והניגודים בתוך החברה היהודית בגטו, כתבו על "ניגודים מעמדיים בגטו ורשה", ו"דיכוי סוציאלי של היודנראט", או "שורשים מעמדיים". אפשר להבין את האנשים שחיו בגטו והעלו את המושגים האלה כשהזעם והמצוקה מערפלים את ראייתם הכוללת, אך אין להבין כיצד כותבי חיבורים היסטוריים נדרשים למונחים ונורמות השאולים מחברה במסגרת חיים נורמלית, ומנסים בעזרתם להמחיש את החיים בחברה השרויה בלחץ קיצוני ובמצב של דפורמציה מוחלטת'.⁶⁰ דבריו של פראגר מבטאים אפוא אידאליזציה.

'המלחמה בילדי ישראל' הייתה החזית הרביעית בהתמודדות. כחצי מיליון ילדים היו בסכנה והתליין 'הניף את קרדומו בתאוות רצח מיוחדת'. וכיצד התמודדו היהודים? 'נלחמים, נאבקים,

⁵⁸ משה פראגר, 'מלחמת גבורה', דבר, 1.9.1941, עמ' 2.

⁵⁹ גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 208.

⁶⁰ שם, עמ' 211.

נפתלים'. פתחו רשת של נקודות הזנה מיוחדות לילדים, הבריו מזון, שיננו ברכות ותפילות בפי הילדים ולימדו אותם בהיחבא. ה'מלחמה ברבוננו של עולם' היא מלחמה נוספת ובראשה האיסור על תפילה בציבור. גזרה זו הביאה את היהודים לקיים בתי כנסת בחשאי. פראגר סיפר כי ימים מספר לפני צאתו מוורשה נזדמן לו להשתתף בשמחה של 'התחלת הספר'. 'לילה שלם ארכה השמחה. החלונות היו מכוסים היטב, לא מפחד פצצות, אלא מעינים הרעה של הגסטאפו'. עוד ציין כי בגטו מטמינים אלפי ספרי תורה מתחת לאדמה כדי למנוע את חילולם בידי הנאצים.⁶¹

באותו יום פרסם פראגר מאמר גם בעיתון הצפנה, וגם שם הובא תיאור מציאות הגטו והמאבק היהודי. בסוף המאמר בחר לשתף את קהל הקוראים ב'אות חיים' שהועבר אליו ממשפחתו ובו נכתב כי 'אנו מטכסים עצה איך שהוא. העיקר שבתך הפעוטה לבשה חליפה חדשה ואחיד הצעיר התארש למזל טוב. זהו שם העיקר. העיקר – להמשיך את שרשרת החיים. לא להיכנע. לא לסגת אחורנית, להאמין ולקוות, לבנות את החיים ולשלם את המס הדרוש בשביל החיים. כי – נצח ישראל לא ישקר'.⁶²

במאמר אחר בדבר מ=10 ביוני 1942, סקר פראגר את מצב יהודי אירופה על סף אביב 1942. הסיקור הוכתר במילים 'הזעקה האילמת של יהדות אירופה'. בפתח דבריו הוא חשף נתון סטטיסטי, שמתוך 540 מיליון איש (אוכלוסיית אירופה) חיו כ=390 מיליון תחת ה'יעול הנאצי [הפאשיסטי]. פראגר השמיע קול פסימי כשתהה למי אכפת מגורלה של אומה שרגילה לשלם בדמים על כל התנגשות מלחמה או זעזוע מדיני בעולם. מי ישים לב לכך, שאל, שמאומה זו נשללו כעת אפשרויות הקיום?⁶³

לאחר מכן תיאר את החקיקה האנטי-יהודית באירופה הכבושה. בכל תשע המדינות שנכבשו נחקקו תקנות אנטי-יהודיות. בפולין, טען, פורסמו 247 פקודות נגד היהודים רק בשנה הראשונה לכיבוש. תכליתה של מדיניות הסדר הגרמני החדש, המשיך, הייתה 'ביצוע פתרונה הרדיקלי של שאלת היהודים בצורה אחידה, סופית: פתרון של כליה'. קביעה זו מעניינת עקב מועדה ולשונה: פראגר מתגלה, כביכול, בדבריו אלה כמי שזיהה שמדובר במדיניות כליה גרמנית. גם לשון הדברים: 'פתרון (!) של כליה' מעניינת לאור מועדה – שבועיים לפני היוודע פומבית ורשמית דבר ההשמדה, עם פרסום 'הדו"ח של זיגלבוים' ב=25 ביוני 1942,⁶⁴ וכחמישה חודשים לפני פרסום ההודעה הרשמית של הנהלת הסוכנות היהודית בארץ ישראל.⁶⁵ קשה לשער שבשימוש במושג 'כליה' הבין פראגר בזמן אמת את גורלם הנורא של יהודי אירופה הכבושה, שכן בשימוש במילים 'חורבן', 'שואה' ו'כליה' לא התכוון עדיין למשמעות המאוחרת שנוספה להן.

נתון נוסף שהביא פראגר הוא מספר קרבנות הגטו בוורשה. לדבריו הגיע מספר הנספים בגטו ורשה בשנת 1941 מתת=תזונה, ממחלות ומהתעללויות, לכ=50,000 נפש. הוא השווה בין נתון זה ל=43,000 הרוגי הפצצות הנאצים בלונדון. מספר נספי גטו ורשה בלבד עלה על זה שבלונדון, 'ומספר הגטאות בפולין, הקטנים והגדולים, מגיע לחמישים!'. 'כלום דם יהודי שנשפך אין לו תובעים ולא יידרש כלל מידי שופכיו בבוא העת?' תהה בפסימיות.⁶⁶

⁶¹ פראגר, 'מלחמת גבורה'.

⁶² מארק מ', 'חורבן ונחמה (הרהורים ליום יהדות פולין)', הצפנה, 1.9.1941.

⁶³ משה פראגר, 'הזעקה האילמת של יהדות אירופה', דבר, 10.6.1942.

⁶⁴ שמואל זיגלבוים היה פוליטיקאי יהודי, ממנהיגי הבונד בפולין וחבר במועצה הלאומית של הממשלה הפולנית הגולה. ב=25 ביוני 1942 הפיץ בכלי התקשורת באנגליה ובעולם את דו"ח הבונד ובו מידע מפורט על רצח היהודים באזורים רבים בפולין. זיגלבוים התאבד ב=12 במאי 1943 במחאה על אוזלת היד של בעלות הברית ביחסה להשמדת היהודים.

⁶⁵ מכמן, 'השואה וחקרה', עמ' 142.

⁶⁶ פראגר, 'הזעקה האילמת'.

בגטאות ובמחנות העבודה ראה 'שני מוסדות המהווים כלי הנשק המסוכנים ביותר של תכנית השמד השיטתית כלפי היהודים'. מפרסומים של השלטונות הגרמניים הסיק שכשני מיליון יהודים נמקים והולכים בגטאות שבמזרח אירופה, מהם כ-1.3 מיליון בשטחי פולין. עוד טען כי במקומות שבהם אין גטאות, רתומים לשירותי הכפייה במחנות העבודה כ-1.5 מיליון יהודים בגילאי 15-60.⁶⁷ על יסוד הנתונים הקשים נדרש פראגר לשאלת היכולת האנושית לתפוס את הזוועה. 'רעד עובר בעצמותיך', כתב, 'כלום שומעים אנו את אנקת הלב הדווי של קיבוצי היהודים בתופת האירופית החרבה?'.⁶⁸

בספטמבר 1942, לרגל 'יום יהדות פולין' שהוכרז בארץ ישראל לציון מלאת שלוש שנים לכיבוש, הוא פרסם מאמר שכותרתו 'השנה השלישית לחיי הגטו'. לאחר ציון העובדה שסל התזונה היומית שניתן לאנשי הגטו מנה 184 קלוריות בלבד, הוא טען כי רבה היא 'מידת התגלותו של נס החיים בקרב מליוני האסירים והמשועבדים האלה, שהחזיקו מעמד עד הלום'.⁶⁹ דווקא הגטו, שהוא ללא ספק 'האיומה בקללות שירדו עלינו', הוא 'המפגין בכל מלוא המידה על רצון החיים וכוח החיים של היהודים'. כאן חוזר שוב תיאור הרואי של עמידתם האיתנה של היהודים בגטאות. מהו אותו 'נס החיים' שציין פראגר? דומה שיש כמה ביטויים 'לינס' זה: ראשון לכול הוא היודנראט, מועצת הזקנים של הגטו: מועצה ובה 24 חברים 'ומשמעת נאמנה מלכדת את כולם'. לו הייתה שוררת מחלוקת בין חברי גוף זה, טען, הגסטפו לא היה מהסס לפצל את הגטו, תהליך שהיה דן את חלקיו ה'לא פרודוקטיביים' של הגטו לכליה. אך חברי היודנראט, בימשמעת הלאומית העליונה שלהם, הצליחו לסדר את היחסים הכלכליים, הפנים יהודיים באופן זה ששום נפש יהודית לא תישאר בלא מנת הלחם הזעומה'. דברים אלה נכתבו בעצם ימי 'האקציה הגדולה' – הגירוש ההמוני של כ-300,000 מתושבי הגטו למחנה ההשמדה טרבלינקה ובעצם חיסולה של מרבית אוכלוסיית הגטו והרס רקמת החיים ששררה בו מאז הקמתו.

בהשוואה ליחס השלילי אל היודנראטים מייד לאחר השואה ובמשך שנים רבות, מעניין לראות כאן גילוי של יחס חיובי שראה בגוף זה הנהגה של ממש בעלת רוח לאומית ומשענת לציבור היהודי, קו שהדגיש ישעיהו טרונק במחקרו.⁷⁰ נראה שיחסו של פראגר ליודנראט עוצב בחודשים הראשונים לאחר הקמתו (היודנראט בוורשה הוקם ב-4 באוקטובר 1939), כשעדיין שהה בוורשה. בתארו את הפרודוקטיביות של יהודי הגטו, הצביע פראגר על סדנאות המלאכה, שבהם 'המשמעת הלאומית' הביאה להצלחתם. גם המושג 'פרודוקטיביות' עתיד להיות שנוי במחלוקת עקב אסטרטגיית העבודה למען ההצלה שעתידים לנקוט כמה מראשי היודנראטים בגטאות חשובים כווילנה, ביאליסטוק ולודז'. לכאורה הייתה אמורה אסטרטגיה זו להגן על 'הפרודוקטיבים' ועל בני משפחותיהם מפני גירוש, אך מחירה היה גירוש ה'בלתי פרודוקטיבים' וזריעת קיטוב בגטאות. מנגנון נוסף לעמידה היהודית שאליו התייחס פראגר כאות וכמופת היו המטבחים הקיבוציים בבתי הגדולים של הגטו, שאותם כינה 'קומונה שמתוך עוני'. הללו התקיימו בשיתוף פעולה שאיחד את בעלי הבתים לצורך הזנה קולקטיבית. שותפות הגורל היהודית, טען, עודדה גם את המלחמה ב'שנוררות' שבין חומות הגטו. זו התנהלה מתוך 'הגנה עצמית מוסרית' והכרה ב'ביטוח הדדי' משום שכל תושבי הגטו ראו עצמם 'על סף התהום של השנוררות'. לאחר שפסקה התמיכה הכספית של הג'וינט, נאלצו כל תושבי הגטו לעסוק

⁶⁷ בתקופה שבה שהה פראגר בפולין הכבושה היו היחטיפות לעבודה תופעה נפוצה מאוד.

⁶⁸ פראגר, 'הזעקה האילמת'.

⁶⁹ משה פראגר, 'השנה השלישית לחיי הגטו', דבר, 1.9.1942.

⁷⁰ טרונק, יודנראט. גם טרונק הזכיר תופעות שליליות שנועדו ביודנראט, אולם הערכתו הכללית לגוף זה חיובית.

בקבצנות 'שלא היחיד פושט ידו אלא שהציבור עושה מלאכתו בשבילו'. פראגר מנה שלוש שיטות חדשות של עזרה סוציאלית: הבאת צלחת מרק לביתו של הרעב, 'פעילות הטנא' – איסוף מצרכים ואיסוף מנות לחם לילדים ולמגורשים.

את העמידה היהודית סיכם פראגר כ'פרק הגבורה של עבודת החינוך היהודית בתוך חומות הגטו'. ביטויה היה בפיצוי ילדי הגטו על ידי העלאת 'הפאתוס הלאומי של הנוער', רגש הגאווה הלאומית. בהשפעת מוריו קיבל הנוער על עצמו תפקידים ציבוריים חשובים, כגון תפקידיו בשורות השירות הסניטרי הרפואי שפעל בוועדי הבתים. במובן מסוים הקדים פראגר את זמנו, שכן נושא העמידה היהודית או ההתנגדות הרוחנית הוא מרכזי בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה ובמערכת החינוך הישראלית העוסקת בשואה.⁷¹

בסוף המאמר ציין פראגר את העובדה 'המפתיעה ביותר': נתוני הילודה בגטו. מידיעה רשמית גרמנית הסיק כי ברבע אחד של שנת 1941 נולדו 1,137 תינוקות. הוא ביקש לראות בעובדה זו את 'גבורתה האישית של האם היהודיה'. 'עוד מאמין העם', טען, 'בעתידם של תינוקות אלה'.⁷² לא רק הערכה הייתה כאן אלא גם ניסיון לעידוד עצמי, להפחת תקווה.

הכאה על חטא

ב=22 ביוני 1941 פלשה גרמניה הנאצית לברית המועצות והחל רצח המוני של היהודים בידי יחידות ההרג הניידות, האיינזץ גרופן, גדודים של משטרת הסדר הגרמנית, יחידות ס"ס שונות ובמקרים מסוימים גם בפוגרומים שביצעו ליטאים ואוקראינים ש'שחררו' בידי הגרמנים, ובעידודם. ברצח ההמוני בירי ומאוחר יותר גם במשאיות גז נהרגו עד אוגוסט בעיקר גברים יהודים, אך לאחר מכן גם משפחות שלמות. עד ראשית 1942 הוערך מספר הקרבנות היהודים בשטחי ברית המועצות בכמיליון איש. בסתיו 1941 הוחל בגירוש יהודים גרמנים לגטאות פולין ולגיאיות ההרג בברית המועצות. באשוויץ, ששימש עד אז כמחנה ריכוז בלבד, נערך ניסוי ההמתה הראשון בגז בתחילת ספטמבר, ובסוף אוקטובר או תחילת נובמבר 1941 החלה בניית שני מחנות השמדה בבלז'ץ ובחלמנו. בתחילת דצמבר החל רצח יהודי הוורטגאו במחנה ההשמדה הראשון שבחלמנו.⁷³ ב=20 בינואר 1942 נפגשו היידריך, אייכמן ואנשי ס"ס נוספים שהיו פעילים בתהליך ההשמדה, עם מזכירי מדינה של משרדים ממשלתיים שונים בוונזה להסרת מכשולים אפשריים לפתרון הסופי, ובאביב כבר היה מחנה בלז'ץ מוכן 'לקלוט' את יהודי גטו לובלין במה שעמדה להיות השנה הרצחנית ביותר בשואה.

ידיעות על מעשי רצח המוניים של יהודי ברית המועצות הגיעו בזמן אמת לידיעת היישוב היהודי בארץ ישראל והנהגתו, אך משמעות האירועים לא הופנמה. האירועים האלה נתפסו כגרסה מורחבת של הפוגרומים שהתרחשו באוקראינה במהלך מלחמת האזרחים ברוסיה. כדברי בן=גוריון: 'המלחמה מתנהלת בשטחים מאוכלסים יהודים וקרבתיהם שם הם גדולים'.⁷⁴ בקיץ 1942 התרבו הידיעות על כך שמעשי הרצח של יהודי אירופה אינם אירועים מבודדים אלא חלק מתכנית סדורה. בין הדו"חות שמילאו תפקיד חשוב בהעברת המידע היו דו"ח הבונד שנשלח מוורשה הכבושה במאי ופורסם

⁷¹ הכינוס המדעי הראשון שנערך ביד ושם בשנת 1968 עסק בנושא העמידה היהודית בתקופת השואה. ראו **העמידה היהודית בתקופת השואה, דיונים בכינוס חוקרי שואה**, ירושלים, ניסן תשכ"ח (אפריל 1968), יד ושם, ירושלים 1970; באואר, 'התנגדות יהודית', עמ' 2-6.

⁷² פראגר, 'השנה השלישית לחיי הגטו'.

⁷³ בראונינג, **הדרך אל הפתרון הסופי**, עמ' 399-406, 411-416.

⁷⁴ פרילינג, **חץ בערפל**, עמ' 69.

בידי הממשלה הפולנית הגולה והממשלה הבריטית בין יוני ליולי של אותה שנה;⁷⁵ מברקו של גרהרד רינגר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בשווייץ, שנשלח ב=8 באוגוסט ונחשב לידיעה המוסמכת הראשונה על תכנית הרצח השיטתי; ומברקו של יצחק שטרנבוך, נציג היהדות החרדית באירופה, שהגיע לארצות הברית ב=2 בספטמבר וחיזק את הידיעות שנמסרו במברק ששלח רינגר.⁷⁶ למרות אוסף העדויות הללו עדיין לא הופנמה משמעות האירועים ביישוב היהודי בארץ ישראל. ב=11 בנובמבר כתב בן=גוריון ביומנו: 'פרגר מקבל חומר מהממשלה הפולנית על המצב: על חוסר בית, נישול (אין לו ידיעות על השמדה פיזית)'. טוביה פרילינג מציין שבן=גוריון ניסה להיתלות בדברי פראגר כמי שמנסה לדחות, בשל נוראותה, אמת שכבר הייתה ידועה לו,⁷⁷ אך אפשר שהדברים היו נכונים גם לפראגר.

המידע על ההשמדה הופנם כנראה ביישוב ובהנהגתו רק לאחר 16 בנובמבר 1942, בעקבות בואם לארץ של 69 נתינים ארץ=ישראלים, רובם נשים וילדים אשר הגיעו מאירופה הכבושה, במסגרת עסקת חליפין תמורת אזרחים גרמנים שהיו בידי בעלות הברית. לאחר שעכלה את הידיעות פרסמה הנהלת הסוכנות היהודית ב=23 בנובמבר 1942, הודעה רשמית על ההשמדה. התגובות היו קשות. לזעזוע הפסיכולוגי ולחשש לגורלם של היהודים באירופה נוספה הכאה על חטא. בין המכים על חטא היה גם פראגר. בכתבתו בדבר מ=30 בנובמבר 1942, 'שישה מליון יהודים ומליון יהודים בסכנה',⁷⁸ התוודה בפומבי כי נמנה עם מי שלא האמינו בתחילה לידיעות על ההשמדה: 'לא האמנתי וקראתי לאחרים לא להאמין'.⁷⁹ גם בעיתון הדרך החרדי התוודה: 'אני מודה ומתוודה בפני קהל ועדה על חטא שחטאתי כי לא נתתי אמון, וגם את אחרים פיתיתי שלא להאמין בבשורות איוב שהגיעו אלינו בזמן האחרון'.⁸⁰ בדבר כתב כי חטא לשליחותו כ'רושם הרשימות של החורבן'. 'כאן היתה הטעות הפאטלית', זעק, 'לחרוק שיניים ולצעוק מתוך התאפקות של כבוד, כאות לאדם מישראל בן דורנו האומלל', במקום 'להרים קול צעקה פראית בעוצם הפראות של האכזריות'. הוא ניסה להסביר את ה'טעות' שלו בחוסר הבנתו את המציאות. 'במו עיני ראיתי את הרוצחים האלה [...] חשבת, שדווקא הסאדיזמוס המחושב שלהם ימריצם להשאיר את היהודים בחיים, כעבדים נקלים'.⁸¹

מדבריו של פראגר עולה אפוא שדווקא היכרותו עם הגרמנים בימים הראשונים של המלחמה בוורשה היא שגרמה לו לטעות – להניח שיתמידו במדיניותם – שעה שהאירועים התדרדרו. 'טעות פטאלית' נוספת מנה פראגר באותה כתבה בדבר: 'לכשיעבור הזעם', חשב, יעמוד בכל זאת היער היהודי על תילו. חלק מסויים של האילנות יהיו גדועים ועקורים משרשם, 'אבל היער העבות, היער בן המיליונים יעמוד. וכאן היתה הטעות הפאטלית'.⁸²

⁷⁵ שם, עמ' 78-79.

⁷⁶ שם, עמ' 84-85.

⁷⁷ שם, עמ' 97-98.

⁷⁸ המספר 'שישה מיליון' נזכר עוד קודם. אנשל רייס, במועצת האיחוד העולמי בדצמבר 1940, טען כי 'מתוך שני שלישים (של העם היהודי) [...] לכל הפחות על שישה מיליון יהודים עובר יום יום ממש גיהנום של היטלר'. ראו: ויץ ופורת (עורכים), **בין מגן דוד לטלאי צהוב**, עמ' 57.

⁷⁹ משה פראגר, 'שישה מיליון יהודים ומליון ילדים בסכנה', דבר, 30.11.1942.

⁸⁰ מארק, 'היישוב, אל דמי לך, אל תשקוט להצלת הגולה!'.
⁸¹ שם.

⁸² פראגר, 'שישה מיליון יהודים ומליון ילדים בסכנה'.

התגובה היהודית על ההשמדה, 1943-1944

מאמרו של פראגר לציון ארבע שנים ליהדות פולין 'העולה על מוקדה',⁸³ נפתח בזעקה נרגשת על דלות הביטוי וההשגה התבונית אל מול ההשמדה: 'שוב אנו עושים את יום הזכרון של חורבן יהדות פולין, ושוב אנו חוזרים על המלה השגורה: חורבן. לפני שלוש שנים חורבן, לפני שנתיים חורבן, אשתקד חורבן, והשנה שוב – חורבן [...] מה דלה לשוננו, מה עניה השגתנו בהיקף השואה, שלא מצאנו לה אפילו הגדרה ראויה'.⁸⁴ הוא חש שהמושג המסורתי 'חורבן' אינו מעביר את מלוא הזעזוע של האירוע ההיסטורי, והשתמש במונח 'שואה' ככל שהתקדמה המלחמה והתרבו הידיעות על ההשמדה והיקפה.⁸⁵ 'אין אנו תופסים כלל את הטרגדיה', טען פראגר ופנה לניתוח פסיכולוגי של הקרבנות בדרכם האחרונה:

דווקא הדחף הפרוע, הגמלוניות וההתגלות השחצנית, שבהם התנהל בתכניתיות הטבח ההמוני, הם שעוררו זעזוע פסיכי=מוסרי עמוק ביותר בקרב הקרבנות. התופעה המדכדכת של חוסר=ישע, הנראית באדם העומד אל מול קטסטרופה איומה של הטבע, רעידת אדמה או התגעשות של הר פרצים – אילוסטראציה חלשה וחיוורת מדי היא. יש יצירה ספרותית בשם 'תיבת נוח', המתארת, כי לשמע האזעקה 'המבול בא', קפצו האנשים מאליהם אל תוך הגלים הזועפים. משהו בדומה לכך אירע, כנראה, למיליונות היהודים. הסטיכיה של מבול הדמים השתלטה והכניעה את היהודים באותה הרגשה מדכדכת של קץ העולם, של הכלייה שאין מנוס הימנה.⁸⁶

פראגר, שטען בכאב שהקרבנות חוו זעזוע פסיכי=מוסרי עמוק, גינה ברוח ארץ=ישראלית מובהקת את הליכתם האילמת של היהודים אל מותם, וזעק: 'למה לא התגוננו היהודים – ברגלים, בידים, בצפרניים?'.⁸⁷ כמי שחי תקופה מסוימת את המציאות בפולין תחת שלטון הגרמנים, להבדיל מהארץ=ישראלים, הוא ניסה לנתח את חוסר היכולת להתגונן וטען שמדובר ב'טירוף מחמת זוועה'. אדם שחונק על אמות מידה מוסריות, טען, עלול להגיב ברפיון ידיים כשלפניו ניצבת התנהגות פושעת העולה על כל דמיון. רוצח שעל פניו נסוך חיוך שקט ושלו, העושה את מלאכתו לפי תכנית קבועה מראש, מדויקת על הפרט האחרון הוא שגרם לדיכוי כוח ההתנגדות של הקרבן. פראגר הגדיר זאת 'התמוטטות מוסרית' של ההמון היהודי.⁸⁸

הוא טען כי היהודים ה'מחושלים באש הגיהנום' לא האמינו שמכאן ואילך יקרה עוד דבר מה לא=צפוי ועל כן התמוטטו מבחינה מוסרית, כשראו את עצמם בדרך ליגרדומי הענק של בלז'ץ וטרבלינקה.⁸⁹ לצד ההמונים שחוו התמוטטות מוסרית זיהה פראגר יהודים ש'התגברו על הפסיכוזה'

⁸³ זהו בעצם המושג העברי שתורגם ל-Holocaust (קרבן עולה) בתרגום השבעים. המושג Holocaust נכנס לשימוש באנגלית ואחר כך בשפות נוספות כמקבילה ל'שואה' בשנות החמישים; ראו: מכמן, 'מדוע קוראים לשואה "השואה"', עמ' 3-4.

⁸⁴ משה פראגר, 'ארבע שנים לשואת יהדות פולין – העולה על מוקדה', דבר, 1.9.1943.

⁸⁵ על השתרשות המושג 'שואה' לתיאור גורלה של יהדות אירופה טוענת ליפסקי כי השימוש התכוף יותר של האגף החרדי והעיתונות החרדית במושג שואה כמושג כולל שימש תחליף למושג חורבן במשמעותו הנרחבת, בשל ההיכרות (זה ציטוט) המעמיקה של המקורות היהודיים ומכיוון שביטא 'תחושת אבדון מוחשית יותר'. ראו: חיה ליפסקי, 'המושג "שואה"', עמ' 65. על אף קביעתה של ליפסקי, שמתייחסת לשימוש במושג שואה ביזמן אמת, רבים בחברה החרדית שללו את השימוש במושג זה לאחר השואה.

⁸⁶ פראגר, 'ארבע שנים'.

⁸⁷ מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 11.

⁸⁸ שם.

⁸⁹ שם, עמ' 10.

במלחמה על הכבוד היהודי: 'ובכל זאת נמצאו יהודים, שברגע האחרון התלקחה בהם אש ההתלהבות של קדוש השם והלכו לקרונות המוות במלבושי שבת ויום-טוב, בראש מורם, ובלהט שלא מעלמא הדין בעינים'.⁹⁰ פרט לכך העלה פראגר, שוב ושוב, ומעל בימות שונות, את תמיכתו באקטיביזם היהודי – שהיה לדידו קידוש השם של ימינו:

הצו העתיק של קידוש=השם קבל שם, בגיטו, מובן חדש, אקטואלי. לשעבר, כשהשונאים ביקשו מהיהודים את הנשמה, ובמחיר המרת הדת היו מוכנים להשאירו בחיים – היה היהודי קופץ לתוך מדורת האש בקריאת 'שמע ישראל'. היום, כשהאויב אינו רוצה בנשמת היהודי, אינו רוצה אפילו את היהודי כעבד, ואין הוא שואף אלא לכלות כל יהודי ויהודי – השיב היהודי במאבק של קידוש השם על החייו, ⁹¹ על קיום חייו של כל יהודי [...] היתה זו דרך קשה של קידוש השם – לא קפיצה אחת, נועזת, בת=רגע, אלא מאבק בלתי פוסק במוות האורב בכל פינה, מאבק לאין=הפוגה, יום=יום, שעה=שעה, עוזו של האופי היהודי התגלה כאן בכוח שאין למעלה הימנו.⁹²

ההתגברות על ה'פסיכוזה': מרד גטו ורשה

פראגר ראה במרד גטו ורשה 'פעולה של גבורת אנוש זכה ביותר, שינקה לא ממקור הייאוש אלא ממקור=האמונה'.⁹³ הוא טען: 'בעמדו על שפת התהום, כאשר לא עמד אדם מעולם, תוך כדי הדרדרות לתהום, העלה הגיטו מקרבו את הפלא המפתיע ביותר, מפלאי ישראל הגדולים: את מרד=וארשה'.⁹⁴ ב=7 באפריל 1944, יום השנה הראשון למרד גטו ורשה, שרטט פראגר את השתלשלותו.⁹⁵ לימים טען שהוא היה הראשון שתיאר את מלוא היקפו ומשמעותו ההיסטורית של המרד.⁹⁶ מאמרו זה תורגם לכמה שפות. בפתח המאמר העיד פראגר על כאבו עקב 'חוסר הישע שלנו שנחשף בכל אימתו לנוכח השואה'. 'דלינו כל כך', טען, עד 'שאינו לנו אפילו שירות מודיעין, ומכאן שכל הרוצה ליטול לשמו את 'דף הגבורה הנאדר', נוטל.⁹⁷ בדבריו של פראגר היה רמז ברור למאבק הבין=תנועתי בארץ לניכוס הבעלות על המרד.

במקורות ששימשו את פראגר היו גם דו"חות עיתונות המחותרת הפולנית בוורשה. על סמך דו"חות אלה הוא זיהה את אופיו של המרד והסיק שפעולת המרד לא הייתה 'התפרצות ספונטנית של ייאוש, לא פרפור עוויתי אחרון לפני השקיעה', אלא תוצאה של הכנות ממושכות וקשיים רבים,⁹⁸ 'נקודת השיא של תנועת ההתקוממות היהודית', תנועה שנדחתה כל העת בגלל דלותם של אמצעי הלחימה. יתרה מזאת, פראגר טען כי הוא השיג את 'המסמך המהימן היחיד על מהלך פעולת הגירוש' (חיסול

⁹⁰ פראגר, 'ארבע שנים'.

⁹¹ בכך הקדים פראגר את הדיון המאוחר יותר על הסוגיה של 'קידוש החיים' בתקופת השואה. ראו: עק, **התועים בדרכי המוות**, עמ' 37 (עק ייחס את הביטוי לרב ניסנבוים); גוטמן, 'קידוש השם וקידוש החיים', עמ' 7-22. ההדגשה במקור.

⁹² מארק, 'מרידה על פני תהום'.

⁹³ פראגר, 'ארבע שנים'.

⁹⁴ מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 13. ההדגשה במקור.

⁹⁵ משה פראגר, 'יום השנה הראשון למרד בגיטו וארשה', **דבר**, 4.1944.

⁹⁶ הנ"ל, 'דו"ח קצר של פעולות ההסברה בשרות ההגנה', 25.11.1962, ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

⁹⁷ פראגר, 'יום השנה הראשון למרד בגיטו וארשה'.

⁹⁸ חוה אשכולי=וגמן מציינת כי מדובר ב'חידוש'. ראו: אשכולי=וגמן, 'הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח מרד גטו ורשה', עמ' 146.

הגטו). הייתה זו חוברת קטנה בפולנית שכותרתה הייתה 'חיסול גטו ורשה – ריפורטאז'ה'. מחוברת זו עלתה לדידו תמונת זוועה על אשר התרחש בגטו, ואשר בגינה פרץ בו המרד שעלה למדרגה גבוהה ביותר של הירואיזם'.⁹⁹

בעימות הגרמני-יהודי ראה פראגר המחשה למלחמתו של היטלר ב'תאריכים יהודיים סמליים במלחמתו נגד היהודים'. ליל הסדר יועד להיות 'ליל הסכין הארוכה' (רמז ל'ליל הסכינים הארוכות', הכינוי שדבק בחיסול החשבונות הפנים=מפלגתיים במפלגה הנאצית ב=30 ביוני 1934). אך הגטו נענה לקריאת הקרב ב'עוז נפש', וניהל 'כל שמונת הימים של חג החירות סאגה, מלחמת החירות הטראגית=הירואית של היהודים'.

בעיתוני מחתרת פולניים נמתחה ביקורת על המרד שבא באיחור, לכאורה. הוא תהה איזו זכות מוסרית יש לפולנים לנזוף, שהרי היעדר אמצעי הלחימה הוא שהביא לדחיית המרד. פראגר הביא סימוכין לטענה זו מדו"ח מפורט על מסע ההשמדה שפרסם שמואל זיגלבוים.¹⁰⁰ על אף הטענות על איחור בהתקוממות סבר פראגר כי מה שהיה בידי הגטו לעשות כדי להתגונן ולהשיב מלחמה שעה, נעשה. ההוכחה לכך הייתה במאה מקרי חבלות במחסנים גרמניים בגטו במחצית השנייה של אוגוסט 1942. עובדה זו, טען, היא עדות נאמנה לכך שפעולת הגירוש לא נתקבלה בקרב באי הגטו ב'פסיביות גמורה'.

פראגר, שתמך במרד וראה בו אירוע חשוב, רצה לכלול בו גם את הציבור החרדי והדגיש ידיעות שהגיעו על 'חזית אחידה למן ה"בונד" ועד "אגודת ישראל"'.¹⁰¹ מבחינתו הייתה בכך הוכחה שהיהודים קיבלו על עצמם לא להיענות לגזרת הגירוש: 'היתה החלטה של כל הרבנים והאדמו"רים בגטו לא לציית לפקודה הגרמנית ולא לזוז מהבית. בייחוד הקפידו על עצמם בכך האדמו"רים השונים שנתרכזו בוורשא, מתוך חשבון שלא להראות לחסידיהם דרך לטרבלינקה'. אמנם רבה של פאביאניץ, רבי מנחם מנדל אלטר, אחיו של הרבי מגור, עלה לרכבת הגירוש, אולם הוא החליט, אליבא דפראגר, 'לעורר אצל המוני היהודים ההולכים לעקידה בעוון היותם יהודים את ההתלהבות של קידוש השם'. ר' מנחם מנדל אלטר היה בן הזקונים של האדמו"ר מגור, ר' יהודה אריה, הישפת אמת'. במלחמה הוא הסתתר תחילה בלודז' ועבר לוורשה, שם גילה מנהיגות רוחנית במחתרת. ר' מנחם מנדל נספה בטרבלינקה ואת קורותיו בשעתו האחרונה מסר לפראגר אברהם שמואל בנימין סופר, שהצליח להינצל ולהעלות לארץ בשנת 1944. בספרו **אלה שלא נכנעו** כתב פראגר שעדות זו, לפיה בשעתו האחרונה ביקש ר' מנחם מנדל שיביאו לו מעט מים לנטילת ידיים לצורך וידוי, שימשה רקע לסיפור 'רבי מנדלי מפאביאניץ הולך לטרבלינקה' שפרסם בדבר במאי 1945,¹⁰² ושזכה לפרסומים חוזרים רבים. פראגר העיד כי משנודע לאדמו"ר מגור, ר'

⁹⁹ לפראגר היו קשרים עם הממשלה הפולנית הגולה. כיצד תפסה המחתרת הפולנית את ההתנגדות היהודית בגטו ורשה לפני ובמהלך המרד ראו: ליביונקה, 'איגוד המאבק המזוין', עמ' 65-113.

¹⁰⁰ על הדו"ח של זיגלבוים ראו הערה 64 לעיל. על יחסה של המחתרת הפולנית למרד גטו ורשה ראו: קרמיש, 'יחס הפולנים למרד גטו וארשא', עמ' 9-13.

¹⁰¹ בכך הצטרף פראגר לבנימין מינץ, שחיים שלם סבר כי היה מהראשונים שהגיבו על הידיעות שגורמים חרדיים נטלו חלק במרד. מינץ פעל להעלות את קרנם של הציבור הדתי והחרדי שהשתתף במרד, וכשחש שזה לא נעשה פרסם בעיתונות ב=7 בספטמבר 1944 הודעה: 'לפי שביררתי את הדברים באר היטב, ויש לי הוכחות ועדויות אמיתיות ומוסמכות לכך: כל שארית הפליטה של עם ישראל בוורשה, על כל זרמיה וחלקיה, השתתפה בקרב הגדול בוורשה [...] לא היתה דיפרנציאציה מפלגתית בגטו ורשה. כולם לחמו בזהמה הנאצית, כאיש אחד בלב אחד [...] בתיקי נמצאים שמות של לוחמי הגטו בוורשה, שעדיין לא הגיע הזמן לפרסמם, וביניהם אישים בולטים של היהדות החרדית על כל זרמיה', ראו: שלם, **עת לעשות להצלת ישראל**, עמ' 101-102.

¹⁰² משה פראגר, 'רבי מנדלי מפאביאניץ הולך לטרבלינקה', דבר, 17.5.1945.

אברהם מרדכי אלטר, על הסיפור שפרסם, הזמינו אליו.

כתבת על אודות אחי, הרב מפאביאניץ. ספר לי מה שהנך יודע! [...] היה זה בימים הכי קשים, הכי איומים בפולין. כולם התייאשו [...] היחידי שהיה מעודד את רוחם של היהודים – היה זה הרב מפאביאניץ, ר' מנדלי. וזה עשה רושם עצום כל=כך, שאנשים סיפרו על כך זה לזה, מפה לאוזן, וכך זה הגיע עד לעבר הגבול לפרשבורג, ובנו של הרב מפרשבורג שהגיע משם סיפר לי זאת [...] מרן רבינו האזין לי ושפתותיו מתלחשות ככל לעצמו: 'מיין ברודער ר' מנדלי! מיין ברודער ר' מנדלי!' (אחי, ר' מנדלי! אחי, ר' מנדלי!) ומשסיימתי את דברי זכיתי לשמוע מפיו קודשו של מרן רבינו תגובה קולעת זו: 'זיי זשע דיך אויך מחזק!' (אם כן, שתחזק גם אתה את עצמך!).¹⁰³

תגובתו של פראגר למרד המזוין מעניינת. כאיש אגודת ישראל יכולה הייתה גישתו להיות אחרת, שכן בשנות המלחמה ובשנים הראשונות שלאחריה מתחו דוברי היהדות החרדית לא מעט ביקורת על המאבק המזוין. ר' משה בלוי, ממנהיגי אגודת ישראל, התבטא בעיצומו של המרד כי 'למרד, בתנאי מצב שכזה, שאין בו שום סיכוי של ניצחון, מסוגלים רק אנשים שהחיים נמאסו עליהם [...] למות מות גיבורים רק בכדי למות מות גבורים – אינו נעוץ באמונת ישראל [...] כל שכן כשזה עלול להעמיד בסכנה חיי אחרים [...] שלא יחדלו גם במצב הכי מיואש מלקוות לישועת ה', שדרכיה נפלאות ושהיא עשויה לבוא כהרף עין'.¹⁰⁴

במוקד הביקורת שמתחו על המרד גורמים חרדיים מחוץ לאירופה עמד זיהויו של המרד עם דרכה של התנועה הציונית.¹⁰⁵ המרד נשלל משום זיהוי זה והיותו מנוגד ניגוד מוחלט לדרכה של היהדות המסורתית בגולה. שלילת המרד הייתה, בייחוד לאחר השואה, מרכיב במגמתו של הפלג הקיצוני של היהדות החרדית להאשים את התנועה הציונית באחריות לשואה, בדחיקת הקץ ובהתרסה נגד אומות העולם.¹⁰⁶ אמנם ערב המרד ובמהלכו היו רבנים אחדים בגטו ורשה, ובהם אלכסנדר זישא פרידמן, יוסף אלכסנדר זמלמן ומנחם זמבה,¹⁰⁷ אשר ייצגו פלג רחב בהנהגתה של אגודת ישראל, ותמכו ככל הנראה במרד.¹⁰⁸ ייתכן שלאחר השואה, דווקא משום שהמרד היה לאירוע טעון סמלית שאומץ על ידי החברה הציונית, נדרשה אגודת ישראל ליחס שיבדל אותה מן הציונים. להבדיל מהפלג החרדי שנוכר, אימצה אפוא אגודת ישראל קו פשרני ששיבח את הגבורה האלטרנטיבית אך נמנע מפגיעה מפורשת, מוחצנת, בלוחמים.¹⁰⁹

¹⁰³ פראגר, 'האמת על הנס הכביר של הצלת מאורי התורה', עמ' 6. הסיפור הותיר רושם עז על ברל כצלסון. ראו: שפירא, 'ברל, האנטישמיות והשואה', עמ' 246.

¹⁰⁴ גולדשטיין ושוורץ, **השואה: לקט דברים**, עמ' 195-196.

¹⁰⁵ שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 113.

¹⁰⁶ שם.

¹⁰⁷ דמותו של הרב מנחם זמבה עומדת במרכז המחלוקת בכל הנוגע ליחסה של ההיסטוריוגרפיה החרדית על מרד גטו ורשה. ראו: תידור=באומל, 'תגובות למרד בעולם החרדי', עמ' 295, 300.

¹⁰⁸ שלם, 'אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה', עמ' 106. על אדמו"רים, רבנים ועסקנים חרדיים נוספים שתמכו במרידות ואף לקחו חלק פעיל בהכנתן, ראו: תידור=באומל, שם, עמ' 295.

¹⁰⁹ שלם, שם, עמ' 117.

קריאה להתערבות העולם בשנת 1944

פראגר הרבה לכתוב על קיצוניותו של המשטר הנאצי ועל השמד. הוא נראה לכאורה כמי שהבין את המתרחש באופן העמוק ביותר. אף על פי כן בחודשים הראשונים של 1944 הוא סבר שהמצב פחות חמור מכפי שאחרים סברו. מכאן באה קריאתו לעולם, ששתק עד אז, להציל את היהודים. זה חטאו הגדול של העולם כלפינו, טען, שהרי עד הצהרת האומות המאוחדות מ=17 בדצמבר 1942 (הצהרת בעלות הברית שגינתה את השמדת היהודים) השתיק העולם את המידע על מלחמת השמד נגד היהודים, ודמם היה הפקר. במאמרו 'שנה של ברמודה' קרא פראגר לפעולות הצלה וטען כי בוועידה הבריטית-אמריקנית שכונסה באפריל 1943 באי ברמודה כדי לדון בבעיית הפליטים היהודים ניסו המתכנסים, בנימוקים שונים, להסביר מדוע אין דרך לנקוט פעולה ממשית 'לשם הצלת האומללים'.¹¹⁰ אין פלא אפוא שהתכניות של הארגונים היהודיים השונים, שהציעו דרכים לארגון פעולות הצלה, לא עלו על הפרק. פראגר טען שהיה לקח מפתיע מוועידת ברמודה: 'עד כמה שאלת ההצלה קשורה באופן הדוק, כמעט אבטומטי, בארץ ישראל'. הוא התגלה כאקטיביסט ציוני, עובדה מעניינת במיוחד בשל הביקורת החרדית, שלימים נוספה לה ביקורת פוסט-ציונית על כך שההנהגה הציונית הפעילה את משקלה רק בנושאים ציוניים (למשל תכנית בילטמור). לימים (בשנת 1962) דיבר על אכזבתו מניסיונות ההצלה של העולם החופשי. לאחר שעקב בשיטתיות אחר הניסיונות הכושלים הללו הסיק ש'אין לנו לצפות אלא למאמץ עילאי של הצלה עצמית'.¹¹¹

לאחר שחרב הנאציזם ירדה גם על יהדות הונגריה כתב פראגר שהמציאות לימדה לקח חדש: ברגע שפורצת משטמת היהודים מתמוטטים כל 'סכרי המגן', וההון החומרי וההשפעה הכלכלית המיוחסת ליהודים מעוררים אינסטינקט של שוד. יחסי שכנות טובים, טען, אינם עומדים בניסיון זה. 'אין בהם אלא כדי יחידים במתי מעט, שיוצפנו במחבואים, ביערות, במערות, או במנזרים, את הכלל לא יצילו'.¹¹² תפיסת הגולה כיגזר דין של כליה' לקיום היהודי הוצגה במאמר נוסף של פראגר בשנת 1945, שם כתב כי 'הפתרון בהא הידיעה – ארץ=ישראל. הגלות – גזר=דין של כליה; אין קיום ליהודי ואין תקומה יהודית אלא בארץ=ישראל!'.¹¹³

גם בספרו **חורבן ישראל באירופה** יצא פראגר נגד הקיום היהודי בגולה. 'הגלות אוכלת את בניה. יהדות הגולה, אין בכוחה להבטיח את קיומה. ולא רק שאין חיי קוממיות ליהודים בגולה, ולא רק שלא תיתכן תקומה לאומית בגולה, אלא שאין בגולה בטחון של קיום פיסיו'.¹¹⁴ בדברים אלה גילה פראגר גישה ציונית וקרבה להשקפותיו של בן ציון דינור בחיבורו **גלויות וחורבן**.¹¹⁵ פראגר יצא נגד הקיום בגולה וטען שהחיים בגולה מנעו מהיהודים לעמוד על כוונותיהם הכנות של הגרמנים, 'כי אילו הכירה היהדות מתחילה שהמלחמה הנאצית היא לה מלחמת הכרעה, מלחמה לחיים ולמוות, להווייה ולחדלון, או אז אולי היתה מוכנה למות מתוך התנגדות'. אליבא דפראגר הקיום היהודי בגולה הכשיר את היהודים להתקיים באמצעות האסטרטגיה היהודית=הגלותית של הסתגלות והחזקת מעמד, משמע הימנעות מהתגוננות וממאבק מזוין. אך עתה נחשפה טעותם; הטעות הטראגית של ההיסטוריה

¹¹⁰ משה פראגר, 'שנה של ברמודה', **דבר**, 28.4.1944.

¹¹¹ משה פראגר, 'דו"ח קצר של פעולות ההסברה בשרות ההגנה', 25.11.1962, ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

¹¹² הנ"ל, 'תורה של הונגריה: המצודה האחרונה של יהדות אירופה', **דבר**, 25.5.1944.

¹¹³ הנ"ל, 'ישארית ישראל לאחר השואה', **שנתון דבר** (תש"ה), עמ' 207.

¹¹⁴ הנ"ל, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 256.

¹¹⁵ דינור, **גלויות וחורבן**.

היהודית'.¹¹⁶ אפשר לראות בשלילת הגלות של פראגר סוגיה עקרונית שאינה מתקשרת בהכרח עם השקפה ציונית. ביטוי לכך אולי היא התנגדותו לשימוש בשמות 'גלותיים' כפי שמעידה אחייניתו, אורה גור: 'הוא מאוד אהב שמשנים שמות משמות גלותיים לשמות עבריים. למשל הדודה בלה [אשתו השנייה של פראגר] קראו לה בחוץ לארץ בלה והוא אמר שבלה זה שם גלותי והוא שינה את שמה לבלה [...]. הוא ממש הקפיד על זה. הוא קרא לה רק בלה כמו השם התנ"כי'.¹¹⁷

בדיונו בעיצוב זיכרון השואה במדינת ישראל בשנות החמישים, טען רוני שטאובר שהשיח בתגובה היהודית – שהיה מן המרכיבים המרכזיים שכוונו את זיכרון השואה בארץ – נקשר במחשבה הציבורית בשאלת הדימוי הפסיבי של יהדות הגולה. גישה דומה ניכרת גם אצל פראגר. דימוי זה, שהיה חזק במיוחד בקיבוץ המאוחד, היה אליבא דשטאובר אחד מביטויי הקיצוניים של רעיון 'שלילת הגלות', שהיה מרכיב מרכזי באידאולוגיה הציונית בכלל והיישובית בפרט: 'הדגשת תחלואיה של הגלות כהוויה שלילית המייצגת ניגוד מוחלט לחיים עצמאיים וריבוניים בארץ ישראל'.¹¹⁸ פחות משני עשורים לאחר מכן טען היסטוריון השואה היהודי האמריקני ראול הילברג אותה טענה בדיוק. אולם לפי שטאובר, להבדיל מהילברג לא יצר פראגר 'זיקה ישירה שבין התנהגות הקורבן לבין הצלחתו של תהליך ההשמדה', שכן הוא ואחרים עסקו בשאלה הערכית, 'בחובתו של היהודי להגן על עצמו ועל כבוד עמו'.¹¹⁹ ואולם דומה כי הקביעה של שטאובר אינה מדויקת, שכן פראגר התייחס לקשר שבין התנהגות הקורבן למנגנון ההשמדה באומרו כי 'אלמלי ראו איפוא מיליוני היהודים את מלחמת הנאצים כמות שהיא, ללא אשליות=שווא, אלמלי עמדו במערכה מתוך החלטיות אחרונה של נידונים למוות, ואפילו ללא נשק וללא עזרה מבחוץ, אך מתוך נקם=טירוף, ב"מלחמת השיניים והצפרניים" ממש, כי אז היה משטר=המרצחים נזקק לתת מחיר גבוה בעד השמדת היהודים, מחיר שאולי לא היה מוכן כלל לתת, ועל=כל=פנים היה אחוז היהודים הניצולים גבוה הרבה יותר'.¹²⁰ פראגר קושר אפוא בין התנהגות היהודים לגודל האסון, אם כי הוא מייחס זאת לאי=ההבנה כי מדובר ב'מלחמת הכרעה'.

ביטויי כאבו הפרטי של פראגר בכתבותיו

במאמריו של פראגר שהתפרסמו בעיתונות, שחשפו את האחריות הציבורית שחש כ'מזעיק' הטרגדיה היהודית באירופה, אפשר להבחין בפן האישי רק לעתים נדירות. הוא מופיע בזעקת כאב פרטי שחושפת את פראגר הניצול, זה שעד לא מכבר חי וחווה את מציאות החיים תחת הכובש הנאצי, ושיזכרון העבר וההווה רודפים אותו בעוד משפחתו וקרוביו נותרו 'שם'.

הוא הקדיש את החיבור הראשון שפרסם **בדבר לילדים**, בספטמבר 1941, לבתו שנותרה בוורשה.¹²¹ בכתבה אחרת, ראשונה בסדרת כתבות על ערים בפולין (נמנו עמן ורשה, לודז' ולובלין) בשם 'על פני יהדות פולין', ציין כי כאב החורבן הוא גם כאבו האישי, כמי ששכל את בנו: 'בכאב על גורלם של ילדי ישראל כלול גם כאבי האישי הגדול ביותר, שכן גם בני יחידי נמצא בתוך מיליון הילדים האלה. כמעט שנה הייתי עם יהדות פולין תחת ממשלתו האכזרית של הכובש הנאצי. בדרך נס ניצלתי וזכיתי

¹¹⁶ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 252.

¹¹⁷ ריאיון עם אורה גור בביתה בבני ברק, 24.9.2008.

¹¹⁸ שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 7.

¹¹⁹ שם, עמ' 221.

¹²⁰ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 252.

¹²¹ מ' מארק, 'שני ברושים', **דבר לילדים**, יא, 20, 4.9.1941, עמ' 312.

לעלות לארץ=ישראל, היחיד מכל בני משפחתי.¹²² פראגר התייחס ל'בנו' יחידו, בעוד שלכאורה צריך היה לדבר על בתו, שכן ככל הידוע לא היה לו בן. ייתכן שהייתה זו דרכו לעורר הזדהות בלב הקורא בלי לחשוף פרט שהוא חשבו לאינטימי מדי.

דוגמה נוספת לביטוי כאבו היא כתבתו 'פולין ללא יהודים'. שם נראה כי ההבנה שוורשה היהודית איננה עוד, מכה בו: 'עוצם אני את עיני ומנסה לתאר לי את הסיט המטורף הזה: וארשה בלא יהודים. לא. אין הדמיון נושא אותו. וארשה, עיר מולדתי וארשה'.

חייתי אתה=עמה בשלוש מלחמות. יחד עם כולם רצתי להקים בה מיתרסים להגן עליה. בכיתי בראותי ביום 27 בספטמבר 1939 את חורבות הארמון המלכותי ואת ככר התיאטרון בהריסותיו, וארשה, וארשה שלי היהודית. וארשה, שבעשרות הפגנותיה ההמוניות של ששון או יגון וכמעט תמיד עם ארץ=ישראל הניבנית – ראיתי את רחובותיה את הים המציף של ההתלהבות היהודית. וארשה, שעל גשריה הנהדרים לפראגה [...] כל כך האמנתי בדברו של שלום אש: 'הוויסלה דיברה באזני בשפת אמי, אידית'. וארשה, שביום היפרדי ממנה הייתה 'מקושטת' במצוות השונא בשלטי מגן=דוד לאין ספור, על כל חנות יהודית, על כל שער יהודי, על זרועו של כל יהודי אץ=רץ נבוך ומבוהל [...] אמרו, אדרבה, כל מי שראה בחייו ולו רק פעם אחת את נאלווקי, כלום אפשר לו לתאר בדמיונו מין תמונה פראית=איומה, כזאת, כלום אפשר להאמין, שנאלווקי, זה ים האדם הגועש כסמבטיון הזה הסואן ורועש בששת ימי המעשה ורק בשבת נח מזעפו – כלום אפשר לאדם לתאר לו בדמיונו נאלווקי בלא יהודים?¹²³

על פן אישי אחר, 'אשמת הניצול' כלפי בני משפחתי, אפשר להסיק מהקטע הבא:

כלום לא קל יותר לרדת תהומה עם המליונים שבאניה, מלהיות אומר 'קדיש', כביכול, בודד וגלמוד, נבחר ממליונים? [...] והיה פעם רגע כזה, נאמר, רבע שעה לפני 'כל נדרי', כשהדמיון רצה להסיעך ברכבת השחורה, הרפודה סיד לבן מבפנים, הדוהרת אל – רבונו של עולם! את מי לא ראיתי סביבי באותו רגע? ומתיירא הייתי מפני דבר אחד בלבד – שאהיה ראוי להיות בין כל אלה הרבים והעצומים, המובלים ברכבת=המליונים אל העקידה. [...] ניסה הדמיון לעשות עוד פעם את הדרך הזאת, להסתכל מקרוב בפרצופיהם, בדיוקנותיהם של הזקנים, הנשים, התינוקות ומיד הרגישו התאים האחרונים במוח, אשר שמרו על שפיון=דעתם, שיש להוריד תיכף את המסך, שסתום=בטחון לשמירת בבת=החיים עצמה.¹²⁴

למרות המונחים הקטסטרופליים 'כליה ושמד' שנקט ביוני 1942, עוד טרם ההודעה הרשמית של הסוכנות על דבר ההשמדה, ולמרות תגובתו הנרגשת לידיעות על ההשמדה בנובמבר 1942, הוא ביטא אופטימיות מן העמידה היהודית, וב=1944 ציפה לקיומם של מיליונים וקרא להצילם. יואב גלבר מתאר את האופטימיות ביישוב בדונו בפולמוס על שאלת פרסום המידע. לטענתו ה'נטייה לגלות נקודות אור שונות במצב ולהדגיש את חשיבותן' אופיינית רק לתקופה הראשונה של

¹²² משה פראגר, 'על פני יהדות פולין', **דבר לילדים**, יג, 24, 4.3.1943, עמ' 189.

¹²³ הני"ל, 'פולין ללא יהודים', **דבר**, 12.3.1943.

¹²⁴ הני"ל, 'על חטא שחטאנו באמוץ הלב (מעין וידוי של בן=דורנו)', שם, 26.9.1944.

הפרסומים, טרם המפנה לאחר פרסום ההודעה הרשמית של הסוכנות על ההשמדה בנובמבר 1942.¹²⁵ אפשר לזהות תופעה זו בסיפוריהם של נתינים ארץ-ישראלים שחזרו מוורשה ושל פליטים נוספים שהגיעו לארץ. ייתכן שמקורה של תופעה זו בגורמים פסיכולוגיים, בקושי ובחוסר הביטחון הבסיסי שמונע מן החברה להתמודד עם אותן תופעות אנושיות המבטאות חולשה. 'זיכרון קיבוצי', טוען ג'פרי הרטמן, נוטה להביא ויכוח לכלל 'סיום מפויסי',¹²⁶ משמע שאותם אירועים שערערו את הקהילה נדרשים כדי לחזקה. ייתכן שלציבור היהודי בארץ קל היה יותר להזדהות עם הקרבנות בדרך זו, של הארת ההיבט החיובי (כביכול), מאשר להתמודד עם הרעה. נטיית הלב למצוא נקודות אור מקורה באמונה ב'נצח ישראל', במחשבה שגם הפעם יצליחו הקרבנות להיוושע. חיזוק לתפיסה זו מצא הציבור היהודי בכך שבשלביה הראשונים לא חרגה המדיניות הנאצית מן המוכר לו: הרדיפה והחקיקה האנטי-יהודית.¹²⁷ גם הציבור היהודי תחת השלטון הנאצי נטה להתכחש למציאות. ישראל גוטמן, בתארו את התנהגות תושבי גטו ורשה, מסביר כי גם לאחר היוודע דבר ההשמדה

האמת לא נקלטה ולא חדרה במלואה, והיא נותרה בחזקת סיוט, אשר כנגדו התקוממו ההיגיון, הרגש, הציפייה מהזולת [...] מחסומים אלה וחוסר יכולת לתפוש ולהכליל את המתרחש, מבחינה שכלית ורגשית, היו מנת חלקם של משכילים ואנשי ציבור, ומכל שכן פשוטי עם. לכאורה, העובדה שהגיעו הידיעות, והן נפוצו, יוצרת מימד שיש להתייחס אליו כאל מציאות קיימת. ואולם, אם נתעלם מכך שמציאות זאת לא נקלטה אצל האנשים שעליהם אנו מדברים כממשות מלאה ורצופה, לא נראה את המורכבות של המצב ושל האנשים השרויים בו. מכאן חוסר העקביות, מעברים חדים מיאוש מוחלט אל תקווה חסרת-יסוד, קביעות פסקניות על סוף בלתי נמנע והיאחזות בשמועות אופטימיות בערבוביה ביומנים וברשומות התקופה.¹²⁸

שבתאי בית-צבי, לעומת זאת, רואה את ההתעלמות מן הידיעות המפורשות באור אחר: צנזורה מכוונת של עורכי העיתונים. במאמרו 'השתקה עמוקה' הוא מייחס לברל כצלסון, עורך **דבר**, את ההתעלמות מהידיעות שנפוצו על דבר ההשמדה. לטענתו, עד 23 בנובמבר 1942 'הם רצו [עורכי העיתונים – **דבר והארץ**], בפירוש, שהציבור לא יאמין ולא יתרשם מן הידיעות על ההשמדה'.¹²⁹ בתקופת השואה נמתחה ביקורת על הנהגת היישוב בארץ ישראל ועל יחסה ליהודי אירופה, בעיקר בחוגים חרדיים ורוויזיוניסטיים בארץ ישראל ובארצות הברית. הטענה הייתה שהנהגת היישוב עסקה בעיקר בבניית המדינה לעתיד ובפיתוח היישוב ופחות במאמצים להצלה של יהודי אירופה. לביקורת היו הדים מאוחר יותר. היא באה לידי ביטוי פוליטי בולט במהלך משפט קסטנר בשנות החמישים ולאחר מכן בידי חוגים נוספים. החל בשלהי שנות השמונים אומצו חלק מטענות הביקורת בידי חוגים פוסט-ציוניים. הספר המפורסם בהקשר הזה הוא ספרו של תום שגב, **המיליון השביעי**.¹³⁰ אליבא דשגב הן היישוב הן מנהיגיו עסקו בתקופת השואה בבניית היישוב, ולא דאגו ליהודי אירופה הכבושה. גם ניסיונות ההצלה נעשו כלאחר יד. הטענה שגורל יהודי אירופה לא העסיק את היישוב והנהגתו מעוררת קושיה; הרי רוב בני היישוב נולדו במזרח אירופה והוריהם ואחיהם היו לכודים

¹²⁵ גלבר, 'העיתונות העברית', עמ' 43.

¹²⁶ הרטמן, 'חושך נראה לעין'.

¹²⁷ גלבר, 'העיתונות העברית', עמ' 49.

¹²⁸ גוטמן, **יהודי ורשה**, עמ' 245-246.

¹²⁹ בית-צבי, 'השתקה עמוקה', עמ' 74.

¹³⁰ שגב, **המיליון השביעי**.

באירופה הכבושה.

מן העולה עד כה על פי תוכן הדברים ואופן ביטויים לא נראה שפראגר החליש או סייג את זעקתו בצורה כלשהי. בכתבה מיוני 1942 הגדיר את תכליתו של הסדר הגרמני החדש כ'פתרון של כליה', אלא שזעקתו הכנה והכאתו על חטא עם פרסום ההודעה הרשמית של הסוכנות על ההשמדה בנובמבר 1942, מוכיחות שהיה פער בין מה שכתב למה שהאמין. יתרה מזאת, אפילו ההכאה על חטא בסוף 1942 לא מנעה ממנו לצפות שוב להצלה של 'מיליונים' ב-1944. מכאן שהתקווה הזאת ('נטייה לגלות נקודות אור שונות במצב ולהדגיש את חשיבותן') נמשכה, להבדיל מדברי גלבר, גם אחרי 1942. נראה אפוא שמחסום פסיכולוגי, לא צנזורה ממשדית של עורכי העיתונים, הוא ההסבר להתנהגות היישוב ולתגובתו. במקרה של פראגר תגובתו נבעה כנראה מרגשי אשם על כך שהשאיר את בני משפחתו מאחור. מעניין אפוא שדווקא הוא, שבא מפולין בעת המלחמה ולא נמנה עם 'הגרעין הקשה' של הממסד היישובי, שעקב אחר המתרחש וכאב כאב אישי, הדגים בהתנהגותו את התגובה הכללית ביישוב.

מתעד: הקשר בין השואה למאבק לתקומה

כל מי שנזדמן לו להיפגש עם השרידים הניצולים בהכרח שתתעורר בו שוב ושוב התמיהה הגדולה: כיצד שמרו אלה על גחלת החיים שלא תיכבה? לא פעם העזתי לשאול אותם על כך.¹³¹

פראגר בביקור במחנה העקורים בברגן בלזן, לובש מדים ויושב ברכב צבאי (גקה"ש)

בשנים 1942-1948 פעל פראגר בארגון ההגנה, כנראה בהשפעת התקרבותו לגוש הפועלי במסגרת עבודתו בדבר, ותפיסתו שארץ ישראל היא הפתרון ליהודי אירופה.¹³² בשנים 1945-1946 עסק ב'גיבוי מחקרי ופובליציסטי' למערכה של היישוב לעלייתה של שארית הפליטה במסגרת ההגנה, ובשנת 1947 ערך סיור במחנות העקורים בגרמניה,¹³³ ובחזיתות ההעפלה בצ'כיה, בצרפת ובאיטליה, 'על פי הוראה מיוחדת

¹³¹ משה פראגר, 'עם שארית יהודי פולין', דבר, 7.2.1946.

¹³² פראגר, 'ידו"ח קצר של פעולות ההסברה בשרות ההגנה', 25.11.1962. ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש. המסמך הרשמי היחיד של ארגון ההגנה שקושר את פראגר לארגון הוא 'אות ההגנה'. לא נמצאו מסמכים רשמיים נוספים של ההגנה.

¹³³ במכתב שכתב הרב יואל היילפרין בברגן בלזן לנציגי אגף היתרי כניסה ויציאה באזור הכיבוש הבריטי מוזכר כי פראגר הגיע לגרמניה לצורך מטרה נעלה של 'שליחות חינוכית דתית' בקרב העקורים היהודיים. 'Chief Rabbinate of British Zone Rabbi Joel Halperin, to the Entry and Exit Branch Bad Salzufen, British Zone', 29.4.1947, ארכיון פראגר.

מאת שאול מאירובי.¹³⁴ בשנת 1948 יצא פראגר לארצות הברית מצויד במכתבי המלצה מאת דוד בן-גוריון, במטרה לסייע באמצעות הסברה למפעל ההגנה. פעילות זו התבטאה בעיתונות ביגילוי ותיאור מעשי הגבורה של ה"הגנה", ובציבור ב'הסברה אישית, בפרט בחוגי הרבנים האורתודוקסיים ומנהיגותה של היהדות הדתית'.¹³⁵ על תרומתו של פראגר למערכת ההסברה של היישוב למען עלייתה של שארית הפליטה לארץ נכתב:

זוכרני היטב שהוא הגיע למחנה שלנו בברגן=בלזן [...] כעשרים אלף נפש היינו, כולם אודים מוצלים מתבערת המשרפות. הוא בא אלינו לחוג אתנו את חג הפסח. יש לי סימן מיוחד, שבגללו לא אני ולא אלפי תושבי המחנה לא יכולנו לשכוח את הופעתו אצלנו. באותם הימים ערכנו הפגנת=מחאה זועמת והמונית, שריכזה כעשרת אלפים נפש, כנגד סגירת שערי ארץ=ישראל בעד שרידי השואה. [...] לאותו מפגן אדיר של שרידי השואה הוזמן להשמיע את דברו משה פראגר, השליח מארץ=ישראל [...] והוא, משה פראגר, פתח את דבריו במלים קולעות כאלו, שחישמלו ממש את כל ההמון: 'העולם הגדול, העולם הגויי האכזר טרם למד להבין את המציאות היהודית החדשה למחרת השואה! כעת נוצר אצלנו אלף=בית חדש; אלף – פירושו: ארץ=ישראל! בית – זאת אומרת: ברגן=בלזן! זה קשר בל=ינותק, וזהו גשר ההצלה!' סערת מחיאות=הכפיים שמלים אלו פרצו בן=רגע אין לתאר זאת כל עיקר. זו נהפכה חיש מהר כסיסמת הקרב במלחמת ההעפלה; אלף=בית זה הלהיב את כולנו. אני בטוח, שאף איש מבין רבבת המפגינים אז לא שכח את הסיסמה הזאת ואת האיש שהפריח אותה על כנפי ההתלהבות ההמונית.¹³⁶

פראגר העלה את רשמיו על הכתב ביומן אישי,¹³⁷ שחלקים ממנו פרסם מעל דפי עיתון **דבר**. סקירת רשמיו מהשנים הללו מעלה כי אחת הסוגיות המרכזיות בשיחותיו עם העקורים במחנות ברחבי אירופה הייתה הגבורה היהודית הן בשואה הן במאבק לעלייה לארץ ישראל.

הגבורה היהודית בשואה כמופת

כיוון שפראגר נודע בכתבותיו ב**דבר** כמי שהביא את 'דבר השואה', הייתה חשיבות לכתבותיו בזמן מלחמת העצמאות. ואכן, הוא ניסה לחבר בין לקחי השואה למאבק לתקומה. הדבר הראשון שביקש להדגיש הוא קיומה של 'גבורה דתית' בשואה.

באחת מכתבותיו שהתפרסמה ב**הדאר**, סיפר פראגר על גילויים שלהם נחשף במפגשיו עם שארית הפליטה, ובמיוחד על ביטויי גבורת הרוח היהודית בתקופת השואה. אחד מהמפגשים הללו התרחש בפריז, שם פגש יהודי משכיל, 'רופא לפי מקצועו, סופר לפי כשרונו ו"קאצעטניק" [כינוי בגרמנית לאסיר במחנה ריכוז] בכל נימי נפשו'. הלה פתח לפניו את ליבו ותהה כמה מאותם אלפי ומיליוני בני אדם היו מסוגלים לעמוד 'במבחן האדם שבתוך ה"קאצעט" [המחנה] הנאצי?!'. לאחר מכן התוודה כי אנשי האינטליגנציה הגבוהה, אלה עם 'הדיפלומות', התמוטטו ללא גילוי התנגדות. דווקא

קלסר 25, גקה"ש.

¹³⁴ פראגר, 'דו"ח קצר של פעולות ההסברה בשרות ההגנה', 25.11.1962. ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

¹³⁵ שם.

¹³⁶ שם הכותב והתאריך לא ידועים, ארכיון פראגר, תיק 72, גקה"ש.

¹³⁷ יומנו של פראגר בכתב ידו נמצא בארכיונו בגנזך קידוש השם. אין בו ציון תאריכים אך נראה שהוא נכתב בשנים 1948-1945. כתב היד הלא ברור הקשה על פענוחו.

מי שהגדירם כ'קבוצה המוזרה והמשונה ביותר שבמחנה העינויים', קומץ בחורי ישיבות, הפתיעו בכוח עמידתם.¹³⁸

בשיחה עם ניצול אחר שאל פראגר אם היו מי 'שהתפללו בתוך גיא התופת', ואם היו להם תפילין. על כך השיב הניצול: 'נדרתי שלא יעבור עלי יום במחנה בלי הנחת תפילין. לא בקלות שמרתי על נדרי. כל יום נתוספו מכשולים אחדים [...] וקשה היה פי כמה למצוא בכל יום זמן לתפילה [...] ובכל זאת התפללתי, כי בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו. ולא הייתי היחיד, חס וחלילה. בכל מחנה ומחנה, שלתוכם נזדמנתי, הצטרפו יהודים, שותפים לתפילה'.¹³⁹ בהמשך שאל אותו פראגר לתחושותיו בשעה שנתפס והושפל בידי נאצי באחד המחנות. אותו ניצול השיב כי בעודו מקופל בייסורים וכוחותיו אוזלים, הוא נזכר בפסוק בתהלים: 'ראה עניי ועמלי ושא לכל חטאתי'.¹⁴⁰ על הפסוק הזה חזר שוב ושוב והוא שהעניק לו את היכולת לקום.¹⁴¹ במאמר מאוחר יותר התייחס לחוויה נוספת של גבורה רוחנית שאליה התוודע:

במחנה ברגן=בלזן [...] הצביעו כולם מתוך השתוממות נדירה על טיפוס מוזר זה: 'הנה החסיד הרוקד' [...] והרי לפניכם דיוקנו, כמו שהוא: קומה שבורה ושחוחה, פנים מאורכות=זועפות, עיניים כבויות כשל אחרי ככלות הכל, שער מדולדל של הפיאות והזקן מעורב זו בזו, גוף צנום ומצומק ומכונס כולו בתוך עצמו, בקיצור: דוגמה מובהקת של בעל מרה=שחורה מוחלט [...] ניסיתי לעקוב אחרי 'החסיד הרוקד' המוזר [...] מכיוון שלבי אמר לי, כי תעלומתו של 'חסיד רוקד' זה היא תעלומתם של רבים כמותו [...] חסיד רוקד, הגד לי, מנין הגעת בתוך הגיטו המדוכא למין ריקוד שכזה? לא הכל נכנעו בגיטו מפני חמת המציק. מחתרת לוחמת קמה בגיטו=מחתרת של חסידים צעירים שנלחמו בשטן הנאצי בכלי=הזין היהודי הוותיק [...] של התכחשות לרשעות [...] הם שחוללו תנועת=מרי שכזו, שלא להכיר בשום צו היוצא מפי הצוררים.¹⁴²

פראגר ביקש לעמוד על פשר תגובתם של אותם חסידים בדרכם האחרונה. הוא שאל חסיד על כך, שהשיב לו כי דאגתם של תושבי הגטו הייתה נתונה לשאלה 'כיצד למות ולא כיצד לחיות'. לדבריו, צעירי החסידים 'נשבעו שלא להיכשל ברפיון הדעת. נשבעו שלא להיתפס לצהלת צחוקו של השטן. נשבעו שלא לבייש, חס וחלילה, ברגע האחרון את כל אשר השיגו בימי חשכות שבגיטו, נשבעו'.¹⁴³

נראה אפוא שבתיאור המפגש עם ניצולי השואה עסק פראגר בגבורה רוחנית. בכתביו תיאר התמודדות רוחנית שבאה לידי ביטוי בקבלת הדין ב'התמסרות' ובשימור המסורת היהודית למרות הסיכון שכרוך בכך. עוד ביקש להראות כי האמונה חישלה את רוחם של קהל המאמינים. פראגר התרשם כי רגש ההתנגדות נגד הנאצים סייע אף הוא להתמודדות עם תהומות האבדון: 'קצתי בחיים כאלה, אבל הוספתי לחיות מתוך רגש המרי נגד הצוררים, לחיות על אפס ועל חמתם!' – אמר צעיר יהודי שנמלט מתוך מחנה עבדים נאצי.¹⁴⁴ פראגר תיעד גם גילויי אמונה של שארית הפליטה במחנות

¹³⁸ משה פראגר, 'עין בעין עם גבורת ישראל', **הדואר**, כד, 23.4.1948, עמ' 572.

¹³⁹ שם.

¹⁴⁰ תהלים כה יח.

¹⁴¹ פראגר, 'עין בעין עם גבורת ישראל', עמ' 572.

¹⁴² הני"ל, 'הריקוד בצל הכבשן', **דבר**, 8.1.52.

¹⁴³ שם.

¹⁴⁴ הני"ל, 'עם שארית יהודי פולין'.

העקורים. תחת הכותרת 'קידוש השם' ציין כמה גילויים כאלה: חופות ובריתות, ליל סדר שנערך בברגן בלזן, תפילת שבת של שבויים יהודיים, תפילת 'כל נדרי', שחיטה כשרה במחנות מעבר ולימוד דף גמרא.¹⁴⁵

על הגבורה היהודית במאבק ההעפלה

פראגר התפעם ממה שחוה וראה בהעפלה. הוא פרסם מאמרים על רשמיו מן המעפילים תחת הכותרת 'בעקבות ההעפלה', על הייסורים שעברו מי שהמתינו בחרדה ליום ההפלגה המיוחל בדרכם לארץ ישראל ובמאסר ועל חששותיהם. ביומנו כתב כי ההעפלה היא 'אחת הצורות המקוריות של מלחמת היהודים'.¹⁴⁶ הוא ראה בהעפלה 'משום הוד שבגבורה!',¹⁴⁷ ואמר כי הוא מתקנא באותם מעפילים שזכו לטבילה הקדושה של מסירות נפש!¹⁴⁸ פרט למסירות הנפש ראה פראגר בהעפלה צעד חשוב לתהליך התקומה של עם ישראל, שמפגין כעת 'את המאבק ההרואי שלו להקמת הריסותיו, להבראה עצמית, לתקומה במלוא שיעור הקומה'!¹⁴⁹ על ניצולי השואה הרצוצים והעייפים כתב שבתמיכתם במאבק להקמת המדינה הם מבטאים את הרצון אף=על=פי=כן: כל אחד מהם מגייס כוחות חיים שבנפשו וכולם יחד מגייסים את חשק=החיים היהודי. הם שזכו לראות במפלתם של הרשעים, רוצים לראות כעת בנחמת ישראל, בקיבוץ שארית ישראל במולדת.¹⁵⁰

שהותו באירופה והמפגש עם הניצולים והעקורים השפיעו עליו עמוקות והותירו חותם בל יימחה בנפשו. במאמר מ=1949 כתב על החוויה המכוננת שעבר באירופה: 'יצאתי לתור אחר מקורותיה של גבורת ישראל מופלאה זו [...] רציתי לפענח את כוח=הדחיפה הפנימי [...] ולמדתי כי תופעת=פלאים זו של ההירואיקה היהודית [...] כמה חוויות עמוקות ומזעזעות חברו לה יחדיו'. גרשון גרינברג, שדן בתפיסתו הדתית של פראגר את השואה, הצביע על כך שהמפגש עם ניצולי השואה הביא את פראגר לגבש את הרעיון 'קידוש השם-מסירות נפש', המורכב מעירוב של הישרדות וסבל; התנגדות להיטלר בבחינת 'אף על=פי כן'; וציפייה להקמת מדינה וממלכתיות. פראגר 'קישר את חפץ החיים עם מודעות של מולדת יהודית, והישרדות מתוך ייסורים עם התקווה לתקומת ישראל במולדתו'.¹⁵¹

כמדווח על השואה בעיתון **דבר** התמודד פראגר עם חוסר האונים היהודי הקיבוצי באירופה לנוכח רוצחים חסרי רחמים, ובארגון ההגנה מצא מסגרת אקטיבית שתשנה את מצב היהודים. הוא לא היה לוחם או חזו בנשק, אך ביקש להיות לוחם במילים. הצטרפותו להגנה הייתה ביטוי לציוניזציה לוחמנית. הדברים הבאים, שכתב בעקבות המפגש עם שארית הפליטה, מבטאים זאת:

אין לך יהודי בימינו, אשר השואה לא פגעה בנפשו [...], [כ]עמקו של הזעזוע הנפשי, וכגדלה של הכלימה – עוזה של התביעה כלפי עצמנו לנקום את נקמת העלבון. תביעה זו היתה לברכה, כיוון

¹⁴⁵ יומנו של פראגר.

¹⁴⁶ שם.

¹⁴⁷ משה פראגר, 'בעקבות ההעפלה', **דבר השבוע**, 18.11.1948, עמ' 8. כאן הוא עשה שימוש במונחים קבליים. בקבלה מידותיו של האדם הן שבע: חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד ומלכות, שקשורות כולן זו בזו וכך הן יוצרות 49 מידות. בכל שבוע מספירת העומר מתבררות המידות על פי צירופיהן השונות. המידה 'הוד שבגבורה' מתייחסת ליום ה=12 לעומר.

¹⁴⁸ הני"ל, 'בעקבות ההעפלה', עמ' 8.

¹⁴⁹ הני"ל, 'בראשית הדרך לקיבוץ גלויות (לסכום שנת תש"ט בארץ ובגולה)', **דבר**, 23.9.1949.

¹⁵⁰ הני"ל, 'משב רוח במחנק', **דבר**, 12.12.1947.

¹⁵¹ גרינברג, 'שינויים בתפיסתו של משה פראגר', עמ' 2.

שלא נועדה כלפי חוץ, אלא לריפוי עצמי, לפיוס עצמי [...] שיכנוע עצמי, כי איננו נטולי=אונים ומוגי=לב, כי איננו גזע רקוב שידפנו כל רוח וכי איננו רואים את עצמנו נידונים לשיעבוד ולהשמדה. כי על כן עצמת השואה – עצמת התגעשותה של גבורת ישראל בדור הזה.

מונחיה: משה פראגר וראשית יד ושם

הנה מטה הדור הזה את שכמו למלוא מעמסת ההיסטוריה, אינו נותן לעצמו שעה קלה של מנוחה וקורת רוח ואינו מרפה מהתביעה העצמית הבלתי נחלת.¹⁵²

בשנת 1947, בעודו עורך סיור לימודי ממושך במחנות העקורים ובמחנות הבריחה וההעפלה באירופה, ניהל פראגר התכתבות עם יוזמי הקמת מוסד 'יד ושם' שבירושלים. במכתבו הראשון מינואר 1947 הצהיר על סיבת הירתמותו למפעל ההנצחה: 'מתוך הזדהות גדולה עם הרעיון ועם החובה להנציח את שואת ישראל ואת מאבק היהודים שבדורנו'.¹⁵³

ראשית הנצחת השואה הממלכתית

הרעיון להקים מפעל זיכרון לאומי להנצחתה של יהדות אירופה גובש במהלך מלחמת העולם השנייה, כאשר החלו להגיע דיווחים על הרצח ההמוני בשטחי הכיבוש הגרמני. בפגישה שיזם הוועד הלאומי הייתה הצעתו של מרדכי שנהבי המפורטת והמגובשת ביותר מבין הצעות שנידונו בה.¹⁵⁴ שנהבי היה איש השומר הצעיר שעלה לארץ בשנת 1919, והיה פעיל כנציג תנועתו במוסדות התנועה והמפלגה ובמוסדות הלאומיים. הוא יזם את הקמת המוסד החינוכי במשמר העמק ואת הקמתם של מפעלי התעשייה הראשונים בקיבוץ הארצי.¹⁵⁵

שנהבי הציע את תכניתו הראשונה להנצחת יהדות אירופה להנהלת הקרן הקיימת לישראל בספטמבר 1942. הוא הציע להקים בצפון אצבע הגליל היכל זיכרון שבו ירוכזו שמות הנספים ובסמוך לו מפעלי הנצחה נלווים: ארכיון, מרכז קונגרסים ועוד.¹⁵⁶ התכנית לא אושרה, אך שימשה בסיס לדיונים רבים בסוגיית ההנצחה, תחילה במוסדות היישוב ומאוחר יותר, לאחר הקמתה של מדינת ישראל, בממשלת ישראל ובכנסת.¹⁵⁷ בסוף 1942, בשיחה של שנהבי עם הרב משה בורנשטיין, מנהל המחלקה הדתית בקרן הקיימת, הציע בורנשטיין את השם 'יד ושם', אך שנהבי העדיף לא להשתמש בו.¹⁵⁸

לאחר סיום המלחמה היו מוסדות שקיבלו עליהם לקחת חלק במפעל הנצחת חורבן יהדות אירופה. נמנו עמם נציגי הוועד הלאומי, שהוסמך בכינוס הציוני בלונדון באוגוסט 1945 לתאם את פעולות ההנצחה השונות בארץ ובעולם; נציגי הקרנות הלאומיים; הקונגרס היהודי העולמי; האוניברסיטה העברית בירושלים ונציגי הברית העולמית של הלוחמים העברים. מבנה ההנצחה ותכניה

¹⁵² משה פראגר, 'אשרי הדור שככה לו', **הצפה**, 4.5.1949.

¹⁵³ פראגר אל יוזמי מפעל יד ושם, 20.1.1947, 'יד ושם הקמה', אי"ש, AM/1 416.

¹⁵⁴ שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 37.

¹⁵⁵ ברוג, 'זכר חלום לברכה', עמ' 245. לאחרונה יצא ספרו החדש של ברוג בנושא יד ושם, ראו: הנ"ל, **יד ושם – למי?**.

¹⁵⁶ שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 37.

¹⁵⁷ שם, עמ' 38.

¹⁵⁸ ברוג, 'זכר חלום לברכה', עמ' 261. מראשית המאה נפוץ היה מנהג בשכונות ירושלים החדשות דאז, לקבוע לוחות הקדש על בתים שנתרמו למטרות צדקה, שפתחו בציטוט הפסוק: 'ונתתי להם בביתי ובחמותי יד ושם טוב מבנים ובנות [...] אשר לא יכרתו' (ישעיהו נו ה) משם נלקח שם המוסד 'יד ושם'. ראו שם, עמ' 261, הערה 51.

נידונו גם בוועד שנבחר לנהל את הפעילות השוטפת הנוגעת להקמת מפעל ההנצחה. חבריו היו מרדכי שנהבי, ברוך צוקרמן, פרופ' אריה טרטקובר, נציגי הקונגרס היהודי העולמי ושלמה זלמן שרגאי, ממנהיגי הפועל המזרחי, שייצג את הוועד הלאומי.¹⁵⁹ לא רק במוסדות הלאומיים נידונה באותה עת סוגיית ההנצחה, גם אישים, קבוצות, ארגונים ויישובים שונים חשבו להקים מפעלי הנצחה.¹⁶⁰ בדיונים הוצגו עמדות שונות על אופיו ויעדו של מפעל ההנצחה הלאומי. המשותף לכל ההצעות היה שיש להקים בארץ ישראל את ההיכל המרכזי שבו יונצח אסונה של יהדות אירופה.¹⁶¹ בבסיסן עמדה הצעתו של שנהבי להשתית את מפעל ההנצחה על שני יסודות נפרדים: החורבן וההשמדה מחד גיסא, וגבורת החיילים היהודים בצבאות הסדירים מאידך גיסא. דיכוטומיה זו השתקפה בשמו של המפעל, 'יד ושם', שאומץ כבר בישיבות הראשונות שעסקו בהנצחה ב-1945 ומחייב, לדעת מי שהשתתפו בדיונים בעניין, את הקמתם של שני היכלות נפרדים: 'יד לחיילים' ו'שם לחללים'.¹⁶² הרעיונות של הוגי יד ושם היו הבסיס לדיונים בשנות החמישים ולחוק הנצחת השואה שהתגבש בכנסת. שאלות עקרוניות שעלו על רקע הניסיון לעצב את אופיו של היכל הגבורה, כמו הגדרת המושג 'גבורה', וההבחנה בין חברי המחותרות המזוינות ובין כלל הציבור היהודי, עוררו פולמוס עז בשיח הציבורי בשנות החמישים.¹⁶³

פראגר ותכנית ההנצחה הממלכתית

'מתוך הזדהות גדולה עם הרעיון ועם החובה להנציח את שואת ישראל ואת מאבק היהודים שבדורנו נרתם פראגר לפעילות להקמת יד ושם. במכתב אל 'יוזמי מפעל יד ושם' מינואר 1947 הוא ביקש להעמיד לרשות מפעל ההנצחה את ניסיונו בחקר השואה. לאחר שהצהיר כי הוא רואה בייסוד הארכיון הכללי של חורבן יהדות אירופה בירושלים את אחד התפקידים הראשונים של מפעל יד ושם, הוא מנה את תכנית פעולתו להנצחה: (א) איסוף חומר היסטורי=אתנוגרפי במחנות העקורים. במסגרת זו הוא ביקש, בין היתר, לאסוף פרוטוקולים של עדי ראיה 'מאת סוגים נבחרים של ניצולי השואה, כגון רבנים, עסקנים, פארטיזנים, לוחמי הגטאות, חיילים וכד"; (ב) קשר עם המוסדות לחקירת פשעי הנאצים ועם הוועדות ההיסטוריות היהודיות שקמו במדינות שונות; (ג) איסוף תצלומים על חיי היהודים במלחמה ולאחריה.¹⁶⁴

במכתב נוסף מתחילת חודש מארס 1947, בתקופת ההכנות לקראת הכינוס הבין-לאומי הראשון של יד ושם,¹⁶⁵ הביע פראגר את נכונותו העקרונית לארגן ולנהל במסגרת יד ושם מחלקה למחקרים ולפרסומים בנושא שואת יהדות אירופה בשנים 1939-1945.¹⁶⁶ בפתח מכתבו העיד פראגר כי הצעתו זו נידונה עם דוד רמז, יושב ראש הוועד הלאומי, ועם שלמה זלמן שרגאי, ממנהיגי הפועל המזרחי וחבר הנהלת הוועד המיוחד שנבחר לנהל את פעולות ההנצחה. עובדה מעניינת היא שפראגר

¹⁵⁹ שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 39.

¹⁶⁰ שם, עמ' 37.

¹⁶¹ שם, שם.

¹⁶² שם, עמ' 39-40.

¹⁶³ שם, עמ' 47.

¹⁶⁴ פראגר אל יוזמי מפעל יד ושם, 20.1.1947, 'יד ושם הקמה', אי"ש, AM/1 416.

¹⁶⁵ על הכינוס הזה, ובשמו 'הוועידה העולמית לחקר השואה והגבורה בתקופתנו' שהתקיימה ב-13-14 ביולי 1947, ראו: כהן, 'המחקר ההיסטורי על השואה בישראל', עמ' 69-92. יצא לאור גם כספר, ראו הנ"ל, **הדורות הבאים איכָה ידעו?**.

¹⁶⁶ פראגר אל יוזמי מפעל יד ושם בירושלים, 2.3.1947, אצ"מ, J1 / 8745.

התייעץ עם רמז ושרגאי אך לא עם מנהיגים חרדים, ובכלל זה רבו האדמו"ר מגור, בסוגיה זו. במכתבו פירט פראגר את עבודת ההכנה הנדרשת לארגון 'ארכיון החורבן', והציע שלושה כיוונים: (1) כינון קשר הדוק עם כל הוועדות ההיסטוריות היהודיות שהוקמו באירופה לחקר פשעי הנאצים ביהודים; (2) פעולה עצמית של איסוף חומר מפי עדי ראייה, ניצולי ההשמדה ושוורדי השואה במחנות העקורים; (3) איסוף ורכישת תעודות, מסמכים, פרסומים ובעיקר תצלומים על מצב היהודים באירופה הנאצית. את הפעולות הללו, טען, מוכן הוא 'לארגן במסע מיוחד עבור יד ושם'.¹⁶⁷

בשני המכתבים הדגיש פראגר את עדות הניצולים ואת הפן היהודי במלחמה, קרי מצב היהודים באירופה הנאצית, כהכרחיים לתיעוד השואה. שני מרכיבים אלה אופייניים למחקר השואה הישראלי בשנים הראשונות שלאחר השואה, ופראגר נתן ביטוי לניצניה של תופעה זו ולהכרתו בחשיבותו של יד ושם כמוסד המרכזי העליון לחקר השואה. הוא שהה אז באירופה חודשיים, ובזמן זה הצליח לבוא בקשרים עם כמה מהוועדות ההיסטוריות היהודיות באירופה.¹⁶⁸ אלה, טען, קיימות ב-11 מדינות, ונדרש מוסד מרכזי שיקשר ביניהן. הוא הציע את עצמו לרישום החומר התיעודי המצוי בוועדות, שישמש בעתיד כ'יסוד להקמתו של הארכיון המרכזי בירושלים'.¹⁶⁹ פראגר אף טען כי יזם כינוס מיוחד של כל השליחים מהארץ במחנות העקורים לקראת איסוף התיעוד, וכי הוא משתדל לרקום קשרים עם שלטונות הכיבוש בגרמניה לצורך כניסה לארכיונים, ובעיקר לארכיון של בית הדין בנירנברג. 'העיקר', טען, '[ש]יש אפשרות להפוך את הוועדה ההיסטורית במינכן כנציגות קבועה של יד ושם'.¹⁷⁰ הוא עמד על החשיבות שבהקמת 'מרכז עלי' בתחום ההנצחה בגלל מצבו של החומר התיעודי שלטענתו היה 'מוזנח ופרוע' או שמור בידיים פרטיות, וסבר שעל מוסד סמכותי לרכז אותו.¹⁷¹

פראגר לא זכה לתשובה על פנייתו זו, והחליט אפוא לשלוח מברק לרמז ולשרגאי. במברק שהתקבל בירושלים ב-11 במארכ 1947 העיד פראגר שהוא מכין קשרים חשובים בשביל יד ושם, עם ועדות היסטוריות יהודיות בעשר ארצות אירופה, ושהוא הולך למחנות על מנת לאסוף תעודות ודו"חות על פשעי הנאצים מאת עדי ראייה, בשיתוף שליחי ארץ ישראל. בסוף דבריו הדגיש שוב כי הוא ממתין לאישור פעולותיו.¹⁷² יומיים לאחר מכן קיבל פראגר תשובה ממרדכי שנהבי, שהודיע כי המצב אינו מאפשר את אישור הפעולות הללו. 'הננו בונים על כך', הוסיף שנהבי, 'שתדע לסדר ולארגן את עבודתך כך, שבבוא הרגע המתאים נוכל לשוב לדון על פעולה משותפת'.¹⁷³ פראגר קיבל תשובה מפורטת יותר מראשי מפעל ההנצחה, שהסבירו כי כל זמן שלא הורכב רשמית הדירקטוריון אין באפשרותם להכריע בשום החלטה ממשית. הם אף הודו כי בגלל המצב הזה 'פעולות חשובות לא נעשו והרבה ערכים יקרים הלכו והולכים לאיבוד'. עם זאת הם ציינו שאם הוא חש כי ברצונו להתקשר עם צד שלישי מתחרה, כביכול, שיעשה זאת בלי לפגוע במפעל ההנצחה הלאומי, ויבטיח ליד ושם את הזכות להשתמש בעתיד

¹⁶⁷ שם.

¹⁶⁸ במטרה לתעד, לחקור ולחשוף את קורות יהודי פולין תחת המשטר הנאצי הוקמה בלובלין בשנת 1944 הוועדה ההיסטורית היהודית. בתחילת 1945, בהמשך לפעילות הוועדה, הוקמו ועדות היסטוריות אזוריות ובישובים נוספים שבהם נאספו יהודים ניצולי שואה וכאלה ששבו מאזור ברית המועצות.

¹⁶⁹ פראגר אל יוזמי הקמת 'יד ושם' ירושלים, 2.3.1947, אצ"מ, J1 / 8745.

¹⁷⁰ שם.

¹⁷¹ שם.

¹⁷² פראגר אל רמז ושרגאי, ועד לאומי ירושלים, 11.3.1947, יד ושם: הקמה, אי"ש, AM/1 223.

¹⁷³ שנהבי לפראגר, 13.3.1947, יד ושם: הקמה, שם.

התשובה שפראגר קיבל, כי לא יוכל להכריז על עצמו באורח רשמי כמי שפועל בשם 'מפעל ההנצחה הלאומי', לא גרמה לו לצמצם את פעולתו, אך הוא נענה לבקשה לא לפגוע במפעל ההנצחה הלאומי. הוא אמר שאף על פי שהוא יכול לארגן את עבודתו בתנאים נאותים ולהקים גוף שירכו את החומר הדוקומנטרי על שואת ישראל באירופה, הוא 'מהסס מלהחל בפעולה זו', מכיוון שאינו רוצה לוותר על שאיפתו ש'המוסד המרכזי לחקר השואה יקום דווקא בירושלים ולא במקום אחר'.¹⁷⁵

פראגר המשיך להביע את חששו מאובדן הבכורה הממסדית הממלכתית בהנצחת השואה. ב-17 ביוני 1947 שלח להנהלת יד ושם דיווח מקיף על מסע המחקר שלו באירופה, בצירוף הצעות. את המסמך, שכותרתו 'מצב הפעולות לחקר שואת ישראל באירופה, והתכנית לריכוז הדוקומנטציה בארכיון הכללי של יד ושם', הוא פתח בסעיף זועם המתריע על דחיפות הבעיה: אם לא יינקט 'מעשה נמרץ רב מידות מצד יד ושם', אזי מאיימת הסכנה 'שהיזמה תנטל מידנו'. דרישת הוועדות ההיסטוריות לריכוז החומר התייעודי, כמו גם הגעתו של חומר רב לידי 'זרים',¹⁷⁶ ואובדן תיעוד שאין עליו ביקורת ציבורית, מאיימים לדעתו על עליונותה של ירושלים בנושא הנצחת התיעוד על ההשמדה.¹⁷⁷ נראה שחששו זה של פראגר היה אמתי וכן. אפשר להניח שבהדגשת פן זה לפני מי שנקודה זו הייתה חשש הגדול, יכול היה לתרום לשילובו במסגרת המאמץ להקמת מוסד ממלכתי להנצחת השואה בירושלים.

ההכרזה הממלכתית כי 'בית הגניזה' לחורבן יהדות אירופה יקום וייבנה בירושלים הייתה אחד מהנושאים שצריכים היו, אליבא דפראגר, לעלות בכינוס למען יד ושם שעתיד היה להתכנס בירושלים ביולי אותה שנה. תפקידים נוספים שייעד פראגר לאותו כינוס מפורטים בהמשך מכתבו. 'ארגון תערוכה [כוונתו כנראה למוזאון קבוע] בירושלים על אסון ישראל ו[על] מאבק השארית [שארית הפליטה]' צריך להיות אחת מיזמות הכינוס. תערוכה זו, טען, צריכה להציג זו לעומת זו את 'זוועת האסון' ואת 'גבורת המאבק'. הצגה כפולה זו הייתה הכרחית משתי סיבות: כמטרה – 'לשם הדוק קשר נפשי בין הישוב ובין שארית הפליטה הנאבקת', וכאמצעי למטרה – 'כדי להמריץ על ידי זה את פעולת האוסף של כל סוגי הדוקומנטים וכל המקורות עבור ירושלים'. פראגר מנה שבעה נושאים הראויים להופיע בתערוכת ההנצחה העתידה: (1) ההשמדה; (2) החיים היהודיים בגטאות; (3) מורדי הגטאות והפרטיזנים; (4) מאמצי היישוב להצלת הגולה; (5) שארית ישראל וארץ ישראל; (6) החיים במחנות ההשמדה; (7) ההעפלה והעלייה. החומר לתערוכה ההיסטורית כלל בעיני רוחו תעודות, תצלומים, ספרות שואה, עיתונות וספרות נאצית, עיתונות של שארית הפליטה וחפצים מוזיאליים.¹⁷⁸

מאמציו של פראגר והתעניינותו המתמדת בנושא נשאו פרי והוא שולב כאחד הדוברים בכינוס העולמי הראשון של יד ושם, ביולי 1947. הוא הציג את תכניתו לריכוז התיעוד שוב ובפירוט רב בכינוס זה, שמטרתו הייתה לתאם בין המוסדות ובין הוועדות ההיסטוריות היהודיות השונות שעסקו באיסוף החומר התייעודי על השואה, ומתוך כוונה להקים ביד ושם מרכז עולמי לתיעוד.

פראגר פתח את נאומו בכנס בקריאה נרגשת לטפל במצב המדאיג בתחום התיעוד, שהוא 'חטא שלא יכופר'. התפקיד החשוב 'הרובץ על שכם דורנו' היה לדעתו כפול: האחד, להנציח את קורות 'סופת השמד', כלומר המדיניות האנטי-יהודית, והשני, להנציח את יהדות אירופה 'שנעקרה משרשה ואינה' –

¹⁷⁴ שם.

¹⁷⁵ פראגר אל יוזמי המפעל 'יד ושם' בירושלים, 1.4.1947, אצ"מ, J1/6442.

¹⁷⁶ כנראה כיוון לגורמים לא יהודיים.

¹⁷⁷ פראגר אל הנהלת יד ושם, 17.6.1947, עמ' 5, יד ושם: הקמה, איי"ש, AM/I 223.

¹⁷⁸ שם.

על מרכזיה, קיבוציה וקהילותיה; כלומר העבר היהודי. פראגר ראה בתפקיד השני 'כראשון במעלה גם לעצם חקר השואה'. לדעתו יש לעמוד על היקף השואה ועל 'עוצם משקלה' אך ורק 'מתוך הכרת הפרטים, מתוך הבחנת המאורעות הבודדים מתוך קטעיה הקטנים, כביכול, של הטרגדיה'. הוא הדגיש כי 'בית הגניזה לסבל האומה הינו בירושלים'. על בסיס פגישותיו עם שארית הפליטה, טען, 'ביכולתי לקבוע בפה מלא, כי זה בכל אופן רצונם הלוהט של השרידים. בירושלים – נאד הדמעות הנצחי של האומה [רמז לכותל המערבי], וירושלים – אגידה של נאד הדמעות עם תקוות הגאולה. ירושלים היא לב האומה כולה, ובירושלים יש להקים את עדות הסבל ואת העדות לגילויי הגבורה בתקופת סבל זו'.¹⁷⁹

גילויי הגבורה לצד גילויי הסבל היו חלק מהותי ממשנתו של משה פראגר על ההנצחה. בנאומו בכינוס הדגיש כי הצגה זו חשובה ללימוד הלקח 'שתציג זו לעומת זו גם את זוועת האסון וגם את גבורת המאבק, ביכולתה להשפיע בהרבה להדק את הקשר הנפשי בין היישוב ובין שארית ישראל'.¹⁸⁰ ניכר היה שפראגר הסכים בלב שלם עם הגישה הרווחת ביישוב בכלל ובקרוב יזמי יד ושם האחרים בפרט, כי להנצחה יש שני מרכיבים: 'שואה' (אסון) ו'גבורה' (שהיא גם תקווה). אך מדבריו של פראגר ברור גם שכבר אז הוא הגדיר את הגבורה הגדרה רחבה שכללה לחימה בנשק לצד צורות מאבק אחרות.

יחיעם ויץ טוען כי בשנות החמישים עוצבו וגובשו דפוסי זיכרון השואה בארץ, ונקבע מעמדה המרכזי של מדינת ישראל כאחראית לשימור זיכרון השואה ולעיצוב לקחיה בעולם היהודי. באשר לשאלת המסרים האידאולוגיים, הלאומיים והאנושיים שהועברו באותו עשור, סבור ויץ כי לקחים לאומיים ציוניים כוננו את 'מסנת הזכרון' ועיצבו את תודעת זיכרון השואה בארץ.¹⁸¹ שר החינוך דאז, ההיסטוריון בן ציון דינור, התבטא לא פעם למען 'הלאמת הזכרון' וטען כי 'עם ישראל, האומה הפזורה שעל בניה עלה הכורת, צריך להקים רק רשות זכרון אחת, מרכזית במולדתו. יד ושם בביתו'.¹⁸² דעות אלה היו דומיננטיות עוד לפני הקמת המדינה ובשנות החמישים רק התחזקה ומוסדה המגמה שכבר הייתה קיימת. פראגר ביטא שוב ושוב מעל בימות שונות את אמונתו בחשיבותו של יד ושם כ'מוסד עלי' להנצחה. זאת ועוד, קיומו של מוסד זה בירושלים נקשר בתודעתו עם תקומת ישראל – בשורת הגאולה.

הגבורה היהודית, 'לקח ציוני' נוסף על פי ויץ, עלתה אף היא במשנת ההנצחה של פראגר, אלא שאצלו תפקידה היה לגשר. באמצעות ביטויי הגבורה השונים ביקש פראגר לבנות גשר בין 'שם' ל'כאן' – בין גורל יהדות אירופה בשנות הארבעים לעולמם של בני הארץ בשנות החמישים. מטרה זו של בניית קשר כחלק מתהליך כינונו של זיכרון קיבוצי, לא הייתה דבר של מה בכך. בפעילותו להנצחת השואה, שהתבטאה בפעילותו למען יד ושם בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, היה פראגר שותף לכינון הגישה הממסדית הציונית. השתלבותו במגמה הממסדית מעניינת במיוחד מפני היותו חרדי, ויש בה כדי להעיד על תופעה רחבה יותר של קרבה רעיונית ששררה באותם שנים בין הציבור החרדי לממסד הציוני.

פרק שלישי

¹⁷⁹ משה פראגר: 'ראשי קווים לתכנית של ריכוז הדוקומנטציה', 13.7.1947-14.7.1947, יד ושם: הקמה, איור'ש, M/1 237.

¹⁸⁰ שם.

¹⁸¹ ויץ, 'עיצוב זכרון השואה', עמ' 474.

¹⁸² מצוטט שם, עמ' 476.

פראגר ומדינת ישראל: כתבים ומכתבים

כה דראמאטי היה אותו ליל בשורה בשבילי, שהחשתי צעדי לקול המאורע וטסתי מייד ארצה, כדי לחוש בנפשי ובמאודי בשמחת השחרור [...] כעבור 9 שעות נקלעתי לתוך תל=אביב שכורת הגיל, ששפעה [ריחות] תבלין חריפים של שמחה, המשכרים הכל. 'חבל שלא היית כאן במוצאי שבת, בצאת כל תל=אביב במחול נלהב – אמרו כל מכרי. 'לאוו, איני מצטער על כך. שכן אותה חוויה שחייתי אני באותן השעות היתה כבירה ועצומה ודרמאטית יותר' – עניתי. טעמתי טעמה של שמחה מהולה בצער, שמחת הפדות בקרב האומללים ביותר, שמחה המתובלת בדווי עמוק עמוק – שמחה בדרגתה הגבוהה אולי ביותר. שהרי בלילה ההוא, ליל הבשורה הראשונה, הרגשתי במהותו של דורנו – דור שואה ודור התחייה.¹⁸³

תפקידה של מדינת ישראל: התפיסה ההיסטוריוסופית

בשנת 1958, במלאת עשור למדינת ישראל, פרסם פראגר את ספרו **מאבדן אלי פדות**.¹⁸⁴ משה מייזלש, עורכו של **הדאר** בניו יורק ומעורכי הוצאת מוסד ביאליק, שכנע אותו לכתוב את הספר כשהציב לפניו שאלה: האם מדינת ישראל מבטאת בהקמתה את 'חזון הגאולה'?¹⁸⁵ פראגר נענה לאתגר וכתב מסה היסטוריוסופית כמונולוג שמציג דיון בשאלות הגותיות על הקמתה של מדינת ישראל. בפתח ספרו ביקש פראגר לבחון 'את טיבו ואפיו של מאורע=הפלא לתקומת ישראל במולדתו, אשר אנו חיים בתוכו ומתוכו',¹⁸⁶ והציג תוך כדי כך שתי שאלות היסטוריוסופיות שקרא להן 'בחינות'.

בחינה א: האם המדינה הוקמה כתוצאה של מעשה מרדני של 'דחיקת הקץ' והצלחתו בזכות חישובים מדיניים, כלכליים וצבאיים, ומעתה והלאה היא רשאית להתנתק מן הגורל הישראלי וליצור בסיס מהפכני לקיום האומה כולה? בחינה ב: האם הקמת המדינה מחזקת את הגורל הנצחי הישראלי, 'מפגינה שלשלת שלימה של התרחשות נסית, אשר כל הסבר הגיוני דל ומוגבל כלפיה; והיא אשר כשוך קצף הגלים המהפכניים אשר מעל פני השטח, תתפנה ותפנה בעצמה למעיינות הנצח של הנאמנות הישראלית'?¹⁸⁷

פראגר האמין כי תקומתה של מדינת ישראל היא נס והולדתה מבטאת שעה של חסד עליון, שעה ניסית. הוא האמין בתהליך שבו השואה הולידה את הרגע הניסי, 'חבלי=גסיסה היו לחבלי=לידה', ומתוך המחנק פרצה הבשורה על תקומתה של מדינת ישראל, קרי התקופה הניסית. קיים דמיון רב בין דברים אלה למשנתו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק במאמרו 'קול דודי דופק'. פראגר ביקש להמציא לידור הפלאי שני מושגים, האחד יתפוס את עומק האסון והאחר – את עצמת הנס. הוא בחר ב'אבדן ופדות' כמקבילות הדתיות ל'שואה ותקומה':

אבדן – כפי שזה יצא מפיו של איוב: 'אבדן ומות'. אבדון פשוטו כמשמעו: כי הדור חש עצמו אבוד כל=כולו לנוכח סופת ההרס אשר מסביבו [...] זו הנאציות דחפה אותו דרך שער=האבדון למשרפות ולכבשנים; וזו הבולשביות גזרה עליו התאבדות מדעת, רוחנית ולאומית. ופדות – כמה

¹⁸³ משה פראגר, 'יהודים! מדינת ישראל באה לעולם!', **הצפה**, 26.11.1948.

¹⁸⁴ הנ"ל, **מאבדן אלי פדות**.

¹⁸⁵ הנ"ל, 'מדינת ישראל והצלת ישראל', **בית יעקב**, 108 (אייר תשכ"ח), עמ' 9-10.

¹⁸⁶ הנ"ל, **מאבדן אלי פדות**, עמ' 9.

¹⁸⁷ שם.

שכתוב במזמורי התהלים: 'פדות שלח לעמו, צוה לעולם בריתו'.¹⁸⁸ כי תוך כדי צלילת=פחדים לנבכי האבדון נמתח גשר=הפדות מעל התהומות הנפערים; כי לעיני דור אבוד=חושים ואבוד=עצות נפרצו שערי=הפדות למולדת ההיסטורית [...] פדות שולחה לעם הזה ונפתחו שערי מקלט ומקלט לפליטי ההשמדה, ונס=הפדות נצטווה לשם שמירת הברית הנצחית והצלת פזורי האומה מסכנתו של שמד רוחני.¹⁸⁹

הוא הדגיש כי אינו בוחר במושג 'גאולה' כמאפיין את העת הזאת מפני שפירושו של מושג זה הוא 'חזות הכל [...] פסגת הפסגות של שלימות הגאולה, גאולה אישית ולאומית, גאולה אוניברסלית ואף קוסמית', וזה אינו מאפיין תקופה זו. אנו חולמים על גאולה, טען, אך זו עדיין רחוקה. הוא התנגד להפרטת המושג 'גאולה' למושגים 'אתחלתא דגאולה' ו'ראשית צמיחת הגאולה' מבית מדרשו של הראי"ה קוק. 'אתחלתא דגאולה' (התחלת הגאולה) הוא מושג הגותי שמתייחס לשלב חדש בתהליך הגאולה, למציאות בעלת מאפיינים ייחודיים שונים במהותם מכל מה שקדם לה. תלמידי הגר"א טבעו את המושג ככינוי לתקופה הכוללת חלק ממאפייני הגאולה, והוא מושג מרכזי במשנתה של הציוניות הדתית.¹⁹⁰ החרדים התנגדו בדרך כלל להגדרתה של מדינת ישראל כ'אתחלתא דגאולה', וביקשו להבחין בין מושג זה ליעקבתא דמשיחא' (זמן שמתבטא בשפלות רוח).¹⁹¹ אחד המתנגדים החריפים לשימוש במושג 'אתחלתא דגאולה' היה רבי מנחם מנדל שניאורסון, שראה בכך רעיון של משיחיות שקר. אולם לאחר החלטת האומות המאוחדות בכ"ט בנובמבר נשמעו בקרב הוגים חרדיים מתונים ובאגודת ישראל גם קולות אחרים.

פראגר שלל גם הוא את המושגים הללו משום שלדעתו יש בהם משום 'הקטנת מהותו של הפלא והמעטת דמותו של הנס הגדול שצמח לעינינו, מתוך עומק שברוני'.¹⁹² הוא לא סבר שהמדינה הוקמה אך ורק עקב הצורך הדחוף במקלט ליהודים, אלא ראה בה 'נושאת יעודים היסטוריים כלל=ישראליים' שבשםם דרש מקיבוצי היהודים 'לזהות את עצמם עם מדינת ישראל ולקשור את עתידם בעתידה'.¹⁹³ בהצהרת בלפור ראה 'יתד למעשה=הפדות'.¹⁹⁴ ההצהרה פורסמה בשעת משבר בהיסטוריה האנושית: פריצת המהפכה הבולשוויקית, התמוטטות המשטרים המלכותיים בלב אירופה, התפרצות יצרים לאומיים ומעמדיים באירופה – הכול ביטא סכנות מוחשיות לעם היהודי. הצהרת בלפור על הקמת 'הבית הלאומי לעם היהודי' הניחה את הבסיס להקמת בית לאומי ליהודים ואז 'נמתחו ראשי=הגשר של מפעל הפדות לעבר מרכזי הסכנה'. תוצאותיו של 'נס הפדיון' היו שהמולדת הנבנית הציעה שתי זרועות של הצלה: הצלה פיזית והצלה רוחנית אל מול שתי סכנות: הכיליון הנאצי – כיליון גזעי, והכיליון הבולשוויקי – כיליון רוחני.

תפיסתו של פראגר, שראה בהצהרת בלפור בשורה להקמתה של ישות יהודית חדשה בארץ ישראל, דמתה לתפיסתם הפרגמטית והרעיונית של הוגים חרדיים אחרים. יוסף פונד טוען שאגודת

¹⁸⁸ תהלים קיא ט.

¹⁸⁹ פראגר, מאבדן אלי פדות, עמ' 58. ההדגשות שלי.

¹⁹⁰ הספר היסודי בציונות הדתית שמתייחס לסוגיה זו הוא ספרו של הרב מנחם כשר, התקופה הגדולה.

¹⁹¹ הספר המקיף ביותר שיצא להסברת השיטה החרדית נגד 'אתחלתא דגאולה' הוא ספרו של הרב שלום דב וולפא, בין אור לחושך.

¹⁹² פראגר, מאבדן אלי פדות, עמ' 58.

¹⁹³ שם, עמ' 75.

¹⁹⁴ שם, עמ' 59.

ישראל ביקשה שכל המהלכים המדיניים בנוגע לארץ ישראל ייעשו בהסכמת האומות, וכי זו 'אחת הסיבות לראיית הצהרת בלפור כמהלך אלוקי – אישור בניית "בית לאומי" שאין בו משום מרידה'. הוא מביא את דבריו של הרב יעקב רוזנהיים, ממייסדי אגודת ישראל ומנהיגה הראשון, מ-1918, שכינה את ההצהרה 'אצבע אלוקים'.¹⁹⁵ ד"ר יצחק ברויאר התייחס להצהרת בלפור התייחסות דומה: 'ההשגחה העליונה הצמיחה ממעשהו של הרצל תוצאות הסטוריות, אנו יודעים היום כי במעשהו זה היה תאודור הרצל עושה דברו של מסבב הסיבות, הנותן את האדם לעשות מעשים וליצור סיבות, אך הוא מחזיק בידו את קישורי הסיבות ותוצאותיהן להטותן אל כל אשר יחפוץ'.¹⁹⁶ הן הרב יעקב רוזנהיים הן ד"ר יצחק ברויאר, התיאורטיקנים של אגודת ישראל, הדגישו את חשיבות האירוע ואת ההיבט האלוהי שבו לצד האתגר הגדול שהציב לפני היהדות החרדית. הרב רוזנהיים כתב: 'בשעה שהוציא לורד בלפור הכרזתו הידועה, בשעה שבה נמשכה הארץ הקדושה בחדא מחתא אל תוך הזירה של החיים התרבותיים האירופאיים=אמריקאיים – בה בשעה הועמד עם ישראל שומר התורה לפני הנסיון הכי נשגב ולפני התפקיד הכי קשה בתולדותיו'.¹⁹⁷ מנחם פרידמן טוען כי לאנשים שמחזיקים בתפיסה שהיחסים בין יהודים לגויים הם בעלי משמעות דתית, החלטת עצרת האו"ם חייבת להיות בעלת משמעות דתית יותר מכל מעשה או מחל של היהודים עצמם.¹⁹⁸

מאיך גיסא האדמו"ר מגור, ר' אברהם מרדכי אלטר, נשמע מסויג יותר ביחס להצהרה. בתשובתו לביקורת של האדמו"ר מלובאוויטש, על תמיכתו ביישוב ארץ ישראל, העיד האדמו"ר מגור על ביטויי השמחה שהיו בוורשה, ומתח עליהם ביקורת: 'ומי אינו יודע פה מהמלחמה הגדולה שהיתה לנו אף נגד רבני ווארשא שתיקנו לומר הלל ביום הצהרת בלפור, והמלחמה היתה כבדה, כי כל הקהל כאילו אחזו עוית'. וכן: 'למותר לנו לשנות עוד פעם כי כמוהו כן אנחנו ככל שלומי ישראל צעקנו על הכפירה הגדולה שישנה בזה שנותנים צורת גאולה להכרת בלפור'.¹⁹⁹

הזיקה בין הצהרת בלפור לנס ההצלה, ה'יתד למעשה הפדות', הובאה גם בהצהרת הוועד הפועל של אגודת ישראל בדצמבר 1943. שם נכתב, בהשראתו של הרב יצחק מאיר לוין, שראה בהצהרה 'רמז מאת ההשגחה העליונה לפקוד את ארצנו הקדושה',²⁰⁰ כי

אגודת ישראל רואה בספר הלבן סתירה גלויה וברורה להצהרת בלפור ולתוכן המנדט, אשר בו הוכר על ידי חבר הלאומים הקשר הנצחי של עם ישראל לארץ ישראל ובו גם הובטחה לעם ישראל יצירת תנאים להקמת ביתו הלאומי. זכויות עם ישראל קבלו אפוא על ידי המנדט גם ביסוס משפטי בין=לאומי [...] מצוקת ישראל שלא היתה כמוה בדברי ימי עמנו וחורבן יהדות אירופה על כל השואה האיומה שבו, מעמידים את ארץ ישראל במרכז ההצלה של שארית הפליטה היום יותר מתמיד.²⁰¹

¹⁹⁵ ראו: פונד, **תנועה בחרבות**, עמ' 294; הנ"ל, **פירוד או השתתפות**, עמ' 52-53; באואר, 'החזית הדתית המאוחדת', עמ' 21-20.

¹⁹⁶ ברויאר, **מוריה: יסודות החינוך הלאומי התורתי**, עמ' 111.

¹⁹⁷ יעקב רוזנהיים, **זרכנו**, ווארשה, תרצ"ה, מובא אצל: קראוס, 'התגובות התיאולוגיות על הצהרת בלפור', עמ' 91.

¹⁹⁸ פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', עמ' 46.

¹⁹⁹ וינמן, **מקטובי עד ה' באייר**, עמ' 931, הערה 99. עוד בנושא זה ראו: קראוס, 'התגובות התיאולוגיות על הצהרת בלפור', עמ' 81-104.

²⁰⁰ יצחק מאיר לוין, [ללא כותרת], **קול ישראל, עיתון אגודת ישראל בירושלים**, ט"ז בכסלו תרצ"ג.

²⁰¹ מובא אצל שלם, **עת לעשות להצלת ישראל**, עמ' 281.

פראגר, כמו ההוגים החרדים, ראה בינסי' ההסכמה הבין=לאומית 'יתד למעשה הפדות':

אכן, השעה היתה שעת=רצון שלאחר מבול=הדמים באירופה. ברם, גם בעת=רצון דרושה דחיפה של התעוררות נחשונית. בעת=רצון נפתחים שערי=הרחמים, וצריך לקום ולדפוק בשערים הנפתחים, שלא יינעלו באין נכנס ובא. ואמנם הפעם נקלט האות, כוונה השעה. הישוב נאבק עם עצמו והכריע ללא כל רתיעה: המדינה לאלתר, כי הגיעה השעה, כי באו מים עד נפש! וניסיון זה של הכרעה עצמית ושל הסתכנות עצמית נשא בכתפיו את נס ההסכמה הבין=לאומית. והרי היתה זו השתלבות נסית ממש, נסים שנשתזרו זה בזה [...] ואז אירע הנס והוטלו הגורלות למען המדינה [...] כמה מבין האומות, ומעצמות גדולות ואדירות בתוכן, היו אותה שעה בבחינת 'מלאך רע בעל כרחו עונה: אמן'. הנה כי כן, שעת=חסד היתה זו, ועולם קשוח זה ענה ואמר: אמן!²⁰²

ההסכמת האומות ליישוב יהודי בארץ ישראל, אשר עברה כחוט השני מהצהרת בלפור עד החלטת עצרת האומות המאוחדות בכ"ט בנובמבר, גרמה לשינוי ביחסם של כמה מההוגים החרדים למדינת ישראל. ב=30 בנובמבר 1947 למחרת החלטת האומות המאוחדות, נאמר בהתכנסות הוועד הפועל של אגודת ישראל: 'הכרזת המדינה היהודית היא תופעה היסטורית, שאחרי אלפיים שנות גלות ושעבוד נותנים לנו חלק מא"י לכוון בה מדינה יהודית בהסכמת כל עמי תבל. אין ספק שזוהי השגחה פרטית למעלה מדרך הטבע. בוודאי שאין בזה מהגאולה המקווה, אבל יש בזה פקודה ואתחלתא דגאולה. ועלינו לפנות לעם היהודי לנצל רגע היסטורי זה למפנה רוחני ונפשי ולשוב לדרך התורה ולהכשיר את עצמנו לגאולה השלמה'.²⁰³

פראגר ייחד אחד מפרקי הספר **מאבדן אלי פדות** ל'פשר המאמצים וההצלחות – מן הניסיון אל הנס'.²⁰⁴ הוא ביקש לראות בתקומתה של מדינת ישראל השתלשלות ניסית שמשתלבת בתהליך רוחני של 'ניסיון' (לעמוד באתגר קיומי ולהזדכך ממנו), שיעובר כחוט=השני בהיסטוריוסופיה הישראלית לאורך הדורות.²⁰⁵ האומה הישראלית, אמר, אינה דורשת 'פאסיביות של פאטאליזם בשם הצו העליון'. נהפוך הוא, 'מתוך להט האמונה ועוז הבטחון דורשת היא אקטיביות והעזה'. מכאן שאין בראייה ניסית זו כדי להמעייט ב'תפארת' מעמדו של הישראלי בחזיון הפלא של התקומה: 'ראייה ניסית כזו של בנין המדינה והישגיה הרי זו ראייה נעלה עד מאד של מאמץ האדם הישראלי שהושקע בה'.²⁰⁶

בריאיון בינואר 1973 התייחס פראגר לסוגיית הנס והניסיון באומרו שהשקפתו בעניין זה לקוחה מתפיסתו של ר' יהודה לייב אלטר שהניסיון מרומם את האדם. הנס מגיע כתוצאה מניסיון, 'זו מידה כנגד מידה בשעה שיהודי מוסר את נפשו אז הוא מתרומם מעל הטבע [...] שם אתה "מתרומם" – שם מחכה לך נס, על כל זה אני בניתי תיאוריה שלמה של מדינת ישראל, אני כתבתי ששת הימים זה

²⁰² פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', עמ' 23-24.

²⁰³ שם, עמ' 46.

²⁰⁴ פראגר, **מאבדן אלי פדות**, עמ' 20.

²⁰⁵ בשנותיה הראשונות של המדינה השתמש גם הרב יצחק מאיר לוי במושגים 'נס' ו'ניסיון' כדי להגדיר את המציאות החדשה. במסגרות שונות הוא הגדיר את תהליך תקומתה הפיזית של המדינה וניצחונה במלחמת השחרור כמהלך ניסי של ההשגחה העליונה, וכאשר פנה אל אחד מראשי פא"י בקריאה לאחדות פנימית, טען כי 'הגיעה השעה להסיר את כל המכשולים העומדים לשטן בדרך הקמת האחדות והשלום במחננו, לשכוח הכל נגד התפקיד ההיסטורי והניסיונות הגדולות!', שאין כמוהו בדברי ימינו, עם הקמת מדינת ישראל'. ראו: באואר, 'החזית הדתית המאוחדת', עמ' 46.

²⁰⁶ פראגר, **מאבדן אלי פדות**, עמ' 20-21.

קידוש השם אמיתי, זה ספר קשה, הרב קוק הכיר אותו בעל פה.²⁰⁷ בספרו **מאבדן אלי פדות** מנה פראגר את הניסיונות שבהם עמד הדור:

ניסיון ההתמסרות – נס הנצחון,
ניסיון המצור – נס הכבושים,
ניסיון הקליטה – נס העליות,
ניסיון הליכוד הפנימי – נס התפרדות האויב,
ניסיון הבדידות הישראלית – נס הסולידאריות הכל ישראלית,
ניסיון האמונה – נס התקומה.²⁰⁸

ומה מאפיין את מאמץ התקומה הכללי והפרטי במדינה? להט האמונה.

כל מי שבא להיאחז בארץ זו, כל המכה בה בפטישו או בקלשונו, כל הקושר את גורלו בגורלה, כל הנוטע בה את ביתו ואת עתידו, כל המתבשם מאוירה והנלכד בחינה – אש=האמונה בוערת בקרבו. כי בלי אמונה=אומן בנצח ישראל – הרי זה הר=געש, המטיל אימה ופחד על כל המתקרב אליו. בלי אמונה בצור ישראל וגואלו – הרי זה 'אקספרימנט פאנטאסטי', אשר כל נתוני המציאות האכזרית בעולם מפולג ומפורד זה מושכים עליו כשלון. בלי אמונה בשומר ישראל שישמור על שארית ישראל – הרי זו ההרפתקה המוזרה ביותר בהיסטוריה המודרנית.²⁰⁹

פראגר לא 'גמר את ההלל' על מדינת ישראל. במלאת עשור להקמתה טען כי המדינה הכזיבה מפני שיסוד הקדושה 'רופף' בה מדי. הוא הזהיר מפני 'קרע טראגי' שעתיד להתרחש 'בין האומה השבה ליסודות האמונה והמסורת [...] ולבין המדינה, באם היא תתרחק מעיקרי הדת והמורשת, שנתקדשו על=ידי דורות של מקדשי השם'.²¹⁰ בדבריו אלה אפשר לזהות רמז מוקדם להתרחקותו העתידית מהממלכתיות.

קשה להתעלם מהזהות שבין דבריו אלה של פראגר למאמרו הקנוני של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, 'קול דודי דופק', שמקורו בדרשה שנשא בישיבת רבי אלחנן בניו יורק ביום העצמאות של מדינת ישראל בשנת 1956. סולובייצ'יק, מראשי תנועת המזרחי וממנהיגי הרוחניים של היהדות האורתודוקסית בארצות הברית, התייחס בדרשתו לצמד המושגים 'שש דפיקות', שהן בבחינת ניסים או היבטים חיוביים של משמעות דתית בתקומת מדינת ישראל, ו'חימוץ השעה' – הימנעות מתגובה תכופה לאתגר ההיסטורי. 'שש הדפיקות' הן:

1. תקומתה המדינית של מדינת ישראל.
2. הניצחון הצבאי על צבאות ערב.
3. הניצחון התיאולוגי על הכנסייה הנוצרית ותורתה, על אובדן עם ישראל.
4. התעוררות הנוער המתבולל בגולה והאטת ההתבוללות.

²⁰⁷ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתייעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 5.1.1973, עמ' 6-7.

²⁰⁸ פראגר, **מאבדן אלי פדות**, עמ' 33.

²⁰⁹ שם.

²¹⁰ שם, עמ' 85-86.

5. דם יהודי אינו הפקר, הגנת יהודים על עצמם.

6. מתן האפשרות לעלייה חופשית למדינת ישראל.²¹¹

לנוכח 'שש דפיקות' אלה קרא הרב סולובייצ'יק להיענותה של הרעיה, כנסת ישראל, לאתגר ההיסטורי שיכול להביא לגאולה הסופית. פרט לזהות ברעיון ההגותי, 'דפיקה וחימוץ השעה' של הרב סולובייצ'יק, מול 'נס וניסיון' של פראגר, ניכר דמיון גם בכמה מה'דפיקות', דהיינו נסים שזיהו שני האישים, שציינו בהקשר זה את הקמתה של המדינה, את הניצחון הצבאי, את העלייה ההמונית ואת הסולידריות היהודית.

הזהות הנזכרת אינה דבר של מה בכך, שכן מאמרו של הרב סולובייצ'יק נחשב ל'נכס צאן ברזל' של הגות המזרחי. הדבר מלמד שבאותן שנים הייתה קרבה רעיונית בין פלגים בציונות הדתית לפלגים חרדיים. ספרו של פראגר, **מאבדן אלי פדות**, היה בין הספרים הפופולריים ביותר בציבור המזרחי. עדות לכך היא העובדה המעניינת שהספר ניתן כמתנת בר מצווה לנוער במשך שנים.²¹²

באחד ממאמריו טען פראגר כי הספר **מאבדן אלי פדות** 'מציג פולמוס נוקב כנגד התפיסה החילונית השולטת אשר נושא הדגל שלה היה בן גוריון'. ואכן הוא ביקש לכרוך את הציונות העכשווית עם 'נס הפדות', הציג בתפיסתו דגם של 'ציונות על תנאי', שבו ראה את המדינה משמשת כפדות לפליטי ההשמדה, ובד בבד מבטאת את שמירת הברית הנצחית ומגינה מפני שמד רוחני. כשאין הדבר כך, טען, התקומה היא רק אקט מרדני של 'דחיקת הקץ' ואירוע בר=חלוף.²¹³

ספרו של פראגר זכה לכמה מאמרי ביקורת בעיתונות. הסופר יצחק בשביס זינגר אפיין את משה פראגר ב**פארווערטס** הניו-יורקי כמי ש'מתמחה במחקרים על החורבן, בהדגשת [ה]גבורה היהודית ומסירות נפשם [...]'. בפולין שלפני המלחמה היה עיתונאי, כיום הוא נחשב הוגה והיסטוריון. זינגר שיבח את ספרו של פראגר וטען כי הוא 'משתמש באיזמל חד. הוא מציג בעיקר את העובדות, ואת השקפת היהדות הוא שואב ממקור ראשון [...] את הטעם האמיתי של הספר מרגישים כי הוא נכתב בהתלהבות רבה, מתוך אמונה עמוקה, בעברית נהדרת. הניסוח קצר וענייני – מי שיודע להרגיש טעמה של נצחיות ירגיש התרוממות רוח מהקריאה בספר'.²¹⁴

ביקורת נוספת על הספר התפרסמה בכתב העת **אומר**,²¹⁵ בו כתב משה קושניר שספרו של פראגר 'ראוי לציון מיוחד' בין הפרסומים הרבים שיצאו לאור בשנת העשור למדינה. הוא ראה בספר 'שיר תודה על הפלא הגדול שהתרחש בימינו' וציין כי המחבר, 'שהוא אדוק במסורת היהודית, אינו רואה את נס התחיה כתופעה שלמעלה מן הטבע [...] אדרבא, "נס" ו"ניסיון" קרובים זה לזה, וממקור אחד באו'. הוא הדגיש את תפיסתו של פראגר שמי שעושה ניסיון והמאמץ זוכה לבסוף לגמול. בסוף דבריו אף הוסיף בנימה אישית כי הספר 'כתוב בפתוס רב ובלשון נמלצת ופיוטית, והקורא בו מתבשם מדברי הטעם והעדוד'.²¹⁶

בשנת 1962 יצא לאור ספר נוסף של פראגר שבו ביקש להתמודד עם שאלות היסטוריוסופיות,

²¹¹ רוטשילד, 'הדרכה לעיון במאמרו של הרב י"ד סולובייצ'יק', עמ' 42.

²¹² ריאיון עם דני אליאב, מחנך ופעיל במסגרות הציוניות דתיות, ירושלים, 3.6.2009.

²¹³ משה פראגר, 'בן-גוריון הסבא – ונכדו המבקש להניח תפילין', **בית יעקב**, 167 (כסלו תשל"ג), עמ' 8.

²¹⁴ יצחק בשביס זינגר, [ללא כותרת], **פארווערטס**, 27.2.1959. [ללא מספרי עמודים], ארכיון פראגר, תיק אדריכל מספר 1, גקה"ש.

²¹⁵ מ' קושניר, 'שיר מזמור למדינת ישראל', **אומר**, 3.10.1959. [ללא מספרי עמודים], ארכיון פראגר, קלסר 72, גקה"ש.

²¹⁶ שם.

לאור הנצח. פראגר מציג בספר לקט של תפיסות דתיות על 'בעיות הזמן לאור הנצח'. והשקפות שונות של דמויות בולטות שביקש להתמודד איתן. אחת הסוגיות בספר היא 'ארץ ישראל ומדינת ישראל'. פראגר הרבה לצטט הוגים 'חרדיים' ו'דתיים' = ציוניים זה לצד זה, כדוגמת הרב אברהם מרדכי אלטר, הרבי מגור; יעקב רוזנהיים; הרב ד"ר יצחק ברויאר, מנהיג חרדי שהיה אנטי-ציוני אך עלה לארץ בשנת 1935; הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי לארץ ישראל עד לפטירתו בשנת 1935, ומעצב הגותו של זרם בעל השפעה רבה בציונות הדתית; והרב משה אביגדור עמיאל, רבה של תל אביב והוגה ציוני דתי.

במבוא לספרו טען פראגר נגד התפיסה הציונית החילונית ששואפת 'למרוד בגורל הייחודי הישראלי' בצורת 'נהיה ככל הגויים'. הוא גם יצא נגד המדברים בזכות המציאות כ'גאולה שלימה', אך לצד זה ביקש להעלות על נס את ייחודה ומעלת ערכה של המולדת הנבנית שהוקמה כארץ הבחירה: ארץ מקלט, אשר באיה שואפים לכונן בה 'חיים יהודיים שלמים'.²¹⁷ הוא ראה בהקמתה של מדינת ישראל נס ויד ההשגחה, אך בידל עצמו בבירור מהגישה הציונית הדתית בכך שראה בהקמת המדינה דבר גשמי ולא חלק מהגאולה. עם זאת הוא התמודד עם ההתלבטויות והשאלות במחנה החרדי בסוגיית יישוב ארץ ישראל, והביא נגדן את קביעתו ההלכתית של הרבי מגור בביקורו הראשון בארץ ישראל משנת תרפ"א: 'מצוות ישוב ארץ = ישראל שנצטוונו בארצנו הקדושה איננו דבר התלוי בזמן, רק ביכולת והאפשרות. ולכן גם עתה צריכים להשתמש באפשרות של עכשיו ולעבוד בכל עוז, כי בריבוי העולים החרדים לארץ = ישראל תתגדל השפעתם שמה, וזה יגרום שמירת קדושת הארץ'.²¹⁸

קביעה זו 'גישרה מבחינה רעיונית על פני תהומות הניגודים והסתירות, ונתנה מענה לסבך השאלות האידאולוגיות והאסטרטגיות'. הוא טען כי גישה חיובית זו היא שקבעה במידה רבה את יחסה החיובי של היהדות החרדית העצמאית המאורגנת באגודת ישראל העולמית לבעיית ארץ ישראל עד להקמתה של המדינה ובכלל. עם זאת טען בהסתייגות שלמרות החזיונות המופלאים של שיבת ציון, שגשוגה של הארץ, העליות ההמוניות וההתעוררות בכל חלקי האומה לפעול למען בניין הארץ וביצורה, נתעוררה חרדה במחנה החרדי כיוון 'שאור וחושך השתמשו בערבוביה בתופעות מרהיבות = עין אלוי'. כתוצאה מכך התפצלו הדרכים לשתים: יש שהתפעמו מן ההתרחשות הניסית 'והסתירו בלבם את הספקות והחששות', ויש שריסנו את ההתלהבות 'מתוך אימה בפני הצללים המאפילים על האור'.²¹⁹ פראגר סיפר על הרב קוק והגדירו 'הראשון שהעז להכניס את תנועת התחיה הציונית = מדינית לתוך מסגרת הערכים של חזון הגאולה'.²²⁰ בהמשך ספרו תהה אם ידעו בוני הארץ כי מאחורי הצלחתם 'הבלתי = טבעית' עומדת 'התרקמות נסית והשתלשלות על = טבעית, המכוונות מצד ההשגחה העליונה?'.²²¹

כך ביטא פראגר, שהיה אדם מפוכח מאוד, את השקפתו המטא = היסטורית העקרונית. פראגר, שהעיד כי הוא נמנה עם בני דור שחי את אירועי 'אסון ונס', 'בחינת זה נופל והנה זה קם', ביקש לראות את תקומתה של מדינת ישראל במרחב הרוחני הניסי למרות הסתייגותו מהשימוש בציוני = דתי הכוללני 'גאולה (שלמה)'. הוא הדגיש כי כיאה לתהליך ניסי גם מדינת ישראל נבחנת במבחני 'ניסיון'.

²¹⁷ פראגר, **לאור הנצח**, עמ' xxiii-xxii.

²¹⁸ שם, עמ' xxiii. על יחסה של חסידות גור לשאלת ארץ ישראל ראו: אלפסי, **תפארת שבתפארת**, עמ' 218-227; פייקאז', **חסידות פולין**, עמ' 255-260.

²¹⁹ פראגר, **לאור הנצח**, עמ' xxv.

²²⁰ שם.

²²¹ שם, עמ' xxvi.

אחד המבחנים העיקריים הוא צביונה היהודי=דתי של המדינה. בקובעו כך אפשר לראות ב'ציונותו' של פראגר ציונות על תנאי. הוא התנה את תמיכתו במדינת ישראל בכך שהמדינה תמלא את ייעודה ההיסטורי במובן הרוחני=דתי.

התפיסה הזאת, שפראגר העלה על הכתב, התגבשה אצלו קודם להקמת המדינה. הוא ראה בהקמתה של מדינה ליהודים ובריכוזם בה אפשרות לשיקום עתידי לאחר המשבר באירופה. כיוון שחרב בה עולם התורה הישן, הוא סבר שאפשר יהיה לבסס את העולם הזה בארץ. על רקע זה יש להבין את פעולתו ואת חלקו בעניין שיהיה לנושא יסוד במדינת ישראל עשרות שנים לאחר הקמתה: ההסדר בין חילונים לדתיים על יסוד 'סטטוס קוו'.

מכתב הסטטוס קוו

איך עושים היסטוריה? כלום התפקיד הזה של 'עשיית היסטוריה' משתייך הוא אך ורק לאיגוד אקסלוסיבי של 'מומחים מקצועיים'? ובכלל, למהותו של העניין, מהי אמת=המידה להגדיר נכונה את דרגת מילוי המשימות אל מול פני אתגרים היסטוריים?²²²

מכתב הסטטוס קוו, המוכר כבסיס להסדר הפוליטי=משפטי של יחסי דת ומדינה בישראל, נשלח בידי הנהלת הסוכנות היהודית בחתימתם של יושב ראש הנהלה, דוד בן-גוריון וחברי הנהלת הסוכנות היהודית, הרב יהודה לייב פישמן ויצחק גרינבוים, בא' בתמוז תשי"ז (19.6.1947), לאגודת ישראל העולמית בירושלים.²²³ המכתב נפתח בהצהרה שהנהלת הסוכנות אינה מוסמכת 'לקבוע מראש את חוקת המדינה היהודית', וכי לא תהא זו 'מדינה תיאוקרטית'. לאחר מכן פורטו עקרונות ל'הבטחת עניי האישות, השבת, החינוך והכשרות במדינה היהודית לכשתקום בימנו'.²²⁴

מנחם פרידמן טען שהמכתב לא נחשב בתקופה ההיא 'התחייבות' לשמירה על הסטטוס קוו בענייני דת ומדינה, ומי שהעלה את המכתב לדרגה זו והציגו 'כהסכם היסטורי המבטיח את קיומו של הסטטוס=קוו בענייני דת ומדינה בישראל', היה משה פראגר במאמרו 'ואלה תולדות ה"סטטוס קוו"'.²²⁵ פרידמן טען עוד שהאירועים שתיאר פראגר במאמר נתקבלו כעדות מהימנה ולימים השתמשה בו שולמית אלוני כדי לתקוף את אגודת ישראל.²²⁶ 'מכאן ואילך הכל רואים את המכתב של הנהגת הסוכנות לאגודת ישראל כבסיס של הסדר הסטטוס=קוו, ואת אגודת ישראל כאחראית לו, טען פרידמן.²²⁷ בהמשך מאמרו הוא ערער על הדרך שבה הציג פראגר את היווצרות ההסכם.

כיצד תיאר פראגר את היווצרותו של 'ההסכם ההיסטורי', כפי שהוא מכנה זאת, ומה היה חלקו בו? פראגר טען כי מטרתו של ההסכם, לפי תפיסתה של אגודת ישראל, הייתה 'להבטיח את יסודות

---

²²² משה פראגר, 'ואלה תולדות ה"סטטוס קוו": כיצד הושג ההסכם ההיסטורי של הסוכנות היהודית עם אגודת ישראל העולמית להבטיח את יסודות קיום התורה במדינת ישראל', **בית יעקב**, 62-63 (תמוז-אב תשכ"ד), עמ' 18.

²²³ פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס=קוו', עמ' 47. עוד על המכתב ראו: הנ"ל, 'יחסי דתיים-חילוניים'; הנ"ל, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', עמ' 38-48.

²²⁴ מתוך נוסח המכתב אצל פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס=קוו', עמ' 66.

²²⁵ פראגר, 'ואלה תולדות ה"סטטוס קוו"', עמ' 18-22.

²²⁶ אלוני, **ההסדר**.

²²⁷ פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס=קוו', עמ' 50.

קיום התורה במדינת ישראל.²²⁸ בפתח המאמר שאל פראגר בפתוס: 'איך עושים היסטוריה? כלום התפקיד הזה של "עשיית היסטוריה" משתייך הוא אך ורק לאיגוד אקסלוסיבי של "מומחים מקצועיים"?', ו'מהי אמת=המידה להגדיר נכונה את דרגת מילוי המשימות אל מול פני אתגרים היסטוריים?!'. בהמשך יצא כנגד 'מוגבלי=מעוף ומצומצמי=אופק', שדעתם קצרה והשגתם נמוכה מלהעריך נכונה את מעמדה של אגודת ישראל בהיסטוריה היהודית החדשה. עוד טען כי יש מי שטוענים כי בשל חולשה ארגונית ומגבלות בשימוש ב'כלי=פרסומת מודרניים', אגודת ישראל אינה מסוגלת אלא 'לצעוד בצדי=הדרכים ובשולי=המאורעות של ההיסטוריה. ולא היא!²²⁹

פראגר זקף את היזמה להסכם לזכותו של ד"ר משה קלינבוים (סנה). בידיו, טען, היו שני סוגי מפתחות שהכשירו אותו לתפקיד זה. האחד, היותו איש אמונו של גרינבוים והיחיד שידע 'איך לעקוף ולרכך את העקשן הנורא הזה, אשר דווקא בו בחר בן=גוריון – הן מתוך גישה הגיונית והן מתוך טכסיס – לשותף הכרחי למען הכרה עקרונית מלאה ומפורשת, כתובה וחתומה בעד הזכויות הדתיות'. והשני, כ'ראש=מפקדה ארצית של ה"הגנה"' אשר חתר להבנה עם כל חוגי היישוב, לרבות היהדות החרדית 'אשר מבין שורותיה התנדבו רבים וכן חשובים למערכת ההתגוננות הישובית'. סנה הצליח, אליבא דפראגר, להשיג את חתימתו של גרינבוים ושכנע אותו, בין היתר, בטיעון שהחוגים החרדיים מסייעים לארגון ההגנה ועל כן 'אין לחסוך כל מאמץ ליצירת יחסי=הבנה עם היהדות החרדית'.²³⁰

פראגר, שטען כי הוא וסנה פעלו 'בעצה אחת ובשיתוף הדוק בפעולה מתואמת בשתי החזיתות למען השגת הסכם היסטורי זה',²³¹ נועד עם סנה, וזה יעץ לו לפנות למשה שרתוק (שרת) ולברנרד ג'וזף (דב יוסף) ולזרום להתחיל במשא ומתן ישיר עם ראשי אגודת ישראל. לדב יוסף שהיסס אמר כי 'השעה דוחקת והופעה מאוחדת של כל שכבות הישוב בזירה הבינלאומית שווה את המאמץ הנדרש'. דב יוסף נעתר לבקשתו והסכים לדבר עם סנה. משה שרת, שהיה 'חדור אהדה לעניין', טען כי מברל כצנלסון למד 'להוקיר את המסורת ושוחריה', ועל כן, אמר, 'מצדי אעשה הכל לקרב ולקדם את ההסכם'. הוא אכן פעל ברוח זו כראש המחלקה המדינית של הסוכנות. פראגר פנה גם לבן=גוריון שהיה, כך סבר, עדיין תחת רושם פגישותיו עם שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה. בן=גוריון התחייב לבחון את 'ניסוח ההסדר בבעיות העקרוניות של הדת', ולא להתחמק מהכרעה ברורה.²³²

פראגר ציין שלושה 'שיצאו להילחם שכם אחד כדי לסלול את הדרך הקשה והממוקשת להבטיח צביון יהודי=מסורתי למדינה היהודית העתידה לקום': הרב משה בלוי, ד"ר יצחק ברויאר והרב יצחק מאיר לוי. הוא ציין כי שני הראשונים 'כרעו ונפלו באמצע הדרך' (כלומר נפטרו),²³³ ורק הרב לוי נותר האחרון במערכה שפראגר ציין שהייתה 'קשה וממוקשת, מגורמי=חוץ ומגורמי=פנים'.²³⁴

השלב הבא של המגעים התנהל בבאזל ב=25 בדצמבר 1946. שם, למחרת נעילת הקונגרס הציוני ה=22 (9-24 בדצמבר), מצא פראגר את בן=גוריון 'סגור ומסוגר בחדרו המיוחד [...] על סף התמוטטות פיסיית כמעט'. פראגר, שהעיד כי הגיע מירושלים בסערות שלגים כדי לתבוע מבן=גוריון לקיים את משאלתו לחתום על הסכם הסטטוס=קוו הדתי במדינה לכשתקום, התאכזב ממצבו הירוד של בן=גוריון

²²⁸ פראגר, 'ואלה תולדות ה"סטטוס קבו"', עמ' 18.

²²⁹ שם.

²³⁰ שם.

²³¹ שם, עמ' 20.

²³² שם.

²³³ הרב משה בלוי נפטר בח' סיון התש"ו (7.6.1946) וד"ר יצחק ברויאר נפטר בי"ג באב התש"ו (10.8.1946).

²³⁴ פראגר, 'ואלה תולדות ה"סטטוס קבו"', עמ' 20.

ונאלץ להעביר לו לחדרו המסוגר פתקה עם המסר. לבסוף הצליח להיפגש עמו וניסה לדבר על ליבו שעה ארוכה, במטרה לשכנעו כי הגיעה העת 'לחישול החזית היהודית, ולמאמצי הליכוד למען אחדות האומה'. 'ומה הצעתך?', שאל בן-גוריון, ופראגר השיב כי 'אגודת ישראל הפגינה מכבר מעל בימת וועדת=החקירה האנגלו=אמריקאית את השאיפה המוחלטת ליצור חזית מתואמת כלפי חוץ. ועכשיו, בטרם תבוא איזו יזמה מדינית בינלאומית חדשה, מוטב לקבוע מסמרים בדבר התחייבות ברורה לשמירת חוקי=היסוד הדתיים=הייחודיים של "עם סגולה"²³⁵. ראובן שילוח, מזכירו המדיני של בן-גוריון שנכח בפגישה, השיב כי דבריו נכונים וכי שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין (Bevin), 'ינסה לתקוע כל טריז אפשרי בחזית היהודית המלוכדת'. פראגר נאחז בדבריו וטען כי

בוויין מסוגל לכל דבר, אפילו לדברים פרובוקטיביים ולגיסטות מרעישות ואם, נגיד, שהוא יחליט לפנות על הכתובת של אגודת ישראל בכל מיני 'הצעות', הרי זה יעמיד את מנהיגות אגודת ישראל בפני כורח ההכרעה, לכאן או לכאן. ולכן לנוכח הכרעה בעלת משמעות היסטורית כזו תיקבע הבעיה המהותית, מה היא צביונה הרוחני=לאומי של המדינה? התישמר בה כבודה של דת ישראל, או חס וחלילה, להפך?²³⁶

אז מה עליי לעשות? שאל בן-גוריון, ופראגר השיב כי מטרת שליחותו היא 'לחדש בהקדם את הקשר האישי עם הרב יצחק מאיר לויין, כדי להביא לסיום מוצלח את ניסוח ההסכם בענייני דת, שמכינים אותו מכבר'. 'מחר אתן לך תשובה ברורה', נפרד בן-גוריון מפראגר, שהתרשם כי בן-גוריון היה אותה שעה 'איש עייף באמת'. ראובן שילוח שליווה את פראגר בצאתו איים כי 'יש לנו אפשרות לסכסך בין חוגי אגודת ישראל וליצור לעצמנו "ראש=גשר" מבפנים', ופראגר השיב כי זה איננו פתרון לבעיה וכי 'את ההופעה המלוכדת בשם כלל האומה יכולה כרגע להבטיח רק המנהיגות המוכרת של אגודת ישראל העולמית'.²³⁷

למחרת בבוקר הזמן פראגר לחדרו של בן-גוריון, שהיה כבר 'מעודד ומאושש', ואמר: 'אני מייפה את כוחך לשלוח מברק בשמי לרב לויין בירושלים [...] תודיע לו שאינני שואף לחולל קרע באגודת ישראל [...] ברצוני לבוא להסכם מלא בענייני הדרישות הדתיות, ואני מבין ומכבד את עמדתה העקרונית של אגודת ישראל [...] מצדי אשתדל לסיים את המשא=ומתן בהקדם האפשרי'.²³⁸

ימים מספר לאחר מכן, עת שהה פראגר בפריז, הוא הוזעק אל שאול אביגור=מאירוב (שעמד בראש תנועת ההעפלה) לקבל מסר מבן-גוריון. בהודעתו של בן-גוריון נמסר כי הוא (בן-גוריון) עומד לצאת בטיסה סודית לירושלים מבאזל, לאור הצעותיה של הממשלה הבריטית והצורך להכריע בענייני בירושלים, וברצונו 'לנצל את ההזדמנות ולהיפגש באורח חשאי עם הרב לויין'. הוא ביקש מפראגר לשגר מברק לרב לויין ולבקשו 'שיתקשר בהקדם עם אחד המזכירים בסוכנות היהודית. אבל בבקשה לא להזכיר את שמי ולא לרמוז כלל על בואי'. 'כך הוצב הקשר – וכך נעשה צעד מכריע לקרב את ההסכם ההיסטורי', סיכם פראגר והוסיף כי כמה חודשים לאחר מכן, ב=29 באפריל 1947, משהוחלט על הקמתה של ועדת חקירה מיוחדת מטעם האומות המאוחדות לבעיית ארץ ישראל, 'צלצלה השעה

²³⁵ ש.ס.

²³⁶ ש.ס.

²³⁷ ש.ס.

²³⁸ ש.ס, עמ' 22.

האחרונה למען חתימת ההסכם ההיסטורי על אודות "הסטטוס הדתי". בן-גוריון נתקל בקשיים פנימיים מצד חוגי השמאל בהנהלת הסוכנות היהודית, אולם הרב לויניץ ניצב איתן על משמרתו ללא רתיעה וללא וויתור. והמסמך ההיסטורי נחתם. כתוצאה מכך 'באה הופעתו ההיסטורית המלכדת והמפוארת של הרב לויניץ במושב ועדת=חקירה של [ה]או"ם בירושלים', שם אמר לויניץ, בין היתר, כי 'רק התורה היא נשמתו וחוט שדרתו של העם הזה וכל המתחולל בארץ=ישראל ובקרבת עם ישראל יש לו זכות=הקיום בהיותו קשור ונובע מתורת ה' [...] רק בארץ זו אפשר לו ליהודי להגיע להתעלות נפשית ולשלימות'. לבסוף, בפנייה לאומות העולם טען לויניץ כי 'זכות גדולה תהיה לעמים ולאנושות כולה – אם יוכלו להשיב תשובה חיובית ויעשו עתה צעד חשוב לטובת עמנו האומלל'.²³⁹

במאמר מאוחר שכתב על הסטטוס קוו, השיב פראגר ל'סילופים והזיופים שנעשו לאחרונה הן בהצגת אופיו ומהותו של הסכם הסטטוס קוו והן בתיאור נסיבות ההסכם והנימוקים שהניעו את חותמיו. ניסיון כזה ראה פראגר בספרה של שולמית אלוני, **ההסדר**. הוא טען כי אלוני, שיצאה נגד 'הסחטנות' שמאחורי 'הסכם העקרונות', העתיקה באורח שרירותי משפטים מקוטעים ממאמרו מ-1964. כדי להתמודד עם האשמות על 'סחטנות' מצד אגודת ישראל, ציין פראגר את 'אישיותם הנוקשה, ואת אופיים המוצק ואת עמידתם הציבורית הבלתי=נרתעת' של בן-גוריון וגרינבוים. שני אלה, טען, נודעו כדבקים בעמדותיהם ללא פשרה, ודווקא אותם העזה שולמית אלוני 'להאשים בפחדנות וברתיעה מפני סחטנות?'.²⁴⁰ פראגר זיהה ביחסו של בן-גוריון לדת ולמסורת 'איזו התרוצצות נפשית פנימית, איזה משחק=ניגודים כשל בעל נפש חצויה. אך האמת ניתנה להיאמר, כי ברגעים של עימות ישיר עם ההיסטוריה, עם קבלת הכרעות חותכות ובדומה לכך עת בא לנסח את תפיסת עולמו היהודית – לא אחת הוא השכיל להתעלות ולהעריך בעין פקוחה ואפילו מתוך להט נפשי מסויים עם רום ערכה ועצמת חיותה של אמונת ישראל ותורת ישראל'.²⁴¹

הסחטנות שהביאה כביכול לחתימת הסכם הסטטוס קוו הוצגה בשנת 1972 גם בעיתון **על המשמר**, ביטאונה של מפ"ם. הכותב, יהושע סובול, ביקש להציג את 'הרקע לסטטוס=קוו מנקודת=ראותו של יהודי דתי'.²⁴² הוא הציג את פראגר כמי שהיה מעורה בחוגי ארגון ההגנה ושימש כאיש קשר בין הנהגתה של אגודת ישראל להנהגה הציונית. הוא הזכירו גם כמי שניהל את המשא ומתן עם דוד בן-גוריון.

סובול פתח את כתבתו בהזמין את פראגר לריאיון כדי לבחון עמו את התנאים המקדימים ואת המציאות החברתית=פוליטית שהביאו ליצירת הסטטוס קוו. עוד טען כי ממאמרו של פראגר על הסטטוס קוו, שהתפרסם **בבית יעקב**, השתמע כי חוגים מסוימים באגודת ישראל 'הפעילו לחץ על הנהלת הסוכנות ועל הנהגת היישוב' ברמזם על אפשרות להיענות להצעות פרובוקטיביות של בוויין, שמטרתן 'לתקוע טריז בהופעתו המלוכדת של היישוב, בדרישה להקמת מדינה יהודית'. דברים אלה נראו לסובול חמורים מכדי שאפשר יהיה להסתפק בהסתמכות על מאמר שהופיע ב'ירחון פנימי' (**בית יעקב**), ולצורך כך זימן את פראגר לריאיון.

בפתח הריאיון פנה סובול לפראגר בעניין רמיזתו לבן-גוריון למחרת הקונגרס הציוני לאפשרות של מגעים נפרדים בין אגודת ישראל לבוויין, ושאל אם אכן היה לחץ כזה מצד אגודת ישראל. פראגר

²³⁹ שם.

²⁴⁰ משה פראגר, 'יותר משהדת זקוקה למדינה – המדינה זקוקה לדת: קורות "הסטטוס קוו" להבטחת צביון המדינה', **בית יעקב**, 150-151 (אב-אלול תשל"ב), עמ' 12.

²⁴¹ שם, עמ' 13.

²⁴² יהושע סובול, 'איך שוחררו תלמידי הישיבות משירות בצה"ל?', **על המשמר**, 7.1.1972, עמ' 5, 10.

השיב כי 'בן=גוריון איננו איש שנרתע כל=כך מלחצים'; היה תהליך ארוך שלא נמשך יום אחד בלבד ובאופן כללי 'בן=גוריון הוכיח הבנה'. בהמשך חזר סובול ל'הצעותיו של בוויין', ופראגר בתגובה הציג את הדילמה שעמדה לנגד עיניהם של חברי אגוויי:

בוויין הציע איזו מכסת סרטיפיקאטים לסוכנות, שהיתה צריכה להינתן כל חודש, כדי לפתור את בעיית העליה. הסוכנות לא רצתה להסכים לזה, ודרשה בבת=אחת מיכסת סרטיפיקאטים גדולה [...] אז באו נציגים של בוויין, והציעו לאגוויי [אגודת ישראל] סרטיפיקאטים, והיא תחלק אותם כראות=עיניה. והיו אנשים שהעלו את השאלה הזאת בעיני ועד=הפועל של אגוויי. הקיצוניים אמרו: כל השנים סבלנו מאפלייה בחלוקת הסרטיפיקאטים, ולא נתנו לנו יותר מ=6% מהסרטיפיקאטים שקיבלו. עכשיו יש לנו אפשרות לפצות על הקיפוח ולהעלות את העולים שלנו, וצריך לנצל את זה. הרב לוין, שהיה בישיבה, התנגד לכך בתוקף, ואמר: 'אני למדתי אצל הרבי מגור: אל"ף – כלל ישראל; בי"ת – ארץ ישראל: גימ"ל – אגודת ישראל'. ואז החליטה אגוויי לא לקבל את ההצעה של בוויין.²⁴³

לגבי ההבנה בין אגודת ישראל להנהגה הציונית טען פראגר כי בשנת 1946-1947 הייתה הבנה בין הצדדים, שהייתה קשורה בלקחי השואה. תחושת העם המבודד שלא יכול להסתמך עוד על הגנת האומות, עוררה תגובה נגדית של אהבת ישראל, גילויים ספונטניים של התקרבות בין חילונים לדתיים, והסכם הסטטוס קוו ביטא תהליך זה.²⁴⁴ כדי להדגיש את קירוב הלבבות דאז טען פראגר כי במשא ומתן שקדם לסטטוס קוו נטל חלק גם משה שרת (שאינו חתום על המסמך). שרת סיפר לו כי בשיחות שערך עם ברל כצנלסון אמר לו ברל כי השקפתו היא ש'ההיסטוריה היהודית והגורל היהודי תלויים בכך שתימצא הבנה בין שתי הקבוצות של "נושאי האינסטינקט היהודי": בין לוחמי הגורל היהודי, לבין נושאי ההכרה היהודית, בין נושאי האמונה לנושאי הלוחמה'.²⁴⁵ ברל כצנלסון עבר 'איזשהו מפנה', טען פראגר. הוא החל להחזיק בהשקפה 'שצריך להעמיק שורשים במסורת ולחזק על=ידי=כך את השורשים שלנו בארץ הזאת', ובן=גוריון המשיך בקו הזה 'מתוך הרגשה של אחריות היסטורית'. פראגר סיכם כי הסכם הסטטוס קוו 'לא התקבל באווירה של לחץ, אלא באווירה של חתירה הדדית למצוא בסיס של הבנה', וכי 'בן=גוריון היה אומר שהוא גאה על תוצאות ההסכם'.²⁴⁶ כשנשאל על הפיכתו של ההסכם למעין סלע מחלוקת, השיב פראגר כי 'הסכם הסטטוס=קוו צריך היה לשמש כמבוא לקונסטיטוציה היהודית'. 'אתה יכול להגיד לי שהשיגו יותר ממה שכתוב בהסכם המקורי, ואני יכול להגיד לך שהשיגו הרבה פחות ממה שהובטח'.²⁴⁷ בנוגע לתחושתו בעת הריאיון עם סובול טען פראגר כי 'אנחנו בכל זאת מדינת המשך', למרות כמה גילויים שיכולים להתפרש אחרת.²⁴⁸

נושא נוסף שנידון בריאיון הוא שחרור בני הישיבות. 'למה אפוא שחרר אותם?' נשאל פראגר, והשיב כי 'בן=גוריון עצמו חשף לפניו את הסיבה לכך, שהיא פנייתו של הרב לוין: "יתן לי יבנה וחכמיה". בן=גוריון חש כי יש צורך ברציפות רוחנית בחיי העם, ואין די במדינה שתהיה רק עובדה פוליטית, טען

²⁴³ שם, עמ' 5.

²⁴⁴ שם.

²⁴⁵ שם.

²⁴⁶ שם.

²⁴⁷ שם.

²⁴⁸ שם, עמ' 10.

פראגר והוסיף כי על יסוד תפיסה זו קמו כל הקואליציות.

פראגר התגייס גם לפעול לדחיית גיוס בני הישיבות והיה שותף להסכם דחיית גיוס בני הישיבות. בנושא זה סיפר שמעון פרס כי בן=גוריון הטיל עליו לנהל את המשא ומתן לשחרור בני הישיבות משירות בצבא וכך פגש את פראגר. בריאיון שערכתי עם פרס הוא השיב לשאלתי מה היה המניע לפנייתו של פראגר לשחרור בני הישיבות: 'המניע שלו היה שתחת כל השלטונות, צאר וכולי [...] נתנו ליהודים ללמוד, ולא ייתכן שהיהודים באים לארץ=ישראל וזה יהיה המקום היחיד שלא יאפשרו להם להמשיך ללמוד'.²⁴⁹ לדברי פרס, סיפור ההסכם לדחיית גיוס בני הישיבות נבע גם מגורמים רגשיים:

היה הרב יחזקאל אברמסקי, שהיה יושב ראש ועד הישיבות, יהודי נהדר. היה הרב שך, הם דיברו איתי. עכשיו, לפני עמדו גם דברים ענייניים וגם דברים אמוציונליים. דברים ענייניים: שאלתי את עצמי אילו היו בודהיסטים אומרים: 'שחרר לנו תלמידים לסמינר', לא הייתי משחרר? הייתי משחרר. זה שהם יהודים זו סיבה שאני לא אעשה את זה? זה הצד הענייני, חוץ מהנימוק הזה שלא ייתכן שליהודים בכל הדורות היו ישיבות בכל העולם ובישראל לא. הנימוק האמוציונלי: אני חונכתי על ידי סבי עליו השלום, וכל החבורה הזאת הזכירה לי את סבי, הוא עמד לנגד עיניי. כשנפרדנו, כשעליתי לארץ, המשפחה שלנו עלתה, סבי בא לתחנת רכבת – בעיירה שלי שנולדתי בה חמישים אחוז [מיהודיה] עלו לארץ, זו הייתה עיירה ציונית – ואמר לי: 'בני, בקשה אחת: תהיה יהודי'. בקשה זו עמדה מול עיני כל הזמן, עד היום הזה. אני את דעתי בעניין הזה לא שיניתי לאורך כל הדרך. אפילו נפגשתי עם הרב שך, שהייתי אצלו עם מזכיר ועד הישיבות בירושלים, המשפחה שלו קיימת עד היום, לא זוכר את שמו.²⁵⁰ [...] נפגשתי אצלו בדירה עם הרב שך; הוא אמר לי: 'אתה שליח מצווה' (זה היה) לפני שהוא תקף אותי, הפנה לי עורף).²⁵¹

הודות לפעולתו בנושא גיוס בני הישיבות זכה פראגר למברקים ולמכתבים מגדולי הרבנים החרדים בארץ ומחוץ לה, דוגמת הרב יחזקאל אברמסקי, ראש ישיבת סלבודקה בבני ברק ויושב ראש ועד הישיבות, שבירך אותו: 'שכרך הרבה מאוד ובכל אשר תפנה תצליח, דרך צלחה'.²⁵² הרב זלמן סורוצקין, יושב ראש מועצת גדולי התורה בארץ ישראל, כתב לפראגר כי 'נתגלגלה זכות על ידי זכאי, הגדלת עשה, דרך צלחה'.²⁵³ במכתב נוסף מוועד הישיבות בארץ ישראל נכתב לפראגר: 'ידיד נפש, יקר נפש וגדל=רוח [...] אשר על ידו נעשתה בע"ה הישועה הגדולה בישראל, וזכות גדולה זו נתגלגלה על=ידי איש זכאי כמותו'.²⁵⁴ על פועלו של פראגר לדחיית גיוסם של בני הישיבות, נכתב אפילו בראשית שנות האלפיים **בדאָס ייִדישע וואָרט בארצות הברית**:

יחסי ידידות אלה, של ר' משה פרגר עם שמעון פרס, היו בעלי ערך רב, מפני שלדעת יודעי דבר השפעתו של ר' משה פרגר על פרס היא שהביאה לקיומה של הישיבה ההיסטורית בין=בן=גוריון

²⁴⁹ ריאיון עם נשיא המדינה, מר שמעון פרס, בלשכתו בירושלים, 24.8.2009.

²⁵⁰ הכוונה כנראה לרב משה דוד טננבוים.

²⁵¹ ריאיון עם שמעון פרס, 24.8.2009.

²⁵² הרב אברמסקי אל משה פראגר 6.12.1958, ארכיון פראגר, קלסר 25, גקה"ש.

²⁵³ הרב סורוצקין אל משה פראגר, 6.12.1958, שם.

²⁵⁴ ועד הישיבות בארץ ישראל למשה פראגר, כסלו תשי"ט, שם, קלסר 22.

ובין הרי"מ לווי. במהלכה של ישיבה זו החליט בן=גוריון להיענות לבקשתם של ראשי הישיבה ולשחרר את בני הישיבה משרות צבאי, למשך כל תקופת לימודיהם. מכל מקום ידוע ששמעון פרס היה שר הביטחון בישראל כשהחוק לדחיית השירות של בני הישיבה התקבל בכנסת. הוא התקבל בתמיכתו והוא תקף עד ימינו אנו. ברור שמשנה פרגר מעולם לא פרסם זאת, אבל חבריו הרבו להזכיר את זכותו זו. הם הזכירו שהוא היה מי שהשפיע על פרס לתמוך בתוכנית לשחרור בני הישיבה משרות צבאי כל זמן שהם עוסקים בתורה.²⁵⁵

היה או לא היה: הערה היסטוריוגרפית

מנחם פרידמן ערער כאמור על גרסתו של פראגר לסיפור על מכתב הסטטוס קוו. לאחר עיון בפרוטוקולים של הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, כתב:

אין ביכולתי לערער על אמתותם של פרטים שונים המופיעים בספור; אבל מה שברור הוא, שלא היה בכוחה של אגודת ישראל להצהיר בצורה ברורה ופומבית לפני ועדת החקירה של האו"ם שהיא מתנגדת להקמתה של מדינה יהודית, ומצד שני היא גם לא הודיעה בפומבי שהיא תומכת בצעד כזה. שמו של פראגר אינו מופיע כלל בדיונים הרבים שבין הסוכנות ואגודת ישראל. המכתב עצמו נחשב בעיני מנהיגי אגודת ישראל [...] כבלתי מספק לחלוטין. יתרה מזו: ניתוח הטקסט יכול להוכיח על נקלה, כי אין בו התחייבות ממשית, ומה שיש בו אינו יכול להיחשב בשום פנים כבסיס להסדרי הסטטוס=קוו בענייני דת ומדינת ישראל.²⁵⁶

הסטטוס קוו, טען פרידמן, התגבש על רקע המציאות הפוליטית=חברתית עם הקמת המדינה ונוסח רשמית רק לאחר הבחירות לכנסת הראשונה ('האסיפה המכוננת', 25 בינואר 1949 – כ"ד בטבת תש"ט).²⁵⁷ כוחה הפוליטי הממשי של אגודת ישראל היה אכן מצומצם וייתכן שהיא לא הייתה שבעת רצון לחלוטין מהמכתב שקיבלו נציגיה מהסוכנות היהודית ב=1947. אולם בארכיונו של פראגר נמצאים כמה מברקים ומכתב המעידים על התכתבות ממושכת בינו ובין מנהיגי אגודת ישראל בארץ, הרב יצחק מאיר לוי, בשלהי 1946 ותחילת 1947, בעיצומו של המשא ומתן בנושא. מהמסמכים הללו עולה כי אף על פי שפראגר אינו נזכר בפרוטוקולים של אגודת ישראל, הוא הכיר מקרוב את המשא ומתן שהתנהל בין אגודת ישראל לסוכנות, ויש סבירות שאף שימש כאיש קשר בין הצדדים.

המברק הראשון שבידינו נשלח מהרב לוי לפראגר בסוף ינואר 1947 ונכתב בו כי 'דעתם של רוזנהיים והחתום למטה שחייב להינתן ייצוג הולם ל=6,000 הונגרים אגודתיים בוועידת העלייה [במחנות העקורים] באיזור האמריקאי [שבגרמניה הכבושה], מלבד ייצוג הפועלים'.²⁵⁸ כלומר, הרב לוי עדכן את פראגר בדרישתה של אגודת ישראל להרחיב את ייצוגה בוועדת העלייה וגם את מספר הסרטיפיקטים לו יהיו זכאים חבריה. יומיים לאחר מכן הבריק לוי לפראגר: 'התחיל משא ומתן [בין] קפלן לשפירא [הם] אמרו שהסכם חייב להיות מאושר ע"י לונדון וניו=יורק,²⁵⁹ אנה נקוט צעדים להאיץ [את המו"מ]. שלח מברק מתי החתום מטה חייב להיות בלונדון כמי שהוא בעל עניין. [א]שאר כאן כל

²⁵⁵ ל' לייזרסון, [ללא כותרת], דאָס יידישע וואָרט (תרגום: גנזך קידוש השם), סיון תשס"ט, עמ' 2, שם קלסר 73.

²⁵⁶ פראגר, 'ואלה תולדות ה"סטטוס קבו"', עמ' 50.

²⁵⁷ שם, עמ' 65.

²⁵⁸ מברק מלוי ל משה מארק, 23.1.1947, ארכיון פראגר, קלסר 24, גקה"ש.

²⁵⁹ בעת הקמת המדינה היו לאגודה באופן רשמי שלושה מרכזים: בירושלים, בניו יורק ובלונדון.

עוד אפשר. בנוגע לפועלים [פועלי אגודת ישראל] [אני] מייחל [לשלו] [בתנאי ש]תישמר שלמותה של האגודה [אגודת ישראל], שלומות גם מהירש'.²⁶⁰ במברק דחוף שנשלח כשבועיים לאחר מכן, ב-6 בפברואר 1947, ביקש לוין: 'תשלח מברק ותודיע אם אתה מגיע ללונדון בדחיפות בשל הקשיים'.²⁶¹ מדוע כתב לוין לפראגר על 'ייצוג הולם' לאגודה בוועידת העלייה? האם סמיכות הזמנים שבין מברק זה למברק המספר על תחילת המשא ומתן עם אנשי הסוכנות מעיד על קשר בין שני הנושאים? האם אכן היה קשר בין עניין הסרטיפיקטים להתהוות הסטטוס קוו כפי שטען פראגר? מסתבר שבסמיכות זמנים לפגישתו של פראגר עם בן-גוריון בדצמבר 1946, שבה הוא נתבקש בידי בן-גוריון להיענות לחידוש המגעים עם אגודת ישראל, שלח נציגה למשא ומתן כמה מברקים לפראגר. מהמברקים עולה כי אכן התנהל משא ומתן עם הסוכנות, ובמהלכו עלו דרישותיהם של אליעזר קפלן ומשה חיים שפירא, חברי הסוכנות היהודית, לאישור ההסכם העתידי מצד אגודת ישראל העולמית (בלונדון ובניו יורק). חשובה לענייננו (מלבד עצם ההתכתבות בעת זו) פנייתו של הרב לוין לפראגר בבקשה כי האחרון ינקוט צעדים כדי להאיץ את התהליך. במכתב שנשלח חודש לאחר מכן, עדכן לוין את פראגר:

הנהלת הסוכנות כאן יחד עם מר קפלן ומר שפירא לוקחים את זאת שלא ברצינות הראויה, אך לעומת זאת נמסרו ידיעות בעתונות, שהאגודה רוצה למכור עצמה ואת עצמאותה בעד כסף וכד'. לפני ימים מספר יצא הרב נויפלד בתצפיה, שצריכים עכשיו לצאת מקטנות המוחין, אולם מאידך כותב, שאגודת-ישראל מתכוונת לכסף ומזלזל באגווי'. בכלל הענין קשה מאוד, כי כל הזמן הסוכנות לא רצתה להניח שגם אגווי' תקח חלק באחריות ותשתף פעולה, וגם ברגע זה, שהיא יחד עם כל עם ישראל נתונים בבוץ נורא, ולסוכנות יש חלק לא קטן במצב שנוצר לרגלי שגיאותיהם הרבות, גם עתה אינני רואה אצל הסוכנות רצון כנה לבא אתנו לידי הסכם [...]. אעפ"י כן אני מוכן לשלום, אבל בשום אופן לא אניח להחריב את אגווי'.²⁶²

מכל זה עולים כמה דברים ברורים. ראשית, שפראגר לא רק ידע על המשא ומתן המתנהל בין הצדדים, אלא אף קיבל עדכון ועורב בו, לאו דווקא בניסוח התביעות העקרוניות אלא בקירוב הצדדים. שנית, לוין בחר לחתום את המכתב במילים 'בכל הכבוד ובברכת האגודה, בידידות ובהערצה', המעידות על קשרים אישיים עם המכותב. ואמנם, לוין ופראגר הכירו זה את זה מפולין. לוין, חתנו של הרבי מגור, היה בשיירת ההצלה שפראגר נמנה עם מארגניה. שלישית, לוין ציין בפתח הדברים כי הוא משיב למכתבו של פראגר אשר הגיע אליו באמצעות ברל לוקר. ברל לוקר שימש אז כיועצה המדיני של הנהלת הסוכנות היהודית בלונדון, ועל חשיבות מעמדו אפשר ללמוד מכך שהוא החליף את בן-גוריון בתפקידו פחות משנה לאחר מכן. העובדה שאישיות בכירה בסוכנות היהודית העבירה לאישיות בכירה באגודת ישראל מכתב שנוגע כנראה למשא ומתן מטעם גורם שלישי, מעידה לכל הפחות על החשיבות שייחסו הצדדים לפראגר. זאת ועוד, מיומנו של בן-גוריון ניכר שהוא לא רק ניהל קשרי ידידות עם פראגר אלא אף ראה בו בר-סמכא בעניינים שונים.

קשריו האישיים של פראגר עם לוין ובן-גוריון מעידים כי היה זה אך טבעי שהוא ישמש כאיש קשר בין הצדדים. המברקים והמכתב מרמזים שהוא אכן שימש בתפקיד זה. גם שמעון פרס ציין

²⁶⁰ מברק מלוין למשה מארק, 25.1.1947, ארכיון פראגר, קלסר 24, גקה"ש.

²⁶¹ מברק מלוין למשה מארק, 6.2.1947, שם.

²⁶² מכתב מלוין למשה מארק, 13.3.1947, שם.

בריאיון כי 'עד כמה שאני יכול לזכור בן=גוריון נועץ בו. בן=גוריון היו לו כמה חברים דתיים שהוא מאוד החשיב את דעתם, בראשם עמד הרב מיימון (אתו היו לו באמת יחסים טובים). היו לו יחסים טובים גם עם אגודת=ישראל, עם הרב לוי'ן ועם פראגר – הדלת של בן=גוריון היתה פתוחה בפניו. הוא נועץ בו.²⁶³

נראה שתרומתו של פראגר למכתב הסטטוס קוו תיוותר עלומה, ואולי לכך כיוון כאשר שאל בפתח מאמרו: 'מהי אמת=המידה להגדיר נכונה את דרגת מילוי המשימות אל מול פני אתגרים היסטוריים?!'²⁶⁴ עם זאת המקורות מלמדים כי הוא היה מעורב בהחלט במהלך, שלא כדעתו של פרידמן.

פרט לשאלת האמת ההיסטורית על חלקו של פראגר במכתב הסטטוס קוו, הוא הבין את חשיבותו של מכתב זה ומכאן תחושת הסיפוק שחש. הוא ראה במכתב 'הסכם היסטורי' שנועד 'להבטיח את יסודות קיום התורה במדינת ישראל'.²⁶⁵ חשיבותו הייתה בכך שהוא היה פרי מאמצים של אגודת ישראל שהנציחה בכך את מעמדה כמי ש'עושה היסטוריה' ולא כמי שצועדת 'בצדי=הדרכים ובשולי=המאורעות של ההיסטוריה'.²⁶⁶ במובן זה ראה עצמו כמי שפעל להבטחת צביונה היהודי=דתו של המדינה.

האם היה זה אכן 'הסכם היסטורי'? אליעזר דון=יחיא טען כי אף שהמכתב אינו מסמך מחייב מבחינה משפטית או פוליטית, יש לו חשיבות היסטורית: 'מכתב זה אינו מהווה אמנם נקודת הכרעה במערכה על צביון המדינה שטרם הוקמה, אך הוא מסמן את נקודת הפתיחה במערכה זו, ואף מתווה במידה רבה את גבולותיה ומגדיר כמה מתכניה העיקריים'.²⁶⁷

אי=אפשר להבין את יחסו החיובי של פראגר למדינת ישראל ללא מרכזיות השואה בחייו. דבר זה עמד ברקע מעורבותו בניסיון הראשון להביא לשיתוף פעולה בין אגודת ישראל החרדית לסוכנות. לאחר השואה וההכרה באגודת ישראל ש'הדיון על ארץ ישראל חדל להיות תיאורטי, הלכתי או השקפתי והפך להיות מעשי',²⁶⁸ היה צורך לקבוע עמדה באשר למאבק להקמת המדינה. חרדים התגייסו למאבק הלחימה ואגודת ישראל שאפה ליצור קשר עם הסוכנות ולמצוא שפה משותפת עמה. פראגר ראה בכך חשיבות היסטורית. מבחינה זו הייתה פעילותו למען הסטטוס קוו מעוגנת בהגותו על משמעויות השואה. יתר על כן, החשיבות שראו בהגותו ראשי המדינה וסופרים בחוץ=לארץ מעידה שתפיסתו של אדם חרדי אך לא מרוחק הייתה חשובה הן לבן=גוריון הן ללוי אשכול, ראשי המדינה. כמי שבאו מיהדות מזרח=אירופית שורשית הייתה חשובה להם הראייה המסורתית של מעשה המדינה.

התכתבויות עם בן=גוריון

כי אני הגבר עד הייתי עד=ראיה ועד=שמיעה לכל אותן ההתלבטויות וההתחבטויות בנושא זה אשר אתן נאבק דוד בן=גוריון ואתן נאלץ להתמודד רבות בשנים.²⁶⁹

²⁶³ ריאיון עם שמעון פרס, 24.8.2009.

²⁶⁴ פראגר, 'ואלה תולדות ה"סטטוס קבו"', עמ' 18.

²⁶⁵ שם.

²⁶⁶ שם.

²⁶⁷ דון=יחיא, פוליטיקה של ההסדרה, עמ' 32.

²⁶⁸ שלם, עת לעשות להצלת ישראל, עמ' 301.

²⁶⁹ פראגר, 'בן=גוריון הסבא – ונכדו המבקש להניח תפילין', עמ' 5.

בן=גוריון ראה במורשת היהודית לדורותיה, ובכללה הדת, את היסודות שמהם ביקש לבנות מחדש את העם היהודי בארצו. יחסו העמוק, המכבד והכן של בן=גוריון לדת היהודית, לעם היהודי ולמורשתו, ידוע וצוין בכמה מחקרים.²⁷⁰ מיכאל בר=זוהר ציין כי במשך שנים קיים בן=גוריון יחסי ידידות עם יהודי דתי, משה פראגר.²⁷¹ מה היה טיב יחסיהם? ומה אפשר להסיק על יחסו של פראגר למדינת ישראל מתוך ההתכתבות ביניהם? שמעון פרס טוען כי פראגר היה "בן=גוריוניסט" גדול.

הוא ממש היה אולי האיש המעריץ ביותר שלו. בכנות, זו לא הייתה העמדת פנים ולא על מנת לקבל פרס. אני פעם אמרתי לו שהוא עוזר לכולנו לאהוב את בן=גוריון, עד כדי כך. הוא באמת ראה בבן=גוריון מדינאי נטו, וגם בן=גוריון מאוד העריך אותו, וגם אנחנו; הוא [פראגר] היה איש חיובי עם נכונות לשמוע גם דעות אחרות. הוא לא עזב אותנו לרגע, אנחנו היינו מגויסים אצלו. היינו באים לסוכה שלו, לארכיון שלו. הוא היה תנועה של איש אחד. הוא היה מיוחד במינו גם בקרב הדתיים וגם בקרב החילונים. היה איש שחיפש גשרים, גֶּשֶׁר.²⁷²

בכתבותיו בירחון **בית יעקב**, ובמקומות נוספים, ציין פראגר לא אחת את קשריו האישיים עם בן=גוריון.²⁷³ על פי עדותו קשרים אלה החלו עוד לפני כינונה של המדינה, והתמידו במשך 25 שנות קיומה הראשונות.²⁷⁴ מנקודת ראות של זמן, כשנדרש לסכם קשר זה, העיד פראגר כי ניהל דו=שיח רציף עם בן=גוריון כ'קול היהודי' – עד ראייה ובעל שיחה בכל הנוגע לענייני אמונה. פראגר ביקש לראות בדו=שיח זה עם דוד בן=גוריון לא רק את האיש הפרטי אלא גם סמל: ראש הממלכתיות היהודית. בן=גוריון סימל עבורו את היחס האמביוולנטי של המדינה הציונית למורשת הרוחנית היהודית. בכתבותיו הוא תיאר את בן=גוריון כמי שהיה מצוי במתח נפשי רב ובהתגעשות עצומה שטלטלה אותו בכל הנוגע לענייני אמונה.²⁷⁵ פראגר תיאר את הדו=שיח עם בן=גוריון ככזה שמתנהל בין שווים.

²⁷⁰ אהרונסון, **מנהיג הרנסנס ששקע**, עמ' 122-128; אופנהיימר, 'בן=גוריון והתנ"ך', עמ' 54-69; בר=זוהר, **בן=גוריון**, ג, עמ' 1423; שפירא, **התנ"ך והזהות הישראלית**.

²⁷¹ בר=זוהר, **בן=גוריון**, עמ' 1423.

²⁷² ריאיון עם שמעון פרס, 24.8.2009.

²⁷³ פראגר אף הזמין את בן=גוריון לחתונתו, ובן=גוריון אכן הגיע.

²⁷⁴ פראגר, 'בן=גוריון הסבא – וכדו המבקש להניח תפילין', עמ' 5.

²⁷⁵ שם.

אני לא הייתי עבורו בבחינת 'מאזין ומקשיב', אלא שאזרתי עוז להתייצב לעימות ישיר עמו כשווה בשווה, להתווכח אתו, להתנגד לו, להתקיף אותו, לנוף בו, לדרוך על נקודות רגישות שבנפשו [...]. אלא מאי? כל זה התרחש במסגרת אישית סגורה, בשיחות פנים=אל=פנים באין איש בינינו, מבלי שהדברים יחרוג החוצה, ללא כל חשד וכל חשש שהדברים ינוצלו לצרכים פוליטיים [...]. והעיקר – שהדברים כדורבנות נאמרו והושמעו באזניו בחרדה עמוקה בגילוי=לב ומתוך כאב=לב, ספוגי=צער ונטולי=עוקץ, ובתחושה כנה 'כי הדברים היוצאים מן הלב נכנסים אל הלב', והם נקלטים עמוק=עמוק, אם אפילו אינם מצמיחים תוצאות ישירות כלפי חוץ.²⁷⁶

בינואר 1950 כתב פראגר לבן=גוריון וסיפר על הידוק 'הקשר האינטימי' עם יהדות ארצות הברית. פראגר, שכנראה לא הספיק להיפרד 'כיאות' מבן=גוריון טרם יציאתו,²⁷⁷ הביע צער על כך והסביר זאת בהכרתו הציבורית שמעמיסה עליו תפקידים שהוא 'מסוגל למלאותם'. באחד מהסעיפים במכתבו העיד כי הסביבה האינטימית ביותר שלו היא 'בתוך תחומי ההשפעה של היהדות הדתית', ופנה לבן=גוריון: 'יודע אני עד כמה מעסיקה אותך החרדה לדבקות נפשית=אינטימית של יהדות אמריקה בפלא התקומה [...]'. לכן עלי לקבוע, כי היהדות הדתית מהווה, לדעתי, את הבסיס העממי הרחב לנאמנות ללא גבול ולחווית ההזדהות הנפשית עם כל המתרחש בארצנו. יתכן גם להגיד, כי מכאן [...] להעלות כוחות חלוציים של מגשימים ושותפים בעול ההגשמה. מתכוון אני להכין עבורך סקירה תמציתית=עניינית על נושא זה, עם כמה סיכומי העצות.²⁷⁸

בהמשך אותו חודש הגיש פראגר לבן=גוריון סקירה תמציתית=עניינית על יהדות אמריקה ויחסה למדינת ישראל. המכתב נחתם בארבע מסקנות:

1. מדינת ישראל, בבואה לחזק ולהעמיק את הקשרים עם כל שבטי האומה שבתפוצות [...] רק מתוך טיפוח החויה היסודית של הנאמנות ההיסטורית למולדת הרוחנית תשיג את מבוקשה.
2. ירושלים בתור בירת המולדת ובירת האומה צריכה לסמל בעיני יהדות הגולה את הסמכות הדתית העליונה לאומה כולה, ולשם כך יש לדאוג למימוש הרעיון על יסוד רבנות ראשית עולמית (לאו דוקא בשם 'סנהדרין',²⁷⁹ מעורר ויכוח פנימי חריף בחוגי הרבנות עצמה)²⁸⁰ עם מושבה בירושלים.
3. רצוי להתקין תקנה באמריקה ואף ביתר התפוצות, כי כל בחור ישיבה וכל תלמיד העומד להיכתר בסמיכה לרבנות [...] החובה להקדיש שנת לימודים האחרונה ללימוד בירושלים ולשם כך יש לעורר את הרעיון אצל הישיבות הגבוהות באמריקה שיארגנו כתות עליונות ללימוד התורה בירושלים, ואולי גם לחדש את המינהג להשאיר את גומרי הישיבות בירושלים.

²⁷⁶ שם, עמ' 6.

²⁷⁷ פראגר יצא לשליחות מחקרית מטעם מוסד הרב קוק בשנת 1950. בזיכרון דברים שנערך בין מוסד הרב קוק לפראגר בכסלו תשי"י נכתב כי מטרת המחקר היא פרסום סדרת ספרים תחת הכותרת 'דור של קידוש השם וגבורת ישראל בימינו'. 'זכרון דברים בין זאב בלומנצויג בשם מוסד הרב קוק, לבין משה פראגר', כ"ב בכסלו תשי"י, ארכיון פראגר, קלסר 23, גקה"ש. אמנם פראגר שהה בארצות הברית שנים מספר, אך התכנית המחקרית הנזכרת לא הבשילה למוצר מוגמר.

²⁷⁸ משה פראגר אל דוד בן=גוריון, 2.1.1950, חטיבת התכתבויות, אב"ג.

²⁷⁹ על הסנהדרין ראו: ביכלר, **הסנהדרין**; מנטל, **מחקרים בתולדות הסנהדרין**.

²⁸⁰ כהן, **הטלית והדגל**, עמ' 56-71.

4. את התעמולה לתיירות אכן כדאי לנהל מתוך החייאת המושג של עליה=לרגל (כביטוי של ראש הממשלה בנאומו בוועד הפועל הציוני) ואת המינהג הזה יש לחדש באורח סמלי, כמובן ע"י יצירת תנאים 'נאותים' עבור 'עולי הרגל'.²⁸¹

בהתייחסו לרעיון על חידוש סמכות רוחנית עולמית דוגמת הסנהדרין (למרות הסתייגותו מהמינוח בשל הפולמוס שהוא מעורר בחוגי הרבנות), היה פראגר שותף לגיבושו של חזון 'מדינת התורה', שהיה במוקד הדיונים הפנימיים בתנועה הציונית הדתית מ=1947 ובמחצית הראשונה של שנות החמישים.²⁸² חזון מדינת התורה גילם בתוכו את השאיפה של כמה מרבניה ולומדיה למיזוג ולשילוב של הדת במדינה.²⁸³ הקרבה הרעיונית שבין פראגר לציונות הדתית בנושא זה משקפת את אווירת התקופה ואת ההתקרבות האידאולוגית בין אגודת ישראל למחנה הציוני דתי.²⁸⁴ עדות להתקרבות זו אפשר לראות ברעיון להקמת חזית דתית מאוחדת לקראת הבחירות לכנסת הראשונה בתש"ט.²⁸⁵ במודעת תמיכה בחזית הדתית המאוחדת, שעליה חתמו הרבנים הראשיים וחלק גדול מראשי הישיבות בארץ ישראל, נכתב בין השאר: 'נודה לה' על שזכינו ברוב רחמיו וחסדיו לראות את הניצנים הראשונים של ה"אתחלתא דגאולה" עם הקמתה של מדינת ישראל'.²⁸⁶

הן אנשי המזרחי הן אנשי אגודת ישראל שאפו להשפיע על דמותה של המדינה היהודית הנבנית, וביקשו להיערך למאבק על עיצוב דמותה של המדינה גם במישור הפוליטי. ייתכן שהסיבה לכך הייתה רצון לתקן את המצב הדתי והרוחני ביישוב, כדרך התמודדות של היהדות הדתית והחרדית עם משבר השואה.²⁸⁷ המטרה שהוגדרה כבר בראשית המגעים, מיד לאחר החלטת עצרת האו"ם מיום כ"ט בנובמבר, הייתה 'אחודה של יהדות התורה והתכונותה למאבק על שלטון התורה במדינה היהודית העומדת לקום בע"ה',²⁸⁸ והיא שהתמידה עד היווצרותה של החזית הדתית המאוחדת. במצע ה'חזית' נכתב בין השאר כי

בהתאסף ראשי עם באסיפה המכוננת של מדינת ישראל, יהא זה מפעלה ההיסטורי הגדול להחזיר עטרה ליושנה, ולשים כתר תורה על כתר מלכות של ישראל המתחדשת. לשם הייחוד הגדול והקדוש הזה, ייחודם של ישראל – העם והמדינה – בייחודה של תורת ישראל, קם ויהי האיחוד הגדול של היהדות הנאמנה, נושאת המורשת הרוחנית של האומה מדור=דור, נתכוננה החזית המאוחדת של היהדות הדתית.²⁸⁹

²⁸¹ משה פראגר, 'על השגיאות בגישתנו ליהדות אמריקה', 22.1.1950, עמ' 9, חטיבת התכתובות, אבי"ג.

²⁸² כהן, **הטלית והדגל**, עמ' 155.

²⁸³ שם, עמ' 6.

²⁸⁴ על הקרבה הרעיונית בין החברה החרדית לזרם הציוני=דתי העידה הסופרת יוכי ברנדס שהתחנכה בסמינר לבנות של בית יעקב. בילדותה היה חידון התנ"ך חלק מתכנית יום העצמאות: 'שלא כמו היום, חלקים גדולים בחברה החרדית היו אז באינטראקציה עם התרבות הדתית הציונית, והיתה התייחסות חיובית ליום העצמאות, בעיקר בגלל ניצולי השואה'. ראו: תמר רותם, 'מדוע אין חרדים בין משתתפי חידון התנ"ך ביום העצמאות?', **הארץ**, 23.4.2010.

²⁸⁵ על החזית הדתית המאוחדת ראו: באואר, 'החזית הדתית המאוחדת'.

²⁸⁶ מובא אצל פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', עמ' 48.

²⁸⁷ אשכולי=וגמן, 'החורבן נהפך ליצירה', עמ' 344.

²⁸⁸ באואר, 'החזית הדתית המאוחדת', עמ' 43.

²⁸⁹ שם. ההדגשות במקור.

ההבחנה של חותמי מצע המפלגה כי מדובר בחידושה של 'מלכות ישראל' בארץ ישראל, ומתוך כך השאיפה לשים 'כתר תורה' במציאות המתחדשת לעיניהם היא שעמדה במוקד ההתקרבות האידאולוגית בין הציונות הדתית לאגודת ישראל. פראגר אכן ייצג בהשקפותיו את הלך הרוח של התקופה.²⁹⁰

בשנות החמישים היו מאבקים פוליטיים על צביונה של מדינת ישראל. חינוך ילדי העולים,²⁹¹ וסוגיית גיוס הבנות הדתיות לשירות צבאי או לאומי, יצרו עימותים חריפים בין החברה החרדית לחברה הישראלית המתגבשת. בעימותים אלה עוצבו עמדות היסוד של שתי החברות והתעצב הנוער החרדי על בסיס של מיתוס המלחמה והמאבק עם הציונות.²⁹² זה היה הרקע לכמה ויכוחים בין פראגר לבן=גוריון בסוגיית 'דת ומדינה'. דוגמה ל'דו=שיח בין שוים' המבטא התנצחות כנה וחילופי דברים קשים בין בן=גוריון לפראגר יש בהתכתבות ביניהם על רקע גיוס הבנות לצה"ל. במכתבו ביולי 1953 ממקום מושבו בניו יורק, משנודע לו על משלחת 'רמת=הדרג של זקני גדולי התורה שבדור שהתייצבה אצל בן=גוריון ונתקבלה על ידו בקרירות ובהסתייגות',²⁹³ כתב פראגר לבן=גוריון:

אני כותב אליך מתוך לב כאוב וחרדה רבה. מתאמץ אני להבליג על רגשותי, ולבי בוכה בקרבי. חש אנכי במלוא מוראתה את הסכנה של הקרע ההולך ומתרחב, ההולך ומתעמק בין השלטון הישראלי העצמאי ולבין רוח הנאמנות לתורת ישראל ומסורתנו, אשר לפי מיטב הכרתי קרע זה יגרור אחריו קרע נפשי=טראגי בין מדינת ישראל לבין היהדות הנאמנה שבתפוצות. ברגע זה מתפלל אני בדברי בעל התהילים: 'מי יתן לי אבר כיונה, אעופה אשכונה [...]!' הייתי רוצה להתדבק על חדרי לבך ולצייר לעיניך את הסיוט הזה, שאינו מרפה ממני: הנה [...] המורס מעם, שזכה להיכנס להיכל של נצחיות האומה²⁹⁴ – הנהו המרים את הגרזן לקצץ בנטיעות=קודש, לנפץ כלי=הנפש הרוחניים=מוסריים העדינים ביותר של עם סגולה; והרי זה מתכונתו של כלי, באשר הוא עדין יותר, יותר קל לנפצו ויותר קשה לתקנו. את עוצם הסכנה אני רואה בכך שאין מי שיעצור בעד בטחונו העצמי המופרז ואף יצר ההרס של מהפכן=מצליח. ואין תימה, כי ברגעי סיוט כאלה מופיע לעיני רוחי דיוקנו של ברל ע"ה. מוכן אני להישבע שהוא היה עוצר את התפשטות החזיר דוקא בתקופת=שגב כזו של קיבוץ נדחי הגלויות, והוא היה מקשיב לסערת נפשם של גדולי התורה ו[ה]הוראה וקולט מתוך אנקת=כאבם והמית=חרונם את הד=בכיה של השכינה כביכול.²⁹⁵

²⁹⁰ בן=גוריון כתב ביומנו כי פראגר היה באמריקה 'וראה שמצאתי מסילות לכל יהודי וכל סוגי היהדות, ולכל קיבוצי הגלויות, שיש לי תחושה כלל ישראלית. הצמאון למדינה קיים תמיד, אני רק ביצעת, אולם תחושת קבוץ גלויות זנקה מתוכי. ראו: יומן בן=גוריון, 17.8.1951, עמ' 4, יומנים, אב"ג.

²⁹¹ בינואר 1950 הקימה ממשלת ישראל ועדת חקירה שנועדה לחקור את טענות החוגים הדתיים על האשמות הכפיייה האנטי=דתית במחנות העולים, וגם כדי לשמר את הקואליציה. דון=יחיא, 'שיתוף וקונפליקט'; צמרת, 'ועדת פרומקין', עמ' 405-439; הני"ל, 'חינוך ילדי העולים 1948-1996', עמ' 769-780; רשף, 'בן=גוריון והחינוך העברי והממלכתי', עמ' 91-114.

²⁹² פרידמן, **החברה החרדית**, עמ' 58.

²⁹³ משה פראגר לדוד בן=גוריון, 23.7.1953, עמ' 8, חטיבת התכתבויות, אב"ג.

²⁹⁴ פראגר ציטט מכתב זה **בבית יעקב**, שם הוא לא ציטט משפט זה אלא כתב: 'הנה האישי'. ראו: פראגר, 'בן=גוריון הסבא – ונכדו המבקש להניח תפילין', עמ' 8.

²⁹⁵ משה פראגר לדוד בן=גוריון, 23.7.1953, עמ' 1, חטיבת התכתבויות, אב"ג.

פראגר, שאולי חש כי הדברים שהטיח ב'מורם מעם' קשים מנשוא, ביקש את סליחתו: 'סלח לי עבור התפרצות רגשית שכזו. הלוא לימדתני להיות גלוי=לב כלפיך. נוכחתי לא פעם, כי בהתאם לכך הנך מודד את מידת הכנות שבידידות שלנו. האמינה לי שלבי שותת דם. אולי דוקא מתוך כך שאני נמצא זמן ממושך מדי במרכז הגולה ועוקב אחרי תוצאותיו ההרסניות של האירועים האחרונים בשדה המאבק הרוחני במדינה'.²⁹⁶ פראגר המשיך וכתב כי שנת 1952-1953, שעמדה כאמור בסימן המאבק הדתי=רוחני במדינת ישראל, הותירה 'אכזבה עמוקה אצל הוגי=דעותיה וכן מנהיגיה של האורתודוקסיה'. הוא הסביר כי יהודי דתי שומר תורה ומצוות אינו יכול להיות אדיש למדינת ישראל. או שהמדינה מייצגת עבורו את ארץ הקודש או שהמדינה מתכחשת לייעודה, ואז היהודי בעל ההכרה המסורתית יראה בה 'משיחיות של שקר' ויילחם בהשפעותיה בכל האמצעים שבידו.²⁹⁷ פראגר חש אכזבה מהמצב במדינה וטען שבשנותיה הראשונות לא מילאה מדינת ישראל את המצופה ממנה בהיבט הדתי: לא הוקמה במדינה סמכות דתית שתרים את כבוד התורה בעיני יהדות העולם. הרבנות הראשית לארץ ישראל לא קיבלה מעמד מיוחד מהיהדות האורתודוקסית בתפוצות ולא יחס מיוחד מהשלטון במדינה וממעצבי דמותה.²⁹⁸ למרות זאת הוא עמד על חשיבותה של המדינה וטען כי 'אחד הגורמים הנפשיים=פסיכיים לתחיית היהדות ולהגברת האמונה בצור ישראל וגואלו מהווה הפלא של הקמת המדינה ושל גילוי סגולת הנצחיות שבאומה על אף הכל'. הוא התוודה כי גם הוא שותף לראייה האמונית של תקומת ישראל, והמשיך באמירה מעניינת במיוחד מפיו של אדם חרדי: 'הרצל ובן=גוריון הם שליחים של ההשגחה העליונה; ובכן אם זכית – הנך שליח נאמן, ואם לא זכית – אין אתה אלא מכשיר בידי ההשגחה'.²⁹⁹ באוגוסט 1953 השיב בן=גוריון לפראגר במכתב ארוך בן שמונה עמודים.³⁰⁰

למרות הביקורת של פראגר על בן=גוריון והתנצחותם לאורך הדרך, בניסיון לסכם את יחסו של בן=גוריון לשאלות דת ומדינה הוא טען כי אישיותו של בן=גוריון 'הטביעה לא במעט את חותמה על צביונה הרוחני של מציאות חדשה זו'. אף שבן=גוריון 'הכביד כל=כך על המאזן הרוחני=מסורתי של האומה', אין להתעלם מפעולותיו בתקופה הראשונה של כינון המדינה, 'למען שילוב ערכי=היסוד של התורה והאמונה בעיצוב דמותה של המדינה הישראלית העצמאית', בצורת הבטחת הסטטוס=קוו בחיים הציבוריים והממלכתיים בענייני אישות, כשרות ושמירת שבת, ובעיקר לשחרור בני הישיבות מגיוס חובה לצבא, שפראגר ראה בו משום 'הצלת התורה בימנו'.³⁰¹ בראייתו האמונית את תקומת המדינה כ'פלא', כ'נס' שיבת ציון ותחיית המולדת, ביקש פראגר לראות בבן=גוריון 'שליח נאמן' או לכל הפחות 'מכשיר בידי ההשגחה'.³⁰² מתוך תפיסה זו ניהל פראגר עם בן=גוריון דו=שיח בענייני אמונה וייעוד במציאות המתגבשת של המדינה המתהווה. הוא חש כי ייצג עבור בן=גוריון מלבד פראגר האדם את 'פראגר הסמל'. 'אני הייתי אצלו מעין תדמית של יהודי המייצג את היהדות הנצחית ובעלת האמונה',³⁰³ טען, 'הוא היה בעימות עם ההיסטוריה היהודית, ובספירה זו פגש אותי'.³⁰⁴

²⁹⁶ שם.

²⁹⁷ שם, עמ' 3.

²⁹⁸ שם, עמ' 3-4.

²⁹⁹ שם, עמ' 2.

³⁰⁰ ביומנו מזכיר בן=גוריון מכתב תשובה זה: 'אתמול כתבתי תשובה למשה פראגר, המאיים במרד היהדות החרדית באמריקה ובעולם'. יומן בן=גוריון, 11.8.1953, עמ' 38, יומנים, אב"ג.

³⁰¹ משה פראגר, 'עם סיום "תקופת בן=גוריון": המדינה לאן?', **בית יעקב**, 50-51 (תמוז-מנחם אב תשכ"ג), עמ' 2.

³⁰² משה פראגר לדוד בן=גוריון, 23.7.1953, עמ' 2, חטיבת התכתבויות, אב"ג.

³⁰³ בר=זוהר, **בן=גוריון**, ג, עמ' 1423.

אולם אין די בכל אלה כדי להגדיר את ראייתו ההיסטוריוסופית של פראגר את הקמת המדינה היהודית לאור השואה. בתפיסתו הציונות לא הייתה רק 'פונקציונלית' אלא 'פדוּת'. במונח זה היה מקופל ערך מוסרי שינק מכוח הברית בין הקב"ה לישראל, בבחינת 'פדוּת שלח לעמו, צוה לעולם בריתו'.³⁰⁵ פראגר ביקש לראות את תקומת מדינת ישראל במרחב הרוחני הניסי. ה'פדוּת' היא תוצר התערבותו החיצונית של הפודה ולא תהליך היונק מכוחו של הנפדה. עם זאת הוא פסל את השימוש במונח 'גאולה' בשל היותו כוללני מדי.

תפיסתו של פראגר את מדינת ישראל הייתה של 'ציונות על תנאי'. הקב"ה העניק מחסדו ברגע טראומטי של ההיסטוריה היהודית, וזה מחייב את העם היהודי לתת למדינה אופי של 'מדינת תורה', אחרת יוחמץ הנס. הוא סבר שחובה לשלב את ערכי היסוד של התורה והאמונה הדתית בהווייתה של המדינה המתהווה. היא גילמה ייעוד היסטורי יהודי 'במלוא משמעותו הדתית לאומית' מיד לאחר השואה, ואם לא תהיה כזאת הרי היא בבחינת 'עליה לשם ירידה מוחלטת, זינוק לשם קפיצת=אבדן לתהום האפסות'.³⁰⁶ בכך בידל עצמו פראגר מהגישה הציונית הדתית, שכן לא ראה במדינת ישראל 'גאולה' וסבר שיש למלא אותה בקודש, כי היא אינה קדושה מתוקף עצמה.

כמי שחי במציאות של אובדן ופדוּת, של נס וניסיון, ביקש פראגר לפעול למען צביונה היהודי=דתית של המדינה. לשם כך השתמש במערכת הקשרים שיצר בשנים שבהן עבד **בדבר** ושירת בארגון ההגנה. כך היה מעורב במכתב הסטטוס קוו לפני הקמת המדינה, וניסה להשפיע על בן=גוריון בנושא דת ומדינה לאחר הקמתה. הוא ביטא במאמציו ובחזונו תהליכים רחבים בחברה החרדית לאחר השואה, ואף היה שותף בעיצובם. בראש ובראשונה הוא ביטא את הקרבה הרעיונית שהייתה באותן שנים בין חלקים נרחבים של הציבור החרדי לציונות הדתית.

שנות החמישים התאפיינו בשורה ארוכה של אירועים ומעשים שחיזקו את אופייה החילוני של המדינה, וגרמו לכך ש'חזון מדינת התורה' נראה לחוגים החרדים כהולך ונגוז. הקרבה הרעיונית בין החברה החרדית לחוגים הציוניים המרכזיים הלכה והתפוגגה במחצית השנייה של שנות החמישים. גם פראגר עבר תמורה בהשקפת עולמו, ודבר זה בא לידי ביטוי ברור בכתיבתו על נושא השואה.

³⁰⁴ שם.

³⁰⁵ שם, עמ' 58.

³⁰⁶ פראגר, מאבדן אלי פדוּת, עמ' 99.

פרק רביעי

סופר, היסטוריון והיסטוריוגרף חרדי

זאב מנקוביץ הצביע על תהליך שבו הקרבנות של אתמול היו ל'חיל החלוץ העשוי לבלי=חת של מחר'.¹ ואכן המחקר ההיסטורי של השואה החל בידי שורדיה. העיתונאי והחוקר היהודי גרמני אלפרד וינר (Wiener) אסף חומר תיעודי על רדיפות הנאצים עוד משנות השלושים.² בשנת 1939 עבר כל התיעוד שאסף ללונדון ונשמר ב'ספריית וינר' (כיום באוניברסיטת תל אביב).³ אולם הפעילות המשמעותית ביותר של תיעוד וכתביה היסטורית על השואה בפולין מיוחסת לד"ר עמנואל רינגלבלום, מייסד ארכיון 'עונג שבת' המחתרתי בגטו ורשה.⁴ בארכיון שנחשף בהריסות בית ברחוב נובוליפקי 68 בוורשה לאחר המלחמה נתגלה חומר תיעודי רב שאסף רינגלבלום מספטמבר 1939 עד אוגוסט 1942. נמצאו שם מסמכים ותעודות רשמיות, יומנים, זיכרונות, מכתבים, רשימות וגיליונות של עיתונות המחתרת היהודית, וכן גם רשימה ארוכה של תחקירים שיזמו עובדי הארכיון מאותה תקופה: מחקרים דמוגרפיים על פליטים, על מחלות, על מצב הילדים בגטו ועוד.⁵ בכל שנות מלחמת העולם היו יזמות תיעוד נוספות בפולין וברחבי אירופה דוגמת הכרוניקה של גטו לודז',⁶ שנועדו לשמש כעדות ולספק מקורות למחקר עתידי. במקרים מסוימים, בצרפת למשל, חשבו על מאבק עתידי על החזרת רכוש. עבודת התיעוד המקיפה ביותר בצרפת התנהלה ב'מרכז לתיעוד יהודי בן זמננו' (CDJC = Centre de Documentation Juive Contemporaine). המרכז, בהנהלתו של יצחק שניאורסון, החל לפעול בשנת 1943 בזמן הכיבוש הגרמני, וריכז תיעוד של ארגוני הקהילה היהודית בצרפת. בתום המלחמה הרחיב המרכז את עבודת התיעוד וההנצחה.⁷

בד בבד עם שחרורה ההדרגתי של אירופה בידי כוחות הברית החלה פעולה מקיפה של תיעוד ואיסוף חומר היסטורי בריכוזי שארית הפליטה והוקמו המוסדות הראשונים לחקר השואה.⁸ הניצולים באזורים הכבושים של אוסטריה וגרמניה בשנים 1945-1949 (250,000 איש), פעלו לבירור שאלות הנוגעות לשואה ולהשלכותיה.⁹

שתי ועדות היסטוריות שהקימו הניצולים והפליטים בלטו לאחר סיום המלחמה: בפולין, בהנהגתו של פיליפ פרידמן, ובשטח הכיבוש האמריקני במינכן, בראשותם של ישראל קפלן ומשה פייגנבאום. הוועדות ההיסטוריות גבו עדויות, איתרו מסמכים ופרסמו חומרים היסטוריים על השואה. בשנים 1947-

¹ מנקוביץ, 'המורשת הרוחנית של שארית הפליטה', עמ' 622. ראו גם את ספרו, *בין זיכרון לתקווה*.

² Barkow, Alfred Wiener

³ מכמן, 'המחקר ההיסטורי על השואה', עמ' 27, הערה 8.

⁴ נצר, 'שואת יהודי פולין', עמ' 91-103.

⁵ שם, עמ' 93.

⁶ בן=מנחם רוב (עורכים), *כרוניקה של גטו לודז'*.

⁷ כהן, 'הוועידה העולמית לחקר השואה והגבורה', עמ' 100. עוד בנושא ראשיתו של חקר השואה ראו: Stauber, 'Philip Friedman and the Beginning of Holocaust Studies', pp. 83-102; Schein, 'Everyone Can Hold a Pen', pp 103-134;

Jockusch, *Collect and Record!*

⁸ כהן, שם, עמ' 99.

⁹ מנקוביץ, 'המורשת הרוחנית של שארית הפליטה', עמ' 615.

1945 הן הצליחו לאסוף אלפי עדויות. הוועדה במינכן פרסמה כתב עת תיעודי בשם **פון לעצטן חורבן** (מהחורבן האחרון), והוועדה בפולין הוציאה תחת ידה פרסומים רבים הכוללים עדויות, מסמכים גרמניים, כתבות ומונוגרפיות על מחנות ההשמדה.

פעולת תיעוד נוספת נעשתה ביוזם (יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט), מכון מחקר לתולדות יהודי מזרח אירופה שהחל לפעול בוויילנה בשנות העשרים וערב השואה הועבר לניו יורק. מכון ליאו בק לחקר ההיסטוריה והתרבות של היהודים דוברי הגרמנית הוקם בשנת 1955, ביזמתו של הרב ליאו בק, מנהיג הקהילה היהודית הליברלית בגרמניה לפני השואה ו'חבר של כבוד' במועצת הזקנים בטרזיינשטט במהלכה.¹⁰ כיום קיימים מרכזים פעילים שלו בירושלים, בלונדון, בניו יורק ובמילנו.

המחקר ההיסטורי הישראלי על השואה החל גם הוא לפני הקמת המדינה ב'ועידה העולמית לחקר השואה והגבורה בתקופתנו', שהתכנסה בירושלים ב-13-14 ביולי 1947. בוועידה, שהתנהלה בחסותם של כמה מוסדות, ובהם יד ושם (בגלגולו הראשון) והמכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, השתתפו 165 נציגים של ארגונים יהודיים מהארץ ומחוץ=לארץ.¹¹ במהלכה ניתנו הרצאות של מרצים אורחים ונמסרו דו"חות על פעילות מוסדות התיעוד וההנצחה השונים. המארגנים הארץ=ישראלים הציגו את רצונם ב'בכורה' בעולם היהודי בתיעוד והנצחת השואה, והייתה תמיכה ברעיון זה. בין החלטות הוועידה: 'ארץ ישראל היא המתאימה לשמש מרכז עולמי זה, והיא מכריזה על יסוד הלשכה המרכזית לתיעוד כאחד ממוסדי "יד ושם", שמקומו: בתוככי ירושלים'. כמו כן הוחלט ש'יכל תעודות השואה תמצאנה במקורן בגנזי הלשכה העולמית לתיעוד של "יד ושם", והעתקיהן יומצאו לוועדות הארציות לפי דרישתן'.¹²

לאחר הקמת המדינה התרכז חקר השואה בישראל בכמה מוסדות: בית לוחמי הגטאות, שבשנת 1951 החל להוציא לאור את כתב העת **דפים לחקר השואה**, המשלב תיעוד ומחקר; יד ושם, שהוקם כרשות ממלכתית לתיעוד, מחקר והנצחה בשנת 1953, ואשר הקים מכון מחקר בשיתוף פעולה עם המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים (המכון ליהדות זמננו גם שימש כמרכז להוראה ולמחקר השואה מסוף שנות החמישים); באוניברסיטת בר=אילן הוקמה בשנת 1959 קתדרה ראשונה מסוגה בעולם לחקר השואה בראשותו של מאיר דבורז'צקי.¹³

דור הניצולים היה אפוא לחיל החלוץ של חקר השואה היהודי בשנות הארבעים והחמישים. אפשר להבין את התגייסותם של רבים כל כך למחקר היסטורי על רקע הסוגה ההיסטוריוגרפית של מחקר החורבן (חורבן פּאַרשונג) במזרח אירופה. העוסקים בכך לא היו בהכרח אמונים על הפרקטיקה ההיסטורית, אלא עסקו בתיעוד ונשענו בעיקר על עדויות של עדי ראייה ועל שאלונים שמולאו במהלך אירוע טראומטי או מייד לאחריו. המוטיבציה לעבודת התיעוד הייתה האמונה שהיא תשרת את הצרכים החומריים, החברתיים, הפסיכולוגיים, הפוליטיים והמוסריים של הניצולים בהווה ובעתיד. שמעון דובנוב (1860-1941) פיתח דגם זה של מחקר היסטורי עוד לפני פוגרום קישנב. ב-1891, בעקבות גל אנטישמיות בדרום רוסיה, הוא טען כי היהודים הם אומה ולא רק קבוצה דתית, וכי הלאומיות היהודית מבוססת על תודעה היסטורית אשר אפשרה ליהודים לשרוד כקולקטיב. ידע וחקר העבר הם הכרחיים אפוא לשימור הקולקטיב היהודי. דובנוב ביקש לייסד היסטוריוגרפיה יהודית שתתבסס על שימוש במקורות שונים.

¹⁰ בונדי, **אדלשטיין נגד הזמן**, עמ' 389-390.

¹¹ כהן, 'הוועידה העולמית לחקר השואה והגבורה בתקופתנו', עמ' 99.

¹² שם, עמ' 108.

¹³ חקר השואה התפתח בארצות הברית רק במחצית השנייה של שנות השבעים. רוב החוקרים דאז נמנו עם מוסדות המחקר היהודיים.

להבדיל מהיסטוריונים של מערב אירופה, שהתמקדו בשכבת האינטלקטואלים וברישומיהם, ולהבדיל מבני דורו באימפריה הרוסית שהתמקדו בעיקר במסמכים משפטיים, התמקד דובנוב ב'יהודי הפשוט', ברשומות הקהילתיות (פנקסי הקהילה), בזיכרונות ויומנים, וכן במסמכים לא-יהודיים של האירועים.

בשנת 1960 טען בן-ציון דינור במאמר שבו ניתח את אופייה של הספרות העברית על השואה בין שנות הארבעים לשנות השישים, כי ספרות זו נחלקה לשלוש סוגות: תגובה, עדות וחקר. רוב הספרים ביטאו את 'התגובה האמוציונאלית של היהודי על השואה והגבורה בספור, בשיר, במחזה ובדברי הגות'.¹⁴ לצידם הייתה ספרות הזיכרון והאזכרה לקהילות, לאישים ולמוסדות שנחרבו. גם זו, טען, הייתה 'ספרות תגובה' שביטאה תגובה קולקטיבית והייתה 'חדורה שאיפה עמוקה ביותר לשקידה על הקשר הנפשי הפנימי עם העבר, לטיפוחה של הרגשת רציפותם של דורות ישראל, מתוך שמירה על דמותם של תאי-החיים היהודיים שנחרבו (הקהילות) והכוחות שעיצבו אותה דמות וקיימיה'.¹⁵ הקבוצה האחרונה של ספרות התגובה עסקה בחלקו של היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמה בנאציזם ובמאבק הניצולים לעלייה ולהעפלה לארץ ישראל. ספרות זו ביטאה, אליבא דדינור, את תגובתו של היהודי הארץ-ישראלי לשואה ולגבורה.¹⁶ בין ספרי העדות על השואה מנה דינור את ספרי 'העדויות על השואה למקומותיה', ובהם ספרות שארית הפליטה, ספרות תנועת המרי וספרות ניסיונות ההצלה.¹⁷ הסוג השלישי, 'חקר השואה והגבורה', שהוא לדעתו של דינור 'היסוד להנחלת הלקח לדורות', היה הדל ביותר בשנים הנזכרות. בספר מצוינים כשבעים ספרים בנושא זה.¹⁸ ספרים אלה כללו דו"חות של מוסדות מחקר, קובצי מחקרים, כדוגמת המאסף הראשון והשני של **דפים לחקר השואה והמרד, קובץ מחקרים בפרשת השואה והגבורה** של יד ושם, **ידיעות יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה**, ועוד. בולט היעדרם של ספרים שפורשים יריעה רחבה של החיים בתקופת השואה. שמו של פראגר נזכר 21 פעם בספר שערך פיליפ פרידמן, **ניבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה**, כמי שכתב במגוון נושאים: תנועות המרי, עדויות וזיכרונות על השואה, הגות בשואה ולקחה, שארית הפליטה, יהודי ארץ ישראל, השואה בספרות ובאומנות, וישראל במלחמה בנאצים.

פראגר כפובליציסט וכהיסטוריון

בהמשך לכתיבתו העיתונאית פנה פראגר גם לכתיבה היסטורית על השואה. ישראל גוטמן, מחוקרי השואה הבכירים בארץ וידיד קרוב של פראגר, סבור כי הוא היה הראשון שהחל לעסוק במחקר השואה.¹⁹ פראגר התמקד בשתי סוגיות עיקריות: התגבשותה של המדיניות הנאצית כלפי היהודים ומהלכיה, ותגובתם של היהודים למדיניות זו. הוא סבר כי 'ניתוח מלא של השואה היהודית במלחמת העולם השנייה, קשור בהכרח גם בשאלה: מה היתה תגובתם של היהודים לאנטישמיות הנאצית בשלביה השונים'.²⁰ במחקרים אחרים שהעסיקוהו כתב על נושאים ספציפיים יותר, כגון הילדים בשואה ('שואת ילדי היהודים באירופה'),²¹ והשירה היהודית העממית בגטאות ובמחנות ('שירי עם גווע' ו**מן המצר קראתי**).²² פראגר

¹⁴ דינור, 'קווים לדמותה של הספרות העברית על השואה', עמ' 11-12.

¹⁵ שם, עמ' 11.

¹⁶ שם.

¹⁷ שם, עמ' 12.

¹⁸ שם, עמ' 105-113.

¹⁹ ריאיון עם פרופ' ישראל גוטמן ביד ושם, ירושלים, 13.3.2007.

²⁰ פראגר, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי', עמ' 564.

²¹ הנ"ל, 'שואת ילדי היהודים באירופה'.

התעניין גם בנושא ההעפלה ואף התבקש לכתוב על כך ערך **לאנציקלופדיה העברית**, אך הערך שכתב נגזו. כן כתב מחזה בשם 'יומנו של מעפיל' שלא הוצג, וספר ילדים, **המעפילים הקטנים**.²³ נראה שהתעניינותו בנושא זה קשורה בחוויות אישיות שעברו עליו במסגרת שירותו בארגון ההגנה כשסייר בריכוזי שארית הפליטה ובגורלו של אחיו יעקב, שאותו הזכיר בהקדשה לספרו **ניצוצי גבורה** :

לאחיי :

יעקב פיבל, שהעפיל ועלה

– וכנפיו נקצצו –

יהודה ליב, עולה תמימה

– על המזבח –

נשמתם צרורה בצרור עם נעקד.²⁴

פראגר היה אוטודידקט. הוא לא למד באקדמיה (שלא כמו עמנואל רינגלבלום ופיליפ פרידמן), אבל היה בעל חושים טבעיים של היסטוריון; אסף תיעוד נרחב ומגוון, קרא ספרות מחקר על הנאציזם ושאל שאלות היסטוריות על מה שהתרחש לנגד עיניו. עוד לפני תום מלחמת העולם השנייה שאל את עצמו כיצד להגדיר את האירוע. מה מאפיין אותו ומה הניע את ההתרחשות. הוא פרסם חוברות וספרים כלליים בעלי אופי מחקרי, שהראשונים שבהם יצאו לאור עוד בימי המלחמה. מאמרו 'על חרבן יהדות אירופה' התפרסם בכתב עת בשנת 1944, ובו עסק לראשונה בהיקף החורבן ובתגובה היהודית.²⁵ הספר **מורדי הגטו** יצא לאור ב=1945 ובו גולל את גבורת הלוחמים היהודים בגטו ורשה.²⁶ **חורבן ישראל באירופה: פרקי סיכום בצירוף ילקוט תעודות ומסמכים** ראה אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד בתחילת שנת תש"ח (1947),²⁷ והערך המקיף

²² הנ"ל, 'שירי עם גועי', **שנתון דבר** (תש"ז), עמ' 296-322; הנ"ל, **מן המצר קראתי**.

²³ הנ"ל, **המעפילים הקטנים**.

²⁴ הנ"ל, **ניצוצי גבורה**.

²⁵ הנ"ל, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 5-39.

²⁶ הנ"ל, **מורדי הגטו**.

²⁷ הנ"ל, **חורבן ישראל באירופה**.

האנטישמיות בגילוייה הנאצי פורסם באנציקלופדיה העברית בשנת 1952.²⁸

בעז כהן שכתב על חקר השואה בישראל התמקד בדמויות באקדמיה ובמוסדות מחקר ועל כן לא נתן מקום ראוי לתרומתו של פראגר.²⁹ נתן עק ציין כי ספרו של פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, היה הספר הראשון שהתפרסם בעברית על קורות השואה וכי הוא 'פרי מאמצו הנועז והראוי לשבח',³⁰ אף שלא התבסס על מתודות מחקר מקובלות בעולם האקדמי. ישראל גוטמן, מהבכירים שבחוקרי השואה, הגדיר את הספר כבעל 'חשיבות עצומה בין ספרי השואה', שכן היה זה אחד הספרים הראשונים, אולי אף הספר הראשון, שעסק בחורבן בראייה רחבה של כלל הגורמים האידאולוגיים, הפוליטיים והמדיניים לאירוע ההיסטורי. נקודת מוצא זו, טען גוטמן, הייתה ייחודית בתקופתו.³¹

פראגר נשען בכתבתו על מקורות ראשוניים: טקסטים של הוגי דעות ומדינאים נאציים כמו אלפרד רוזנברג, הרמן ראושנינג, יוזף גבלס ואדולף היטלר.³² הוא עשה זאת עוד לפני שמקורות אלה רוכזו לצורך המשפטים הראשונים אחרי המלחמה. בכך הוא הצטרף לחוקרי הדור הראשון לשואה שהסתמכו בעיקר על מקורות נאציים ועל אלפי המסמכים שתפסו בעלות הברית ושימשו במשפטים שנערכו לפושעי המלחמה הנאצים.³³ כן נעזר בספרות מחקרית שנכתבה בעברית ובשפות אירופיות רבות (אנגלית, גרמנית, פולנית, הונגרית, רוסית, רומנית וכדומה).³⁴ בחיבוריו של פראגר שזורים כמה נושאים: ייחודה של השואה, מרכזיותה של האנטישמיות במדיניות הנאצית, תכנון תהליך ההשמדה, התגובה היהודית והלקח הציוני ממאורעות השואה.

ייחודה של השואה

התפרצות המשטמה ליהדות והתאוה לדם יהודים [הינה] סואנת=סוערת כאשר לא היתה בכל קורותיה של המארטירולוגיה היהודית.³⁵

פראגר עמד על ייחודה של השואה בהיסטוריה היהודית של יחסי ישראל עם העמים. בפתיחת מאמרו 'על חרבן יהדות אירופה' ציין שהתאוה לדם היהודי בפעם הזאת הייתה חסרת תקדים 'בכל קורותיה של המארטירולוגיה היהודית'.³⁶ זו הייתה תוצאה של אופייה הקטלני יוצא הדופן של השנאה, 'התאוה לדם היהודי'. לראשונה בהיסטוריה הייתה תכנית השמדה מאורגנת, 'חוקה מיוחדת, מתוכננת, לפרטיה, ומנגנון ממלכתי מורכב על ידה – לשם השמדת עם'.³⁷ הוא סבר שהשואה הייתה מיוחדת לא רק במסגרת ההיסטוריה היהודית אלא גם במסגרת העולמית ואף השתמש במושג 'השמדת עם', מושג שחידש רפאל

²⁸ הנ"ל, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי'.

²⁹ כהן, **הדורות הבאים איככה ידעו?**.

³⁰ עק, **שואת העם היהודי באירופה**, עמ' ח.

³¹ ריאיון עם ישראל גוטמן, 13.3.2007, יד ושם, ירושלים.

³² Göbbels, *Rassenfrage und Weltpropoganda*; Hitler, *Mein Kampf*; Nietzsche, *Jenseits von Gut and Böse*;

Rauschning, *Die Revolution des Nihilismus*; Rosenberg, *Der Mythos des 20 Jahrhuderts*

³³ כהן, 'המחקר ההיסטורי על השואה בישראל', עמ' 99.

³⁴ ראו למשל: ארנדט, **יסודות הטוטליטריות**; Fraenkel, *The Dual State*; Harrari, *Die ausrottung der Juden im*;

Besetzten Holland; Neumann, *Behemoth*; Weill, *Contribution a l'histoire des camps*

³⁵ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 5. ההדגשות שלי.

³⁶ שם.

³⁷ שם, עמ' 6.

למקין (Lemkin), המשפטן היהודי=אמריקני בשנת 1944.

בתולדות המרטירולוגיה היהודית השואה מיוחדת עקב היקפה. פראגר פתח את ספרו **חורבן ישראל באירופה** בדיון על ייחודה של שואת היהודים. על פי תפיסתו היו שלושה ממדים לשואה: היקפה, עומקה ועקיבותה. מבחינת היקפה המיטה השואה כליה על מיליוני יהודים, מבחינת עומקה יהדות הגולה נעקרה מקרקע צמיחתה שבאירופה, ומבחינת עקיבותה השואה הכריעה לטבח את היהודים כולם, בכל מקום שאליו הגיעו הנאצים, והתמידה במלחמת כליה זו במשך שנים.³⁸ לשלושה ממדים אלה אין דמיון או הקבלה לכל אירוע אחר בתולדות עם ישראל, ואין להמשיגם במושג שיתאר נכונה את גודל אימתם ומידתם. לדעתו 'שפת המרטירולוגיה' צרה ומוגבלת מלהכיל שואה זו, שכן משמעותו של המושג 'חורבן' שנקשר בתולדות ישראל קהתה.³⁹ המרטירולוגיה היהודית 'אינה יודעת עוד התרחשות כללית כזו של כל עמי העולם ביהודים. כל קורא בספר תולדות הגלות, יודע כי בהיפגע היהודים במדינה אחת, הייתה להם על פי רוב עזר מִצָּרֵיהֶם ממדינה אחרת וכך מתוך חורבנו של קיבוץ יהודי אחד נבנה קיבוץ יהודי אחר'.⁴⁰ הרדיפות בכל מקום, חולשתם של היהודים המפוזרים וחסרי המגן ומזימתו הכלל=עולמית של הנאציזם הם שהעניקו לשואה את צורתה, את קצבה ואת ממדיה.⁴¹ בדברים אלה הוא התכוון להיעדר המעש מצד אומות העולם ולסגירת הגבולות בפני הפליטים היהודים. פראגר היה ממעצבי תחושת בני דורו ש'השואה היא אירוע ייחודי', כניסוחה של דליה עופר.⁴² בחלק מההגות החרדית המאוחרת יותר השואה לא נתפסה כאירוע ייחודי וחריג בהיסטוריה היהודית, אלא כאירוע המשתלב ברצף המוכר של 'שנאת עולם לעם עולם'.⁴³ כך למשל באוקטובר 1977 פרסם הירחון הפופולרי של אגודת ישראל בארצות הברית, *The Jewish Observer*,⁴⁴ מאמר של הרב יצחק הוטנר, חבר מועצת גדולי התורה בארצות הברית (ראש ישיבת חיים ברלין, כולל גור אריה), שהתנגד למונח 'שואה': 'המילה שואה בעברית, כמו המילה Holocaust באנגלית, מניחה כי [זו] הייתה קאטאסטרופה מבודדת, שלא היה לה קשר לדבר כלשהו לפני או אחריה, כגון רעידת אדמה או גל של גאות. כפי שראינו, גישה זו רחוקה מהשקפת התורה על ההיסטוריה היהודית. חורבן יהדות אירופה הוא חלק אינטגרלי של תולדותינו, ואסור לנו לבודדו וליטול ממנו את המשמעות המונומנטאלית שיש לו עבורנו'.⁴⁵

האנטישמיות הנאצית

הכרה יסודית זו, כי היהדות היא האנטיטזה של הנאציות והכוח היחיד המתחרה בה, והיהודי הוא אויבה

³⁸ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 12.

³⁹ שם, עמ' 12-13.

⁴⁰ תפיסתו נשענת במידה לא מעטה על דובנוב, ההיסטוריון היהודי מהוגי התנועה האוטונומיסטית שפיתח את 'תפיסת המרכזים' לפיה בכל אחת מהתקופות בהיסטוריה של עם ישראל בגולה, היה קיים מרכז רוחני אחד שהנהיג את הקהילות היהודיות מבחינה דתית ולאומית.

⁴¹ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 26.

⁴² Ofer, 'Israel', p. 885. עוד בנושא זה ראו: גוטמן, 'הערות והרהורים', עמ' 77-94.

⁴³ עמוס גולדברג טוען כי שלילת ייחודה של השואה אינה מכירה בה כאירוע החורג ממסגרות ההיסטוריה היהודית, מתוך הנחה שההיסטוריה היהודית ייחודית בהיסטוריה של עמי העולם. לתפיסה זו היו שותפים גם אנשי רוח לא אורתודוקסיים, כמו המנהיג הרפורמי איגנץ מייבאום והמשורר אורי צבי גרינברג. ראו: גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 163-164 והערה 20.

⁴⁴ Hutner, 'Holocaust', pp. 3-9

⁴⁵ מובא אצל מכמן וויץ, 'בתום השואה', עמ' 28.

הראשי והעיקרי של גרמניה הנאצית, הכרה זו, אשר המנגנון החינוכי=ההסברתי המשוכלל של הנאצים לא חסך מלהחדירה יום=יום, שעה=שעה לתוך מוחות הגרמנים, היא אם התכנית למלחמת=ההכחדה הטוטאלית ביהודים.⁴⁶

בערך שכתב פראגר באנציקלופדיה העברית, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי', הוא תיאר את הנאציזם כ'תנועת הגשמה אנטישמית' שהעלתה את האנטישמיות למעמד של דת (תיאולוגיה פוליטית).⁴⁷ את מהותו הפנימית של הנאציזם הוא ראה בניסיון 'למלחמת בוק בהיסטוריה האנושית' למען שינוי סדרי העולם.⁴⁸ עלייתה של השקפה זו, טען, לא הייתה מקרית. עצמתה וקליטתה על ידי ההמונים מעידות על מאוויים ותשוקות בישותה של האומה הגרמנית, ועל להט של מרידה מתוך אכזבה מההיסטוריה.⁴⁹ המרידה הנאצית נגד ההיסטוריה, טען פראגר, ביקשה לתקן את 'העוול ההיסטורי' שנעשה לאומה הגרמנית, לפי תחושתה, מבחינת מעמדה בהיסטוריה האנושית. התפיסה הלאומנית הגרמנית ראתה עצמה כמי שנדחקה למלא תפקיד משני בהיסטוריה, למרות עליונותה הגזעית והתרבותית של האומה. הנאציזם שאף למגר את 'שלטון השכל וההיגיון' שיסודו ביהודים וביהדות, ובמקום זאת ביקש להעמיד את 'שלטון האינסטינקט הטבעי פראי'.⁵⁰ כדי להצליח במאבקו בשלטון השכל וההיגיון ביקש הנאציזם לחסל את היהדות, שייעודה הוא 'לשמש נושא תמידי של התביעה המוסרית בהיסטוריה'. לפי תפיסתו של פראגר היהדות הייתה המטרה הראשית למלחמת הנאצים משום שהיא ייצגה את 'מותר האדם מן הבהמה'. מרכזיותה של האנטישמיות באידאולוגיה הנאצית לא הייתה אפוא גחמה או מקריות אלא עניין מהותי. פראגר טען כי הנאציזם זיהה בתנ"ך את מעוז המוסריות. תימוכין לכך מצא בדברי ההוגה הנאצי אלפרד רוזנברג, שקבע כי 'על=ידי התנ"ך הפכנו ליהודים ברוח'.⁵¹ במאמר שכתב בשנת 1944 על 'מלחמת הנאצים בתנ"ך', ציין את הספר *Bibel und Rasse* (התנ"ך והגזע) שפורסם בשנת 1936, ובו נסקרו יותר ממאתיים ספרים שעניינם המלחמה בתנ"ך. פראגר טען כי במלחמת החורמה של הנאציזם ביהדות הוצאו מהתנ"ך הפסוקים על עם ישראל, תפקידיו ותולדותיו.⁵²

במאמר אחר שפרסם באותה שנה (1944) התייחס ל'מאבק האיתנים' שבין הנאציזם ליהדות, וטען שמאבק זה הוא שיצר את התופעה הייחודית של המלחמה ב'צילם של היהודים', מלחמה שאי=אפשר להבינה הבנה שכלתנית גרידא: 'זה הסיוט האגדתי, שהתעמולה הנאצית הפחידה בו את המוני העם הגרמני ללא הרף, בכל שלבי המלחמה [...] בתקופת ההכרעות הגדולות בחזיתות המלחמה הכללית, כשהיטלר ראה את עצמו על עברי פי פחת, הגיע המשטר הגרמני בדרכי מלחמתו ביהודים לשיאו'.⁵³ מבחינה היסטורית קשר אפוא פראגר את ההקצנה במדיניות האנטי=יהודית לקשיים ולכישלונות של המשטר הנאצי, שככל שחש מאוים יותר כך גברה נחישותו להילחם באויבו עד חורמה. השואה הייתה שיאו של עימות בין שני כוחות שאותו ניסח בזיקה לדברים שכתב היטלר במיין קאמפף, עימות בין 'שלטון האינסטינקט הטבעי הפראי' הגרמני ובין שלטון היהדות, שהיא 'התביעה המוסרית בהיסטוריה': חוק,

⁴⁶ פראגר, חורבן ישראל באירופה, עמ' 17.

⁴⁷ הנ"ל, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי', עמ' 528-568.

⁴⁸ הנ"ל, חורבן ישראל באירופה, עמ' 27.

⁴⁹ שם, עמ' 28.

⁵⁰ שם, עמ' 30-31.

⁵¹ פראגר, 'מלחמת הנאצים בתנ"ך', עמ' 21.

⁵² שם.

⁵³ הנ"ל, 'מלחמת גרמניה הנאצית ביהודים', שנתון דבר (תש"ד), עמ' 148.

משפט, צדק סוציאליסטי שמשרה שוויון ואחוה וכולי. גם לوسی דוידוביץ סברה בספרה **המלחמה נגד היהודים** ש'מין קאמפף הוא חזון המאבק האפוקליפטי בין הארים והיהודים [...] היתה זו הגירסה המניכאית שלו על ההתגוששות בין הטוב והרע, בין אלוהים ושטן, בין הנוצרי והאנטי=כריסטוס'.⁵⁴

השמדת היהודים כתנאי מוקדם לסדר עולם נאצי

בהשקפה רטרופקטיבית לא יקשה הדבר לגלות כבר בצעדים הראשונים של מעשי=האיבה ביהודים, בשטחי הכבוש בפולין, אותה תכנית תכליתית להשמדת כלל היהודים כולו.⁵⁵

בערך על האנטישמיות שכתב באנציקלופדיה העברית, ייחד פראגר מקום נרחב לתיאור מנגנון ההשמדה הנאצי, ותפיסתו את התפתחותה של מדיניות ההשמדה הנאצית תאמה את מה שלימים כונה 'הגישה האינטנציונליסטית' (אסכולה בחקר השואה הרואה בהשמדת היהודים מדיניות מתוכננת מראשיתה).⁵⁶ בספרו **חורבן ישראל באירופה** כתב ש'הרוח היהודית' נתפסה כאנטי=תזה ל'רוח הגרמנית' ולכן הכרעתה הייתה תנאי מוקדם להבטחת קיומו של המשטר הנאצי.⁵⁷ הוא הסיק שמטרה זו הייתה קיימת בנאציזם מראשיתו:

כיום, תוך הסתכלות ריטרופקטיבית בכל השתלשלותה של הפעולה הנאצית נגד היהודים, אנו רואים ברור, ללא צל של פקפוק, כי השאיפה להשמיד את היהודים השמדה פיסית היתה בה בנאציות מראשיתה. עם בחינת התפתחותו של המסע נגד היהודים, על שיטותיו וצורותיו, על תמורותיו ותכסיו, על שלביו ומעבריו, אנו רואים בודאות, כי 'סוף מעשה במחשבה תחילה', כי החלטת ההשמדה הגמורה של היהודים הונחה ביסודה של המדיניות הנאצית.⁵⁸

הכוונה נבעה מהעובדה ש'מוסר האדונים' של הנאציזם חייב אותו לא רק להילחם באויביו כי אם גם להשמידם: 'האינסטינקט הטבעי [כך תפסו זאת הנאצים] מצווה על כל בריה לא רק לנצח את אויבה, כי אם גם להשמידו'.⁵⁹ פראגר התייחס לאלמנטים הניטשיאניים בתפיסה הנאצית ולעקרון מלחמת הקיום הדארוויניסטית. על תכנון ההשמדה מראש הסיק גם מהעובדה שאין לזהות בקורות מלחמה זו שום אות וסימן ל'התפרצות=פתע ולמעשי=נקם רתחניים' שהם תוצר של נסיבות השעה והמקום:

כל התעודות, כל הנתונים והעדויות על פעולות=הגמר של מלחמת=ההשמדה [...] מראים בעליל, כי תכנית החיסול הסופי של היהודים הוכנה מתוך חישובים מדויקים וקרים ולכל פרטיה ודקדוקיה. הנה נחשפים עתה לעינינו קוויה העיקריים של התכנית: בשטחים הכבושים של רוסיה הסובייטית, שתנועת=המרי של הפרטיזנים יצרה בהם תנאי מלחמה בלתי=פוסקת, לא היה המשטר הנאצי זקוק לשום אמצעי=הסוואה, ולפיכך נטבחה האוכלוסייה היהודית בערי אוקראינה, בערי רוסיה הלבנה, בערי רוסיה המרכזית ובארצות הבאלטיות במישורים ובקצב מלא על ה מ ק ו ס. במדינות הכבושות

⁵⁴ דוידוביץ, **המלחמה נגד היהודים 1933-1945**, עמ' 37.

⁵⁵ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 10.

⁵⁶ מכמן, 'אופוריה של ניצחון', עמ' 9-23.

⁵⁷ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 58.

⁵⁸ שם, עמ' 17. ההדגשה במקור.

⁵⁹ שם, עמ' 59.

של אירופה המערבית, המרכזית והדרומית=מזרחית, בהן ראה משטר=הכיבוש הנאצי צורך בהשקטה הפנימית ולשם זה גם קבע בהן מידה מסויימת של שלטון עצמי, במדינות אלו הוסווה מעשה ההשמדה על ידי גירוש המוני יהודים 'בכיוון למזרח'. ובלבה של אירופה המזרחית, בפולין, בה היו מיליוני היהודים מרוכזים בצינוקי הגיטאות ובמחנות=העבודה, ומשטר המרצחים שם בה את מבטחו בהלכי=הרוח האנטישמיים של האוכלוסייה הלא=יהודית – הוקמו בתי=מטבחים ענקיים לבני=אדם, שכל תכסיסי=הערמה להסוואתם לא באו אלא כדי להדהים את היהודים בשעה האחרונה, בשעת הילכדם בפחי=המוות.⁶⁰

פראגר מנה כמה שלבים לתכנית ההשמדה. את השלב הראשון עם עליית היטלר לשלטון (1933) כינה 'תקופת השלום של הנאציות', שבה התנהלה מלחמה שיטתית ובלתי פוסקת לחיסולה של יהדות גרמניה. בתקופה זו כוונה תכניתו של היטלר למטרה אחת: 'היהודים ממני והלאה'.⁶¹ השלב השני, שבו הבשילו התנאים להשמדה, החל בפלישה לפולין (1939). פראגר ראה בתכנית לובלין שהגרמנים עסקו בה בחודשי החורף של 1939-1940,⁶² סימן לבאות:

כל עיקרה של אותה תרמית על 'מכלאה ליהודים' נתגלה סוף=סוף, שכל הכוונה ב'רעיון קונסטרוקטיבי גרמני' זה לא היתה אלא לשם הכרזה על עקרונות המונחים ביסודה: א. היהודים מהווים יסוד פושע, המסוכן לסביבתו, ומשום כך יש לבודדם לגמרי; ב. היהודים מהווים בכל ארצות מגוריהם [...] יסוד זר, בלתי רצוי, שמן הראוי להעבירו משם בהקדם האפשרי [...] העיקר היה באותה הכרזה רשמית, שנשללה סוף כל סוף מהיהודים זכותם לחיים במקומות שבהם ישבו אבות=אבותיהם.⁶³

שלב זה, 'השלב השני של מפעל ההשמדה', אופיין בגירושים ובהקמת גטאות. הגירושים היו נשק 'לגדע שורשיו של הקיום היהודי, ואילו הגטאות, טען פראגר, שהיו יצירה גרמנית מקורית, שימשו כ'מחנות=רכוז להשמדתם הגופנית של היהודים בדרך שיטתית'. ההרעבה והצפת הגטאות בהמוני פליטים חסרי כול יצרו תנאים אידאליים להתפשטות מגפות, וכך היה הגטו ליחלל סגור המפיל חללים'. פראגר טען כי המשטר הנאצי, שעקב אחר נתוני התמותה, חישב את קיצם של יהודי גטו ורשה, והסיק כבר בתחילת 1942 כי בשנת 1946 יתישאר וורשה פנויה מיהודים.⁶⁴

בדברים אלה מתבררת תפיסתו האינטנציונליסטית של פראגר, שתהליך הגטואיזציה היה שלב הכרחי בדרך להשמדה. תפיסה זו רווחה בעשורים הראשונים שלאחר השואה בעיקר בקרב היסטוריונים יהודים.⁶⁵ אליבא דפראגר הגטו היה אמנם מרחב סגור 'המפיל חללים', אך הוא לא סיפק את 'צימאונם

⁶⁰ שם, עמ' 17-18. ההדגשה במקור.

⁶¹ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 10.

⁶² תכנית לובלין הייתה תכנית לפתרון טריטוריאלי ל'בעיה היהודית' באמצעות גירוש היהודים לאזור לובלין שבאזור הכיבוש הגרמני שבמזרח פולין. ב-7 באוקטובר 1939 מינה היטלר את היינריך הימלר לאחראי לתכנית המקיפה של התכנון הדמוגרפי, ובכללה גירוש היהודים ללובלין. התכנית לא יצאה לפועל, אולם היא הייתה הביטוי הראשון לחשיבתם של הנאצים בעניין 'פתרון בעיית היהודים' לאחר כיבוש פולין. על תכנית לובלין ראו: גשן, 'מבצע ניסקו', עמ' 177-195; זילברקלנג, 'השואה במחוז לובלין'.

⁶³ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 12.

⁶⁴ שם.

⁶⁵ מכמן, 'הגיטאות היהודיים בימי השואה', עמ' 15.

לדס' של הגרמנים, כלומר היקף ההשמדה וקצבה לא הניחו את דעתם, וכך הבשיל השלב השלישי של תכנית ההשמדה: 'שלב הרצח השיטתי והאקטיבי'. דפוס הפעולה הגרמני היה אפוא שונה מטיפוס הפרעות האוקראיני=צארי הישן. 'אלו הם ודאי פורעים מהטפוס האכזרי ביותר, טפוס שלא ידעוהו עוד סופרי=הקורות של המארטרולוגיה היהודית עד כה – פורע המבצע פעולתו כשבת=צחוק על שפתיו!!'.⁶⁶ קצב הרציחות היה שונה ממקום למקום עקב המציאות השונה. בשטחי הכיבוש של מזרח פולין ושל הארצות הבלטיות – מקומות שבהם היה על הגרמנים לנהל מדיניות לאומים מורכבת – הונהג תחילה משטר הגטאות, ואילו בחבלים הסובייטיים באוקראינה וברוסיה הלבנה החלו הגרמנים ברצח מסיבי מייד.⁶⁷

המדיניות הגרמנית לרצח היהודים הייתה אפוא תהליך הדרגתי של בידוד, כליאה ורצח. לתפיסתו של פראגר תהליך זה היה הכרחי, שכן רעיון ההשמדה שנתרקם שנים קודם לכן במוחותיהם של היטלר שטרייכר והימלר, הצריך תהליך הבשלה הדרגתי; העם הגרמני צריך היה להבשיל, כמו גם המציאות ההיסטורית, שכן גרמניה הנאצית לא פעלה בחלל ריק: 'באופן שיטתי נבחנה מדת הרגישות ונכונות התגובה של העולם הגדול, הלא=גרמני, עד שהגיעה השעה והנסבות והאווירה התירו מעשה מכריע בשלבו האחרון'.⁶⁸

פראגר מצא התאמה בין שלבי מלחמת ההשמדה לתקופות התפתחותה של המלחמה הכללית, וטען שמינוי 1941, כשפרצה המלחמה עם ברית המועצות, ומדצמבר 1941, מועד הצטרפותה של ארצות הברית למלחמה, הנאציזם לא נזקק יותר להסוואה וימייד התפרקה [גרמניה הנאצית] והשליכה מעליה את צלם האדם'.⁶⁹ גם בראייה זו קדם פראגר להיסטוריונים אחרים, ובהם יוסף טננבוים בספרו **מלכות הגזע והרשע**.⁷⁰ תפיסתו האינטנציונליסטית לא הייתה שונה מהזרם העיקרי במחקר ההיסטורי על השואה באותן שנים. דן מכמן הראה שתפיסה זו שלטה שליטה כמעט בלעדית בשדה המחקר עד שנות השמונים של המאה ה-20.⁷¹

התגובה היהודית

היהודים המותקפים לא ישבו בחיבוק ידיים, לא נכנעו לגורלם, לא השלימו עם הגזירות והפורענויות החדשות לבקרים שניתכו על ראשיהם, לא זלזלו בערך המאבק. לא ולא. אולם הם טעו בנושא המאבק, בתוכנו ובמהותו. היהודים דימו כי המשטר הנאצי הוא משטר של דיכוי ועריצות, כי הסתערות הקצף של הנאציות באה לשם מלחמה בזכויות היהודים, כי היא התקפה על מצות הכוח היהודי, התנקשות באפשרויות הקיום העצמאי למחצה של גדולי הקיבוצים היהודיים. היהודים התאזרו, אפוא, למלחמת=עמדות עקשנית, למלחמה על עמדות=הקיום, ומלחמה זו לא היתה אלא מדומה, מלחמת=שוא, מלחמת=הסחה, כי לאמיתו של הדבר הוטלו על מאזני המלחמה חייהם ומותם ממש של היהודים.⁷²

בספרו **חורבן ישראל באירופה** ובערך 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי' באנציקלופדיה העברית, ביקש פראגר להבחין בין שני דפוסי התנהגות יהודית בשתי תקופות שונות של המדיניות הנאצית: תקופת הגטו ותקופת

⁶⁶ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 13-14.

⁶⁷ שם, עמ' 14.

⁶⁸ שם.

⁶⁹ שם, עמ' 11.

⁷⁰ ראו אצל מכמן, **השואה וחקרה**, עמ' 24-27.

⁷¹ גם לאחר מכן נותרה תפיסה זו כתפיסה הבלוטת. מכמן, 'הפתרון הסופי של שאלת היהודים', עמ' 5.

⁷² פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 248.

החיסול הפיזי (מתחילת השילוחים). הוא טען כי בתקופה הראשונה, תקופת הגטו, הסתגל הציבור היהודי לתנאים הקשים והשיג את 'התוצאות הטובות' ביותר שאפשר היה להשיג בתנאים אלה. עוד טען כי גטו ורשה זה, מקום מחנק לחצי מליון נפש מישראל, הכזיב את מתכנניו.⁷³ עמידתו של הקרבן היהודי השפיעה על 'קביעת הקצב והצורה של מלחמת ההשמדה', והמשטר הנאצי לא ציפה לעמידה יהודית איתנה, תוצר 'אותו נשק יהודי טיפוס, של כשרון=ההסתגלות, שחושל בתקופת גלותו הארוכה'.⁷⁴ תיאור זה המשיך את דיווחיו על תגובת היהודים בעיתון **דבר** בשנים 1941-1943.⁷⁵ חיזוק למשמעותה של העמידה היהודית מצא בעדותו של הגוברנטור בוורשה, ד"ר לודוויג פישר, כי 'כל יהודי פולני יש בו מיסוד העקשנות וכשרון=ההסתגלות שיכול הוא לעקוף את כל החוקים נגד היהודים וקשה משום כך להכחידו'.⁷⁶ פראגר הילל את 'החיות' היהודית בגטו.⁷⁷ הוא אף טען כי 'הואיל והנשוא של המלחמה ביהודים לא היה הפעם כבודו הלאומי של עם ישראל, אף לא נשמתו של ישראל, אלא קיומו הגופני של הגזע היהודי, חייו הערטילאיים ממש של כל יהודי ויהודי לחוד – קבל קידוש השם בדורנו משמעות חדשה, שכמותה לא היתה לו עוד. קידוש השם פירושו להיאבק דווקא על החיים, על שמירת הקיום של היהודים ושל היהדות!'.⁷⁸ הוא עסק גם בסוגיית קידוש השם בשואה:

נגד משטר הרצח הגרמני הגיטו הלך בדרך הקשה ביותר של קידוש השם. יש קידוש השם של הקרבה עצמית חד=פעמית, של קפיצה אחת, נאדרת בגבורה, לתוך לשונות האש, ויש קידוש השם של היאבקות בלתי פוסקת בסכנות מות [...] כלום לא היה כל יהודי בגטו מורד, לוחם? כל מי שהתפלל ב'מניין' בלתי חוקי, כל מי שהבריח מזונות מעל לחומת הגיטו [...] שכך היתה סיסמת הגטו: 'אם את כבודך מבקש האוייב – הושט לו את הצואר ויטול את חייך; אבל אם נפשך הוא מבקש – כבודך הוא המחייב לקיים את הנפש ואת החיים בכל מחיר!'.⁷⁹

תפיסתו של פראגר מעניינת. הוא הקדים בה את נתן עק, ראשון ההיסטוריונים שעשה שימוש במונח 'קידוש החיים' על משקל 'קידוש השם' בעקבות הרב יצחק ניסנבוים, ואת שאול אש במאמרו 'קידוש החיים בתוך החורבן' משנות השישים.⁸⁰ במישור הציבורי הצטרפה גישתו להחלת המושג 'גבורה' גם על עמידה רוחנית לקולות שהחלו להישמע בשנות החמישים. ביטוי לכך ניתן בדיון על הגדרת המושג בעקבות הגשת 'חוק זיכרון השואה והגבורה-יד ושם' לאישורה של הכנסת באביב-קיץ 1953.⁸¹ במסגרת המאבק לקיום יהודי בגטו ציין פראגר את 'קיום החיים הדתיים' ואת הסולידריות ו'העזרה העצמית' כביטוי לכך.

⁷³ הנ"ל, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי', עמ' 549.

⁷⁴ הנ"ל, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 10-11.

⁷⁵ ראו לעיל בפרק השני.

⁷⁶ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 11.

⁷⁷ הנ"ל, **מורדי הגטו**, עמ' 6-8.

⁷⁸ הנ"ל, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 29-30.

⁷⁹ הנ"ל, 'ארבע שנים לשואת יהדות פולין – העולה על מוקדה', **דבר**, 1.9.1943. פראגר התייחס לסוגיית קידוש החיים במאמר נוסף מיוני 1944 (בפסידונים) מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 11.

⁸⁰ עק מביא דברים בשמו של הרב יצחק ניסנבוים: 'אז נזרקה לחלל הגטו אמרתו השנונה של הרב יצחק ניסנבוים: זוהי שעה של קידוש החיים, ולא של קידוש השם במוות. הצורר דורש את הגוף היהודי, וחובה על היהודי להגן עליו – לשמור חייו'. ראו: עק, **התועים בדרכי המוות**, עמ' 37. ראו עוד: אש, 'קידוש=החיים בתוך החורבן', עמ' 99-106; הנ"ל, **עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו**, עמ' 238-252; גוטמן, 'קידוש השם וקידוש החיים'.

⁸¹ על כך ראו: שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 84-91.

באשר לחיים הדתיים הוא הדגיש את הרצון לשמר את התפילה בציבור באמצעות פתיחתם של בתי כנסת חשאיים במרתפים ובמקומות נוספים, וכן את עובדת קיומן של ישיבות, אף הן בסתר, כמו ישיבת חכמי לובלין שהתקיימה בחוג מצומצם עד גירוש היהודים מלובלין.⁸² פראגר ראה בסולידריות וביעזרה העצמית בתקופת השואה תופעה ייחודית. לדידו ספק אם בתקופות קודמות בהיסטוריה היהודית נתגלתה סולידריות כפי שזיהה כעת. הוא ציין לחיוב את שכבת המשכילים היהודים, אשר התייצבה בראש מפעלי ההצלה. את העזרה העצמית כינה 'קומונה של עוני' וציין את מוסד המטבחים הציבוריים שהתפתח בגטו ורשה ובגטאות גדולים אחרים.⁸³

בהרצאה שנתן בשנת 1945 בסמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, טען כי אין לראות בכושר הארגון של החיים העצמאיים בגטו דבר מובן מאליה: 'משונה הוא שהיהודים שלא הצטיינו מעולם בעודף כושר ארגון, הגיעו להישגים גדולים מאוד בחיים הפנימיים'. את ההישגים האלה תלה פראגר בעיקר באינטליגנציה היהודית שהושלכה לגטו. גם את הרופאים היהודים ציין כמי שפעלו גדולות בשטח זה, וכן את תופעת ה'פרודוקטיביזציה – בעזרת ה"חלוץ" – בחיי הכלכלה של היהודים, בלי אמצעים, בלי עזרה, רק 'בכח הכשרון וההמצאה'.⁸⁴

על התקופה השנייה, תקופת החיסול הפיזי, מתח ביקורת בהרצאה אחרת, שאף היא ניתנה בסמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד. אותה 'רוח איתנים' של השנים הראשונות הייתה לרועץ והביאה בשלב זה של המלחמה לנפילת רוחם של תושבי הגטו. היטלר 'אמר השמדה וחשב השמדה ממש, ורק אנו הכנסנו כל מיני פירושים למושג זה'.⁸⁵ לתפיסתו היהודים השלו עצמם.

היהודים, שלא יכלו להאמין באפשרות ההשמדה הישרה ונמשכו על=ידי הנאציות למערכות מדומות, השלו את עצמם, והכניסו במושג 'השמדת היהודים' מובנים שונים, בהתאם לדרגות=הביצוע האקטואליות של תכנית ההשמדה הנאצית [...] ואולם כל המאבק הזה היה מאבק=שוא [...] זו היתה הטעות, ומזה התוצאה הפאטלית. היהדות הנצורה גייסה וריכזה את על כוחותיה להגנה על עמדות הקיום הפיסי והרוחני, כילתה את כוחותיה להדוף את כל ההתקפות שנראו לה כקרבות=הכרעה, ושלאמתו של הדבר היו מתוכננים על=ידי התוקף הנאצי כקרבות מעייפים לפני בוא המהלומה הסופית והמכרעת [...] היהדות הנאבקת במאבק=קיום אכזרי לא היתה עוד מוכנה מבחינה פסיכית ומוסרית למהלומת=המוות, ובבואה בפתאומיות=הבזק באה עמה התמוטטותה של היהדות, המרומה באסונה.⁸⁶

על ההתמוטטות המוסרית הוא כתב:

עם כל גודל הכאב שבדבר, נתאכזר אל עצמנו ונגיד בפה מלא: מליונים אלה שצעדו והלכו בסך אל תוך זרועות האבדון, אם אמנם נתפסו על=ידי מיני אשלייות, עשו זאת מתוך

⁸² פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 30-31.

⁸³ שם, עמ' 33-35.

⁸⁴ 'הצצה אל תוך הגטו', סמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, מארס-מאי 1945, אי"ט (Y.T.A) 23/5/1, עמ' 7.

⁸⁵ 'הצצה אל תוך תהום החורבן', סמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, מארס-מאי 1945, אי"ט (Y.T.A) 23/5/1, עמ' 351.

⁸⁶ פראגר, 'חורבן ישראל באירופה', עמ' 248.

התמוטטות מוסרית. לא רק כמה גילויי=לוואי של טבח המיליונים, כגון ביום 'המשטרה היהודית' בשירות המרצחים והמשא=והמתן של אנשי ה'יודן=ראטים' עם מנגנון הרצח, הם סימני ירידה מוסרית. גם עצם ההליכה של המוני היהודים המגורשים לתוך קרונות המוות, לתוך הרכבות שנסעו 'בכיוון הבלתי ידוע', גם הליכה אילמת מטומטמת זו, כפי שהיא מתוארת על=ידי עדי הראיה ומודגמת בצילומי המשקיפים – היא ביטוי חותך, מביש ומכאיב להתפרקותם של הכוחות הנפשיים=מוסריים [...]. הרי הצו לעמוד ולהתגונן בפני רוצח – הבא להרגך השכם להרגו – הוא צו מוסרי נשגב וקדוש. בתוך אלה שצעדו בהכנעה כזאת אל עברי פי=פחת שותקו אפוא החושים, כבה יצר הקיום, ודעכה ההכרה המוסרית. זרם מיליונים זה, שלא התגעש ולא התפרץ, שהלך וזרם אט=אט בכיוון שניתן לו, וודאי פעל בו, בהכרה או בתת=ההכרה, מין יצר=כליה, ודאי הגיע לידי התמוטטות מערכות נפשו [...]. אסירי הגטו ומחנות השעבוד, אשר יצר הקיום השתלהב בהם בכל עוזו, נתפסו בבת אחת לפסיכוזה של מיאוס בחיים, נמנעו מכל מאבק, ונכנעו כניעה אילמת לגורל. היהדות המותקפת, אשר לא חשה ולא התרגשה כי היא נדחפת והולכת ישר לתהום – משנפער לרגליה פי התהום, קפצה לתוכו כאילו מתוך החלטה של התאבדות.⁸⁷

כשנדרש פראגר להסביר את המשבר המוסרי לנוכח ההשמדה דווקא, ייחס זאת לסיבות 'אנושיות כלליות' ו'לסיבה יהודית ספציפית'. הסיבה האנושית הכללית למשבר הייתה 'טירוף מחמת זוועה'. הוא טען כי אדם שחונך על מוסר עלול היה ליפול לאדישות ולרפיון ידיים לנוכח פשעים שעלו על כוח דמיונו. וכך כשהגיעו שמועות על טרבלניקה וההשמדה, לא האמינו באמיתותן. 'כך הושלכו היהודים לתוך הקדחת הפסיכית האיומה כלתוך כף=הקלע, מצד אחד לא יכלו לעלות על הדמיון שקיימת טרבלניקה, ומאידך, רצו מתוך יצר הכלליה העצמית לטרבלניקה'.⁸⁸ באשר לסיבה היהודית הספציפית, הוא הפנה אצבע מאשימה כלפי התפיסה ההיסטורית היהודית. ביקורתו הייתה מהותית. לדידו האסטרטגיה הגלותית של 'הסתגלות והחזקת מעמד' הייתה תוצר של האמונה במוסריות האדם, בשלטון המשפט ובניצחון הצדק. אסטרטגיה זו, ששימשה את היהודים בעבר, הייתה כעת למכשול.⁸⁹ מבחינה זו נשענה הצדקת הציבור היהודי בידי פראגר על אמונת הקדמה האנושית שהייתה מנת חלקם של חוגים יהודיים ליברליים, על אף המסורת החושדת בכל 'גוי'.

אולם ביקורתו של פראגר על תגובת היהודים עם היוודע דבר ההשמדה הוקצנה עד להאשמה כאילו התנהגותם (ההתמוטטות המוסרית) גרמה להשתלשלות המלחמה כפי שזו התנהלה :

המיליונים שידעו ללחום רק למען צורות=החיים ולמען צורות=הקיום, קיבלו את גזר המוות בכניעה, ואילו המעטים שיצאו להלחם למען צורת המוות זכו בחלקם להשאר בחיים [...]. אלמלי ראו איפוא מיליוני היהודים את מלחמת הנאצים כמות שהיא, ללא אשליות=שווא, אלמלי עמדו במערכה מתוך החלטיות אחרונה של נידונים למוות, ואפילו ללא נשק וללא עזרה מבחוץ, אך מתוך נקם=טירוף, ב'מלחמת השיניים והצפרניים' ממש, כי אז היה משטר=המרצחים נזקק לתת מחיר גבוה בעד השמדת היהודים, מחיר שאולי לא היה מוכן כלל לתת, ועל=כל=פנים היה אחוז היהודים הניצולים גבוה הרבה יותר, והעולם, אטום הלב, לא היה רואה חזיון של הובלת עם כצאן לטבח,

⁸⁷ שם, עמ' 249. ההדגשות שלי.

⁸⁸ מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 11-12.

⁸⁹ פראגר, 'חורבן ישראל באירופה', עמ' 250.

אלא חזיון של מאבק חיים, אשר כמוהו עוד לא היה, ועם=המרצחים וכל העמים העוזרים על=ידו והמסתכלים היו לומדים לקח אחר לגמרי מזה שלמדו עתה.⁹⁰

פראגר מתח אפוא ביקורת על היהודים וטען שהתנהגותם תרמה לרצח הגדול. דברים דומים מאוד בעניין זה השמיעו מאוחר יותר ראול הילברג וחנה ארנדט. אף שיש דמיון רב בין מסקנותיהם, נקודת המוצא של כל אחד מהם הייתה שונה. הילברג, חוקר המנגנון הנאצי, פונקציונליסט בגישתו ובהשקפתו,⁹¹ טען כי 'בתוך בניין=העל הגרמני הם [היהודים] שימשו כמבצעים שאי אפשר היה בלעדיהם [...] עצם קיומו של גיטו שקט ומסודר היווה חולייה חיונית בשרשרת שהובילה להשמדה'.⁹² ארנדט הרחיקה לכת יותר וטענה כי 'אם היהודים היו באמת לא מאורגנים ונטולי הנהגה היו משתררים כאוס ומצוקה נוראה, אבל המספר הכולל של הקורבנות בוודאי היה בקושי בין ארבעה וחצי לשישה מיליון נפש'.⁹³ ואילו פראגר הגיע למסקנותיו מהתבוננות מוסרית=ערכית פנים=יהודית וייחס זאת לאי=ההבנה כי מדובר ב'מלחמת הכרעה'. זאת ועוד, נראה כי ההבדל בנקודת המוצא הביא להבדל גם במושא האשמה: הילברג הפנה אצבע מאשימה אל ההנהגה היהודית, ואילו פראגר דיבר על תופעה שפשטה ביכלל היהודי.

ברוממו את קרן הלוחמים ובביקורת שמתח על ההתמוטטות המוסרית לנוכח ההשמדה, ביטא פראגר קולות של דוברים חרדיים נוספים שעסקו עד אמצע שנות החמישים בשאלה 'איזהו גיבור'.⁹⁴ עם זאת 'כתב האשמה' של פראגר נגד התגובה היהודית בתקופת ההשמדה בחיבוריו הראשונים אחרי השואה, השתנה בשנות החמישים. בכתבה בהמוזיע בשנת 1950, כתב:

והנה כאשר נתבונן מקרוב, כאשר נעקוב אחר קדושינו במצעד. האחרון לעקידה; כאשר נחשוף את הלכי רוחם ומחשבותיהם על מפתן המשרפות – ויופיע לפנינו במלוא זהרו וטהרו המושג הישראלי – המקורי: ק י ד ו ש ה ש ם !! [...] אלה הגבורים האמיתיים, אשר התגברו כליל על פחדם ויאושם; אשר נשמותיהם המריאו מעלה=מעלה מתוך כוונות כאלה להשליך את כל רמ"ח אבריהם כקליפה מיותרת; אלה שטעמו את הטעם המשכר של קדוש=השם בלתי מזויף ובלתי מעושה – אלה לא ידעו כלל וכלל כי גבורים המה, העורכים עתה הצגה פומבית של גבורה.⁹⁵

פראגר היה מודע לשינוי בתפיסתו ובמאמר שפרסם בסיני ביקש לבטל את קביעתו כי הייתה זו 'פסיכוזה' ו'הליכה אילמת ומטומטמת' שפשטה בציבור היהודי:

רבו היהודים אשר בצעדס בדרך האחרונה נשתלהב אצלם רגש=הגאון הישראלי והכרת=השליחות

⁹⁰ שם, עמ' 252.

⁹¹ הילברג נחשב לאחד המייצגים החשובים ביותר של האסכולה הפונקציונליסטית, הסוברת שמקורה של השואה הוא בדרגים הנמוכים של המשטר הנאצי והיא נוצרה תוך כדי המלחמה.

⁹² הילברג, 'הגיטו כצורת ממשל', עמ' 89-108.

⁹³ ארנדט, **אייכמן בירושלים**, עמ' 134.

⁹⁴ מיכל זמר=שאל מביאה את דבריו של הרב יחזקאל סרנה: 'ומה שאמר דוד: כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה (תהילים מד), אין הכוונה לתאר בזה את גודל הצרה אלא את שלוות הנפש של ישראל המוסרים נפשם על קדושת שמו [...] או לנו על שברנו! גם בשעת החורבן חרבה אומתנו ומעם של מיליונים רבים נשאר עשרות אלפים כמפורש בספר ירמיה. אבל הלא הייתה מלחמה וגבורה גם מצידנו ונפלו חללים לרבבות גם מאויבנו, אבל לא טביחה והריגה כהריגת יתושים בלי יכולת של התנגדות, מיתות מנוולות, אבות על בנים', ראו: זמר=שאל, **פאר תחת אפר**, עמ' 319.

⁹⁵ מ' יחזקאלי, 'על גבורה אמיתית ועל קידוש השם בדרוני', **המוזיע**, 8.9.1950, עמ' 4. ההדגשה במקור.

הישראלית ומתוך הכרה ברורה ודעה צלולה קבלו על עצמם לקדש את השם במוותם. לאור הגילויים האלה מתברר עד היכן לא נכונה כלפי מקדשי השם האלה האימרה השיגרית, המקובלת: 'כצאן לטבח יובל'. לא ולא! זו לא היתה הליכה מטומטמת, בלתי=נתפסת ונטולת חושים. במקרים רבים מדי היה זה מצעד לעקידה, מתוך תום האמונה ודביקות עילאית. בראש המצעד אל 'קרונו המוות' ובכיוון אל בתי=המשרפות והכבשנים, הלכו הרבנים וראשי=העם, שעוררו את הכרת ההתמסרות אצל ההמונים הצועדים, ושהשמיעו דברי=פרידה על אודות זכותם הגדולה של מקדשי השם.⁹⁶

תהליך דומה עבר גם יחיאל גרנטשטיין, סופר חרדי אשר סיפור חייו מקביל בהיבטים שונים לזה של פראגר.⁹⁷ גם הוא נמנה עם חברי המועצה העולמית של יד ושם והקדיש את חייו להנצחת ההיבטים הדתיים והאמוניים של תקופת השואה. מיכל זמר=שאל, שחקרה את כתביו של גרנטשטיין, טענה כי בתחילת שנות החמישים הוא 'הילל את נושאי הנשק וכמעט לא עסק ב"גבורה רוחנית"; כך נעדר מפעולתו ממד סקטוריאלי או דתי. אולם במחצית השנייה של שנות החמישים הוא סבר שיש להרחיב את המחקר ולהסביר לדורות מדוע לא הלכו יהודים ליערות'; כך החליפה את מקום הביקורת על יהודי אירופה שהובלו אל מותם 'קריאה למחקר מעמיק שיביא לתפיסה מורכבת יותר של המציאות ההיסטורית בתקופת שואת יהודי אירופה'.⁹⁸

השינוי שעבר פראגר, כמו גרנטשטיין, בשנות החמישים, שיקף תהליך רחב יותר שהתרחש בחברה הישראלית באותה עת שבמהלכו התגבשה תפיסה מורכבת יותר של דפוס 'התגובה היהודית' בתקופת השואה ובכלל זה של המושגים 'שואה' ו'גבורה'.⁹⁹ באווירה זו החל אצל פראגר תהליך נוסף - ניסיון להתמודד עם העבר באסטרטגיה של אידאליזציה והרמוניזציה שלו. בכך אפשר לראות סימן ראשון לנטישת הגישה המחקרית השכלתנית שאפיינה את פראגר תחילה, ותחילת השתלבותו בעיצוב 'זיכרון שימושי' ככלי חינוכי לעיצוב זהותה של החברה החרדית.

הלקח הציוני

עם רפה אוניס במובן הפיזי, אין לו זכות ביולוגית, עם נטול מגן, אשר כלי זינו להגנה עצמית אינם בידו, אין לו לצפות לשום עזרה מאחרים.¹⁰⁰

פראגר כתב בספרו **חורבן ישראל באירופה** כי הנאצים היו מודעים להתנהגות היהודית הגלותית ועל בסיס מודעותם זו יצרו את מנגנון ההסוואה שלהם. הנאצים הציגו את עצמם כאויב גלוי לב לכאורה, אך לא

⁹⁶ משה פראגר, 'על מקדשי השם בדורנו', סיני, לח (תשט"ז), עמ' נט-ס. ההדגשה שלי.

⁹⁷ מעניין שלמרות זאת לא היו השניים מיודדים. בתגובה למכתב שהפניתי אליו, השיב גרנטשטיין באשר לסוגיית קשריו האישיים עם פראגר: 'איני יכול ואולי גם לא בא לי להגדיר את הסיבה שבגינה לא הגענו לקשרים, או ליחסים יותר הדוקים. אפשר שהוא היה אדם יותר מציאותי ואני ריחפתי בעולמות בלתי מציאותיים שבנית. אפשר גם שזו מעין התחמקות'. בני ברק, כ"ו בתמוז תשס"ז, 12.7.2007.

⁹⁸ זמר=שאל, פאר תחת אפר, עמ' 362.

⁹⁹ אפשר לראות את הקטליזטור לתהליך זה בפולמוס 'שתי הדרכים' בשנים 1953-1954, סביב הביקורת של המשורר נתן אלתרמן על 'משקל היתר' שנתן למורדי הגטאות. הפולמוס התרחב ב=1955 על רקע פרסום פסק הדין במשפט קסטנר. על שירו של אלתרמן ראו: דורמן ואחרים (עורכים), **מחברות אלתרמן**, ה, עמ' 13-17. על הפולמוס ראו גם אצל: לאור, 'עוד על שתי הדרכים', שם, עמ' 113-155; פורת, 'לא היו שתי דרכים', עמ' 223-235.

¹⁰⁰ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 255.

הכריזו בפרהסיה על כוונת הרצח השיטתי והכולל של היהודים. כך הם הצליחו 'להעלים את המטרה הסופית ולהציג כל פעולה אנטי-יהודית, כאילו היא היא כל תכלית מלחמתם ביהודים'.¹⁰¹ והנה אף פראגר עצמו התנהג כביכול כיהודי גלותי לנוכח המדיניות האנטי-יהודית, כפי שעולה מתגובתו לאחר ההודעה הרשמית של הסוכנות על ההשמדה בדבר =30 בנובמבר 1942: 'לא האמנתי וקראתי לאחרים שלא להאמין'. עוד כתב אז כי חטא לשליחותו כהיסטוריון החורבן: 'כאן הייתה הטעות הפאטלית', זעק. 'לחרוק שיניים ולצעוק מתוך התאפקות של כבוד, כאות לאדם מישראל בן דורנו האומלל', במקום 'להרים קול צעקה פראית בעוצם הפראות של האכזריות'.¹⁰² בסוף 1942 התמודד עם חוסר היכולת 'להאמין' לבשורת האיוב: 'איכה זה יכולנו להאמין. במו עיני ראיתי את הרוצחים האלה [...] חשבת, שדווקא הסאדיזמוס המחושב שלהם ימריצם להשאיר את היהודים בחיים, כעבדים נקלים. התנחמותי, כי העבדים האלה לא נפל רוחם עליהם, רצון הקיום והחיים, בטחונם ותקוותם לא נתערערו. דימיתי בליבי, כי הכרתי כבר על בוריה את החיה הטורפת אשר בגרמניה. האמנם אשמתי, כי לא יכולתי לעכל בבת אחת את שפע הידיעות שניתך על הריגות המוניות של היהודים'.¹⁰³

פראגר סבר שהיכרותו עם הגרמנים בימים הראשונים של המלחמה בוורשה גרמה לו לטעות ולהניח כי יתמידו במדיניותם, אלא שהדברים הידרדרו. הוא ביקש להפיק לקח ציוני מהשואה: 'הגלות אוכלת את בניה', טען והוסיף שכיוונה של ההיסטוריה היהודית היא מעתה מההיקף אל המרכז, מהפיזור אל הריכוז ומהפירוד אל הליכוד.¹⁰⁴ את השינוי שחש בכיוונה של ההיסטוריה היהודית ביקש פראגר לתעל לעלייה לארץ. בהרצאה לפני שליחים ציונים של הקיבוץ המאוחד טען כי לפני השואה 'לא היה קל להעביר יער מושרש – את כל המוני העם. כיום המצב אחר לגמרי. את כולכם מדריכה ההכרה, כי אנו חיים ברגעים שההיסטוריה היהודית נמצאת במצב של זרימה, של מהפכה שלא היתה עוד כמוה, כדי להזרים את ההיסטוריה לאותו כיוון שהיא מקבלת נחוצה השליחות. זה הסיכוי הגדול שבידנו וזאת היא אחריותנו'.¹⁰⁵

ספר היסטוריה אלטרנטיבי

בשנת 1976 יצא לאור בהוצאת גנוך קידוש השם ספרו המקיף של פראגר, **לאות ולעד – גלעד ליהדות אירופה: מורשת אלפיים שנות היסטוריה יהודית**.¹⁰⁶ הספר, שמונה מעל אלף עמוד, מעיד על בקיאותו העצומה של פראגר בהווי העולם היהודי ש'בטרם מבול'. בספר סקר פראגר את הקהילות הגדולות

¹⁰¹ שם, עמ' 245.

¹⁰² פראגר, 'שישה מליון יהודים ומליון ילדים בסכנה'.

¹⁰³ מארק, 'היישוב, אל דמי לך, אל תשקוט להצלת הגולה!'. סוגיית המחוסם הפסיכולוגי עקב חוסר היכולת 'להאמין' לדבר ההשמדה חוזרת ונשנית בכתביו של פראגר פעמים רבות. לדוגמה: 'אף אני לא האמנתי לבשורת-הבלהות הראשונה. לא האמנתי, ואולי לא יכולתי להאמין. ואולי לא הוכשרתי קודם להאמין בכך. ואולי המקור, שמפיו הוגשה לי הבשורה, נעדר היה כוח=שכנוע עצמי ולכן לא האזנתי אליו. אך התוצאה אחת היא! לא האמנתי. הדבר היה בראשית שנת תש"ג [...] בחצר=הכניסה אל בנייני הסוכנות היהודית בירושלים נתקל אני במי שהועמד בראש "ועדת ההצלה" של היישוב כולו הלוא הוא יצחק גרינבוים. והוא שהשמיעני בשורת=איוב זו במשפטים קרים ואכזריים: "הגיע דו"ח סודי דרך שוויץ – הגרמנים שורפים את יהודי פולין, משומן עצמות הנרצחים מייצרים הגרמנים סבון – הכל אבוד". ואני, מה התחולל בקרבי באותו רגע? לא אשכח ולא אשטש מאומה. מבין שיני ההדוקות נפלט לניכחו מלים של תגובה כאלו: "האם זה שהודיע על כך הנו שפוי בדעתו!!". ראו: משה פראגר, 'המחדלים והכשלונות בשטח ההצלה מחייבים הקמת ועדת חקירה', **בית יעקב**, 85 (סיוון תשכ"ו), עמ' 4.

¹⁰⁴ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 256.

¹⁰⁵ 'הצצה אל תוך הגטו', סמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, מארס-מאי 1945, אי"ט (Y.T.A) 23/5/1-2, עמ' 9.

¹⁰⁶ פראגר, **לאות ולעד**.

והמרכזיות באירופה (במזרחה, במרכזה ובמערבה), 'על מימד כלליותן ועל אופי ייחודן, על גלגוליהן ותמורותיהן, על ישותן ועל מורשתן, על חיי=הרוח שלהן ועל המשברים הרוחניים שפקדו אותן, על הווי חייהן ומעמדן הכלכלי לפי בוא השואה ועל גזר=גורלן עם רדת השואה ותחימת דברי=ימיהן למחרת השואה'.¹⁰⁷ עוד טען פראגר כי 'יהדות אירופה נטבחה – אך לא הוכחדה!'. המלחמה, כתב, 'אינה נמדדת על כפות המאזניים של ההיסטוריה על פי גודל המחיר' אלא בהתאם לתוצאה הסופית: 'מי ניצח את מי?'. פראגר הציג את המלחמה הנאצית ביהודים כנושאת אופי רוחני מובהק. למערכה זו, שנועדה 'לעקור כליל את רוח היהדות מן העולם', היו 'שלושה יעדים ראשיים': (א) 'בתי=כנסיות ובתי מדרשות של היהודים'; (ב) היהודים האדוקים; (ג) 'עקירת השורשים, אשר בהם הערובה לעתידו של העם היהודי'.¹⁰⁸ פסיקתו הייתה שהיהדות 'ניצחה' במאבק: 'המסורת היהודית לא נותקה, מורשתה הרוחנית של יהדות אירופה חיה וקיימת', 'צועדת הלאה בנתיב האל=מוות של היעוד האלוקי מתוך החלטיות נחושה שנתחשלה דווקא בכור=העוני של אושוויץ'.¹⁰⁹

פרט לסיקור המקיף של הקהילות ייחד פראגר מקום לכמה סוגיות, ובהן גבורת נפש יהודית בדרך האחרונה,¹¹⁰ ו'הצלת התורה בימינו'.¹¹¹ אלה שתי סוגיות מרכזיות בתפיסת העולם החרדי. בבואו לדון בסוגיית התגובה היהודית לשואה ב'דרך האחרונה' התבטא פראגר כי 'אחרי ככלות הכל, משנסגרו כל שערי רחמים, וגזר הכרת של כליון חרוץ נשאר תלוי מעל לראשי היהודים כחרב פיפיות, כל חפץ חיים נכבה ונעלם כליל אצל הנידונים היהודים בשל הנסיבות הסיטיות במסעי=הגירוש ורכבות=המוות, עד כדי כך שלא נשאר ליהודים אלא להיכנע מתוך השלמה מלאה עם צו=האבדון הסופי והמוחלט'.¹¹²

בדברים אלה ניכרת בבירור התמורה בהשקפתו. הוא הוסיף ליעדי המדיניות הנאצית את המלחמה בדת היהודית ונושאה, תיאר את ההשמדה תיאור אפוקליפטי כ'גזירת כרת' ו'צו אבדון', והציג את התגובה היהודית כהכרחית בהתאם ל'צו' זה. יתר על כן, 'ההשלמה המלאה' של היהודים עם גורלם העניקה לכל האירוע משמעות של קידוש השם. בעזרת יסוד זה של 'קבלת הדין והצדקתו', העניק הירחון **בית יעקב** של פראגר משמעות חדשה לקידוש השם אשר משמעותו המקורית הייתה הקרבה מרטרולוגית בעת גזירה להמרת הדת, שכן זו איבדה את משמעותה בתקופת השואה.

פראגר לא יכול היה להינתק מדרך עבודתו בעבר, ועל כן יש בספר, למרות התמורה ברעיונות ובסגנון, עיסוק נרחב בהיבטים של הנאציזם. כמו במחקריו המוקדמים בעלי האופי ההיסטורי הביקורתי, הרבה פראגר להשתמש גם פה במקורות גרמניים להבדיל מרוב הספרות החרדית העוסקת בשואה הממעטת לעסוק בנאציזם בגלל 'חוסר התועלת החינוכית מכך'.¹¹³

בספר **לאות ולעד – גלעד ליהדות אירופה** ניכרת התפנית בגישתו של פראגר לשואה. הוא נטש את הפריזמה ההיסטורית המחקרית, ופנה לכיוון פדגוגי דתי: הדגשת המלחמה בדת ישראל; 'הגבורה הרוחנית'; תמונת הרציפות בין העולם היהודי המפואר 'אז' לחברה החרדית היום; וניצחון הדרך החרדית בשיקום עולם התורה. אלה המוטיבים המרכזיים בספר, והם משקפים נאמנה את התכנית החינוכית של הגנזך שהתגבשה בשנות השבעים והשמונים.

¹⁰⁷ שם, במבוא [ללא מספרי עמודים].

¹⁰⁸ שם.

¹⁰⁹ שם.

¹¹⁰ שם, עמ' 57-79.

¹¹¹ שם, עמ' 950-1034.

¹¹² שם, עמ' 67.

¹¹³ בן=פזי, 'דמותה של גרמניה בהיסטוריוגרפיה ובעתונות החרדית', עמ' 181-182.

סוגיות תמטיות

הילד היהודי

גורל הילדים היה קרוב לליבו של פראגר.¹¹⁴ בהרצאה שנשא בסמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בשנת 1945 טען שהמציאות שבה חי הילד היהודי בסבך מאורעות השואה הייתה ייחודית: 'הילדים בגטו היו האומללים שבאומללים'.¹¹⁵

באותה שנה הוא פרסם מחקר על שואת הילדים היהודים באירופה,¹¹⁶ במסגרת סדרת הספרים **מפרשת השואה: תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים**, שיצאה בידי הוועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה) ליד הסוכנות היהודית לארץ ישראל בשיתוף קבוצת 'אל דמי' (התארגנות של אנשי רוח יהודים ביישוב שפעלה לחיזוק המודעות הציבורית לגורלה של יהדות אירופה בשנים 1945-1942).¹¹⁷ מחקרו החלוצי נוסף על אוספי עדויות ומחקרים שפורסמו בשנים אלה של ראשית העיסוק המחקרי בשואה על הילדים היהודים תחת המשטר הנאצי. בעז כהן הוכיח כי מייד בסיומה של המלחמה נלקחו אלפי עדויות מילדים יהודים, ורבות מהן צורפו לאוספי עדויות. עדויות אלה נאספו בידי יחידים וגופים שונים. למשל, בנימין טננבאום, יהודי ממוצא פולני שעלה לארץ לפני המלחמה, יצא לפולין בשנת 1946 וקיבץ אלף אוטוביוגרפיות שכתבו ילדים יהודים שניצלו;¹¹⁸ הוועדות ההיסטוריות היהודיות בפולין ובשטחים האמריקניים בגרמניה התמקדו בילדים במאמץ לאסוף עדויות של שורדים; ארגונים יהודיים אחרים, כמו הוועדה הלאומית לסיוע למגורשים בהונגריה והגיוינט האמריקני, אספו אף הם עדויות של ילדים יהודים, גם אם באופן אקראי יותר.

ניסיונות ראשונים להוציא לאור את עדויות הילדים החלו כבר בשנת 1945. הוועדה היהודית להיסטוריה בקרקוב הוציאה לאור ספר בכותרת 'מסמכי הפשע והעינויי',¹¹⁹ ובו בין השאר מובאות עדויות של 22 ילדים. בשנת 1947 ראו אור שלושה ספרים המבוססים על עדויות ילדים: **אחד מעיר ושניים ממשפחה: מבחר מתוך אלף ביוגרפיות של ילדים יהודים בפולין**, מאת בנימין טננבאום; **ילדים מאשימים**, בעריכת מרים הוכברג=מריאנסקה ונוח גריס מהוועדה ההיסטורית היהודית של פולין, בפולנית; והספר **מרטירולוגיה של ילדים** בעריכת נח גריס, שיצא לאור ביידיש בבואנוס איירס. בשנת 1948 פורסם ספרה של לנה קיכלר, **הילדים שלנו**. הספר נכתב בפולנית וראה אור בתרגום ליידיש מאת הסופר והעיתונאי אהרן צפנת, ובתרגום לעברית ב-1961 בכותרת **אנו מאשימים**.¹²⁰ עדויות הילדים העלו סוגיות מהותיות, ובהן השאלה אם תיעוד זה הוא תיעוד היסטורי או פרופיל פסיכולוגי. האם זה מוסרי לבקש מהילדים לפתוח שנית את הפצע כדי להעיד? ומהו ערכן ההיסטורי של העדויות?¹²¹

¹¹⁴ פראגר הרבה לכתוב על 'מלחמתו של הנאציזם בילד היהודי' גם במאמריו בעיתונות. ראו מאמריו: 'מלחמת גבורה'; 'על אבדן ילדי ישראל', דבר, 14.3.1945.

¹¹⁵ 'הצצה אל תוך הגטו', סמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, מארס-מאי 1945, אי"ט (Y.T.A.) 23/5/1-2, עמ' 8.

¹¹⁶ פראגר, 'שואת ילדי היהודים באירופה'.

¹¹⁷ פורת, 'אל דמי', עמ' 251.

¹¹⁸ ראו אצל כהן (עורך), **הנשמע קולם**, עמ' 7-9.

¹¹⁹ Borwicz, Rost, and Wulf (eds.), *Documenty Zabrodni i Meczestawa*, עמ' 10.

¹²⁰ טננבאום, **אחד מעיר ושניים ממשפחה**; הוכברג=מריאנסקה וגריס (עורכים), **ילדים מאשימים**; גריס, **קינדער מארטיראָלאָגיע**; קיכלר=זילברמן, **אנו מאשימים**.

¹²¹ כהן (עורך), **הנשמע קולם**, עמ' 18.

דומה שפראגר היה הראשון בארץ ישראל שעסק בתחום זה של מחקר המתמקד בילדים בתקופת השואה. הוא עשה שימוש נרחב במקורות ראשוניים, ובהם עדויות מן העיתונות וספרי עדות, דו"חות רשמיים של ממשלות שונות וסוכנויות עיתונות שונות ודו"חות של ועד ההצלה ושל אגודת ישראל העולמית. נוסף על מקורות אלה בולט השימוש שלו בספר *The Black Book of Polish Jewry* שיצא לאור בארצות הברית בשנת 1943 בידי הפדרציה האמריקנית למען יהודי פולין. הספר סוקר בפירוט את חיי היהודים תחת המשטר הנאצי, וכולל עדויות, מקורות ותצלומים.¹²²

פראגר טען שהפגיעה הנאצית המכוונת בילדים יהודים הייתה הצעד הראשון בחיסול השיטתי של מנגנוני החינוך היהודיים. הנאצים שאפו מראשית הכיבוש להביא לניווך מוסרי וגופני מוחלט של הנוער היהודי.¹²³ הוא התמקד בהרעבת הילדים וטען כי באוכלוסייה היהודית הכואבת הופלו הילדים לרעה בידי הנאצים מפני שלא היה להם ערך כלכלי במנגנון העבודה הנאצי.¹²⁴ עם זאת ציין כי ילדי הגטו הכריזו על מאבק, והקימו פלוגות נוער מיוחדות לשירות סניטרי=היגייני. השירות מנה חוגים חינוכיים חשאיים שפעלו בכ=85 אחוז מבתי גטו ורשה. צורות נוספות של מאבק לקיום הילד היהודי היו ב'פינות ילד' לפעוטות שהוקמו בבתים בגטו, ומפעלי חינוך לא=חוקיים שהוקמו בכמה גטאות.¹²⁵ הוא תיאר את המדיניות הנאצית רבת=התנופה של 'ציד הילדים' לשם רצח, בהתבססו על עדויות רבות מכל רחבי אירופה, ובהן עדותו של פולני אשר פרסם בשנת 1942 חוברת מחתרית על טבח היהודים. בהתרשמויותיו ממראה עיניו בלובלין ב=1942 העיד כי

טיילתי לאורך הרחוב גרודזקה בכוון אל הגטו ופתאום קלטו אזני משם זעקה איומה. קבוצה של למעלה ממאה ילדים יהודים, נערים ונערות, שהגדול שבהם היה בן שמונה או תשע שנים, הובלו ברחוב על ידי תריסר גרמנים מזוינים. כמה מהילדים צעקו: 'אמא! אמא!' [...] אחר=כך ספרו לי, שכל הילדים נדחקו לתוך הקרון כמו דגים מלוחים בחבית [...] ראיתי הרבה, הרבה מחזות זוועה בפולין, מזמן שהגרמנים נכנסו לשם, אבל [את] מראה פניהם של אותם הילדים היהודים, שהובלו לטבח, לא אוכל לשכוח.¹²⁶

פראגר טען כי על אכזריותם הרבה של הנאצים מעיד גיוסם של ילדיהם, חברי הנוער ההיטלראי, למאבק בילדי היהודים. 'ילדי הגרמנים האלה התייצבו פנים אל פנים עם ילדי היהודים' וכך הגיעו אולי לשיא מעשי הזוועות. דוגמה לכך היא עדותו של שליח תנועת המחתרת הפולנית ששהה בפולין בין אוקטובר 1941 לאוקטובר 1942: "'הנוער ההיטלראי' (היטלר=יוגענד), נערים בני 15-16 שנה, הצטיידו באקדחים. מחנות=מחנות באים הם יום=יום לתוך הגטו, מתייצבים ברחובות ויורים בכל עובר ושב, יהא זה ילד או מבוגר'.¹²⁷

לקראת סוף מאמרו הביע פראגר התפעלות מהילדים המעטים אשר ברחו ליערות, חצו גבולות והצילו עצמם כשמנגד, בעולם החופשי, 'פעולת הצלה אין', אף שאסון הילדים היה ידוע לכול. כדוגמה

¹²² Apenszlak (ed.), *The Black Book of Polish Jewry*

¹²³ פראגר, 'שואת ילדי היהודים באירופה', עמ' 15.

¹²⁴ שם.

¹²⁵ שם, עמ' 23-26.

¹²⁶ שם, עמ' 33-34. פראגר ציין שהדברים הובאו בעיתון **אונזער צייט**, במאי 1944, עמ' 42.

¹²⁷ שם, עמ' 51-52, על פי דו"ח שמסר לחבר המועצה הלאומית הפולנית ש' זיגלבוים ופורסם בעיתון **אונזער צייט** בניו יורק במארס 1943, עמ' 4.

לניסיון הצלה שכשל הציג פראגר את פרסום התזכיר המשותף לכל מארגני ועידת ברמודה מטעם הארגונים היהודיים בארצות הברית ב-1943, שבו הודגשה במיוחד בעיית הילדים כי 'בתוך מספר היהודים, החיים עוד כיום בארצות אירופה שבידי מדינות ה"ציר" נמצאים, יש להניח, 600 אלף ילדים [...]. כולם צפויים לסכנת מוות חמורה, אם לא ינקטו באמצעים תכופים להצלתם'.¹²⁸

כשהוא כואב את חוסר האונים של אותם ילדים יהודים שהופקרו, ציטט פראגר בסוף מאמרו מחיבור שהתפרסם בעיתונות העברית בקיץ 1944 (חשיפה של סוכנות רויטרס על רכבת שיצאה מבודפשט ובה שישים קרונות דחוסים בילדים שנשלחו להשמדה באושוויץ):

וילדי היהודים מוסעים בקרונות
ורינת הילדים עולה עולה,
רינת הילדים גוברת [...].
בתבל, בתבל רחבה וגדולה
הרכבת חופשית עוברת.

ורינת הילדים מדברת: זכור,
כי רבות רכבות –
עמדו מלכת,
רק את זו, רק את זו
לא יכלו לעצור
לא אדם,
לא אומה,
לא ממלכת.¹²⁹

שירה יהודית בגטאות ובמחנות

כחסיד גור גילה פראגר יחס עמוק אל השירה כביטוי לנפש. בשנת 1947 פרסם לקט שירים בשם 'שירי עם גווע' בשנתון **דבר**. הלקט הציג 'שירה עממית' שחיברו אלמונים ונפוצה בגטאות ובמחנות. בשנים אלה ראו אור פרסומים אחדים על השירה היהודית בתקופת השואה. רובם עסקו בשירי משוררים ובשירים שחוברו על השואה ולא במהלכה.¹³⁰ קובץ השירים שפרסם פראגר, לעומת זאת, הכיל שירה שחוברה במהלך השואה בידי אלמונים והוא הקדים לו מבוא בעל אופי מחקרי.¹³¹

בפתח הקובץ טען פראגר כי יש לראות את השירה העממית 'כאחד מגילויי=הלוואי המשונים ביותר של תקופת חורבנה של היהדות באירופה'.¹³² בעבודה ממושכת לאיתור אותם שירים וליקוטם הוא הגיע למסקנה שתופעה זו הייתה נרחבת. חידושו הגדול היה בקביעה שמאות השירים שנוצרו בתנאי הגטו והמחנה אוצרים בקרבם תובנות היסטוריות וחומר תיעודי רב חשיבות להבנתה של תקופת השואה, ובאמצעותם ניתן להתחקות אחר המציאות ההיסטורית שעולה בין השורות, לשרטט את תמונת

¹²⁸ שם, עמ' 64-66.

¹²⁹ שם, עמ' 67.

¹³⁰ פרידמן (עורך), **ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה**, עמ' 249-265.

¹³¹ פראגר, 'שירי עם גווע', עמ' 296-322.

¹³² שם, עמ' 297.

ההתמודדות היום=יומית בגטו ובמחנה תחת גזירות הכובש, לחתור להבנת יחסי הכוחות הפנים=יהודיים ולהשמיע את זעקת השבר האישית והלאומית=דתית.

שירים רבים כתובים בסלנג מקומי, 'לוקאליזמים' – היינו ביטויים ומושגים שהם מיוחדים למקומות מסויימים והמתייחסים לאנשים ולמאורעות מסויימים.¹³³ כדוגמה לכך הביא קטע מתורגם משיר ביידיש שכותרתו 'מעות', וחובר בשנת 1941 בגטו ורשה:

הקהלה היהודית גובה דאנינה¹³⁴
ונותנת לנו לחם עם סכרינה
השוטר היהודי נעשה מין 'לובוז'¹³⁵
הוא חוטף אנשים ושולחם ל'אבוז'.

כל האמנויות היו היום לבוז,
האופים בלבד רוכבים על=גב הסוס,
אופים הם לחם עם סובין,
אין מה לטחון בשנים.¹³⁶

הביקורת על המשטרה היהודית עלתה בשירים נוספים. כך למשל בשיר שכותרתו 'טרבלינקה', שנכתב בתקופת הגירושים ההמוניים מגטו ורשה ב=1942, נמתחת ביקורת קשה על המשטרה היהודית שמושיטה לחם ליהודים המתייצבים לגירוש:

המשטרה היהודית
צותה ללכת חיפוזית,
לא עוד מחסור תסבלו,
פְּרֹוֹתִים או שלוש תקבלו.¹³⁷

פראגר ראה בשירים את האמצעי הכמעט יחיד לתגובת הציבור היהודי על המאורעות. בגטו ורשה לבדו נכתבו עשרות שירים המשקפים את הלך הרוח בכל תקופת קיומו של הגטו.¹³⁸ סוג אחר של שירים שמנה פראגר שיקפו לדעתו נאמנה את ההתמודדות היהודית לנוכח מלחמת העצבים שניהל המשטר הנאצי לשבירת 'קשיות העורף היהודית'.¹³⁹ הציווי לא לבכות אלא לצחוק, על אפו וחמתו של המשטר הנאצי, היה לדבריו הציווי הראשון שמצא את ביטויו בשירים.¹⁴⁰ דוגמה לכך מצויה בשיר הבא מגטו ורשה:

¹³³ שם, עמ' 321.

¹³⁴ מין מס.

¹³⁵ מופקר.

¹³⁶ השירים נכתבו ביידיש ופראגר מביא גם את תרגומם לעברית. שם, עמ' 321-322.

¹³⁷ שם, עמ' 322.

¹³⁸ שם, עמ' 321.

¹³⁹ שם, עמ' 299.

¹⁴⁰ על ההומור כהתמודדות ראו: אוסטרובר, ללא הומור היינו מתאבדים.

היה שמח, היה שמח –
דמעה מחה,
לא עוד בכה!
היה שמח, היה שמח,
יהי הסוד כמוס תמיד עמד,

אל ידע אדם את עניך,
ואם גם ישבר הלב בך –
והיית אך שמח!¹⁴¹

בשירים מוארת דמותה של האם היהודייה,¹⁴² שלה פנים שונות. לעתים משקפת דמותה כמיהה להווי יהודי, ולעתים געגועים וייאוש:

גם לי היה אי=פעם אבא,
ואמא'לי אף לי היתה.¹⁴³

לעתים היא הדמות המקוננת על האבדן:

לאם משה אני משולה,
כמו משה על=פני המצולה,
עזוב, בודד לרוח מופקר,
הוכרתי לעזוב את בני בידי זר.¹⁴⁴

מוטיב נוסף שמצא פראגר בשירים הוא של ביטחון וקידוש השם. במקרים הללו, הדגיש, הטקסטים המסורתיים נתחדשו בניגון ובלחן שנוצר לנוכח הייסורים.¹⁴⁵ בין השירים הדתיים הזכיר גם כאלה בעלי אופי מתריס כלפי אלוהים. לדוגמה:

הבט משמים וראה,
השקיפה ממרומים וחזה,
כי היינו ללעג ולקלס בגויים,
כי היינו לצחוק בעיניהם!
יה, איך תוכל בכל זה להסתכל?
אין כאן לבניך

---

¹⁴¹ שם, עמ' 299-300.

¹⁴² על דמותה של האם היהודייה ביצירה היידית במשך הדורות ראו: גרפינקל, **שבע אמהות**.

¹⁴³ פראגר, 'שירי עם גוועי', עמ' 307.

¹⁴⁴ שם, עמ' 310.

¹⁴⁵ שם, עמ' 311.

בשנת 1955 פרסם פראגר ספר מקיף על השירה היהודית בתקופת השואה, **מן המצר קראתי: שירי הגטאות, מחנות העבדות, חצרות המוות, הפרטיזנים, הנקם והקרב**.¹⁴⁷ את השירים אסף, על פי עדותו, בעת שהותו במחיצת ילדים ונוער במחנות העקורים באירופה מיד לאחר תום המלחמה, ובבתי ילדים בארץ, לאחר שהגיעו לכאן. שירים אחרים קיבץ מאוספים שונים שפורסמו.¹⁴⁸ למרות הדמיון בין ספר זה לקודמו, **שירי עם גווע**, יש בו חידושים מספר. במבוא לספר כתב על מקורותיה של שירה זו ונדרש לראשונה לכמה סוגיות, ובהן היותה של השירה העממית אלמונית. הוא טען כי

השירה העממית של הגיטו היא, כמובן, בעיקרה יצירה אלמונית, של פשוטי=עם, של בני=בלי=שם [...] המחברים האלה הם נציגי ההמון הטיפוסיים, אשר מעולם לא חשבו להיות משוררים ולא התעסקו בשירה, ואולי אף לא ידעו שירה מהי. אלא שלחץ המאורעות דובב אותם, ובנשוב עליהם משב המציאות האיומה מכל איום שרו שירתם, ושירה פרמיטיבית זו היא שנקלטה מניה=וביה בלב ההמונים כביטויים שלהם, כרכושם הם.¹⁴⁹

מעבר לשאלת אלמוניותם של המחברים עמדה שאלת דרכי ההפצה, שהוא הגדיר 'דרכיה הנעלמות של היצירה העממית'. הוא טען כי השירה העממית, שהייתה בשורה של עידוד בתקופה זו של דיכוי, הופצה בידי 'נושאי=בשורה מסתוריים'. לדעתו היו שליחים שנדדו ממקום למקום, בהסתכנות של ממש, 'כדי להפיץ את שירי העם ולהפיח מתוך כך רוח מרדנית וכוח=עמידה בתוך ההמונים המיואשים והמדוכאים'.¹⁵⁰

כמו את קובץ השירים 'שירי עם גווע' משנת 1947, גם את הספר הזה ערך פראגר על פי נושאי השירה, והוסיף קטגוריה: 'שירת התמהון והתדהמה', התדהמה מהמציאות החורגת מכל דמיון, במיוחד המלחמה בילדי ישראל. נושאי העיקריים של שירה זו היו, לפי ניתוחו של פראגר, אימהות וילדות, והן גם נמנו עם יוצריה. הייתה זו 'בתוכנה ובצורתה' [...] שירת=לחש אינטימית, דו=שיח של טרוניה שבין האם והילד'.¹⁵¹ בשירה זו נמצא אם המשתוממת על גורל ילדיה, וילד המבטא געגועים לאימו.

מוטיב נוסף שהגדיר פראגר בשירה העממית הוא 'עין בעין עם החדלון'. העמידה על סף המוות יצרה שירת חידלון, כלומר שירה המתכתבת עם תחושת אבדון, 'המעלה כמה מהלכי=הנפש האינטימיים ביותר של ההמונים'. לדוגמה, 'הזהות שבין האדם לטבע', 'גורל היחיד ונחמתו', 'המוות כגואל – ותכלית החיים', מבט הקרבנות 'כלפי הדורות הבאים' ו'יצואת המיליונים'.¹⁵²

הקו הכללי של דבריו מצביע על מגמה לעגן בהוכחות את טענתו על כוח החיות של הציבור היהודי תחת השלטון הנאצי, מה שהוא עתיד לכנות 'גבורה רוחנית' או 'עמידה'. מעבר לכך מוצג בספר הלקח

¹⁴⁶ שם עמ' 313.

¹⁴⁷ בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ו.

¹⁴⁸ ריאיון עם משה פראגר, 5.1.1973, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, עמ' 8.

¹⁴⁹ פראגר, **מן המצר קראתי**, עמ' יג.

¹⁵⁰ שם, עמ' טז.

¹⁵¹ שם, עמ' כד.

¹⁵² שם, עמ' ל-לג.

הצינוני שלו מהשואה: הקישור בין החורבן לתקומה. הוא ייחד בספר מקום נפרד לשירי הכיסופים לציון. שירה המציינת את 'יחידת=הפלאים של ההיסטוריה היהודית': 'שעה שזה נופל – זה קס', כלומר כשהאויב מכה מכת מוות בליבם של היהודים, לב זה הולם בחוזקה מן העבר האחר. 'קסמה של ציון המתעוררת לתקומה קסם ביתר שאת לבני הגולה השוקעת', והצית זיק של נחמה בליבותיהם של היהודים.¹⁵³

הביקורות בעיתונות על הספר היו חיוביות. במעריב הביע המבקר את התרשמותו העמוקה: 'ספק הוא בידנו, אם יש אח ודוגמא לספר=שירים זה, ואם יש חשוב ממנו בכל הגילויים הספרותיים הרבים לידי האסון הלאומי שנפל בחלקנו, בני הדור הזה', כתב.¹⁵⁴ תגובה זו דמתה לתגובות על ספרו הראשון של פראגר, **יון מצולה החדש**, ומלמדת על חלוציות פועלו של פראגר בדורו.

משה פראגר והאנציקלופדיה העברית

פראגר נחשב באותן שנים לבעל סמכות בכל הנוגע לחורבן יהדות אירופה, והוזמן להצטרף לשורת הכותבים הראשונה של **האנציקלופדיה העברית**, שנתפסה כמפעל תרבותי עברי ראשון במעלה. פראגר עצמו טען כי הופתע כשפנו אליו עורכיה הראשיים של האנציקלופדיה, פרופ' יוסף קלויזנר וד"ר בן=ציון נתניהו, בשאלה העקרונית כיצד לטפל בנושא השואה באנציקלופדיה העברית. 'הופתעתי וגם התפלאתי', סיפר פראגר, משום שבמערכת האנציקלופדיה מצויים כל המחשיבים עצמם 'מומחים'. על פי עדותו של פראגר, ד"ר נתניהו פנה אליו ואמר לו כי 'לאחר שקראנו את ספרך **חורבן ישראל באירופה**, החלטנו לגנוז מחקרים אחדים בנושא השואה, שהוכנו ונכתבו במיוחד עבורנו ולהזמין אותך לכתוב את המחקר המקורי והבסיסי בנידון'.¹⁵⁵ פראגר הציע לכלול את השואה בערך 'אנטישמיות' מתוך התפיסה ששנתת ישראל ואפילו שאיפות הרצח של יהודים ידועות משכבר הימים. עם זאת הוא סבר כי היה בשואה חידוש 'הן בתחומה של האידיולוגיה הגזענית הקיצונית (המלחמה ב"חידק היהודי" הרוחני=מוסרי) והן בתחומה של הארגון הטכני המדוייק והמשוכלל ("יודנריין", המערכה "עד היהודי האחרון")'.¹⁵⁶

במכתב לפראגר ממארכ 1949 ביקשהו עורכי האנציקלופדיה לחבר ערך 'ממצה ומסכם על אושוינציים בתקופת מלחמת העולם השנייה'.¹⁵⁷ 'הערך צריך להכיל במידת האפשר אינפורמציה המבוססת על מסמכים, שללא כל ספק מוכרים לך, וכן הערכה'. כותב המכתב הדגיש כי זו משימה בעלת חשיבות היסטורית, שכן 'הפרשה הטראגית הגדולה שמצאה את מקומה בעיר זו, [הינה] פרשה שתרשם בתולדותינו לדיראון עולם'.¹⁵⁸

ממכתב אחר לפראגר, מפברואר 1951, מתברר שלמעשה הוא נתבקש להיות הכותב הראשי לערכים שונים על השואה. הוגדרו לו שני שטחי פעולה: (א) 'חורבן יהדות אירופה על כל גילוייו ותוצאותיו – את כל הערכים הקשורים בנושא זה יחד עם ציון גורלן של קהילות ישראל בתקופה זו'; (ב) 'מצב היהודים בעולם בשעה זו'. בנוגע לערכים אלה נכתב כי הוא אחראי 'לתוכנם והשלמתם לפי האינפורמציה החדשה – up to date'.¹⁵⁹ בנוגע לסעיף הראשון נתבקש פראגר 'לגשת לעיבוד החומר על נושא

¹⁵³ שם, עמ' לז.

¹⁵⁴ [מחבר לא ידוע], 'שולחן הספר – שירה בתוך לוע המוות', **מעריב**, 15.10.1954.

¹⁵⁵ משה פראגר, 'ליל הבדולח – ילד חוקי של התרבות הגרמנית', **בית יעקב**, 142 (כסלו תשל"ב), עמ' 12.

¹⁵⁶ שם.

¹⁵⁷ ש' כץ אל משה פרגר, 24.3.1949, ארכיון פראגר, קלסר 22, גקה"ש.

¹⁵⁸ שם.

¹⁵⁹ ישראל גוטמן ובן ציון נתניהו אל משה פרגר, 27.2.1951, שם.

"האנטישמיות בגילוייה הנאצי", בהיקף מלא עד למיצוי הבעיה.¹⁶⁰

במכתב ששיגר פראגר למערכת **האנציקלופדיה העברית** בשנת 1952, הוא היה מוכן להתחיל בעבודה 'קבועה ושיטתית' במערכת כאחראי למדורים קבועים בסוגיית 'ההיסטוריה העברית החדשה',¹⁶¹ ונוסף על כך לארגן פעולת מחקר מיוחדת לצורכי האנציקלופדיה, 'בהתאם לתכניתה ולהשקפותיה'. בהמשך מנה פראגר את 'שטחי המחקר' שעליהם הוא מוכן להיות מופקד: 'א. מונוגרפיות של הקהילות היהודיות באירופה, מתוך ציון המאורעות האחרונים על גילוי מאבקם וחיסולן; ב. קורות קיבוצי היהודים בכל ארצות אירופה בתקופה האחרונה, החל ממלחמת העולם הראשונה עד היום הזה; ג. מונחים, אישים ותופעות מתקופת השואה באירופה, הראויים לציון בתוך האנציקלופדיה; ד. פרשיות העליה והעפלה של יהודי אירופה'.¹⁶² פראגר הדגיש כי עבודת המחקר שלו ראשונית, מאחר שלא הייתה עדיין 'כתובת מרכזית לחקר ההיסטוריה היהודית החדשה'.¹⁶³ זו הייתה הערה מעניינת ואולי ביקורתית, שהרי באוניברסיטה העברית היה חוג להיסטוריה של עם ישראל עם חוקרים חשובים כמו בן-ציון דינור, יצחק בער, ישראל היילפריין ועוד.

במכתב מאוחר יותר משנת 1958 כתב אלכסנדר פלאי לפראגר וביקש שיכתוב גם ערך על ההעפלה.¹⁶⁴ הוא הוסיף כי מערכת האנציקלופדיה מקווה שפראגר מעריך את התפקיד שבו עליו 'לכתוב את הפרק ההרואי על העפלה'.¹⁶⁵ הערך על ההעפלה לא נתקבל בסופו של דבר. במכתב זועף ששלח פראגר לפלאי במאי 1962 הוא כתב כי בשובו מחוץ-לארץ נוכח לדעת 'מתוך דאבון=לבי' כי הערך שהכין ומסר למערכת ב-1959 לא פורסם מטעמים שאינם ידועים לו. הוא הביע את אכזבתו וטען כי השקיע חודשים בכתבת הערך הזה, בא בדברים עם הגורמים השונים הקשורים לתנועת המעפילים, ובפרט, טען, שמר 'על מגע הדוק עם מר שאול אביגור' שפתח למענו את ארכיונו האישי, ואף עבר על כל הפרק טרם מסירתו.

שני הערכים האחרים שהוזכרו, 'אנטישמיות בגילוייה הנאצי' ו'אושוינצים', פורסמו. הראשון התפרסם בכרך ד בשנת תשי"ב. פראגר הגדיר את הנאציזם כ'תנועת הגשמה אנטישמית',¹⁶⁶ ועסק בשורשיה של האנטישמיות הגרמנית. בהתאם לתפיסתו האינטנציונליסטית הוא עסק בתהליך ההשמדה הנאצי אשר על פי תפיסתו היה 'תנאי מוקדם לסדר עולם נאצי'.¹⁶⁷ הערך נגע גם בשאלת התגובה היהודית שנחלקה, לדעת פראגר, לשתי תקופות: תקופת הגטו – או אז 'עמדה בהם רוחם ואף העלו מעיינות=חיים מופלאים', ותקופת ההשמדה – שבה, מתוך 'הוודאות של הכיליון, שהיה צפוי להם, נתפסו לפסיכוזה של שקיעה'.¹⁶⁸

הערך 'אושוינצים' נכלל בכרך ב שראה אור בתשי"י.¹⁶⁹ בערך זה הגדיר פראגר את ייחודו של מחנה אושוויץ בהשוואה לשאר המחנות במשך תקופת פעולתו, בארגונו הטכני המושלם וצידו המדעי המקורי

¹⁶⁰ שם.

¹⁶¹ השימוש במונח 'ההיסטוריה העברית החדשה' מעניין, שכן מונח זה מגלם תפיסה היסטוריוגרפית כללית, ובכך העיד פראגר על עצמו כמי שמשתייך בתפיסתו ההיסטוריוסופית לקבוצה הציונית הכללית בחברה הישראלית דאז.

¹⁶² משה פראגר אל מערכת והנהלת האנציקלופדיה העברית, 31.3.1952, ארכיון פראגר, קלסר 22, גקה"ש.

¹⁶³ שם.

¹⁶⁴ אלכסנדר פלאי אל משה פראגר, 9.9.1958, שם.

¹⁶⁵ שם.

¹⁶⁶ פראגר, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי', עמ' 528.

¹⁶⁷ שם, עמ' 538.

¹⁶⁸ שם עמ' 564-565.

¹⁶⁹ פראגר, 'אושוינצים', עמ' 324-332.

ישוכלל בלא הפסקי, בניצול כוח עבודתם של הנידונים, תוך כדי תהליך ההשמדה ובניצול 'משקי' מלא של הנרצחים (בגדיהם ואף גופותיהם).¹⁷⁰ פראגר הציג גם את הדו"ח הסובייטי הרשמי על גילוי המחנה, ודן בהערכות השונות של מספר הקרבנות היהודים שנרצחו בו ובהתנגדות היהודית שלגביה הוא הבליט את הגבורה הנפשית של חלק מהקרבנות.¹⁷¹

במאמר שהתפרסם סמוך לפטירתו של פראגר כתב יהושע אייבשיץ, סופר דתי ומנציח של השואה, כי היה 'סיכוס' בין פרופ' יוסף קלוזנר, העורך הראשון של האנציקלופדיה, לפראגר שהאחרון יכתוב את הערך על השואה באנציקלופדיה העברית. קצב ההוצאה לאור של האנציקלופדיה העברית היה איטי מאוד, והערך על השואה היה צריך להופיע תחת האות 'ש', כלומר לקראת הסוף. במרוצת השנים התחלפו העורכים ואלה 'העדיפו שלא להזדקק לדיעותיו של יהודי חרדי'.¹⁷²

ההדים לכתביו של פראגר בעיתונים בארץ ובעולם

ספריו ומאמריו המחקריים של פראגר עוררו הד בקרב הציבור היהודי בארץ ובעולם. הם הוזכרו בעיתונים ולא פעם נערכו בעקבותיהם דיונים. לדוגמה, בביקורת שפורסמה בעיתון **הצפה** בנובמבר 1944, תיאר המבקר את מאמרו של פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה',¹⁷³ כ'סקירה מפורטת, הראשונה בסוגה בעברית', והוסיף כי בחיבור זה מצויה תשובה חלקית לשאלת גורלם של שישה מיליון היהודים בשואה. הכותב, שכנראה מתח ביקורת על התנהלותו של הציבור היהודי באירופה, השתכנע מחיבורו של פראגר. לטענתו נחשפה בחיבור זה 'תכנית' = השטנים שלבים = שלבים' שהביאה לניווט, לזעזוע, לתקוות שווא ולמתח בין העם למוסדות ה'אבטונומיים' כביכול, עד שלא הותירה בפרוס הטבח אלא 'עם רוצה לחיות, נאחו בצפורניו בקרש' = הצלה האחרון, אבל אין לו כוח מספיק להתארגן כדי להילחם מלחמת = מגן ותנופה באויב הנורא'. עוד ציין כי פראגר צייר תמונה של ציבור יהודי שהתמודד עם הסבל: 'המחבר משרטט תמונה נפלאה מחיי הגיטו של ווארשה. מצד אחד גיהנום ממש, צינוק אמיתי לחצי מיליון יהודים, ומצד שני – האחוה הישראלית בשלביה העליונים ביותר'.¹⁷⁴

חורבן ישראל באירופה הוא הספר שנזכר יותר מכל ספריו של פראגר בעיתונות התקופה. כל המבקרים גילו עניין בשאלת חוסר האונים היהודי ('כצאן לטבח') והתרשמו מהסבריו של פראגר. בעיתון **היסוד** כתב המבקר כי המחקר הוא בעל אופי סוציולוגי וכי פרט למידע הרב המוצג בו, הוא מנסה 'לרדת לעומק הטרגדיה בכל היקפה ומימדיה. אין הוא מסתפק בציון העובדות אלא הוא בא לדלות את הקו הפסיכולוגי שגרם להתפתחות העניינים'.¹⁷⁵ המחבר העיד על תופעה בציבור הארץ = ישראלי, לפיה הקריאה בספרי מחקר חדשים בתחום היא לטורח ומגבירה את המרירות לנוכח תופעות ש'אין דוגמתן אצל שום אומה ולשון, לתת מרצון הטוב היכולת למרצחים שפלים להשמיד עם שלם'.¹⁷⁶ הוא ראה בספרו של פראגר ספר המוקדש 'למציאת נימוקים הגיוניים שהכניסו את מיליוני היהודים במצב סטטי כזה שניטל מהם כל חפץ וכל רצון לחיות [...] ולהשיב מלחמה שיערה לאויב הברברי האכזרי'. המבקר סיכם את דבריו באומרו

¹⁷⁰ שם, עמ' 324-325.

¹⁷¹ שם, עמ' 332.

¹⁷² יהושע אייבשיץ, 'ר' משה פראגר ז"ל – איש הגות ואיש מעשה', **הצפה**, [ללא תאריך], ארכיון פראגר, קלסר 72, גקה"ש.

¹⁷³ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה'.

¹⁷⁴ ש"יין, 'עם החורבן', **הצפה**, 25.11.1944 [ללא מספרי עמודים].

¹⁷⁵ [מחבר לא ידוע], 'השואה לאור מספרים ותעודות', **היסוד**, 14.11.1947 [ללא מספרי עמודים].

¹⁷⁶ שם.

כי חקירתו של פראגר ממצה, מקיפה ויתופסת את העוקץ של הפרובלימה בחודו הנכון.¹⁷⁷ ביקורת נוספת על **חורבן ישראל באירופה** פרסם דוד פלינקר בינואר 1948. לדעתו ספרו של פראגר משיב על שאלת חוסר מאבקם של הקרבנות בדרכם האחרונה בכך שהללו האמינו עד הרגע האחרון בקיומו של מצפון אנושי אצל הנאצים.¹⁷⁸ המחבר תהה על אטימותם של עמי אירופה לזעקת היהודים המעונים, וראה במאבק לעצמאות ישראל את המסקנה **מחורבן ישראל באירופה**. פלינקר טען גם כי ספרו של פראגר ייחודי בניסיונו להקיף את הטרגדיה היהודית על כל צדדיה, להבדיל מקודמיו שנגעו רק בהיבט אחד של הטרגדיה היהודית.¹⁷⁹

ב**הצפה** נכתב בפברואר 1948 כי ספרו של פראגר הוא הניסיון הראשון להסביר הסבר מעמיק את ייחודה של השואה מבחינת היקפה, עומקה ועקיבותה. הספר מסביר את הניגוד המהותי בין ישראל לנאציות, את המטרה הגרמנית בהשמדת היהודים, את הגורמים לשתיקת העולם ואת הסיבה להליכתם של מיליונים אל תאי=הגאזים. לבסוף הודגש כי מה שעושה את הספר לכתב מחנך ומגילת=התעוררות לבני דורנו הוא הלקח מהשואה.¹⁸⁰ את ספרו של פראגר, כתב המבקר, יש ללמוד בבתי הספר, בארגוני הנוער ו'בגלויות השאננות'.¹⁸¹

בעיתון **שערים** העיד על עצמו הכותב, ש' רוטשטיין, כי עקב משחר ילדותו אחר התפתחותו הרוחנית של פראגר, שאיפותיו ויכולתו בשדה הספרות והמחקר. הוא הסיק כי במלחמת העולם השנייה היה פראגר לאדם אחר שגמר אומר להקדיש את חייו להנצחת השואה.¹⁸² **חורבן ישראל באירופה** 'ישאר לנצח כספר החורבן של ישראל באירופה אשר ממנו ילמדו, יחקרו ויתעמקו בנינו והבאים אחרינו על כל מה שעבר עלינו בתקופתנו'. רוטשטיין ציין גם את מחקריו של פראגר על 'ילדי ישראל' ו'שירי הגטאות', שהם לדבריו בעלי 'ערך היסטורי ופסיכולוגי רב'.¹⁸³

גם בעיתונות היידית כתבו עליו. ביומון היהודי הסוציאליסטי הניו יורקי **פֶּאָרווערטס** פורסמה כתבה תחת הכותרת 'כתב האשמה של העם היהודי', ובה ניתח הכותב את ספרו של פראגר. המחבר כתב כי ספר זה הוא 'ייחודי בין הספרים העוסקים באסון היהודי הגדול באירופה',¹⁸⁴ וכי 'משה פראגר מביא לנו את ההוכחה הראשונה בדבר המאזן של הטרגדיה היהודית הגדולה האחרונה מתוך נקודת ראות היסטורית'.¹⁸⁵ ייחודו של הספר הוא בגישה ההיסטורית של מחברו בהיותו 'דוקומנטרי', מבוסס על מקורות ראשוניים ויורד לעומקם של האירועים השונים הקשורים לתקופת השואה. הכותב הדגיש את 'האשמה כנגד העולם' שמבטא פראגר, בהסתמכו על 69 מסמכים, ובהם חליפת המכתבים בין ד"ר חיים וייצמן ללורד האליפקס, השגריר הבריטי בווינגטון בשנות המלחמה. עדות זו שמביא פראגר בסוגיית הניסיונות להצלת יהודי רומניה, התפרסמה לראשונה בספר זה.¹⁸⁶ כותב המאמר, ח' וויטאל, הכיר את פראגר בוורשה שלפני המלחמה. הוא טען כי 'משה פראגר של היום שונה בלבשו משה פראגר של אז, גם

¹⁷⁷ ש.ם.

¹⁷⁸ ד' פלינקר, 'כך הופקר עם שלם', 9.1.1948, ארכיון פראגר, קלסר 72, גקה"ש.

¹⁷⁹ ש.ם.

¹⁸⁰ ש"י, 'אגב', **הצפה**, 3.2.1948.

¹⁸¹ ש.ם.

¹⁸² ש' רוטשטיין, 'חורבן ישראל באירופה', **שערים**, י"ב טבת תש"ח, עמ' 3, ארכיון פראגר, קלסר 71, גקה"ש.

¹⁸³ ש.ם.

¹⁸⁴ ח' וויטאל, 'דער באַשולדיקונגס אַקט פֿון ייִדישן פֿאָלק', **פֶּאָרווערטס**, 11.4.1948 [ללא מספרי עמודים].

¹⁸⁵ ש.ם.

¹⁸⁶ ש.ם.

זקנו גולח [...] אז נהג ללבוש קפוטה ארוכה, מגבעת יהודית בסגנון פולני ופניו היו מעוטרת בזקן ובפאות'. כיום, בארץ, 'הוא חוקר והיסטוריון מוערך ביישוב'. המחבר כתב גם על התרשמותו ממחקר השואה וטען כי היישוב חי את החורבן וקורא כל מה שנכתב עליו. בסוף דבריו ציין שפראגר היה הפובליציסט היהודי היחיד שיכול היה לחקור את העלייה הבלתי גלית בכל שלביה ודרכיה בזמן אמת, וכי הוא מתכנן לפרסם מחקר גדול על כך.¹⁸⁷

באפריל 1948 נדפס ב**מאָרגען זשורנאַל** ריאיון עם פראגר שנערך לרגל ביקורו באמריקה.¹⁸⁸ הכותב, מרדכי יאפע, טען כי פראגר, שהצטיין 'כחוקר וכהיסטוריון של החורבן היהודי השלישי', בא להכיר את היהדות האמריקנית ולבדוק חומרים העוסקים בחורבן היהודי. הוא טען כי **חורבן ישראל באירופה**, שהתקבל ביחוס רב, היה בסמינרים של החלוצים הצעירים ליספר כיס ממש העוסק בהיסטוריה החדשה של העם היהודי,¹⁸⁹ וכי באמריקה טורחים על תרגומים לידיש ולאנגלית למחקריו של פראגר. הוא כתב על עתיד העם היהודי בעיניו של פראגר:

אנחנו חיים בדור נורא, כאשר הייאוש מציף אותנו מכל הצדדים. משום שהאכזבות המרות שלאחר המפלה הנאצית, הפכו פסיכולוגית לקשות אולי יותר מן המלחמה הנאצית כנגד היהדות [...] הספרות העברית עמלה על חקר יסודי של החורבן, שהרי המאבק היהודי ובמיוחד המלחמה האמיצה של שארית הפליטה מהווים השראה עצומה עבור היישוב [...] אכן על עדויות החורבן הנורא רובצת האחריות ההיסטורית לקומם את הריסות העם. על ידי בניין ארץ ישראל יעמוד עמנו בניסיון ההיסטורי הזה ותקום התקווה שדורנו יהיה לדור התקומה היהודית.¹⁹⁰

המחבר ציין כי פראגר יוצא דופן בעולם הספרות והעיתונות העברית: חסיד ובה בעת 'אחד מן הפובליציסטים הבולטים בעיתון הפועלים דבר'.

בשנת 1952 פרסם ה**מאָרגען זשורנאַל** כתבה: 'משה פראגר – חוקר היסטוריה וסופר'.¹⁹¹ נכתב בה כי פראגר הוא אחת הדמויות המשמעותיות והפופולריות ביותר במדינה היהודית, מוכר בחוגים החברתיים ובחוגי הספרות, ועם חבריו הקרובים נמנו ונמנים החוקר דב כהנמן, ברל כצנלסון וראש הממשלה דוד בן-גוריון. צוין גם שפראגר כתב את הערך 'אנטישמיות בגילוייה הנאצי' ב**אנציקלופדיה העברית**. זהו הערך הארוך ביותר בכרך ד, שבו פורסם, ולדעת הכותב שם גם נזכר לראשונה 'החשבון ההיסטורי שיש לעם היהודי עם העם הגרמני'. המחבר הדגיש שאף שפראגר היה כתב **דבר** וידיד קרוב של ברל כצנלסון, הוא המשיך להיות 'יהודי דתי ומאמין גדול', ולעתים קרובות אף שימש 'כגשר המוביל להבנה בין שני המחנות המנוגדים'.¹⁹² מעבר לתרומתו להבנת השואה פראגר הוא גם חוקר של ישראל המתחדשת. הוא חקר את הנגב ('המקום בו בארץ תולים כל כך הרבה תקוות'), וזו הפעם הראשונה שנעשה מחקר יסודי על חבל ארץ זה והוא עתיד לפרסם סדרה של מאמרים בנושא בעיתון **מאָרגען זשורנאַל**. הסדרה 'שתעורר את סקרנותו של הקורא' תציג את הנגב באור שונה, 'ומאמצי היהודים שלא לאבד אזור

¹⁸⁷ שם.

¹⁸⁸ מרדכי יאפע, 'מ' פראגר: גרויסער היסטאָריקער פֿון די אידישע טראַגעדיע', **מאָרגען זשורנאַל**, 21.4.1948 [ללא מספרי עמודים].

¹⁸⁹ שם.

¹⁹⁰ שם.

¹⁹¹ ש"ר, 'משה פראגר: היסטאָרישער פֿאַרשער און שריִפֿטשטעלער', **מאָרגען זשורנאַל**, 6.11.1952 [ללא מספרי עמודים].

¹⁹² שם.

זה, הם עתה מובנים יותר.¹⁹³ אלה מקצת האזכורים של פראגר בעיתונות היהודית בארצות הברית, ואפשר ללמוד מהם שהיה מקובל בחוגים שונים, נחשב 'מקורב לשלטון' והוכר כפרשן המוסמך של השואה בשנים אלה.

בארץ ישראל היה פראגר חלוץ ופורץ דרך בחקר השואה אף שלא היה איש אקדמיה, ואולי דווקא בשל כך. הוא הקדים את ספרו של ליאון פוליאקוב, **קציר השנאה** (1951), שהתבסס על התייעוד שנאסף לצורך משפטי נירנברג (והיה מתועד יותר), ונחשב לניסיון הראשון להציג מחקר מקיף על השואה.¹⁹⁴ תרומתו של פראגר הייתה בעלת ערך רב לראשית התהליך שכן הוא העניק לציבור הישראלי מסגרת אנליטית ראשונה, ואין לשער את החשיבות שבדבר. ראשוניותו ניכרה גם בכמה מהנושאים האחרים שבהם עסק.

פראגר השאיר חותם בתודעה הציבורית והמחקרית. על כך מעידה ההתייחסות הרחבה והמגוונת לפרסומיו בארץ ובחוץ=לארץ. אחד מעמודי התווך של חקר השואה בארץ, ההיסטוריון ניצול השואה ישראל גוטמן, סבור כי תובנותיו של פראגר את המציאות ההיסטורית מבריקות וחלק ממסקנותיו נזכרות בווריאציות שונות במחקרים מאוחרים יותר. פראגר היה חסר השכלה אקדמית, ועבודת המחקר שלו הייתה תוצאה של בקיאותו העצומה בחיים הקהילתיים והתרבותיים של התקופה שקדמה לשואה. גוטמן הילל ושיבח את בקיאותו הרבה של פראגר בחומרים התיעודיים ובספרות שמוזכרת בספרו **חורבן ישראל באירופה**. יתר על כן, ספר זה, שיצא בהוצאת הקיבוץ המאוחד, הרחוקה מאוד מפראגר מבחינה פוליטית, והספר על השירה העממית **מן המצר קראתי**, שכולל כותבים מכל קצות הקשת הפוליטית, מבטאים את אישיותו ואת פועלו של פראגר שהסיר את המחיצה בין החברות החרדית והציונית; שתייהן מתקיימות ביצירתו זו לצד זו. דוגמה אחרת להסרת מחיצות היא ההזמנה ששיגר ברל כצנלסון לפראגר להרצות בסמינרים של התנועה הציונית,¹⁹⁵ ולפני קבוצות שלחיים של הקיבוץ המאוחד על השואה.¹⁹⁶

פראגר נמנה עם שורה של חוקרים ניצולים שצללו לחקר השואה והיו חברים בוועדות ההיסטוריות במחנות העקורים אף על פי שלא השלימו לימודים גבוהים. גם בהדגשת ההיבט היהודי בחיי היום=יום והחברה היהודית דמה פראגר לחוקרים אחרים מהדור הראשון. אפשר לשייכו במידה רבה להיסטוריונים של שארית הפליטה המזרח=אירופים, משום שראייתו את השואה הייתה מזרח=אירופית מובהקת. מנקודת מבט ישראלית מעניינת דבקותו בציונות, ואין ספק שהיבט זה חיבב אותו על חוגים רחבים, אך יש לראות זאת כחלק מתופעה רחבה יותר בקרב חוגים רחבים ביהדות העולם לנוכח השואה ובעקבותיה.

כתביו הראשונים משנות הארבעים והחמישים משקפים רגש דתי אך חסרים את המאפיינים של 'היסטוריוגרפיה אורתודוקסית'. נוסף על כך 'הלקחים' שביקש להפיק מהשואה אינם 'דתיים'. 'הלקח' של פראגר אינו לקח של 'מפני חטאינו', 'חזרה בתשובה' או כיוצא באלה, אלא לקח ציוני ארצי: צריך להתרכז בארץ ישראל ולהישען על כוח. מורדי הגטו היו סמל לעם היהודי בכלל ולחברה בישראל בפרט, והעם היהודי צריך להסיק מסקנות מחולשות הגולה. כפי שהעיד, הוא שאף 'לצד הגרעיני, התייעודי',¹⁹⁷ וניתח את ההתנהגות האנושית של הנאצים ושל היהודים כשהוא נעזר בספרות מחקרית ובתייעוד נרחב. כאן נגלה רוחב ידיעותיו בחומרים ההיסטוריים ושלטתו בשפות. פראגר נחשב אדם בעל סגולות הן בציבור הכללי והן בציבור הדתי והחרדי, אולם חל בו שינוי.

¹⁹³ שם.

¹⁹⁴ Poliakov, *Bréviaire de la haine*. ראו גם מכמן, **השואה וחקרה**, עמ' 16-18.

¹⁹⁵ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתייעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 5.1.1973, עמ' 5.

¹⁹⁶ ריאיון עם ישראל גוטמן, 13.3.2007, יד ושם, ירושלים.

¹⁹⁷ ריאיון עם משה פראגר, המדור לתייעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, 5.1.1973, עמ' 8.

הפנייה להיסטוריוגרפיה חרדית

חיטטתי מחדש בארכיונים החשאיים של הגיטאות וחקרתי עשרות עדים בארץ ובחו"ל, עד שנתגלו לעיני קורות תנועת=מרי חסידיית אנטי=נאצית [...] זו היתה תנועת התנגדות רוחנית=דתית [...] תנועה מובהקת של קידוש השם במובן ההיסטורי של מושג זה.¹⁹⁸

פראגר שימש כעורכו של הירחון **בית יעקב** בשנים 1959-1980. הירחון היה אחד מכתבי העת החשובים והמשפיעים בציבור החרדי, ומשום כך ניתוח תמטי של המאמרים שפראגר פרסם בו יכול לשמש כפריזמה לכתובה ההיסטורית החרדית על השואה.¹⁹⁹

ההיסטוריוגרפיה החרדית מגויסת למטרות חינוכיות ערכיות ויבאמצעות כתיבה דינקטית [היא] מבקשת להציג בפני הקורא דמויות מופת, ולקדם ערכים דתיים ברוח ישראל סבא'; על כן כללי המחקר הביקורתי אינם תמיד נר לרגליה.²⁰⁰ ממלחמת העולם השנייה פרסמו כתבים חרדים רבים ספרות היסטורית בעלת מגמות רוחניות שעניינה השואה. ספרות זו הייתה רב=גונית – למדנית, הגותית או פופולארית, והיא נקראת בכל חלקיה של חברה זו, לרבות מבוגרים, נוער ואף ילדים.²⁰¹ הטקסט הכתוב משמש כגורם הנצחה כמעט בלעדי לזיכרון השואה בחברה החרדית,²⁰² להבדיל מאנדרטאות וימי זיכרון המאפיינים את דפוסי הנצחה לשואה של החברה החילונית. הטקסטים למדניים או פופולריים וכוללים סיפורת, זיכרונות אישיים, כתבות, מאמרים וטורים קבועים בעיתונות החרדית, דרשות והרצאות, דפי פרשת השבוע וספרות ילדים.

העיסוק האקדמי בספרות השואה החרדית גבר בשנים האחרונות. מנחם פרידמן, דינה פורת, חיים ניראל ומאיר סומפולינסקי,²⁰³ בחנו פרסומים חרדיים שמתחו ביקורת על התנועה הציונית בשנות השבעים והשמונים והאשימו אותה באחריות לשואה עקב הזנחת ההצלה, ובהפלייתם לרעה של החרדים במאמצי ההצלה המעטים שנעשו. רות אבנשטיין ועדה קליין חקרו את העיתונות החרדית. קימי קפלן התחקה אחר ההיסטוריוגרפיה החרדית של השואה והתמורות שחלו בה בשנים האחרונות. אליעזר שביד וגרשון גרינברג עסקו בתגובות ה'אידיאולוגיות=תיאולוגיות' לשואה, ויהודית תידור=באומל דנה ביחסה של ההנהגה החרדית לחיבור תפילות לזכר הנספים, ובנשים חרדיות במחנות העקורים. יוסף פונד וחיים שלם עסקו ביחסה של ההנהגה הפוליטית החרדית לשואה ולהצלה ביזמן אמת', ומיכל שאול ואורי קלט הפנו זרקור לתהליך השיקום של ניצולי השואה החרדיים.²⁰⁴

¹⁹⁸ משה פראגר, 'כך גיליתי את אחי', **מעריב**, 19.4.1963.

¹⁹⁹ מחקרו של עמוס גולדברג מבוסס על **בית יעקב**, אלא שהמוקד שלו אינו פראגר. ראו: גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית'.

²⁰⁰ אסף, 'כבוד אלוקים הסתר דברי', עמ' 58.

²⁰¹ קפלן, 'החברה החרדית בישראל ויחסה לשואה', עמ' 176.

²⁰² גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 158.

²⁰³ Friedman, 'The Haredim and the Holocaust', pp. 86-114; פורת, 'שותפיו של עמלק', עמ' 55-86; ניראל, **חרדים מול שואה**; סומפולינסקי, 'המוסדות היהודיים בעולם וביישוב'.

²⁰⁴ Ebenstein, 'Remembered through Rejection', pp. 141-167; קליין, 'יחסה של העיתונות החרדית לשואה'; קפלן, **בסוד**

Greenberg, 'Mahana Israel-Lubavitch 1940-1945'; Idem, 'Sovereignty as ; **בין חורבן לישועה** ;

Catastrophe'; Idem, 'Ultra-Orthodox Reflections on the Holocaust', pp. 87-122

של שארית הפליטה', עמ' 55-68; הנ"ל, 'חלוצות, מורות ואמהות', עמ' 127-129 ; Baumel, 'Kibbutz Buchenwald', pp. 231-

249 ; פונד, **תנועה בחרבות**; הנ"ל, **פירוד או השתתפות**; שלם, **עת לעשות להצלת ישראל**; זמר=שאול, **פאר תחת אפר**; קלט,

יוסף חיים ירושלמי סבור ש'ירק הקבוצה יכולה להנחיל שפה וזיכרון שמעבר לאישי'.²⁰⁵ ירושלמי מושפע מתפיסתו של הסוציולוג היהודי צרפתי מוריס הלבווקס, אשר טבע את המושג 'זיכרון קולקטיבי' וטוען כי הוא מציאות חברתית 'שנמסרת ומתקיימת במאמציה המודעים של הקבוצה ועל ידי מוסדותיה'.²⁰⁶ לדידו 'הקבוצה' מפרנסת ומזינה את תכניו הסמויים והגלויים של הזיכרון הקיבוצי בהתאם לצרכיה ולערכיה בהווה.

בזיכרון השואה החרדי בולט הניסיון לכנס את אירועי השואה בתבניות היסטוריות מוכרות; לכן המושג 'קידוש השם' הוא אחד היסודות הדומיננטיים בזיכרון השואה החרדי. הספרות החרדית שעוסקת בשואה נוצרה, לדברי הסופר החרדי אהרן סורסקי, 'לא מלכתחילה כי אם בדיעבד, כמשקל נגדי לספרות פסולה'.²⁰⁷ ספרות השואה החרדית מעצבת 'זיכרון נגדי' לזה של החברה הלא-חרדית, ומבוססת על דימויי עבר של אמונות, דעות ואינטרסים שחברים ליצירת 'זיכרון אלטרנטיבי לזיכרון הרשמי הדומיננטי והשליט של החברה'.²⁰⁸ החרדים טוענים שכותבים לא-דתיים אינם מכירים בכוח מטפיזי שמניע את ההיסטוריה ולכן תפיסתם שגויה, מוטעית. הנחה זו רווחת באופן סמוי או גלוי בכתיבה החרדית חדורת השליחות לתיקון המעוות.²⁰⁹ האם המאמרים שפרסם פראגר **בבית יעקב** ייצגו את תפיסת ההיסטוריוגרפיה החרדית?

הנצחת השואה ב'בית יעקב'

רשת החינוך החרדית לבנות 'בית יעקב' נוסדה בקרקוב ב-1917 בידי שרה שנירר. שנירר הייתה למדנית ותופרת במקצועה, ששאפה לתקן את החינוך הלקוי לנערות יהודיות. היא הקימה קבוצות לימוד לבנות בפולין.²¹⁰ הקבוצות הללו התפשטו וגדלו ובהדרגה התפתחו לרשת של בתי ספר, סמינרים למורות ותנועת נוער (בתיה). בשנת 1923 נוסד בלודז' ביטאון הרשת, **בית יעקב זשורנאל**, במטרה להפיץ את רעיון החינוך לבנות. בשנת 1924 הכירה אגודת ישראל ברשת ואימצה אותה. מוסדות בית יעקב נפוצו בהדרגה ברחבי מזרח אירופה, וב-1937 הם כללו 250 בתי ספר ובהם 38,000 תלמידות.²¹¹

לאחר הכיבוש הנאצי ואף לאחר שנסגרו שעריהם של בתי הספר המשיכו קבוצות של בית יעקב בלימוד והדרכה, בתפילות וסעד בגטאות בפולין ומאוחר יותר גם בליטא.²¹² גם במחנות הריכוז וההשמדה הייתה תמיכה הדדית של נשים 'ברוח בית יעקב'. יהודית באומל תידור כתבה כי 'חינוכן בבית יעקב לא נשכח לא בפלשוב, אושוץ או ברגן בלזן'.²¹³ לאחר המלחמה הוקמו בתי ספר של בית יעקב בכמה ממחנות העקורים, וכן בארצות הברית ובארץ ישראל.²¹⁴ בשנת 1949 הוחלט לחדש את הוצאת הביטאון בישראל.²¹⁵

²⁰⁵ ירושלמי, **זכור**, עמ' 18.

²⁰⁶ מצוטט אצל פונקשטיין, **תדמית ותודעה היסטורית**, עמ' 18.

²⁰⁷ אהרון סורסקי, 'חבלי היצירה של סופרים חרדים בימנו', **המודיע**, 16.4.1986, עמ' 8.

²⁰⁸ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 161.

²⁰⁹ קפלן, 'השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל', עמ' 258.

²¹⁰ על שרה שנירר ובית יעקב ראו: אלמור, **משכילות ובורות**, עמ' 85-89; בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ' 133-144; מנקין, 'משהו חדש לגמרי', עמ' 63-85; פרידמן, **האישה החרדית**, עמ' 7-8; פרל, **חייה ומורשתה של שרה שנירר**.

²¹¹ Weissman, 'Bais Yaacov: A Historical Model for Jewish Feminists', p. 143.

²¹² גרנטשטיין, **הגבורה האחרת**, עמ' 237-240; פרבשטיין, **בסתור רעם**, עמ' 610-611.

²¹³ תידור=באומל, 'קבוצות ה"צנרשאפט', עמ' 112.

²¹⁴ סורסקי, **תולדות החינוך התורני**, עמ' תנ-תס.

הירחון **בית יעקב**: הירחון לענייני חינוך, ספרות ומחשבה, נדפס בשחור=לבן על נייר עיתון ועסק, כפי ששמו מעיד, בעיקר בהיבט החינוכי=מחשבתי של הנערה והאישה החרדית. הירחון הוא ראשון עיתוני הנשים החרדיות,²¹⁶ אך הקריאה בו חרגה מהחוג הצר של בנות בית יעקב ובגרותיה, והוא היה מהעיתונים החשובים ביותר במגזר החרדי.²¹⁷ העורכים התחייבו לפרסם מאמרים ותגובות בנושאים 'חינוכיים ואקטואליים, לתת חומר מגוון ועשיר מחיי הארץ, מנופה, מהחיים הדתיים והציבוריים, מתנועת אגודת ישראל, מנשי ובנות ישראל, וכן על המצב הכללי במדינה ובעולם'.²¹⁸ הרב פנחס לוי היה העורך הראשי ופראגר היה העורך בפועל ואף כתב חלק גדול מן המאמרים. מאמריו דנו בנושאים כלליים אך הרבו לגעת בנושא השואה.²¹⁹ הוא היה הכותב הדומיננטי ובחר להשתמש בשמות עט כגון מ' יחזקאלי, וי' בן עמרם. אישיותו של פראגר הקנתה לירחון משקל ציבורי. ואכן, הירחון ביטא את דעותיו ועמדותיו. הוא קבע את תוכן הדברים, את היקפם ואת המקום שהוקצה להם בירחון, כתב את מאמרי המערכת וניהל את הדו=שיח עם הקוראים מעל דפי העיתון וקבע את סדרי העדיפויות של החשיבות והאקטואליות. מאחר שהוא כתב את רוב המאמרים, הוא קבע גם את המידע שיגיע לקוראים.

הירחון החל לצאת לאור מייד לאחר שנחקק חוק 'יום הזיכרון לשואה ולגבורה' (א' בסיוון תשי"ט) ונתן ביטוי לגישה הייחודית של אגודת ישראל לעיסוק בשואה.²²⁰ השואה נידונה בו בהרחבה: ב=100 הגיליונות הראשונים נדפסו 102 כתבות בנושא זה, וב=100 הגיליונות האחרונים היו 85 כתבות,²²¹ רובן פרי עטו של פראגר. נראה שלא היה כתב עת דומה לו במספר המאמרים ובמקום שהוקצה לשואה.²²² הנושאים שהודגשו בו היו קידוש השם, משפט אייכמן, הוותיקן והצלת היהודים, והצלת הרבנים. אחד המדורים הקבועים, 'מהעולם ששקע', הציג קהילות, מוסדות ואישים חרדיים שנספו בשואה.

בשנים הראשונות המשיך פראגר לכתוב, לצד עריכת הירחון **בית יעקב**, בעיתונים חרדיים (המודיע), דתיים (הצפה) וכלליים (דבר, מעריב), אך מאמצע שנות השישים ואילך התרכזה עבודתו העיתונאית בירחון **בית יעקב**. כיצד הוצגה השואה בבית יעקב? פראגר פנה בו לקהל שונה מזה שאליו פנה קודם לכן. היה זה ציבור חרדי מובהק, ובתוכו – קהילה צעירה של תלמידות. המאפיינים המיוחדים המגזריים, החינוכיים ובמידת מה גם המגדריים השפיעו על אופי כתיבתו. הירחון קיבע את השואה במסגרת ההיסטורית המוכרת של העם היהודי, והדגיש שני מוטיבים מרכזיים: קידוש השם ושנאת עולם לעם עולם.

קידוש השם

²¹⁵ התופעה של העתקת עיתונים שראו אור במזרח אירופה למציאות הישראלית אפיינה עיתונים נוספים כהמודיע ודגלנו. באמצעות שימור השם ביקשו עורכי העיתונים להצביע על תהליכי רצף בחברה החרדית בארץ ישראל. ראו עוד: קפלן, קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל.

²¹⁶ קדם לו רק מאור: בטאון נשי אגודת ישראל אשר יצא בגיליון חד=פעמי בשנת 1955.

²¹⁷ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 158.

²¹⁸ מאמר מערכת, 'עם הגליון הראשון', בית יעקב, 1 (סיוון תשי"ט), עמ' 2.

²¹⁹ על כך העיד הרב סקולסקי: 'הוא היה הרי עורך בית יעקב. אפשר להגיד שתשעים אחוז מהחומר הוא כתב בכל מיני שמות, הוא גם היה העורך הגרפי, הכל הוא'. ריאיון עם הרב סקולסקי, מנהל גנוך קידוש השם בבני ברק, 12.2.2009.

²²⁰ פונד, תנועה בחרבות, עמ' 303.

²²¹ נושאים שנדונו אף יותר מנושא זה היו בעיות היהדות לאור האמונה, גדולי התורה, ספרות ושירה וסוגיות חינוכיות.

²²² גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 158.

המושג 'קידוש השם', המעניק 'משמעות לאירועי השואה בתוך מסגרת עולם המושגים החרדית',²²³ קיבל בירחון **בית יעקב** מדור קבוע: 'דפים של קידוש השם'. משמעותו המקורית והמסורתית, קרי הקרבה מרטירולוגית שבה בוחר המאמין במות קדושים על פני המרת הדת, אבדה בתקופת השואה, שכן הנאצים ביטלו את אלמנט הבחירה והמירו את הקריטריון הדתי בקריטריון גזעי. לפיכך נודעה למושג זה משמעות חדשה וכפולה: קבלת הדין והצדקתו ודבקותו במסורת. על המשמעות החדשה אנו למדים ממאמר שבו טען פראגר לקבלת הדין והצדקתו 'בדרך האחרונה': 'כי בין היהודים, אשר בצעדס בדרך האחרונה נשתלחב אצלם רגש הגאון הישראלי והכרת השליחות הישראלית ומתוך הכרה ברורה ודעה צלולה קבלו על עצמם לקדש את השם במותם'.²²⁴ במקום אחר כתב: 'וכל אלה המאמצים הנואשים של התכונות נפשית=מוסרית שלא להיכנע בפני השטן הצוהל בשכרון נצחונותיו ושלא להפקיר את הנשמה הישראלית אף על פתחי המשרפות וקברות האחים לא צוינו ולא הודגשו [במשפט אייכמן]'.²²⁵

אסתר פרבשטיין טוענת ש'קיים תחום חופף בין הצו "וחי בהם" לערך "קידוש השם". משמעות הצו "וחי בהם" אינה הישרדות גרידא, כצורך ביולוגי בסיסי, אלא מאבק על קיום מתוך הכרת ערכם של חיים בזיקה יהודית או מוסרית, כפי שמדגיח גם הביטוי "וחי בהם", בדברי תורה, וגם "קידוש החיים" הרומז על חיים כמושג בעל תוכן של קדושה כלשהי.²²⁶ עוד היא טוענת כי אותה 'הכרה' או 'התכונות' במעשה קידוש השם היא סוגיה מהותית בקיום המצוות: 'תפיסה זו היא מאבני היסוד במחשבת היהדות, ודגש מיוחד ניתן לה במחשבת החסידות [...] וממנו שאבו זאת אדמו"רי פולין ורבבות החסידים עד דור השואה [...] באופן מיוחד במצוות קידוש השם [בה] מהווה הכוונה מרכיב חיוני בעל עוצמה מיוחדת [...] בתקופת השואה כאשר לא היה מנוס מן המוות, ייתכן שיש משקל יתר להתכונות, שהיא, אולי, אלמנט הבחירה שעדיין נותר, שאותו אי אפשר היה ליטול מן האדם כל עוד נשמר כצלם'.²²⁷

בסוגיית ההתכונות לקידוש השם ניכרה התפתחות בעמדתו של פראגר. בכתביו המוקדמים הוא לא ראה ב'הליכה האחרונה' 'התכונות': 'מליונים אלה שצעדו והלכו בסך אל תוך זרועות האבדון, אם אמנם נתפסו על ידי מיני אשליות, עשו זאת מתוך התמוטטות מוסרית [...] הליכה אילמת מטומטמת זו, כפי שהיא מתוארת על ידי עדי הראיה ומודגמת בצילומי המשקיפים – היא ביטוי חותך, מביש ומכאיב להתפרקותם של הכוחות הנפשיים=מוסריים'.²²⁸ בתחילת שנות החמישים החלה תמורה ביחסו ליתגובה היהודית אל מול ההשמדה. היה זה על רקע של שינויים בחברה הישראלית שהחלה לגבש תפיסה מורכבת יותר של המושגים 'שואה' ו'גבורה'. תמורה זו מצביעה על תחילתו של תהליך שבסופו עתיד היה פראגר לזנוח את המתודה ההיסטורית לטובת ההיסטוריוגרפיה החרדית.

להבדיל מהתמורה שחלה בעמדתו של פראגר בשאלת ההליכה אל המוות, בשאלת קיום אורח חיים דתי בגטאות ובמחנות הריכוז הייתה עמדתו עקיבה. 'בזה נתעוררה לפנינו הפתעה גדולה: אצל אלו מיליוני הנידונים בתוך מחנק הגטאות ומחנות ההשמדה, נתגלו סימנים מובהקים של התגברות האמונה. ולא רק זו שהיהודים המאמינים עמדו במבחן האכזרי והפגינו התמסרות ללא גבול לערכי היהדות, אלא

²²³ שם, עמ' 167.

²²⁴ משה פראגר, 'אגדה שטרם נכתבה על מקדשי השם בדורנו', **בית יעקב**, 4 (אלול תשי"ט), עמ' 7.

²²⁵ הנ"ל, 'צורך הערות בשולי המשפט', שם, 27-28 (אלול-אב תשכ"א), עמ' 6.

²²⁶ אסתר פרבשטיין, 'כי עליך הורגנו...: התכונות במעשה קידוש השם בימי השואה',

<http://daat.ac.il/DAAT/kitveyet/michlol/farbsht1.htm> (אוחזר לאחרונה ב=28.5.2020).

²²⁷ פרבשטיין, 'כי עליך הורגנו'.

²²⁸ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 249.

שנסתמנה התעוררות דתית, אשר הקיפה והדביקה חוגים שהיו מקודם אדישים ומתנגדים לדת.²²⁹ כדי לקבע את האירוע במסגרת הפרעות של העם היהודי ולהעניק לו משמעות דתית, העניק הירחון לשואה 'משמעות כוללת וטוטאלית של קידוש השם'.²³⁰ דוגמה לכך הוא מאמר של אברהם הנדלר, שכתב כי 'כל מסע השמד של השטן הנאצי נגד היהודים, היתה מערכת מובהקת של קידוש השם'.²³¹ סיפורי קידוש השם שנתפרסמו בירחון נועדו לחזק את האמונה הדתית ואת דרך החיים האורתודוקסית.²³² אולי לכן 'אין כמעט דמויות שאינן חסידיות המופיעות בסיפור השואה החרדי [...] ואם הללו אכן מוזכרות, אזי שזה בדרך כלל כדי להוכיח שאף בקרב הנ"ל נתגלו גילויי אמונה'.²³³ נוסף על כך הן העניקו לחברה החרדית מיתוס נגדי למיתוס הציוני, אשר רומם את מורדי הגטו והשפיל את 'האחרים הגלותיים'.²³⁴ בכתביו המוקדמים הדגיש פראגר את ייחודה של השואה במרטירולוגיה היהודית וטען כי 'התפרצות המשטמה ליהדות והתאוה לדם יהודים [הינה] סואנת=סוערת כאשר לא היתה בכל קורותיה של המאטרירולוגיה היהודית [...] כלום מסוגלים אנו, בני דור החורבן, להשיג עוצם היקפה של השואה? אין מילים לתארה, אין מידה לשערה, אין השוואה לה'.²³⁵ מאוחר יותר, ובייחוד לאחר משפט אייכמן, הוא כתב בנימה שונה. 'כאשר נעלה לנגד עינינו ונמנה את כל מה שעולל לנו השטן המשחית הנאצי, נדע ונזכור כי בגרמניה הנאצית נתגלם עמלק בן דורנו. ובכן, נעיין בפרשת עמלק ונבין את הנאציות לאשורה – נעיין בקורות השואה באירופה הנאצית ונזכור מחדש בזרעו של עמלק'. לאחר מכן מתוארת המלחמה הנאצית כמאבק ב'רוח היהדות', מלחמתו של עמלק החוזרת ונשנית בהיסטוריה. עדות לאופייה של מלחמה זו מצא בעובדה שהנאצים החלו בשריפת בתי הכנסת ובחילול ספרי התורה. הוא טען כי אין זה מקרה שהרס בתי הכנסת נכלל בסעיף הראשון של תכנית ההשמדה, שהרי 'לנקודת האמונה הישראלית' התנכלו הנאצים, ו'לחביון עוזה של נשמת היהדות הם כיוונו את חוד מלחמתם: זו היתה תכלית המערכה וכל היתר היוו תופעות לווי לה'.²³⁶ בגלל האמונה שהמלחמה נוהלה נגד דת ישראל, טען פראגר כי אזור לובלין נבחר לבירת ה'רזרוואט' היהודי לא רק עקב היותו 'הצחיח והדל ביותר שבכל שטחי הגנרל גוברנמן',²³⁷ אלא בעיקר כ'סימבוליקה היסטורית' (קרי מרכז יהודי רוחני).²³⁸ דהיינו, פראגר ראה בפלישה לפולין ב-1939 את 'ראשית ההשמדה' ובפגיעה בבתי כנסת במהלך הקרבות סמל למהות המלחמה.

השקפה היסטוריוסופית זו נפרשה במאמר שפרסם פראגר בסיומו של משפט אייכמן. הוא טען בו כי אופן ניהול המשפט 'הנחיל לנו אכזבה מרה', מאחר ש'המלחמה הנאצית בדת ישראל, שהיוותה את נקודת המרכז במערכה השטנית לא הובלטה כראוי'. הוא הוסיף כי מטרתה של מלחמת השמד הייתה 'לעקור את הכרת האמונה', ומכאן ההחלטה להפוך את השבתות ומועדי ישראל 'לתאריכי אימים

²²⁹ פראגר, 'אגדה שטרם נכתבה', עמ' 6.

²³⁰ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 169.

²³¹ אברהם הנדלר, 'הנתיב האחרון של גדולי התורה בגיטו ווארשה: מי ומי היה בין ה'סנדלרים' של ה'שופ" הנאצי?', **בית יעקב**, 47 (ניסן תשכ"ג), עמ' 6-8. ראו עוד בנושא זה: פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 6; הנ"ל, 'עמלק בן דורנו', **בית יעקב**, 22 (אדר תשכ"א), עמ' 2; [מחבר לא ידוע], "'אגודת ישראל בשנות השואה והשבר', שם, 37 (סיוון תשכ"ב), עמ' 28-34.

²³² גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 169.

²³³ שם, עמ' 173.

²³⁴ שם.

²³⁵ פראגר, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 5-8.

²³⁶ פראגר, 'עמלק בן דורנו', עמ' 2.

²³⁷ פראגר התכוון ל'תכנית לובלין' (ניסקו) – התכנית שמטרתה הייתה לפתור באופן טריטוריאלי את 'בעיית היהודים' על ידי גירושם מן הרייך השלישי לאזור לובלין שבמזרח פולין. רעיון זה היה נפוץ בחוגי ה'סי'ס מספטמבר 1939 עד מארס 1940.

²³⁸ מאמר מערכת, 'עמלק בן דורנו', **בית יעקב**, 30 (חשוון תשי"ד), עמ' 16.

וזוועות'.²³⁹ מכסת הדמים הגבוהה ביותר נגבתה מהרבנים, שהיו הקרבנות הראשונים ורק אחד מאלף מהם ניצלו.²⁴⁰ עובדות אלה לא נידונו במשפט כלל. במקום אחר הוא אף טען שאין לסלוח לתביעה הישראלית על 'הזנחת' והשתקת התופעות האלה.²⁴¹ ביקורתו על ניהול המשפט ותחושת ההחמצה ההיסטורית, לצד ההכרה כי מדובר ב'בימת התדיינות חד פעמית', מעניינת במיוחד לאור העובדה כי הוא היה שותף לתכנון המשפט. הדגש על המלחמה כמאבק נגד דת ישראל שימש אותו במאמציו להעמיד את האנטישמיות הנאצית כחוליה בשרשרת של 'שנאת עולם לעם עולם'. בתהליך זה נועד לטרמינולוגיה תפקיד חשוב. ביטויים כגון 'גווילים נשרפים אותיות פורחות',²⁴² או 'ארכי צוררים' כהמן²⁴³ ועמלק²⁴⁴ לתיאור הצורר הנאצי, העמידו את השואה לא רק ברצף ההיסטורי של 'עשו השונא ליעקב' מקדמת דנא, אלא גם בעולם סמלים מטא=היסטורי של 'הדרך היהודית' במשך הדורות.

בכתביו המוקדמים נקט פראגר גישה אחרת וטען כי הנאציזם הכריז מלחמת חורמה על הרוח והמוסר היהודיים, אך לא בגלל המשמעות המסורתית הדתית של היהדות, כי אם בשל המהות הרעיונית של תורת המוסר והשוויון היהודית. אז הדגיש גם כי מושא המלחמה ביהודים לא היה הפעם כבודו הלאומי של עם ישראל, אף לא נשמתו, 'אלא קיומו הגופני של הגזע היהודי, חייו הערטילאיים ממש של כל יהודי ויהודי לחוד'.²⁴⁵ מכאן דרש משמעות חדשה למונח 'קידוש השם': תכליתו בעת זו 'להיאבק דווקא על החיים, על שמירת הקיום של היהודים ושל היהדות'.²⁴⁶

פראגר וה'היסטוריוגרפיה שכנגד' החרדית

בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל (עד לאחר משפט אייכמן) התמקד הדיון הציבורי על השואה בשאלות על גבורת לוחמי הגטאות והפרטיזנים; על התנועה הציונית כמייצגת את קולם של כלל היהודים; על הפתרון הציוני כלקח מהשואה והצנחנים הארץ=ישראלים כסיפור גבורה יישובי.²⁴⁷ אל מול קו היסטוריוגרפי זה שהציג הציבור הכללי העמיד הציבור החרדי 'היסטוריה שכנגד' שהתמקדה בגבורה אלטרנטיבית, ב'אשמת' הציונות ובמאמצי ההצלה.

²³⁹ פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 6.

²⁴⁰ שם. על רדיפת הרבנים ראו: דרייפוס, 'כצאן אשר אין לו רועה', עמ' 151-152, והערה 27; מכמן, **השואה וחקרה**, עמ' 203-200.

²⁴¹ פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 21.

²⁴² שם, עמ' 17.

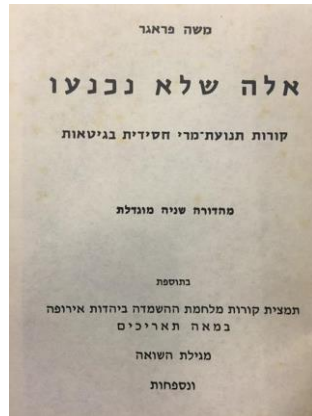
²⁴³ מ' יחזקאלי, 'ארור המן במחנות העקורים', **בית יעקב**, 82-83 (אדר-ניסן תשכ"ו), עמ' 26.

²⁴⁴ פראגר, 'עמלק בן דורנו', עמ' 2.

²⁴⁵ הנ"ל, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 29-30.

²⁴⁶ שם.

²⁴⁷ ראו: יואב גלבר, 'היהודי החדש', עמ' 425; ויץ, 'בהקשר הפוליטי'; שטאובר, **הלקח לדור**, עמ' 14-33; תידור=באומל, 'איך נזכור את כולם', עמ' 107-132.

חוקרים שונים הדגישו את הביקורת של ההיסטוריוגרפיה החרדית על הכוחנות הציונית ועל מורדי הגטו שהאיצו כביכול את תהליך ההשמדה,²⁴⁸ שעם דובריה נמנו משה שנפלד והרב יואל טייטלבוים מייסד חסידות סאטמר.²⁴⁹ היו חוקרים שסברו כי סיפורי קידוש השם מטרטם לטהר את האורתודוקסיה מאשמת פסיביות בתקופת השואה,²⁵⁰ ולהגן על אותם רבנים שנטשו את צאן מרעיתם.²⁵¹ כנגד גישה זו הייתה גישה אחרת: 'קידוש השם', כלומר כוח העמידה הרוחנית כאלטרנטיבה לדגם הגבורה הציונית בדמותם של מורדי הגטאות. עם מייצגי עמדה זו נמנו משה פראגר והרב משה שרר, יושב ראש תנועת אגודת ישראל בארצות הברית. אפשר ללמוד על עיקרי גישתם מספרו של פראגר **אלה שלא נכנעו**,²⁵² ספר שזכה לתפוצה רבה, ומהמאמרים שפרסם שרר בשנות השישים בירחונה של אגודת ישראל בארצות הברית.²⁵³

גיליון **בית יעקב** שהוקדש לציון עשרים שנה למרד גטו ורשה, התמקד בסיפורי גבורה של קידוש השם. הייתה זו תגובה לחשיבות שניתנה בציבור הישראלי למרד.²⁵⁴ פראגר התייחס לגבורה הרוחנית בביקורת שמתח על התביעה הישראלית במשפט אייכמן, וטען כי 'התופעה הזאת של אושוויץ האחרת, של אושוויץ המתפללת, של אושוויץ המאמינה – לקח רב מידות נעוץ בה. התופעה הזאת של יהודים גיבורי רוח שנדחקו לתוך האופל התהומי ולא נפגעו, שהתייצבו עין בעין עם השטן הצוהל והצוחק, ולא נרתעו – זוהי תופעה יחידה במינה אף בהיסטוריה רבת התהפוכות של המרטירולוגיה הישראלית. עד מה חבל, שטרם נתגלתה לנו האמת המלאה על גילויי האמונה הלוהטת בתוך מיצרי העבדות'.²⁵⁵

בשאלת המרד אפשר לראות התפתחות בעמדותיו של פראגר. בשנות הארבעים הוא ראה במאבק המזוין ביטוי לגבורה: 'סוג התופעות בהיסטוריה הפורצות כל מסגרת של זמן ושל מושגי המציאות ומתעטפות בזוהר האגדה'.²⁵⁶ אולם בשנות החמישים הוא נסוג מעמדה זו, שנחשבה קיצונית בחברה החרדית, ומתח ביקורת על הממסד שהזניח את הגבורה הרוחנית. הוא טען שהיה חסר מידע על הגבורה הרוחנית ולכן הממסד הזניח אותה. הוכחה לכך ראה בעובדה שלא היו פרסומים ותיעוד בנושא זה, בעוד

²⁴⁸ Friedman, 'The Haredim and the Holocaust', pp. 86-114; פורת, 'שותפיו של עמלק'.

²⁴⁹ תידור=באומל, 'תגובות למרד בעולם החרדי', עמ' 301-302.

²⁵⁰ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 177.

²⁵¹ תידור=באומל, 'תגובות למרד בעולם החרדי', עמ' 302.

²⁵² פראגר, **אלה שלא נכנעו**.

²⁵³ תידור=באומל, 'תגובות למרד בעולם החרדי', עמ' 301-302.

²⁵⁴ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 176.

²⁵⁵ פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 6.

²⁵⁶ הנ"ל, 'שנתיים למלחמת הגיטאות', **דבר**, 28.3.1945.

שרידי המחנות הלוחמים נשאו את נס 'אגדת הזוהר על מרד הגטו ועל מלחמת הפרטיזאנים'.²⁵⁷ דברי הביקורת הללו מעניינים במיוחד כיוון שפראגר הוא שהעלה על נס את מאבקם של המורדים בדפי **דבר** (כשהיה כתב קבוע בנושא השואה), אף שלא נמנה עם מחנה הלוחמים. התהליך שבו הפך המרד מ'הפלא המפתיע ביותר, מפלאי ישראל הגדולים',²⁵⁸ ל'עוד תופעה' לצד הגבורה הרוחנית, שרק שדולה של שרידי הלוחמים הקנו לה את זוהרה, משקף את התמורה שעבר פראגר בשנות החמישים.

תפיסת הגבורה האלטרנטיבית שאבה מושגים מהמיתוס הציוני של 'מחתרת' ו'מרי', ומז'אנר סיפורי ההקרבה הפסבדו-צבאיים של קידוש השם שתפסו מקום מרכזי בספרות החרדית.²⁵⁹ דוגמה לכך הוא מאמר שפרסם פראגר ב**ידיעות יד=ושם**.²⁶⁰ בפתח המאמר הוא הציג תמונה שצולמה במאי 1943 ובה נראים צעירים יהודים במראה חסידי מסורתי, ובהם גם אחיו.

נסער מכך שבשלב כה מאוחר הסתובבו בוורשה יהודים צעירים בלבוש מסורתי הכתירם פראגר בתואר ההרואי 'מחתרת חסידית'. **בבית יעקב** פרסם פראגר את עדותה של בילה שארהריץ בר, אשר זיהתה את החסידים שבתמונה. בעלה (השני בתמונה) וגיסה שאול טייטלבוים (הראשון בתמונה), כן זיהתה את ר' השיל רפפורט אשר נשא את הדרשה האחרונה שלו בבונקר כמה ימים לפני חיסולו, שעה שהגטו עלה בלהבות והם ידעו כי סופם קרב. הדרשה נמשכה שעתיים וברקע בכו כולם: הבחורים החסידים והאברכים שנשארו מכבר שכולים ממשפחותיהם. בילה עצמה נלקחה ל'אומשלגספלאץ' והועברה למיידנק. את בעלה ואת כל החסידים של הבונקר הוציאו להורג בחצר של הבית בנובוליפיה פינת לשנו.²⁶¹

על אחיו של פראגר סיפרה כי היה אולי הנועז ביותר מכל החסידים הצעירים. בפסח האחרון, סיפרה, הוא הלך לחפש מזון בבונקרים העזובים כדי 'להחיות' את אנשי החצר. גם לפני כן היה מגיע לביתם כדי לקבל מזון ואספקה עבור המרתף החסידי שברחוב נאלבקי. עוד העידה כי בשל השריפה הגדולה שהגרמנים הבעירו בגטו הם נאלצו לעבור ממקום המסתור שלהם ולארגן כמה מקומות מסתור חלופיים.

בית שברחוב נובוליפיה 37, שהיה רכושו של משפחת חותני השתייך באופן רשמי ל'טרוי=הנדר' [המפקח] הגרמני [...] זה קיבל שוחד ומתנות. תמורת זאת אפשר היה לסדר הכל בתוך הבית, בלי

²⁵⁷ הנ"ל, 'על מקדשי השם בדורנו', עמ' נד.

²⁵⁸ מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 13.

²⁵⁹ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 178.

²⁶⁰ פראגר, 'מחתרת חסידית בגיטאות פולין', עמ' 10-7. עוד על המחתרת החסידית ראו: אייזנברג, 'בין מילא 14 למילאה 18', עמ' 24-31.

²⁶¹ בילה שארהריץ בר, 'ימיו האחרונים של ה"בונקר" החסידי בגיטו ורשה – עדות על תנועת המרי הרוחנית בגדול הגיטאות', **בית יעקב**, 25 (סיוון תשכ"א), עמ' 17.

ידיעתו ופיקוחו. כך חפרנו 'פודקופ' [מנהרה] מתחת למרתף ובנינו 'בונקר' קטן ממלט, אשר בתוכו החבאנו את המצרכים החשובים ביותר, כגון צנימים סוכר ועוד. אולם מכיוון שנתווספו אצלנו לחצר אנשים מבחוץ, ותמיד היו נכנסים ובאים אברכים ובחורים חסידיים, מבין השארית הקטנה שניצולה לאחרי הגירושים, לכן סדרנו עוד מחבוא גדול ונרחב, וזה דווקא בעליית=הגג של הבית.

שאר הרץ בר סיפרה כי יום לפני חג הפסח שב בעלה מן המרתף החסידי שברחוב נאבלקי ואתו בחורים שנתרו ללא מצרכים לפסח, ובהם גם ה'פראגאי'. מסביב לשולחנות המקושטים לכבוד החג נאספו כשישים-שבעים איש, רובם חסידי גור, וכעשרים מדיירי החצר. 'היו אחדים במחבוא שלנו, שדרשו לצאת בטרם איחרו את הרגע האחרון. "נלך החוצה, ניכנע בפני הגרמנים והם יקחו אותנו למחנה עבודה", כך אמרו אחדים. אבל בעלי גיסי שבאו מן המרתף ברחוב נלבקי החליטו שוב פעם: "לא! לא ניכנע!"²⁶²

נראה שאנשי החבורה החסידית ביקשו להתכחש למציאות ההיסטורית ולהוראות הנאצים, ופעלו לשמר את חזותם היהודית בתנאי מחתרת. כך אירע גם בקרקוב, שם ניתנה הוראה לא להתחשב בפקודות לחלוטין ולא להתייצב לעבודת הכפייה, לנוכח ההבנה כי 'כניעה' בנקודה אחת גוררת בעקבותיה 'ויתורים נוספים'. מי שנשלח לעבודות הכפייה נאלץ לוותר על חזותו היהודית, לולא כן היו הנאצים מתעללים בו כפליים.²⁶³

על שמירת החזות היהודית בקרב חסידי גור כתופעה ייחודית כתב הרב שמעון הוברבאנד (-1942, 1909), סופר, היסטוריון וחבר הנהלת הארכיון המחתרתי 'עונג שבת': 'רובם של הבחורים, להוציא בחורי גור, החליף בזמן המלחמה את הלבוש היהודי המסורתי בלבוש אירופאי. אך בחורי גור ברובם – המשיכו בלבושם המסורתי: כובעי=משי, כיפות, זקן ופיאות'.²⁶⁴

פראגר נטל את התיאור של שארהרץ בר כבסיס לעיצוב דמותה של 'מחתרת' אלטרנטיבית שהציגה גבורה אלטרנטיבית. 'מחתרת' במובן המקובל משמעותה פעילות חשאית למטרה של לחימת גרילה, אך פראגר השתמש במונח לתיאור פעילות חשאית של אנשי גרילה שדבקו בדת וברוח היהודית נגד כוחות הרשע. הוא תיאר את אנשי המחתרת החסידית שאותם כינה 'מתי'סוביצים',²⁶⁵ על שם מתתיהו (מאטי גלמן), בעל תשובה שנצטרף לחסידות גור, והיה אליבא דפראגר ממארגני 'המחתרת החסידית' בקרקוב:

והנה היו בגיטאות כאלה, אשר לא זו בלבד שלא נכנעו כלל לשלטון האימים של השטן והתמרדו מלכתחילה נגד כל משטר השעבוד שלו, אלא גם זו כי הודות למאבק המסוכן הזה עם השטן הם עוד טיפסו מעלה=מעלה בדרגות האמונה והדבקות [...] היו אלה הבחורים החסידיים של תנועת המרי הרוחנית=מוסרית, אשר התקיימה במספר גטאות. אלה החסידים המתמרדים התעלמו כליל ממשטר העריצים, לא שעו לגזרותיו ולא נכנעו מפני שבט זעמו; אלה לא הכירו לחלוטין בנסיבות המציאות האיומה ולא התאימו את עצמם כלל, לא כלפי חוץ ולא כלפי פנים, לשלטונו של השטן. אלה החסידים הצעירים יצרו לעצמם באפלת הגיטו מעין על=מציאות רוחנית עילאית, אשר נתקדשה ונצרפה מיום ליום בכור הייסורים והניסיונות, ובכוחה של מציאות על=מציאות זו השכילו להתגבר על השטן וכת

²⁶² שם, עמ' 17, 19.

²⁶³ פראגר, **אלה שלא נכנעו**, עמ' 39-40.

²⁶⁴ הוברבאנד, **קידוש השם**, עמ' 79.

²⁶⁵ פראגר, **אלה שלא נכנעו**, עמ' 8-36; הנ"ל, 'מתתיהו הגיבור: דמות אגדתית שעוצבה בכור החסידות', **בית יעקב**, 48-49 (אייר-סיוון תשכ"ג), עמ' 30-38.

המושג 'מתייסוביצים' מופיע בעדויות נוספות, לדוגמה בעדותו של יוסף פרידנזון:

בגיטאות פולין, בורשה, בקרקוב ובהרבה ערים ועיירות אחרות, בשנים 1941-1942 התפרסמו קבוצות נוער דתיות. אלה היו קבוצות צעירים דתיים, שלקחו על עצמם למרוד במשטר הנאצי ולשמור על הדת היהודית, כבעבר. [...] הקבוצות נקראו אז 'מטיסאים' [...]. כשתפסו הנאצים בחור יהודי עם זקן ופאות, התנכלו לו במידה מרובה של אכזריות, גזזו זקנים ותלשו פאות עד זוב דם, אולם המטיסאים לא נכנעו. בהתלהבות יתירה המשיכו לגדל זקניהם ופאותיהם [...] הגרמנים פיזרו את הארגונים היהודיים, אולם ה'מטיסאים' העקשנים המשיכו לנהל את פעילותם במחתרת, ליצור קשר בין מקומות שונים, להחדיר אוהדים נוספים לשורותיהם וליצור תאים חדשים, באיסוף תרומות לעזרה הדדית ולעזרת נחשלים וחולים אשר נשארו ללא עזרה. ה'מטיסאים', למרות היותם המשך לבחורים החסידיים, שהיו מרוכזים לפני המלחמה בחצרות של אדמו"רים שונים, היו עכשיו למין תנועה חדשה. היו כאלה שהפליאו באומץ רוחם ובמסירות הנפש שלהם. עקשנותם לדבוק בדת בכל מחיר הועלתה על נס.²⁶⁷

הניה טראובה מציינת בספרה הביוגרפי שתקופה מסוימת התאכסנה קבוצה של בחורים שנמנו עם ה'מתיסוביצים המפורסמים'. הם סייעו להם וטיפלו בהם במסירות, שכן חלקם קפצו מ'רכבות המוות' בדרכם לבלז'ץ, היו פצועים ונזקקו לטיפול רפואי. עוד היא מספרת כי הם הקפידו על קיום המצוות ומנהגי ישראל, והמשימה היתה בראש ובראשונה להסתיר את הבחורים האלה מעיני הגרמנים ומעיני המשטרה היהודית בשל היותם 'בלתי ליגאליים' בגטו.²⁶⁸

עדויות על המחתרת של חסידי גור מצויות במקומות נוספים: 'התופעה המופלאה הזאת של התכנסות יהודים ללימוד=תורה תחת הפצצות אכזריות וסכנות אחרות, לא היתה ספונטנית, חד=פעמית [...] תמיד היו יהודים כאלה שלא יכלו בלעדיה [...] יהודים אלה הסתכנו, התעלמו מהמציאות, מסדרי=החיים=המעורערים, התכנסו בעליות=גג, במרתפים, והלימוד פירנס נפשם, הפיח בהם חיות'.²⁶⁹ ביטוי לתופעה זו מצאתי גם בכמה ספרי זיכרונות. למשל:

אחר התפילה שאל אותי אחד ממכרי המתפללים, אם יש לי פנאי ואם מוכן אני ללכת עמו למקום מסויים שבלי ספק יעניין אותי. [...] בין חומת בית=הסוהר, לבין בית גבוה אחר היה מעבר שגדלו בו שיחים ועצים אחרים וביניהם עמד משהו כעין צריף מוסתר. נכנסנו לתוכו. הדלת לא היתה נעולה. עמדו שם רק שולחן, שני כסאות ומיטת ברזל. התיישבנו [...] לאחר זמן מה בא נער כבן חמש=עשרה, בלונדיני, דומה יותר לפולני מליהודי, הזיז את המיטה, הרים מכסה מעץ מן הרצפה. שמעתי קולות של שיחה עולים מתוך האדמה. מכרי החל לרדת בסולם ואני אחריו. הייתי בתוך חדרון. נורת חשמל דלקה. מסביב לשולחן ישבו או הסתובבו כחמישה=עשר צעירים מזוקנים ומגודלי פאות, לבושים בגדים וכובעים חסידיים – ממש כמו לפני המלחמה. הם הביטו עלינו, אך לא הפסיקו את תפילתם.

²⁶⁶ פראגר, אלה שלא נכנעו, עמ' 6.

²⁶⁷ רוטברד ואחרים (עורכים), ספר יזכור: שידלובצה, עמ' 151.

²⁶⁸ טראובה, אורות מאופל: קורות חיי, עמ' 12.

²⁶⁹ גרנטשטיין, הגבורה האחרת, עמ' 249.

התפללו בהתלהבות, כאילו היו בחצר הרבי. היתה זו ישיבה מוסתרת בגיטו, ישיבת חסידי=גור. הצעירים הללו פרשו והתבדלו מהסביבה ומהעולם כולו. [...] תוך סכנת נפשות בנו את הבונקר הזה, כדי להמשיך ולחיות בו לפי אורח=החיים הרצוי להם.²⁷⁰

גם גברת שרה בקר העידה על מחתרת חסידית שפעלה בשכנות לגסטפו בגטו לודז'. היא עבדה באחת המכבסות בגטו כשיום אחד הגיע אליה מנהלה והטיל עליה שליחות חשאית:

לאחר סיום עבודתי ניגשתי אל המקום שתיאר לי מר פרשקר. עשיתי עצמי כאילו אני מחפשת בין ההריסות גזרי=עצים – תופעה שכיחה בגיטו – ותוך=כדי=כך דפקתי בפישפש והשמעתי את הסיסמה: 'הרשל שלח אותי'. מיד נפתחה דלת נסתרת, ובפתחה עמד בחור חסידי צעיר, בעל פנים סגופים. מראהו הדהים אותי: מגודל זקן ופאות היה. בדיוק כפי שהיו רגילים לפני המלחמה. כשהסתגלתי לאפלולית ששררה בפתח הכניסה נדהמתי לראות אולם גדול, כעין בית מדרש, בו ישבו כשלושים-ארבעים אברכים ובחורים חסידיים רכונים מעל לגמרות וספרי=קודש אחרים ולמדו תורה. חזרתי על שליחותי פעמים אחדות. לבסוף התברר לי שבמעטפה היה כסף, תמיכה של איזה קרן סודית שתמכה בבחורים אלה, שלמדו תורה במחתרת מתחת לאפס, כמעט, של אנשי הס"ס. [...] בבחורים אלה היו תמיד סגורים בתוך המחבוא שלהם. כל פעם שמר פרשקר מסר לי את מעטפת הכסף בשביל האברכים החסידיים, הזהיר אותי: 'שימרי על עצמך, היי זהירה!'. עד עצם היום הזה, כשאני נזכרת בבחורים מופלאים אלה, אני מלאת הערצה לגדלות=רוחם וגודל אמונתם.²⁷¹

גרשון גרינברג סבור גם הוא כי תחילה ניתח פראגר את התגובה היהודית 'בתוך הממשות ההיסטורית', אך בשנות החמישים הוא החל לזהות את תופעת קידוש השם עם 'ניתוק מהממשות הגשמית'. גרינברג כתב כי 'המחתרת החסידית בפולין בתוך המלחמה קידשה את השם במסירות נפש במובן של התמודדות עם השטן על=ידי התעלות מעבר לסתירה שבין הקיום היהודי ואימת השטן'.²⁷² פראגר היה מודע לשינוי שחל בתפיסתו, והיכה על חטא לפני אחיו (החסיד שזיהה בתמונה): 'אודה, אם כי אבוש, שאף אני, לפני שמצאתיך בתמונה כזו, לא ראיתי בך כלל מעלת גבורה שכזו'.²⁷³ במקום אחר תיאר את תהליך גילוי המחתרת החסידית:

חיטטתי מחדש בארכיונים החשאיים של הגיטאות וחקרתי עשרות עדים בארץ ובחו"ל, עד שנתגלו לעיני קורות תנועת=מרי חסידית אנטי=נאצית, שהיו לה אי=אלה צורות מלחמתיות משלה: זו היתה תנועת התנגדות רוחנית=דתית, אשר הצו העיקרי שלה היה: לא להיכנע בפני השטן הנאצי ולהתמרד נגד כל הוראותיו ופקודותיו, אפילו מתוך סיכון=חיים: זו היתה תנועה מובהקת של קידוש השם במובן ההיסטורי של מושג זה. פרטים על תנועת=מרי מיוחדת זו מנסה אני להביא בסדרת ספרי=תיעוד בשם 'אלה שלא נכנעו'.²⁷⁴

²⁷⁰ בוסק, והאיל לא נאחז בסבך, עמ' 26-27.

²⁷¹ איבשיץ (עורך), זכור: קובץ תיעודי למסירות נפש, עמ' 30-31.

²⁷² גרינברג, 'שינויים בתפיסתו של משה פראגר', עמ' 2.

²⁷³ פראגר, אלה שלא נכנעו, עמ' 144.

²⁷⁴ פראגר, 'כך גיליתי את אחי'.

הניסוח 'חיטטתי מחדש' מצביע כנראה על תהליך שעבר פראגר המסביר את השינוי שחל בתפיסתו: הוא ביקש לחזור אל החומרים שהביאו אותו למסקנות שונות, ולנתחם בראייה מחודשת.

אימוץ המונח הציונית לצורך הגבורה הרוחנית עורר את חמתם של אחדים ובהם מי שהביא לשיח על השואה את הביטוי 'קידוש החיים' – ההיסטוריון איש יד ושם, נתן עק: 'יש לתמוה על הטרימינולוגיה ה"מלחמתית" שבה בחר מר פראגר. [...] לשם מה? המעט לו לסופר החרדי הזה, שהצליח להעלות את זכרונם של קבוצת צעירים, שזכו למצוא תנחומים בלימוד התורה ובקיום המצוות, שאמונתם ובטחונם באלוהים גברה והתעמקה בידם בימי ההרג, מה שאי=אפשר לומר על רוב רובם של המוני בני עמנו שהושמדו? למה מצא לנכון להלבישם מחלצות שאין הולמות אותם'.²⁷⁵ ועוד:

הנאצים, כידוע, לא גזרו על אמונת ישראל. הם לא אסרו במיוחד את לימוד התורה, את מצוות מילה, את אכילת מצות וכו'. הם הטילו רק איסור אחד על היהודים [...] איסור החיים! [...] לפיכך, אם מישוהו משתוקק למונחים שהם באופנה, למונחים של התנגדות ומרי, יכול הוא להשתמש בהם לגבי כל יהודי שניסה לסכל את כוונת הצורר ולהפך את ה'איסור על החיים', כלומר על כל יהודי שהצליח להציל את עצמו. ברם דווקא מסופר חרדי הבא לחשוף פרשה נסתרת, להאיר על קבוצת צעירים הקרובים לו ברוח – אפשר היה לצפות שיוותר על הנוסח שבאופנה.²⁷⁶

דבריו של עק משקפים את התפיסה שהמושגים 'התנגדות' ו'מרי' התייחסו רק לגבורה המזוינת. אלא שפראגר האמין כי המלחמה כוונה נגד היהדות, ועל כן כל מאבק לשימורה ראוי להיחשב התנגדות. על הקשר שבין תפיסת הקרבן את מושא המלחמה ובין דפוס ההתנגדות כתב רוג'ר גוטליב כי ההתנגדות מתגבשת תחת דיכוי, וכי על המתנגדים להכיר את זהותם ואת פעולות הדיכוי. על יסוד זה אפשר לפעול או להחליט לא לפעול. דהיינו ההתנגדות מבוססת על רצון חופשי.²⁷⁷ מבחינה זו המחותרת החסידי עונה על הקריטריונים שהציב גוטליב: היא פעלה לשמר את מאפייניה הייחודיים וראתה במאבקה תגובה הולמת לפעולות הדיכוי שנועדו להילחם בזהותה, קרי הדת והמסורת היהודיים.

ר' שלום הורוביץ, שנמנה עם 'המתי'סובצים',²⁷⁸ העיד כי מתתיהו לימד אותנו לשבור את המציאות ולא להישבר; להתכחש למציאות ולא להתכחש לעצמנו.²⁷⁹ הוא הוסיף שהדבקות בלימוד התורה נבעה מאמונה: 'למדנו כי האמנו בה' והאמנו שזה רצון ה', ולא כנגד הנאצים. כנגד הנאצים זה אומר שצריכה להיות מלחמה אקטיבית ומה שעשינו זה "מלחמה בלימוד".²⁸⁰ קבוצות הלימוד הללו אימצו דפוסי ארגון מחתרתיים: 'חיינו בתנאי מחתרת, למדנו ב"חדרים" ואחר כך בבונקרים, כמעט עד 1943. מה זו "מחתרת"? עושים דבר כנגד, בסתר. גם המלחמה ב"יצר הרע" היא מלחמה'. הורוביץ הוסיף: 'האמנו אז כי הנאצים רצו לעקור את שורש היהדות ובעיקר את היהדות החרדית'.²⁸¹ בראייה הזאת ביקשו 'המחתרת

²⁷⁵ עק, "חוויה דתית או 'מבצע התנגדות'", עמ' 15.

²⁷⁶ שם.

²⁷⁷ Gottlieb, 'The Concept of Resistance', pp. 31-49, מצוטט אצל: מכמן, 'התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה', עמ' 13-14.

²⁷⁸ פראגר, **אלה שלא נכנעו**, עמ' 21.

²⁷⁹ שם, עמ' 24.

²⁸⁰ ריאיון טלפוני עם ר' שלום הורוביץ, 6.1.2010.

²⁸¹ השימוש בביטוי 'לעקור את שורש היהדות' נראה כלקוח מכתביו של פראגר. ייתכן שתפיסה זו אומצה ממרחק השנים ולא דווקא בעת התרחשות האירועים.

החסידיית' וגיבוריה לקדש שם שמים באמצעות קיום תורה ומצוות.²⁸²

ייתכן שלפי הגדרתו של גוטליב אפשר ליישם את המושג 'מחתרת' על ה'מחתרת' החסידיית שתיאר פראגר. כך או כך, לפני שפראגר הכניס את המושג לציון הפעילות הדתית הזאת, אף אחד – גם לא בציבור החרדי – לא כינה את ההתארגנות הזאת 'מחתרת'. אולם במדינת ישראל ולא רק בה, אלא בכל ארצות אירופה שנכבשו בידי הגרמנים, הייתה פעילות התנגדות וחברות ב'מחתרת' נגד השלטון הנאצי סיבה להערכה חברתית. החברה החרדית הייתה מודעת לסולם הערכים החילוני, ופראגר העניק לה, באמצעות שאילת המָנוח, את גיבוריה לצורך בניית פנתיאון גיבורים בתמונת זיכרון השואה החרדי ההולך ומתעצב.

ההנהגה הציונית והצלחת היהדות האורתודוקסית

מנחם פרידמן ודינה פורת טוענים שהעיסוק החרדי בשואה מתמקד ביחסם השלילי של מנהיגי התנועה הציונית והיישוב היהודי אירופה הדתיים והחרדים בפרט, ובהבנתם שיחס זה השפיע על מאמצי ההצלה.²⁸³ הרב מיכאל דב וייסמנדל סבר בספרו **מן המיצר** כי ההנהגה הציונית התנגדה לעלייתם של יהודים חרדים ועל כן לא עשתה די להצלתם. אחרים חשבו שמשום כך מנעה ההנהגה הציונית את פרסום הידיעות על הרצח השיטתי של יהדות אירופה.²⁸⁴ האשמות חריפות אלה סיפקו פורקן לכאב ולתסכול בהיודוע ממדי ההשמדה, מעין מענה אידאולוגי=תיאולוגי לקהל המאמינים, ואולי אף חיפו על תחושת אשם מגזרית חרדית על שלא עשו די להצלת אחיהם.²⁸⁵

האשמתם של מנהיגי הציונות נידונה בירחון פעמים מספר. במאמר העוסק במאמצי ההצלה של הרב וייסמנדל, 'עסקן ההצלה הראשי של יהדות אירופה במיצר', שלא זכה לשמש כעד ראשי במשפט אייכמן, כתב פראגר כי וייסמנדל היה משוכנע 'כי היו אפשרויות הצלה נרחבות בתקופת ההשמדה, שלא נוצלו ואף בוזבוזו והוכשלו מתוך קוצר ראות ותמהון הלב'.²⁸⁶ בהסתמכו על עדותו של וייסמנדל לפניו, הוסיף פראגר כי כאשר עמדה על הפרק העסקה המפורסמת להצלת יהודים בעבור כופר, השיב נציג הגיוניט, סאלי מאייר, כי 'אינו מוכן להכניס כסף לקופת האויב'. נציג החלוץ, נתן שוואלב, טען כי 'אין לנו כסף ורק בדם ננחל את הארץ'.²⁸⁷

עם זאת נמנע פראגר מניגוח מדינת ישראל וערכיה ובשל כך נמתחה עליו ביקורת. **בדגלנו**, הביטאון הרדיקלי של צעירי אגודת ישראל, התפרסמו לא פעם ביקורות על הקו המנחה את הירחון **בית יעקב** ועל עורכו. כותב אחד טען כי הירחון 'אינו ממלא את הציפיות שמצפים מביטאון חינוכי של תנועת "בית יעקב"', ומדפי הירחון 'נושבת רוח אחרת מזו השוררת בין כתלי הלימודים של מוסדות "בית יעקב"'. אותה 'רוח אחרת' היא 'רוח המזרחי', אשר מטיפה לפשרנות ולשיתוף פעולה עם הציבור החילוני, תוך כדי 'כרכור סביבם' ו'נשיאת חן'. **בית יעקב** של פראגר, לטענת הכותב, 'מקדיש חלק גדול מעמודיו לגילויי נקודות אור בעלטה של החילוניים', בלי לחשוש מן 'התוצאה המזיקה'. תמיכתו של פראגר במוסדות המדינה העלתה

²⁸² על כך העיד עמנואל רינגלבלום: 'בחצר יהודי, בדירה מוסתרת לומדים. הדירה היא חשאית, פותחים רק לאלה היודעים את 'הסיסמה' (דפיקה בצורה מיוחדת). יושבת שם קבוצה גדולה של בחורי=ישיבה וגם אחרים ולומדים'. רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**, א, עמ' 228.

²⁸³ ראו אצל קפלן, 'השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל', עמ' 259.

²⁸⁴ זולמן, רוטר ואחרים, שם.

²⁸⁵ שם, עמ' 269.

²⁸⁶ משה פראגר, 'עד התביעה שיעדר ממשפט הצורר: עדות היסטורית שנרשמה מפי עסקן=ההצלה הראשי הרב מיכל=דוד ווייסמנדל ז"ל', **בית יעקב**, 24 (אייר תשכ"א), עמ' 4. על הרב וייסמנדל ראו להלן.

²⁸⁷ שם, עמ' 6. ראו גם באואר, **יהודים למכירה?**

את חמתו של הכותב. פראגר, טען, משטה בקוראיו ברצונו 'לשכנע אותם שהכנסת היא הבימה הפומבית ביותר בעולם, להשמיע זעקת השואה'. לסיום העיד הכותב שהוויכוח לא ניטש על ביטוי אחד או שניים, אלא 'על הקו המחשבתי הרופס, העובר כחוט השני בכל קבצי הירחון'.²⁸⁸ בתגובה לטענות מסוג זה כתב פראגר: 'הלוא תנועת "בית יעקב" צמחה כמחאה כבירה וכמרידה מובהקת נגד השיטה שהייתה מקובלת אז של שיויון נפש והתחמקות מן המאבק הרוחני על נפשן של בנות ישראל. השיטה הזו של התעלמות מן המציאות והסתגרות בחדרי חדרים כתריס נגד סערות התקופה, עלתה ליהדות הנאמנה במחיר איום ונורא של אבדן דור שלם של הבנות'.²⁸⁹ פראגר האמין כי רוחו של הירחון משקפת את ערכי היסוד של תנועת בית יעקב ההיסטורית וממשיך את דרכה. במקום אחר נדרש פראגר להגן על החלטתו להקדיש מאמר לבן=גוריון:

לא זו בלבד שלא יתכן להתעלם מאישיותו של זה, מכיוון שכל תושב במדינה נתקל בשם הזה באין שיעור של הזדמנויות, אלא שהנך טועה גם בקביעתך שאין צורך להתעסק ואף לשלול את אישיותו [...]. ובכן, דע לך כי מבחינת התועלת הציבורית נדרש יחס הפוך בתכלית [...]. מכיוון שהכרזה זו [של בן=גוריון] – 'אני מאמין גדול באלוקים' – הושמעה לא רק בשיחה אישית אינטימית שלא לפרסום, אלא שהיא נמסרה גם לפרסום בביטאון אנטי דתי כדוגמת **על המשמר** – יש בה לזרוע על נפתולי הנפש של המנהיגות החילונית.²⁹⁰

הסופרים החרדים ראו עצמם 'כמי שהוטל עליהם להנחיל את תודעת השואה ולהיות מעין גשר, סמל של המשכיות ורצף לחיים החרדיים בשני העולמות, לפני ואחרי השואה'.²⁹¹ זו הייתה מטרתו ומהותו של הירחון **בית יעקב**, אשר שימש גשר בין אירופה לארץ ישראל לא רק מתוקף היותו ממשיכו של **בית יעקב זשורנאל** אלא גם מבחינת הרעיונות שהובאו בו והאופן שכותביו שזרו את השואה בהיסטוריה היהודית. השואה נידונה בירחון בהרחבה בהתבסס על האמונה הנצחית של 'עשו שונא ליעקב', דהיינו שנאת העמים את ישראל כתופעה מרכזית ומתמשכת בהיסטוריה היהודית בכל הדורות. עם זאת ייתכן שהעיסוק הנרחב בשואה, להבדיל מפרשיות היסטוריות אחרות עקובות מדם כגון מסעי הצלב או הפוגרומים שמהם סבלו יהודי מזרח אירופה במאות ה-19 וה-20, מעיד על אמביוולנטיות מסוימת כלפי תפיסה היסטוריוסופית זו. בין הכתבים הללו ובין הכתבים הכלליים הקודמים שפרסם פראגר חל שינוי בעמדתו על השואה, ובספרו **חורבן ישראל באירופה** כתב על 'ייחודה של שואת היהודים בימינו' ועל כך שאין לה מקבילה בתולדות ישראל.²⁹²

גם ביחסו לתגובה היהודית בשואה עבר פראגר תמורה. בכתב העת **בית יעקב** הציג את סיפורי קידוש השם בשתי משמעויות: בבחינת 'וחי בהם', דהיינו 'אשוויץ המתפללת', המאמינה; ובבחינת 'קבלת הדין והצדקתו בדרך האחרונה': 'כי בין היהודים, אשר בצעדס בדרך האחרונה נשתלהב אצלם רגש הגאון הישראלי והכרת השליחות הישראלית ומתוך הכרה ברורה ודעה צלולה קבלו על עצמם לקדש את השם במותם'.²⁹³ בניגוד לכך, בספרו **חורבן ישראל באירופה**,²⁹⁴ ובערך שכתב באנציקלופדיה העברית,²⁹⁵ הציג

²⁸⁸ ש"ס, [גזיר עיתון, ללא כותרת], **דגלנו** (חשוון-כסלו תשל"ו), עמ' טו, ארכיון פראגר, גקה"ש.

²⁸⁹ משה פראגר, 'צרור שאלות ותמיהות – ובירור למען האמת', **בית יעקב**, 170-171 (אדר-ניסן תשל"ד), עמ' 7.

²⁹⁰ שם, עמ' 8.

²⁹¹ שאול, 'משימיקה ראש הפרטיזנים לרב שמעון ראש הישיבה'.

²⁹² פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 12-13.

²⁹³ הני"ל, 'אגדה שטרם נכתבה', עמ' 7.

פראגר בביקורתיות את תגובת היהודים והגדירה כתופעה של 'התמוטטות מוסרית' שהביאה ל'הליכה אילמת מטומטמת' להשמדה, במקום למאבק פיזי.²⁹⁶ תפיסת החטא ועונשו שאומצה בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית ועל בסיסה הותקפה הציונות, כמעט ולא נזכרת ברחון באופן זה. ה'היסטוריה שכנגד' שאימץ **בית יעקב** הייתה הגנתית ולא תוקפנית. ההאשמה הציונית, אם הועלתה, הופנתה אל מי שיכול היה להציל יותר ולצמצם את גודל האסון, להבדיל מפרסומים קיצוניים יותר שחלקם התפרסמו ב**דגלנו**, שטענו כי הציונות הביאה את האסון או למצער החישה אותו.

'לחנה' לי שלי בוורשה הדויה בגעגועי אב'

משה פראגר כתב גם לילדים. החיבור הראשון שכתב לילדים היה משל שהקדיש לבתו שהותיר מאחור בוורשה הכבושה.²⁹⁷ אפשר לשער שהגעגועים העזים אליה הם שהניעו את כתיבתו לקהל צעיר. הוא החל לכתוב ב**דבר לילדים**, השבועון לילדים של העיתון **דבר**, בספטמבר 1941 ומשנות החמישים החל לכתוב גם ב**המודיע הצעיר**, עיתון הילדים של המגזר החרדי.

סיפור המתח בהמשכים לילדים, 'אח ואחות', הוא המזוהה ביותר עם פראגר. העלילה מתרחשת בזמן השואה ובמרכזו הילדים היתומים, סנדר'ל וחנה'לי (כשמה של בתו שנפטרה).²⁹⁸ הסיפורים פורסמו מדי שבוע על פני עמוד שלם בעיתון **המודיע הצעיר** מהגיליון הראשון שיצא לאור בחודש שבט תשי"ב, ועד גיליון 62 (= ח' אייר תשי"ג). סיפור זה היה מהפופולריים ביותר בחברה החרדית ועודנו גם כיום.

סיפוריו של פראגר שפורסמו ב**דבר לילדים** ו**המודיע הצעיר** עובדו ונדפסו בשנות השישים והשבעים ב**מקראות ישראל**, אסופה שנלמדה בבתי הספר היסודיים ובחטיבות הביניים.²⁹⁹ הסיפורים נמצאו מתאימים לכל המגזרים, וכתביו נכללו במקראות לכיתות בתי הספר היסודיים הן בחינוך הממלכתי הן בחינוך הממלכתי=דתי והן במקראות למוסדות החינוך החרדיים.

²⁹⁴ הנ"ל, **חורבן ישראל באירופה**.

²⁹⁵ הנ"ל, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי'.

²⁹⁶ הנ"ל, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 249.

²⁹⁷ מארק, 'שני ברושים'.

²⁹⁸ חלקים מיצירה זו נדפסו שלושים שנה מאוחר יותר, בשנות השמונים, בסדרת ספרים באותו שם, **אח ואחות**. שניים מתוך ארבעת הכרכים שיצאו לאור נכתבו בידי פראגר. שני האחרים, המאוחרים יותר, נכתבו בידי ז' קולין, בעריכתו של שמואל אבישי שטוקהמר, בהוצאת משאבים, על בסיס כתב יד שנתרם בעזבונו של פראגר ובהשראתו.

²⁹⁹ אוהד, 'התגבשות והשתנות הזהות היהודית=ישראלית', עמ' 44.

כיצד משתקף השיח הבין-דורי בכתבתו של פראגר לילדים?³⁰⁰ הפער בינו ובין קוראיו מתבטא בשלושה רבדים: פער של גיל – פראגר המבוגר כתב לקהל קוראים צעיר ממנו בשנים רבות; פער ביוגרפי – הוא כתב את סיפוריו לילדי ישראל הגדלים בארץ בביטחון יחסי, מתוך שבר אישי גדול, כניצול השואה; ופער אידאולוגי – הוא כתב כירא שמים לילדים חילוניים ודתיים גם יחד.

האם היה לפראגר קול ייחודי או שמסריו דמו ברוחם לסיפורים אחרים שהתפרסמו? האם אפשר להצביע על פערים בין מה שפראגר סיפר לכל אחד מן הקהלים הללו? האומנם, כסופרים אחרים,³⁰¹ אף הוא הרשה לעצמו טרם משפט אייכמן לספר לילדים סיפור שטרם סופר למבוגרים? מה הייתה מגמת כתיבתו לילדים? באיזה אופן הושפע מן הבמות הספרותיות שבהן פרסם את סיפוריו, ביטאון הסתדרותי מצד אחד וביטאון חרדי מצד אחר? ומה הייתה משמעותה של השואה בכתביו לילדים?

דבר לילדים: ייצוג השואה

דבר לילדים היה השבועון הדומיננטי והמשפיע בין עיתוני הילדים שנדפסו ביישוב בשנות הארבעים. משנת 1932 הוא פורסם כמדור בתוך העיתון ומשנת 1936 החל לצאת לאור כשבועון עצמאי. משוררים וסופרים פרסמו ב**דבר לילדים**, ופראגר פרסם בשבועון מאז 1941. מראשיתו הוא יועד לקהל רחב: מפעוטות ועד ילדי בית ספר יסודי ובני נוער. בכל שבועון פורסמו שירי פעוטות באות גדולה ומנוקדת, בדרך כלל בצירוף איור (כמעט תמיד של נחום גוטמן), ולפני הילדים הגדולים הובאו יצירות ספרותיות מורכבות יותר, וכן ידיעות ודיווחים על הנעשה בארץ ובעולם.

עורך **דבר**, יצחק יציב, קיבל על עצמו לעורר את מצפונם של הקוראים הצעירים לגורלה של יהדות אירופה. באמצעות דיווח שוטף על מצבם של יהודי אירופה בשנות הארבעים ופרסום טקסטים ספרותיים שונים הוא ביקש לעורר הזדהות עם גורלם של יהודי הגולה. כשנה לאחר תום המלחמה התייחס יציב למגמה זו: 'עשר שנים אלו היו שנים קשות בחיי עמנו ובחיי העולם כולו [...] לא העלמתי מכך, קוראי **דבר לילדים**, את כל זה. עיתונכם סיפר את הכל. כי עליכם לדעת את הכל – כגדולים'.³⁰² זו עדות על הגישה שאפיינה את יחסו של העיתון לילדים באותן שנים, שראה בהם שותפים למפעל הציוני למרות גילם הצעיר, ומי שקשרו את גורלם בגורל העם היהודי בהווה.

חוקרת ספרות הילדים יעל דר מציינת כי הטקסטים לפעוטות הכילו מסרים מרומזים על המאורעות הקשים. הכותבים יצרו מהדגם הספרותי, שנועד לכאורה לפעוטות, ערוץ עקיף לבוגרים: הם ניצלו את העובדה שהורים או אחים בוגרים קוראים את הטקסטים באוזני הפעוטות, ופנו גם אליהם בעקיפין. האם עורכי **דבר לילדים** עשו זאת רק כדי לחשוף את סיפור השואה בערוץ שיח חלופי, וכך להתמודד עם השתיקה שאפיינה את הערוצים הציבוריים האחרים? או שמא סברו שגם ילדי הגיל הרך יכולים לספוג את סיפורי השואה? דר טוענת שהתיאור המרומז חיזק את 'מסר ההשתקה' בקרב הקוראים הבוגרים. הם הבינו את המסרים המרומזים כסוג של צופן, כאילו הצטוו בעקיפין להשתיק את המסר לצעירים יותר. בכך, להבנתה, הם הפנימו ותרגלו את קוד ההשתקה ששלט בשיח הבין-דורי.³⁰³ אולם אפשר לראות בהכללת תכנים מסיפור השואה המתרחשת באירופה בעיתון המיועד לילדים גם תפיסה

³⁰⁰ במחקרה על ספרות הילדים הארץ-ישראלית על השואה, כתבה יעל דר על ספרות השואה לילדים בשיח הבין-דורי בשנים שקדמו להקמת המדינה, והציגה את תפקידה של הספרות הזאת בבניית הסיפור העל-הלאומי באותה תקופה. ראו: דר, **ומספסל הלמודים לקחנו**.

³⁰¹ על פי דר, שם, עמ' 1 ואילך.

³⁰² יצחק יציב, 'במעגל הימים', **דבר לילדים**, טז, 30, 11.4.1946, עמ' 398, מצוטט אצל דר, שם, עמ' 23.

³⁰³ שם, עמ' 25.

פדגוגית ואידאולוגית הרואה בילדי היישוב הציוני 'ילדים גדולים', כפי שהתבטא יציב כשפנה אליהם בגילוי לב ובישירות בגיליון העשור.

הכתבות של פראגר בנושא השואה **בדבר לילדים** היו ארוכות יחסית; בדרך כלל עמוד ושליש, לעתים יותר. אופיין של הכתבות שהתפרסמו בשנות המלחמה היה אינפורמטיבי, ולרוב היו אלה תקצירים של כתבות שפרסם **בדבר**. כתבותיו נדפסו באות קטנה וללא ניקוד. לעתים הן נדפסו מייד לאחר מדורו של יציב, 'במעגל הימים', מה שהעיד על אופיין האקטואלי=תיעודי וכן על קהל היעד: בני נוער, קהל בוגר יותר. רוב הכתבות תיארו את החיים בקהילות היהודיות שלפני השואה ואת חורבן. פראגר פרסם גם סדרת כתבות בשם 'על פני יהדות פולין', שעיקרה היה עלייתם ונפילתם של המרכזים היהודיים בערי פולין. בכתבה הפותחת הגדיר את מטרת הסדרה: להציג את חייה 'עזי הדופק ועשירי הגונים של יהדות פולין'. הוא שאף לתאר את המרכזים היהודיים החשובים ביותר של קהילה זו למען קוראיו, והערים שנכללו בסדרה זו היו ורשה, לודז', לובלין ועוד. הוא כתב: 'הבה ונראה איך חיו אחינו בפולין ואיך חרבו החיים האלה על=ידי היד הטמאה, שתִּגְדַע במהרה בימינו'.³⁰⁴ כתבה זו היא אחת מהמעטות המסגירות משהו מהאוטוביוגרפיה של פראגר. בפתח הכתבה ציין פראגר כי כאב החורבן הוא גם כאבו האישי:

אנו מתאבלים וכואבים על חורבנה של יהדות אירופה, אבל כלום יודעים אנו מה נורא ואיום החורבן? כשאני מהרהר לעצמי לעתים קרובות באסון הגדול של העם, אני מזדעזע כל פעם מחדש לעצם הרעיון, שמיליון מילדי ישראל באירופה נמצאים בידיו של הרשע. מי יודע מה עלה לעוללים אלה שלא טעמו עדיין טעם חיים?

בכאב על גורלם של ילדי ישראל כלול גם כאבי האישי הגדול ביותר, שכן גם בני יחידי נמצא בתוך מיליון הילדים האלה.

כמעט שנה הייתי עם יהדות פולין תחת ממשלתו האכזרית של הכובש הנאצי. בדרך נס ניצלתי וזכיתי לעלות לארץ=ישראל, היחיד מכל בני משפחתי.³⁰⁵

סדרת כתבות נוספת שהתפרסמה בתום המלחמה התבססה על רשמיו מסיריו במחנות העקורים בגרמניה, הייתה בעלת אופי סיפורי יותר והציגה ביטויים שונים של גבורה רוחנית. מקריאת כתבותיו **בדבר לילדים** עולה כי פראגר עסק שוב ושוב בכמה נושאים שבהם גילה עניין מיוחד. נתמקד בשלושת הבולטים שבהם: מערכת היחסים הסבוכה שבין היישוב לגולה, קידוש החיים בשואה ומרד גטו ורשה.

'בין כאן לשם': מערכת היחסים הסבוכה שבין היישוב לגולה

הפער בין 'כאן' ל'שם' ומנגד הזיקה החזקה בין העולמות באים לידי ביטוי בכמה יצירות של סופרים ומשוררים עבריים שהתפרסמו **בדבר לילדים** בגיליונות החגים. השיר 'הסביבון מהגולה' מאת אסתר איזקסון מתאר סביבון אשר שב מהגולה ומספר לילדי הארץ על שראה: 'החנוכיה שם נשארה / על הילדים היא שומרה. / היא אינה היום דולקת, / חרש לה בוכה, נאנקת. / ומה שלום הילדים? / מה שלום אחינו הקטנים? / לא חג להם היום, לא אור, / הילדים קופאים בקור. / לא פת, לא בגד, נעלים, / עצובים שם השמים [...] / במהרה יהיו אתנו, / יחד אז נשיר כולנו. כן, כן, כן! אמן ואמן'.³⁰⁶

פראגר הרבה לעסוק ביחסי היישוב עם הגולה. היצירה הראשונה שפרסם **בדבר לילדים** ב=4

³⁰⁴ פראגר, 'על פני יהדות פולין', עמ' 190.

³⁰⁵ שם, עמ' 189.

³⁰⁶ ראו: אסתר איזקסון, 'הסביבון מהגולה', **דבר לילדים**, 12, 1943. 23.12, עמ' 92.

בספטמבר 1941, הוקדשה לבתו: 'לחנה' שלי בוורשה הדוויה בגעגועי אבי'. היה זה משל שבו ביקש להעביר מסר רגיש על הצורך בערבות הדדית בין חלקי העם היהודי, ועל החובה להימנע מגילויי אדישות לאותם חלקים בעם הנתונים בסכנה קיומית.

שבוע לאחר מכן פרסם פראגר משל נוסף, 'התנים והרוח'.³⁰⁷ משל זה ביטא את דאגתו הגוברת לשמע הידיעות ההולכות ומצטברות מ'שם' ונקלטות 'כאן', בארץ, כל כך רחוק, אבל כל כך קרוב. המשל מספר על תנים רעבים אשר פותחים ביבבה וביללה בבקשם מבני האדם ומבעלי החיים שיביאו טרף להשביע רעבונם. 'ובצאתם בלילות לצוד ציד ולא ימצאו – הם פותחים ביבבתם ויללתם: אנשים, בעלי חיים! אל שנה לכם! אנחנו, התנים, רעבים. הביאו טרף לשנינו, הביאו!!'. פראגר, שהיה לכאורה במקום בטוח, חש אחריות לגורל אחרים בעולם והבין שכל עוד יש אי שם יצורים המשחרים לטרף, איש אינו יכול לחוש בטוח. כך מלמד המשך המשל. שני התנים נתקלו יום אחד בַּרוח, וזו החרושה בשריקתה את יללתם. פנו אליה השניים בשאלה מיתממת: 'הגם צעקת רעבון צעקתך?' (כלומר, מדוע צעקת רעב מעיקה עלייך?). הרוח השיבה להם שלא כל יצורי העולם מייללים כדי להשביע רעב, אלא 'רוצחים המה וזוללי דם'. על כן שריקתי 'אנחת כאב היא. אנקת לאות ורפיון אני נאנקת. תמיד נעה ונדה אני על פני תבל, לנדודי אין קץ, ורעבה אני למנוחה, לרגע קט של מנוחה!!'.

משלי החיות היו סוגה מוכרת לקוראי **דבר לילדים** (בעיקר בגלל הפופולריות של **משלי קרילוב**). משלים אלה כיוונו את הקוראים לתובנות מוסריות הנוגעות להתנהגות האנושית.³⁰⁸ משל זה אינו היחיד שבו כוונו הדברים לכך שהקורא יערוך אנלוגיה מפורשת בין הצבא הנאצי לחיות טרף. אפשר לפרש את המשל של פראגר כמשווה את התנים צמאי הדם לאויב הנאצי, ואת ה'רוח' ל'רוח היהודית'. פירוש אישי יותר המתקבל על הדעת כאילו הרוח המפללת למנוחה מסמלת את פראגר, 'היהודי הנודד' שכמה לבית של קבע (בבחינת 'סוף לנדודי') ולמנוחה פיזית ונפשית לאחר שהשאיר את ביתו הקודם, הגולה, מאחור. סיפורי הנוף והטבע, שהיו שכיחים מאוד בספרות הילדים והנוער העברית מראשיתה, שימשו את פראגר כבסיס לסיפורים אלגוריים שנגעו בעקיפין בשואה.³⁰⁹ המשלים של פראגר, שנגעו בטבע ובכוחו, הלמו את עולם המושגים של קוראיו הארץ=ישראלים וייתכן שהעידו גם על רצונו להשתלב באותו הווי ארץ=ישראלי, ציוני וחלוצי.

משל כזה הוא 'הגשם, השמש והאדמה'. המשל עוסק בעימות בין שני כוחות, הגשם והשמש, ש'אויבים בנפש הם עוד מששת ימי בראשית. אין גשם בלי עבים שחורים וכבדים, והשמש – אין שלטונה שלם אלא בשמים זכים ובהירים, מטוהרים מעב וענן'. במוקד המשל ויכוח בין השניים בשאלה מי אחראי לצמיחתו של פרי ההדר. בסופו של דבר, כאשר לא הצליחו השניים להגיע לידי הכרעה, הם פנו אל פרי ההדר עצמו והוא הכריע: 'לא בשבחים מפלגים ולא במריבות הכרתי את אמי. אולי גם אתם לי אוהבים וידידים, אולם רק האם שלי, הכנה והנכונה, היא כה שקטה, שלווה וגם שחורה – האדמה!!'.³¹⁰

גם במשל זה מוצג מאבק בין שני כוחות ושאיפה לגשר ביניהם, שמאפיינת את המשלים של פראגר. אפשר לזהות זאת עם סערת הרגשות שפראגר היה מצוי בה ועם היותו פליט שזה עתה עקר מעולם אחד לאחר (מעולם חרדי=גלותי לעולם ציוני=חילוני=ארץ=ישראלי). ואכן, המשל מרמז על מסקנה ערכית מתבקשת: רק יחד, בשילוב כוחות ולא במאבק ביניהם, יתרחשו פריחה והפריה. זאת ועוד, לכל הכוחות המנוגדים יש גורם מאחד אחד – האדמה; היא הבית, 'אם כל חי'. כל הסמלים הללו מבטאים את רוח

³⁰⁷ מארק מ', 'התנים והרוח', שם, 21, 11.9.1941, עמ' 329.

³⁰⁸ דר, **ומספסל הלמודים לקחנו**, עמ' 36.

³⁰⁹ כפי שעשו גם כותבים אחרים. ראו שם, עמ' 35.

³¹⁰ מארק מ', 'הגשם, השמש והאדמה', **דבר לילדים**, 22, 15.9.1941, עמ' 344.

החברה החקלאית והחלוצית, המתפעלת מפרי ההדר שהיא מגדלת בעמל כפיה. הסמלים מבטאים גם את כמיהתו של פראגר לחנך את קוראיו לאחדות ולא לפירוד, והכמיהה לאדמת הארץ יכולה לשמש כערך מלכד ומפרה הן ליהודי ארץ ישראל הן ליהודי הגולה. העובדה שהמשלים נתחברו בשנה הראשונה לשהותו של פראגר בארץ, ופורסמו בזה אחר זה, מרגשת ומשקפת הן את הטרגדיה האישית שלו הן את הטרגדיה הלאומית.

סוגה נוספת בכתיבתו לילדים הייתה כתבות אקטואליות, ובהן הרבה לעסוק במערכת היחסים שבין היישוב לגולה. שם ניכרת עמדתו האמביוולנטית. באחת מכתבותיו, תחת הכותרת 'חג הסוכות בוורשה הבוררת', תיאר פראגר מצב שבו נותר 'אתרוג אחד בקהילה היהודית בוורשה – ומקורו מארץ ישראל. האתרוג הזה זכה לכך 'שהאווירון הפולני האחרון, שעזב את לוד, לקח אותו לוורשה כמתנה מיהודי ארצישראלי לקרובו בפולין'. ההתרגשות שעורר האתרוג שנשלח כמתנה הייתה רבה. הכול באו לברך עליו והדגישו את מוצאו: 'ריח ארץ=ישראל נישא ממנו? היש עוד עולם יהודי, חוץ מוארשה האומללה? ומה נשמע שם בארץ=ישראל? לא, לשם המלחמה טרם הגיעה. אצלם היום חג, יושבים בסוכה, ואולי גם שרים?³¹¹

ליבו של היהודי הוורשאי נצבט, אם מקנאה ואם מגעגועים, וכך אולי גם ליבו של הקורא הצעיר בארץ שפראגר ניסה לעורר את רגשותיו. בפתח הדברים, בהדגשת הסיוע של היישוב בהטסת האתרוג ליהודי ורשה, נדמה שפראגר ביקש להתנחם בסולידריות שבין היישוב היהודי הגולה. אולם בסיפא אפשר לשמוע נימת ביקורת. הקביעה העובדתית לכאורה שהמלחמה טרם הגיעה לארץ ישראל, 'אצלם היום חג, יושבים בסוכה, ואולי גם שרים?' יכולה להתפרש גם כביקורת על יושבי הארץ השאננים וכניסיון לעורר אותם מן האדישות לגורלם של יהודי הגולה, שאינם יכולים לחוג את חג הסוכות כבעבר.³¹²

קידוש החיים ועמידת הילדים והנוער

סוגיה נוספת שפראגר התחבט בה קשורה במושג שנטבע באותן השנים (ומיוחס לרב יצחק ניסנבוים מגטו ורשה): 'קידוש החיים'. מושג זה נתפס בעיניו כמייצג את גילויי העמידה הנעלה של יהודים בשואה והיאחזותם בערכי היהדות. לא פעם מתואר מושג זה בעזרת דוגמאות המזכירות עמידה אחרת, עמידת האוחזים בנשק, שזכתה להערצת אנשי היישוב הארץ=ישראל.

פראגר דיבר בשבחה של יהדות פולין, העלה על נס את הערכים המסורתיים של הקהילה והציג אותם כביטוי למלחמתה העיקשת וקשת העורף באויב הנאצי: 'ואל תחשבו, שיהודי פולין לא התגוננו במלחמתם הקשה. כלי זין, כגון תותחים, טאנקים ומטוסים, אמנם לא היו בידיהם. תחת אלה השתמשו אחינו בפולין בנשק היהודי העתיק, רב הנסיון – עקשנות, אמונה, אחדות ועזרה עצמית.'³¹³ הדברים נכתבו כנגד טענה סמויה או גלויה: 'ואל תחשבו', דהיינו יש מי שחושבים 'שיהודי פולין לא התגוננו במלחמתם הקשה'. פראגר חש כנראה ברוח זו שרווחה ביישוב בשנות הארבעים, רוח שהוא התמודד עמה ושם עצמו פה לציבור היהודי שומר המסורת שעמידתו הייתה ראויה לציון בעיניו.

תפיסת העולם של קידוש החיים השתלבה בכתבותיו בדבר לילדים עם תיאור מעמדם ותפקודם של הילדים והנוער בגטו. כך, למשל, בכתבה 'חג הסוכות בוורשה הבוררת' תיאר פראגר את בניית הסוכה בקרב ילדי ישראל שבגטו, בציינו כי 'גדול היה חלקם של ילדי ישראל בעבודה זו'.³¹⁴ אפשר להניח שכשכתב את

³¹¹ מ' מארק, 'חג הסוכות בוורשה הבוררת', שם, יב, 1-2, 1941.10.2, עמ' 5.

³¹² איזקסון, 'הסביבון מהגולה', עמ' 92.

³¹³ פראגר, 'על פני יהדות פולין', עמ' 190.

³¹⁴ מארק, 'חג הסוכות בוורשה הבוררת', עמ' 4.

הכתבה המוקדמת הזאת המציאות האיומה טרם התחווה לו, והדגשת השותפות של הילדים בבניית סוכה מצוירת תמונה כמעט נורמלית של חיים יהודיים בגולה. תיאורם של הילדים בגטו השתנה בכתבה מאוחרת יותר שכתב על גטו ורשה, בחודש יוני 1944. גם שם פיאור את הפעילות של בני הנוער במלחמת הישרדותם יחד עם שאר תושבי גטו ורשה. 'בתוך בית הסוהר הנורא הזה הצליחו היהודים לארגן חיים ציבוריים וחברתיים מסועפים מאוד'. הוא טען כי בגטו ורשה התנהלו חיים כפולים. למראית עין הסתגלו היהודים לגזירות הכיבוש, עבדו בסדנאות העבודה ונשמעו להגבלות התנועה, אך 'מתחת לפני האדמה פעלה תנועה אדירה, שהקיפה את כל שטחי החיים היהודיים'. שם נעשה הכול 'לפי רצון היהודים', ושם 'הכל היו גיבורים' ופעלו 'להציל את החיים של עצמם ושל אחיהם ואת הכבוד ואת החירות הפנימית של העם'.³¹⁵

פראגר תיאור בהרחבה את החיים בגטו ואת פעילותו של הנוער. הוא טען שהיהודים בגטו עשו הכול כדי להחזיק מעמד וכי את 'הפלא', את 'הכוח הגדול' ביותר ביטאו בני הנוער ואף הילדים הרכים ביותר. הנוער 'פתח במלחמה עזה' עקשנית נגד האויב האכזרי ובמסירות=נפש שאין לתארה'. בין הפעולות שעשו ציין את הברחות המזון ואת הלמידה בבתי הספר החשאיים. בכלל זה טען כי הגטו השיב על הגזירות הגרמניות 'בארגון תנועה אדירה במחתרת לדת ולפעילות רוחנית כללית, כדי לרומם רוחות נדכאים ולחסן את כוח העמידה המוסרי'.³¹⁶

מוטיב 'קידוש החיים', ההחלטה לחיות חיים של משמעות המשמרים את החירות הפנימית ואת ערכי הרוח היהודיים, מאפיין קטעי פרוזה רבים ששולבו בתקופה זו ובעשורים שלאחר מכן במקראות לבתי הספר.³¹⁷ פראגר תרם להעלאה על נס את ערך קידוש החיים והאנושיות כאנטיתזה לערכיו של האויב הנאצי.

מרד גטו ורשה

פראגר כתב על מרד גטו ורשה, שעורר עניין רב ומתמשך בציבור, שבוע לאחר שאירע. 'את השבועה הקדושה להילחם באויב הרוצח, "עד טיפת הדם האחרונה" – כפי שנאמר – קיימו הלוחמים היהודים, הצעירים והמבוגרים כאחד, בנאמנות עד הסוף'.³¹⁸ באותו חודש הוא פרסם מאמר בכתב העת **מלחמתנו**, כתב עת למדיניות, חברה וביקורת של ארגון ההגנה, וגם בו הוא פיאור את לוחמי הגטו. אולם במאמר זה הוא ציין שהם שרדו את 'ההתמוטטות הפסיכית=המוסרית', כלשונו, אשר תקפה את יהודי הגטו בעת הגירושים לטרבלינקה.³¹⁹

את תיאור אנשי הגטו בדרכם האחרונה חסך פראגר מהקוראים הצעירים. בפיאור הלוחמים הצעירים שלחמו 'עד טיפת הדם האחרונה' אפשר לראות ביטוי לשיח הלאומי של קידוש גבורת האחיזה בנשק כנגד הקם להורגך. פראגר בחר בגישה דידיקטית זו, הדגשת המאבק המזוין של בני הנוער היהודי נגד הנאצים, כפי שבחרו גם עמיתיו בעיתון ובציבור עקב רצונם לבסס את הזיקה בין הנוער הארץ=ישראלי ובין אחיו בגולה. הוא העלה על נס את ערך הגבורה שבאחיזה בנשק; זה היה צורך השעה. זה הערך שעליו התחנכו בני הנוער הארץ=ישראלים בדורו של פראגר, והוא לא הציג תפיסה שונה בעניין זה אם כי הציג לצידה את גבורתם של יהודים שהשתדלו לציין את חגי ישראל ונאחזו בחיים ובמסורת.

פראגר בחר לשתף את קהל היעד שלו בנושאים שבהם בני גילם היו 'גיבורים', אם כאוחזים

³¹⁵ משה פראגר, 'גיטו ורשה – מצודת האבדון והגבורה', **דבר לילדים**, יד, 35, 1.6.1944, עמ' 302.

³¹⁶ שם.

³¹⁷ פירר, 'השוואה במקראות', עמ' 181.

³¹⁸ פראגר, 'גיטו ורשה – מצודת האבדון והגבורה', עמ' 310.

³¹⁹ מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 12-13.

בנשק ואם כלוחמים את מלחמת ההישרדות. בכך קיווה לחזק את האמפטיה לילדי הגטו בקרב הקוראים. סוגיית 'הילד היהודי בשואה' העסיקה אותו גם בכתבתו לקהל הבוגר.³²⁰

טיפוח הזיקה בין היישוב לגולה לאחר השואה

לאחר השואה רצה פראגר לקרב את לבבות ילדי היישוב אל אחיהם בגולה ופרסם סדרת כתבות על ביטויים שונים של 'גבורה רוחנית' וקיום מצוות. כתבותיו התפרסמו בגיליונות החגים של **דבר לילדים**, והיו אמצעי לטיפוח רגש הזהות המשותפת לילדים יהודים באשר הם. המערכת צירפה לכל גיליון חג סיפור מימי השואה. כך בראש השנה תש"ו (1946) נדפס סיפור על תקיעות שופר במחנה עינויים; לקראת חג הפסח של אותה שנה פרסם לקט עדויות על האופן שבו חגו הניצולים את חג הפסח בגטו, במחנות ובקרב הפרטיזנים; ובגיליון חג השבועות הובאו סיפורי 'קידוש השם' הנוגעים להצלת ספרי תורה, בתי כנסת ותשמישי קדושה.³²¹

פראגר לא היה היחיד שדן בעיתון החילוני בנושאים של המסורת והמורשת היהודית. **דבר לילדים** היה משופע בכתבות מסוג זה. היה זה דגם סיפורי חדש שהיה מיועד לדור הישראלי הצעיר: סיפור הזיקה ליהדות אירופה שבמצוקה, שהיה דומיננטי עוד בתקופת השואה כנראה כדי להחליף את עקרון שלילת הגולה ואת הנימה השיפוטית כלפי יהודי הגולה. מגמה זו התחזקה על רקע הדיון הציבורי הער בשנות המלחמה בשאלת חוסר העניין שגילו כביכול אוכלוסיות מסוימות, בעיקר בני נוער, באחים שבגולה.³²² **בדבר לילדים** התפרסמו מאמרים, שירים וסיפורים שפעלו לקירוב הלבבות בין ילדי היישוב לילדי הגולה. במסגרת זו תפסו גיליונות החגים מקום מיוחד. בשנות המלחמה הודגש המשותף לחוגים בני היישוב עם אחיהם שבאירופה.³²³ הדגשת המשותף, קרי המסורת היהודית וקיום חג ומועד, חשבו העורכים, תסייע לחיזוק ההזדהות בין ילדי הארץ לילדי הגולה. אחרי המלחמה נראה שמגמה זו אף התעצמה.

פראגר הצטרף למשימה החינוכית של הדור ותרים את חלקו לחיזוק התודעה הלאומית של שותפות הגורל היהודי. מאז ועד פטירתו הוא התמקד בסיפורי המורשת והמסורת היהודית בעקבות הרושם שהותירו בו המפגשים עם ניצולי השואה במחנות העקורים. שם, לדבריו, התוודע לגילויים רבים של גבורה רוחנית בתקופת השואה, ותיעד אותם בסדרת כתבות שפרסם בעיתון **הדאָר** בשנת 1948 תחת הכותרת 'עין בעין עם גבורת ישראל'.³²⁴

הסיפור 'פסח בגטו', שהתפרסם כשנה לאחר המלחמה (אפריל 1946), עוצב על פי הדגם החדש הזה של סיפור הזיקה ליהדות אירופה שבמצוקה. הסיפור פרסם ללא ניקוד וכנראה פנה לילדי כיתות ג-ד ומעלה. הוא מגולל את הדיון בגטו על ההחלטה לחגוג את חג הפסח, חג החירות. 'אוי ואבוי, מה לנו ולחג החירות במצבנו זה – נאנח אחד מבין היהודים הנכנעים והמיואשים – הרי משועבדים אנו כעבדים לאויב האכזר'. מנגד נשמעו קולות אחרים: 'אנחנו איננו עבדים – התפרצו קולות של יהודים קשי עורף שמרדו במציאות הנוראה – לא כל ראש שאחרים אסרוהו בכבלים נקרא "עבד", כל מי שלא משלים עם חיי

³²⁰ פראגר פרסם מחקר בנושא זה. ראו: פראגר, 'שואת ילדי היהודים באירופה', עמ' 10-68.

³²¹ ראובן, 'שיח השואה בעתונות הילדים העברית', עמ' 47.

³²² בקיץ 1942 כתב יצחק יציב על כינוס סופרים שנערך בתמוז תש"ב לעידוד ההתגייסות לטובת יהודי הגולה. בדבריו התייחס לניכור בין היישוב לגולה: 'ויש שהרעש והמהומה של המלחמה מדהימים את האנשים ואין הם חושבים על הנעשה בעולם. וכל עוד לא נגעה הרעה בהם, בגופם ממש, הם ממשיכים את אורח חייהם כבימים ימימה, מבלי להיחלץ למאמץ איזה שהוא'. ראו: דר, **ומספסל הלמודים לקחנו**, עמ' 22.

³²³ דר, שם, עמ' 29-30.

³²⁴ פראגר, 'עין בעין עם גבורת ישראל'.

השעבוד, כל מי ששואף ומאמין, לוחם קצת במידת יכולתו בעד שחרור, הרי בן חורין ברוחו! פראגר פורש לפני הקורא תמונה דרמטית של המחנה היהודי המתלבט בשאלה אם לחוג את חג הפסח, הוא חג החירות במסורת היהודית. הסוגיה הלכתית: האם יש לקיים מצווה ללא הכוונה הגלומה בה? התשובה שפראגר מביא בשם המצדדים בקיומו של החג היא ערכית וחינוכית: אין האדם משועבד אלא אם הוא משלים עם חי השעבוד.³²⁵ בתשובה זו ישנם יסודות חסידיים קבליים, המאפיינים את כתיבתו של פראגר לאחר השואה, בעיקר בשנות החמישים.

פראגר זיהה את תופעת קידוש השם ומסירות הנפש עם ניתוק מהגשמיות. המאבק לקידוש השם התנהל כהתמודדות עם האויב הנאצי 'על-ידי התעלות מעבר לסתירה שבין הקיום היהודי ואימת השטף'.³²⁶ בעיני הקורא המצוי של **דבר לילדים** יכול היה סיפורו 'פסח בגטו' להתפרש גם כהזדמנות לבחון מחדש את מושגי החירות והעבדות המסורתיים ולמצוא בהם משמעות גם על רקע החיים הציוניים החלוציים בארץ. כך שילב פראגר בין תפיסת עולמו הקבלית למגמה החינוכית הכללית של **דבר לילדים**.

בהמשך הסיפור מפסיקים החיילים הנאצים את התפילה והיהודים משתתקים. כולם שתקו, כתב פראגר, ורק מי שהחל בניגון השיב באומץ לגרמנים באומרו כי הוא אינו מפחד וכי הם אופים מצות לכבוד החג. המשיב מוצג כגיבור יחיד בתוך הקולקטיב השותק. רבקה ראובן טוענת כי באמצעות אנלוגיה בין תגובת הכלל לתגובת היחיד מודגשת החולשה והכניעה של ההמון היהודי. המסקנה המתבקשת היא שבעיני מספר הסיפור לא הייתה בשואה גבורת המונים אלא גבורת יחידים בלבד.³²⁷ ייתכן שזו אכן הייתה מגמתו של פראגר בחברו את הסיפור, אולם אפשר שהמטרה להצגת הדיון בין המחנות המנוגדים בסיפור, היא להדגיש את ההווה כולה כהווה של מלחמה רוחנית ועיצוב הסצנה נועד להדגיש זאת.

גם בסיפור 'תקיעת שופר במחנה העינויים', מוצג דיון על קיום מצווה.³²⁸ הפעם מדובר במצוות תקיעת שופר בראש השנה ויש מחלוקת עקב חשש שתקיעת השופר תסכן את הכלל. השמש עמד על דעתו שגם אם נחרץ גורלם עליהם לתקוע בשופר. הגוף אולי משועבד אך את הנפש אין להפקיר. נראה שגם כאן מובא השיח כדי להציג את הדילמה בין הצלת הגוף להצלת הנפש היהודית, ולהדגיש את הקשר הבלתי ניתן לניתוק בין השניים.

סיפור עלילה הכולל דיאלוג אשר במרכזו דילמה על קיום מצווה אופייני לכתיבתו של פראגר גם לנוער יהודי בארצות הברית. כך נהג בשני סיפורים שהתפרסמו בכתב העת הציוני **הדואר לנוער**, שיצא לאור בניו יורק. בסיפור 'ליל הסדר בכלא' לועגים האסירים היהודים לראש ישיבה זקן שבירך את היהודים בברכת 'חג שמח': 'שמחת הזקן לכבוד הפסח בכלא הרגיזה הפעם גם את האסירים היהודים. טוב ויפה – קראו אחדים בלעג – יביא נא את המצות וארבע הכוסות. יערוך נא רבנו את שולחן ה"סדר"!!'.³²⁹ גם בסיפור 'מצות ל"סדר' מספר פראגר על לעג לביטוי של אמונה. 'פתיות!' קוראת נערה אחת לנוכח התארגנות לחוג את ליל הסדר ב'מחנה עינויים' שהקימו הנאצים במזרח גרמניה. 'איך נעשה "סדר" בלי מצות? אילו היתה לנו לפחות מצה אחת לסימן של "סדר"!', 'ואף על פי כן, נעשה את "הסדר" – השיבה לה נערה אחרת, ואולי יקרה נס ותהיה לנו גם מצה'.³³⁰

אפשר לשער שהביטויים 'מחנה עינויים' ו'כלא', שלא היו מקובלים בהקשר של השואה, נועדו

³²⁵ משה פראגר, 'פסח בגטו', **דבר לילדים**, טז, 30-31, 1.4.1946, עמ' 404-405.

³²⁶ גרינברג, 'שינויים בתפיסתו של משה פראגר', עמ' 2.

³²⁷ ראובן, 'שיח השואה בעתונות הילדים העברית', עמ' 48.

³²⁸ משה פראגר, 'תקיעת שופר במחנה העינויים', **דבר לילדים**, טז, 52, 1.9.1946, עמ' 750-751.

³²⁹ הנ"ל, 'ליל ה"סדר" בכלא', **הדואר לנוער**, 9, ז' בניסן תשי"א [ללא מספרי עמודים].

³³⁰ הנ"ל, 'מצות ל"סדר"', שם, 7, י"ז באדר תשט"ו [ללא מספרי עמודים].

להמחיש לקהל הקוראים הצעיר את דרכי הקיום היהודי תחת השלטון הנאצי. שני הסיפורים מלמדים מיהם לדעתו גיבוריו האמתיים של המאבק בנאצים ומהו הערך הרוחני הדתי של חייהם. הוא מציג מלחמה שגיבוריה הם גיבורי הרוח. בין שהגבורה הרוחנית מוצגת כגבורתם של רבים או של מתי מעט, מדובר במלחמה על התודעה לשמירה על זהות דתית יהודית באמצעות התעקשות על קיום מצוות מסורתיות.

ספרות הילדים החרדית

אסתר מלחי מציינת במחקר על ספרות הילדים החרדית כי ספרות זו מייצגת את עולם הילדות ומכוונת את הקורא אל המציאות הרצויה על פי השקפתה החינוכית של הקהילה החרדית.³³¹ אחד ממאפייניה הבולטים של הספרות החרדית הוא היותה ספרות דידיקטית.³³² הספרות הדידיקטית נועדה להורות את הקורא, ללמדו על המציאות, לתת לו מידע, ובעיקר ללמדו מוסר השכל או אמת כלשהי על טבע האדם, החברה או העולם, במטרה לשפר את התנהגותו.³³³

הגישה הדידיקטית, לדידה של מלחי, משפיעה על הלשון והסגנון הספרותיים, על תבנית העלילה ועל הגיבורים והדמויות, וכולם משרתים את מוסר ההשכל.³³⁴ הספרות החרדית משקפת את האידאל של הווי החיים המשפחתיים והקהילתיים של החברה החרדית; מעבר למציאות מוצג בה הדגם לחיקוי, ומוסר ההשכל הוא הלקח הברור והגלוי. הכותב החרדי בורר את יעדיו ולאחר מכן מלבישם בכסות ספרותית. המגבלות החינוכיות מתבטאות בשפה ובנושאי הכתיבה: משפחה וחברה בקהילה החרדית, דמויות מופת הראויות לחיקוי, גבורה נפשית של יחיד מול רבים, טוב מול רע, טהור מול טמא וכדומה.³³⁵

הכותב החרדי אינו אנונימי. כדי להיות 'מתווד' מהימך' עליו להימנות עם המחנה החרדי, להיחשב איש חינוך ולהציג השקפת עולם המקובלת על הקהילה וראשיה. גם הנמען אינו אנונימי: הילד שיש לעצבו להיות מבוגר בקהילה. ספרות הילדים החרדית אינה 'נענית לצרכי=הילדים', כפי שמוגדרת ספרות ילדים בדרך כלל, אלא נענית לצורכיהם כפי שהמבוגרים, החברה, מבינים צרכים אלה.³³⁶ אולם כל ספרות הילדים העברית הייתה בעלת מאפיין מובהק זה בראשית המאה ה-20 ואף מאוחר יותר.

הספרות החרדית לילדים שנכתבה בארץ עד שנות השבעים (שפראגר נמנה עם יוצריה) נחשבה ספרות לא קנונית.³³⁷ לא היו לה מאפיינים ספרותיים מיוחדים, היא לא בלטה בכמותה ולא בקהל היעד שלה.³³⁸ הסופרים הדתיים השתלבו במרחב הספרותי בסוגות שונות (שואה, סיפורים היסטוריים מתקופות שונות, חיי ילד ומשפחה דתיים וכדומה).³³⁹ דידיקטיות לא ייחדה רק את ספרות הילדים החרדית עד שנות השבעים, ושימשה להשגת תכליות חינוכיות ולאומיות, אך היא התמידה בספרות הילדים החרדית גם לאחר שזו נזנחה בספרות העברית.³⁴⁰ מלחי מזהה תהליכים נוספים שהביאו להתפתחותה של ספרות ילדים חרדית נבדלת בשנות השבעים של המאה ה-20 ומציינת שחלו אז שינויים בתכנים ובלשון

³³¹ מלחי, 'ספרות הילדים החרדית', עמ' 1.

³³² שם, עמ' 25.

³³³ גולן, **בין בדין לממשות**, עמ' 103.

³³⁴ מלחי, 'ספרות הילדים החרדית', עמ' 14.

³³⁵ שם, עמ' 12.

³³⁶ שם, עמ' 11.

³³⁷ שם, עמ' 30.

³³⁸ שם, עמ' 143.

³³⁹ שם.

³⁴⁰ שם, עמ' 4.

ואלו גרמו להתנגשות עם ערכי החברה החרדית, והביאו לפרישתו של הציבור החרדי מהזרם המרכזי של ספרות הילדים.³⁴¹

'אח ואחות' פוגשים את 'היהודי הנצחי': פראגר מספר על השואה לילדים חרדים

סיפור ההרפתקאות 'אח ואחות' התפרסם כסדרה בהמשכים בביטאון החרדי לילדים, **המודיע הצעיר**, ונדפס ב=62 גיליונות הביטאון שיצאו לאור משבט תשי"ב (ינואר 1952) ועד אייר תשי"ג (אפריל 1953).³⁴² הסיפור הושלם רק בשנת 1982, כשקובצו הפרקים לספר. פראגר כתב סיפור המשך לעלילה בשם "השטן הצוהל" נלכד בפאתי היער'.³⁴³ שני כרכים נוספים של **אח ואחות** נכתבו לאחר פטירתו של פראגר בידי ז' קולין ובעריכתו של שמואל אבישי שטוקהמר ויצאו לאור ב=1993. בהקדמה לכרך השלישי הם כתבו כי העלילה מבוססת על כתב יד שנתר בעיזבונו של פראגר ובהשראתו. סיפור העלילה של **אח ואחות** מאופיין בדיקטטיות. בריאיון בתש"ל התייחס פראגר לפריזמה החינוכית שבכתבתו לילדים:

אצל הציבור החילוני ידוע על השואה רק הרצח והצרות והייסורים הגופניים. אני חושב שחסרה התודעה על כוחות הנפש שהוכיחו היהודים בשואה; אמונתם, תמימותם והכוחות העילאיים. כ"כ הרבה דמויות ראויות להערכה והערצה פעלו בשואה ודמויות אלה זקוקות להמשיך שידעו ושיכירו אותם [...] אפילו היטלר ימ"ש כתב בצוואתו שהיהודים ניצחו. הוא רצה לעקור את אמונת ישראל וזאת לא הצליח. 'נצח ישראל לא ישקר'. פליטים, עייפים, מעונים ורצוצים המשיכו בדיני התורה, היו נלהבים והמשיכו לעבוד את ה' בשמחה. ומכאן נבין את החשיבות לשלב את הנושא במסגרת הלימודים. יש אנשים שע"י סיפור 'המעשה' מטרם לזעזע את העולם. אבל מטרתו ומטרת דעתי לשלוב בלמודים לעודד את הנפש ולרוממה כי אכן מעינות קידוש ה' לא יכזבו.³⁴⁴

פראגר שאף לשלב את סיפוריו – המתארים את עבודת ה' בקרב ה'מעונים' – בלימודים הסדירים של ילדים חרדים, במטרה 'לעודד את הנפש ולרוממה', כלומר לחזק את הדבקות בדרך החיים החרדית אל מול מצוקות החיים ולחצי הסביבה. וזאת על אף המקובל בספרות החילונית העוסקת בשואה, שהדגישה לדעתו רק את הקשיים והייסורים הגופניים של היהודים בשואה. אלא שבגיליונות החג של **דבר לילדים** ובעיתונים אחרים היו מי שכתבו על שמירת המסורת היהודית וקידוש החיים בשואה. נוסף על כך ייצג המציאות בספרות הילדים החילונית היה שונה מכפי שפראגר צייר אותו. דינה שטרן, למשל, טוענת כי האובדן וההרס מאפיינים את ספרות השואה הנכתבת למבוגרים, ואילו ספרות הילדים על השואה נוטה להעמיד במרכז ערכים רוחניים כמו חתירה לניצחון הטוב על הרע וניצחון התקווה על היאוש. ספרות השואה לנוער נאחזת בניצוצות החיוביים שנתגלו בעולמם של ילדים ובני נוער קרבנות השואה.³⁴⁵ אין זה מאפיין ייחודי לספרות הילדים החרדית על השואה, כפי שביקש פראגר לטעון.

גיבורי **אח ואחות** הם הילדים היתומים סנדר'ל וחנה'לי. כבר בפתח הסיפור מוצג היפוך תפקידים

³⁴¹ מלחי, **ספרות הילדים החרדית**, עמ' 15.

³⁴² אברהם, 'גבורת המאמין', עמ' 67.

³⁴³ פראגר, **סיפור גבורה מסערת התקופה**.

³⁴⁴ 'בארבע עיניים עם הסופר: משה פראגר', **על=עלים**, סמינר בית יעקב תש"ל, עמ' 16-27. ההדגשה במקור.

³⁴⁵ שטרן, 'דפוסי הזהות היהודית בספרות השואה לילדים', עמ' 61. שטרן מתמקדת בעיקר בספרים שהתפרסמו בשנות השישים והשבעים.

בין האם לילדיה. האם גוססת ומשביעה את סנדר'ל שישגיח על אחותו הקטנה ולא יעזוב אותה. אביהם של הילדים אינו בתמונה, שכן 'גורש עם קומץ הילדים הקטנים בדרך בלתי נודעת, ולא חזר יותר'.³⁴⁶ תיאור זה של היפוך התפקידים אפיין את סיפורת הילדים על השואה. בתא המשפחה החדש שנוצר בתוקף הנסיבות מאמץ הילד, בלית בררה, את תפקיד המבוגר ונוטל על עצמו תפקידים ומטלות בעניינים חיוניים כמו אספקת מזון והגנה על המבוגרים.

להדגשת היפוך התפקידים הייתה מטרה נוספת. רות פירר ציינה שהעלילות שצירן הוא מערכת יחסים הפוכים עונות על כמיהה של הילד לעצמאות ולבגרות ומבטאות מתח שקיים ביחסים של הילד עם המבוגרים.³⁴⁷ יחסים מעין אלה מעוררים עניין בקרב ציבור הקוראים הצעיר.

סנדר'ל 'נמנה על חבורת המבריחים שבגיטו',³⁴⁸ אלה שעברו מעבר לחומות הגטו דרך הגגות, וסיפקו מזון למשפחתם. סנדר'ל שאב את כוחותיו מהסגולה אשר אביו מסר לו 'בסודי סודות'. זו סגולה המסייעת בשעת סכנה ותכליתה 'להתחזק באמונה, וללחוש שבע פעמים את הפסוק: "אל תירא מפחד ומשואת רשעים כי תבוא". סנדר'ל ידע, כותב פראגר, כי 'רק מי שמחזיק את עצמו בחבל האמונה, יצליח להתגבר על הפחדים'.³⁴⁹ יש כאן מסר חינוכי דתי מובהק: האמונה תציל מפחד משתק.

לסנדר'ל היו קשרים עם 'זוג זקנים' פולנים. האישה המבוגרת כנראה הסתירה אותו בביתה פעמים מספר. פראגר מציין כי הזקנה 'טובה ורחמנית. אך היא אינה עושה שום דבר, חס וחלילה... חיים. על כל טובה משלם לה סנדר'ל, במיטב המחיר משלם'.³⁵⁰ ההסתייגות כנראה הכרחית להצגת תמונה של מלחמה עם 'העולם הגויי' שמצטיירת לאורך העלילה. המלחמה היא מלחמת יהודים נגד גויים, מדגיש פראגר, מלחמה 'בכל הגויים שמסביב'. האיכרים מסביב הם 'שונאי ישראל ורוצחי יהודים'. אין זו נחלתם של הנאצים בלבד. גם כומר הקהילה הוא אדם נתעב שמטיף לשנאת היהודים ומשבח את משמידי היהודים על עבודתם הנפלאה.

בהמשך נחשפת דמות חדשה בסיפור, דמות נעלה שתהפוך לדמות מרכזית: 'היהודי הנצחי'. כינוי טעון כשמו של סרט התעמולה הנאצי הידוע לשמצה, שגיבורו היהודי מתואר כמאוס ונחות. פראגר נוקט כאן פעולת גומלין חשובה במלחמה על התודעה של הילדים היהודים הצעירים, ומחזיר את המושג למשמעותו המקורית. מבחינתו 'היהודי הנצחי' הוא דמות נעלה. 'הלהט היהודי שבקרבו מסמל את נצח ישראל. "היהודי הנצחי" ייסד מקום בשם "החורבה",³⁵¹ שהייתה למקום מסתור לילדים. סנדר'ל פונה להתפלל "בחורבה", אשר בה "מנת=ברזל" של מלאי מזון לשעה אחרונה – יש בה; מעט נשק, חומרי נפץ ודלק, המספיקים להצית הכל – יש; מנהרה בטוחה, שממנה מוצא ישיר לתעלות=הביוב – יש; ומקום=מקדש חשאי, אשר לשם נאספים ספרי=תורה מחוללים ועוד תשמישי קדושה – גם זה יש בתוך "החורבה!"³⁵²

³⁴⁶ פראגר, **אח ואחות: הבריחה מן הגטו הבוער**, עמ' 11.

³⁴⁷ פירר, 'השואה במקראות', עמ' 182.

³⁴⁸ פראגר, **אח ואחות: הבריחה מן הגטו הבוער**, עמ' 14.

³⁴⁹ שם, עמ' 15.

³⁵⁰ שם, עמ' 24.

³⁵¹ קשה להתעלם משמו של מקום המסתור: 'החורבה', שכן 'החורבה' הינו בית הכנסת העתיק בירושלים (חורבת רבי יהודה החסיד). מקור שמו 'החורבה' בתקופה שבין חורבנו לבנייתו בשנית. בבית כנסת זה נכח האדמו"ר מגור, רבי אברהם מרדכי אלטר, בעצרת בנובמבר 1942 שנערכה בעקבות הידיעות על השמדת יהדות אירופה. בסיפורו של פראגר מהדהדת ההיסטוריה של המקום ומעניקה למושג גם משמעות ספרותית.

³⁵² פראגר, **אח ואחות: הבריחה מן הגטו הבוער**, עמ' 26. ההדגשות במקור.

המושג 'החורבה', מעבר להקשר ההיסטורי החשוב, הוא רב-משמעי בטרמינולוגיה הדתית. במקום שבו נחרב הבית, בוקעת התפילה והכמיהה לגאולה. ב'חורבה' ישנו שילוב בין שני סוגי 'מלאי': מלאי של מזון ונשק, ומלאי של אמונה. הסיפור פונה לילדים ובני נוער בסגנון התקופה שבה הוא נכתב (שנות החמישים), וכמקובל בסוגת סיפורי המתח וההרפתקאות לבני הנעורים, הוא מדבר בלשון אקטיבית. כספרות דידקטית המכוונת לקורא החרדי הצעיר, פראגר מדגיש זה לצד זה הן את 'מלאי האמונה' הן את המלאי הגשמי.

'החורבה' שבסיפור ממוקמת בצד הארי, במרתפים שנותרו על תילם לאחר ההפצצות הכבדות על ורשה – ושם שולט היהודי הנצחי 'אשר ניהל את המלחמה ברשעים הארורים באמצעים משונים משלו [...] "היהודי הנצחי" מרטיט את הלבבות כאשר הוא משמיע דברי עידוד, כאשר הוא מצית את אש האמונה'.³⁵³ היהודי הנצחי פושט צורה ולובש צורה. פעם הוא איכר פולני ופעם הוא זמר פולני קשיש. כשסנדר'ל מנסה לברר מהי סגולתו, 'הרי אתה צדיק, עושה נפלאות ממש!', משיב לו היהודי הנצחי כי הוא יהודי פשוט ככל היהודים, אלא שהוא מאמין 'ובכוח האמונה שלי הריני היהודי הנצחי'.³⁵⁴

סנדר'ל שעומד במבחן שאלות האמונה של היהודי הנצחי מתמנה לעוזרו האישי וזוכה תוך כך לליווי צמוד – בבחינת קול מוכיח, דמות מחנכת האופיינית אף היא לספרות הילדים החרדית – המקהה במידה רבה את הרושם של היפוך התפקידים הקלאסי, שכן להורה הנעדר נמצא כביכול מחליף. את הקול המוכיח בספרות החרדית שם המחבר בפי דמויות שתפקידן לחנך מתוך אחריות לילד: אח בוגר, הורים מורים, רבנים או מדריכים.³⁵⁵

בסיפור 'הוא לא יבוא השנה' מאת ימימה טשרנוביץ, שפורסם ב**דבר לילדים** בשנת 1944, מככב גם כן זקן מופלא, אך עיצוב דמותו שונה בתכלית מזה של פראגר.³⁵⁶ מסופר בו על זקן שבא לסדר פסח הביתה במקום אליהו הנביא. הילד המאוכזב שואל מדוע לא יגיע אליהו, ובתגובה לוקח אותו הזקן למסע אל מערה בכרמל. במערה יושב אליהו ובוכה על מר גורלם של יהודי הגולה. בכיו משול לבכיו של דור ההורים ולבכיים הפסיבי של יהודי אירופה. אליהו הנביא אומר בסיפורה של טשרנוביץ: 'לא יכולתי לבוא אליך ילדי. לא יכולתי. לא יכולתי לטעום מן היין הטוב. כי אדום הוא כדס אשר ראיתי. [...] ראיתי אותם, את הילדים שאינם יושבים בליל פסח זה ליד אבא ואמא וסועדים [...] ראיתי אותם נודדים בדרכים, מסתתרים בין חרבות, רעבים, כחושים. ובאתי הנה ואני יושב ובוכה'.³⁵⁷ השימוש בדמותו של אליהו הנביא חסר האונים כאמצעי להביע תחושה של אוזלת יד עומד בניגוד גמור לדמותו הכול-יכולה של היהודי הנצחי.

גילה אברהם טוענת כי **אח ואחות** הוא מקרה מבחן מעניין לסוגיית שילוב הדגמים השונים (החרדי והחילוני) בכתיבתו של פראגר. לדידה הדגמים החילוניים בספר 'מתווכים על ידי מאפיינים של דגם סיפור חרדי'. הצבת ילדים כגיבורי העלילה היא מאפיין בולט של דגם הסיפור החילוני, וכאן באכסניה החרדית זכו הילדים בהשגחה צמודה של מבוגר יהודי נצחי כאב מכוון ומשגיח.³⁵⁸

בהמשך הסיפור נראה שהיאוש דבק ביהודי הגטו. התחושה הזאת מועברת באמצעות הרהוריו של סנדר'ל: 'הלוא איש מן היהודים המיואשים אף אינו חושב לברוח מכאן. אני אולי הראשון והיחיד, המעז

³⁵³ שם, עמ' 26-27.

³⁵⁴ שם, עמ' 35.

³⁵⁵ מלחי, 'ספרות הילדים החרדית', עמ' 15.

³⁵⁶ ימימה טשרנוביץ, 'הוא לא יבוא השנה', **דבר לילדים**, יד, 27-28, 4.1944, עמ' 219-220.

³⁵⁷ שם, עמ' 220.

³⁵⁸ אברהם, 'גבורת המאמין', עמ' 73-75.

לחשוב בדבר הזה'. אך לעתים תוקף גם את סנדר'ל ארס הייאוש שכל תושבי הגטו כבר נגועים בו. עם זאת הוא יודע שאדם בעל תעוזה ואמונה יצליח להתמודד עם כל הקשיים.³⁵⁹ פראגר בוחר אפוא לא להסתיר את הייאוש. אדרבה, הוא משתמש בו כדי להעביר מסר חינוכי גדול לעין שיעור בעיניו: כוח האמונה הוא שיציל את היהודים מתהום הייאוש.

פראגר משלב בתיאורי הגבורה של גיבוריו גם מושגים מעולם המחותרת, ומראה שחוסנם הרוחני של החרדים לא ניתק אותם מן המציאות המחותרתית שבה חיו היהודים בגטו ורשה. להפך, הילדים החרדים היו חלק בלתי נפרד מתנועת המחותרת הכללית: 'סנדר'ל ידע היטב את לשון הצפוף, אשר למד אותה במחותרת, וכל היום הוא בא בדברים עם האנשים המוחבאים למעלה בין ראשי העצים, ושפת הרמזים שלהם כל כולה היתה חילופי צפופים שונים'.³⁶⁰ במובן זה פותח פראגר לקוראיו החרדים צוהר גם להיסטוריה של עמידת כלל הציבור היהודי בשואה ומקרב את הנוער החרדי אל הנרטיב המקומי הכללי.

'גבורה', 'מלחמה' ו'השטן המשחית' בייצוג השואה לילדים חרדים

הספר השני בסדרה **אח ואחות**, אשר נקרא **'השטן הצוהל' בפאתי היער**,³⁶¹ עושה צעד נוסף בגישור בין עולמו של סנדר'ל החרדי לעולמו של הציבור הכללי החילוני. הסיפור עוסק בגבורת הפרטיזנים היהודים וחזית המאבק של גיבורנו הועתקה למחנה הפרטיזנים ביער. סנדר'ל, שהתגייס לשירות הריגול של מטה הפרטיזנים ביער, גמר אומר ללכוד את 'השטן הצוהל', הוא המפקד הראשי של פלוגת הסער, והספר עוסק בסיפור הישרדותם של סנדר'ל וחנה'לה עם הפרטיזנים ביער; סיפור הרפתקאות לכל דבר.

סוגיית התגובה היהודית בשואה, וביתר שאת המושג 'גבורה יהודית', העסיקו את פראגר, כמו כותבים חרדים נוספים בשנות החמישים, שגם הם היללו את מרד גטו ורשה, כמקובל בשיח הציבורי הישראלי דאז.³⁶² שיח הגבורה היה נפוץ בארץ, ומהשימוש בטרמינולוגיה המלחמתית במובנה ה'מקורי' גם במקומות שבהן הגבורה מתוארת כ'רוחנית' אפשר ללמוד שהחברה החרדית הייתה מודעת לסולם הערכים הכללי (חילוני) ושפראגר העניק לה, באמצעות המינוח, את גיבוריה לצורך הקמת פנתיאון גיבורים בתמונת זיכרון השואה החרדי ההולכת ומתעצבת. דבר זה בולט במיוחד ב'מחותרת החסידי' של חסידי גור שפראגר חשף בכתביו. הוא תיאר אותה כתנועת מרי רוחנית=מוסרית של חסידים אשר התעלמו מן המציאות הנוראה ויצרו לעצמם בגטו מעין 'על=מציאות רוחנית עילאית, אשר נתקדשה ונצרפה מיום ליום בכור הייסורים והניסיונות, ובכוחה של מציאות על=מציאות זו השכילו להתגבר על השטן וכת דיליה'.³⁶³

מאפיין נוסף בספרי **אח ואחות** הוא הגדרתה של המלחמה כמלחמת דת, מלחמה נגד היהדות. בכך אין כל חדש, אליבא דפראגר, וכך זה נשמע בלשונו: '[כשיש] זיכרון ליהודי [...] זוכר הוא כי "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו", ואכן "מלחמה לה" בעמלק מדור דור! הרי המלחמה אינה חדשה! זה ארבעת אלפים שנה נלחמים נגד "היהודי הנצחיים"!!'.³⁶⁴

גם הנאצים עצמם אינם מוצגים כבני אדם בעלי זהות אנושית או לאומית, העושים מעשה נפשע שלא ייעשה, אלא מתוארים בטרמינולוגיה מיתולוגית מקדמת דנא: 'שטן'. בכך הם מנותקים מן הסיפור

³⁵⁹ פראגר, **אח ואחות: הבריחה מן הגטו הבווער**, עמ' 127.

³⁶⁰ שם, עמ' 180.

³⁶¹ פראגר, **אח ואחות: 'השטן הצוהל' נלכד בפאתי היער**.

³⁶² עם כותבים אלה נמנו יחיאל גרנטשטיין (פרטיזן בעצמו), מינץ, שמואל רוטשטיין, בנימין משה קליינמן, הלל זיידמן ויהודה נחשוני, ראו: שלם, 'יחסה של אגודת ישראל למרד גטו וארשה', עמ' 203-204.

³⁶³ פראגר, **אלה שלא נכנעו**, עמ' 6.

³⁶⁴ פראגר, **אח ואחות: הבריחה מן הגטו הבווער**, עמ' 45.

ההיסטורי של השואה, שיש לו זמן ומקום, ומצורפים אל שרשרת הרשעים שהתנכלו לישראל בכל הדורות:

אבל השטן המשחית, כשם שיש לו חוש=ריח חריף לגלות יהודים חבויים, כן נכנס בו רוח של טירוף בהריחו ריח של גווילין מספרי=תורה! כל דבר, המקודש ביותר אצל אחינו בני ישראל, מגרה את השטן, מוציאו משלוותו ומצית בקרבו טירוף של שיטנה. מי שראה פעם איך הרשעים הארורים מתנפלים בשצף=קצף על ספר=תורה ואפילו על זוג של תפילין, מבין זאת שאצל השטן [...] דומה הדבר שכאילו דם יהודי נשפך ממש מתוך ספר תורה קרוע!³⁶⁵

כך מוצגת שליחותו של 'היהודי הנצחי' כאילו תכליתה 'להפיץ את האמונה [...]', כי הרי השטן המשחית נלחם לא רק בגופותיהם כי אם בעיקר בנשמתם! בכל התחבולות שהוא זומם להציק ליהודים הוא מתכוון מעל לכל לכבות את אש האמונה!³⁶⁶

הדגש על המלחמה הרוחנית והצגתה כמאבק נגד דת ישראל, מציגה את האנטישמיות הנאצית כחוליה בשרשרת של שנאת עולם לעם עולם, להבדיל מהתפיסה האקדמית שהתפתחה באותה עת ואשר ניתחה את האנטישמיות הנאצית כסוג ייחודי של אנטישמיות גזענית, כזו המעוניינת ברצח הגוף היהודי ולא דווקא בחיסול התרבות והדת היהודית. התפיסה האחרת, כפי שביטא פראגר, הייתה לאבן יסוד בגיבוש התודעה של החברה החרדית החדשה לאחר השואה ולו – לפראגר – היה תפקיד חשוב בייסודה ובביסוסה.

*

בכתיבתו **בדבר ילדים** השתלב פראגר ותרם את חלקו לשיח הלאומי הן בקידוש האחיזה בנשק כנגד הקם להורגך, הן בהדגשת קיום המסורת היהודית – שניהם נועדו לתרום להגברת האמפתייה בין ילדים ונוער בארץ ובין ילדי הגולה.

פראגר היה שותף לעמיתיו לעט במסרים ובערכים שהועברו לקהל הקוראים הצעיר.³⁶⁷ כמוהם הוא הרבה לעסוק בסוגיית הזיקה והסולידריות שבין יהודי היישוב ליהודי הגולה; וכמוהם ניסה לגשר על פער זה בהדגשת החיוניות היהודית בגולה (מאבק הישרדות, מאבק בנשק) מצד אחד, והדגשת המסורת והרוח היהודית המשותפת המתקיימת גם כאן וגם שם, מהצד האחר, בניסיון לגשר על המרחק באמצעות יזמה פיזית (משלוח האתרוג) או באמצעות 'סיפור' היוצר מעין דיאלוג: הילד 'כאן' מתוודע באמצעות פעולת הקריאה לגורל אחיו 'שם'.

עם זאת אפשר להתרשם שחיזוק הקשר בין יהודי ארץ ישראל לאחיהם שבגולה בא לידי ביטוי באופן שונה בכתיבתו של פראגר במהלך השואה ובכתיבתו אחריה. כל עוד נאנקו היהודים תחת הכיבוש הנאצי היו הסיפורים מתונים יותר, עקיפים ומרומזים. הוא השתמש בעיקר במשלים, וכנהוג במשלים הרחיק עדותו לדמויות מעולם החי והצומח. גם התיאורים ששילב על קיום מנהגי החג (סוכות בוורשה) היו נטולי תיאורים אכזריים או מפורטים של יהודי ורשה באותן שנים. לעומת זאת בסיפורים שנכתבו אחרי השואה הודגשה המציאות הנוראה ('מחנה עינויים') כרקע להתעקשות על הזהות היהודית בדרך של קיום מצוות מסורתיות גם תוך כדי סיכון הגוף. מסירות נפש זו התבקשה לדעתו גם בארץ. גם כאן הצטרף פראגר למגמה רווחת במרחב העיתונאי של אותן שנים, וביסס דגם חדש של סיפורי זיקה ליהדות אירופה

³⁶⁵ שם, עמ' 247.

³⁶⁶ שם, עמ' 37.

³⁶⁷ על כך ראו גם אצל אברהם, 'גבורת המאמין', עמ' 84-85.

שבמצוקה. הדגשת המאפיינים המשותפים שבין היישוב ובין האחים שבגולת אירופה, ושילובם בגיליונות שצירפו חג ומועד לשואה, היו אמצעי שנקט לשם חיזוק העברת המסר הזה.

באשר לשאלה הנוספת, האם מה שסופר לילדים בנושא השואה עלה בקנה אחד עם עיקרי הדיון הציבורי, או שמא אפשרה הכתיבה הספרותית לילדים לספר סיפור שלא סופר בערוצי שיח אחרים? נראה שפראגר שיתף את קהל קוראיו הצעיר בסוגיות הקשות של ההתמודדות היהודית בשואה, אך היו דברים שהוא לא ציין. כזאת הייתה הביקורת שלו ושל אחרים על התגובה היהודית להשמדה, והביקורת שפרסם על ה'התמוטטות הפסיכית=המוסרית' של יהודי הגטו בשלב הגירושים לטרבלינקה,³⁶⁸ שלא הוזכרה בכתבתו **בדבר לילדים** באותו חודש (יוני 1944). פרט לכך הוא נמנע מלהזכיר סוגיות נוספות כשכתב לילדים. נראה שהגישה הפדגוגית המגלה רגישות לעולמם של הילדים ולצורך לשמר את אמונם הבסיסי בעולם המבוגרים בתהליך התבגרותם היא שהכריעה בבחירה זו.

באשר להדגשת חלקם של בני הנוער במאבק בנאצים ובמאבק ההישרדות בולטת בחירתו של פראגר לבסס את סיפוריו על ערך ה'גבורה'. ערך זה, לתפיסתו, יכול היה ליצור זיקה בין הנוער הארץ-ישראלי ובין אחיו בגולה. מצד אחד הוא לא התעלם מאופייה האקטיבי של הגבורה – אחיזה בנשק, מרד הגטו – בהבינו שזהו הערך שעליו התחנכו בני הנוער ביישוב; מהצד האחר הוא הדגיש גם היבטים אחרים במושג זה.

הסיפור **אח ואחות** הוא אבן דרך בספרות השואה לילדים דתיים וחרדים, וזכה לפופולריות רבה בקרב בני הנוער במגזר זה. נראה שכמה גורמים הפכו את הספר הזה לכה פופולרי. הספר תאם את עולם הערכים המקובל בחברה החרדית, ועל כן קוראיו הרגישו קרבה לדמויות ולנרטיב המובא בו. עם זאת הספר תאם קריטריונים כלליים המעוררים עניין בקרב קהל צעיר, יהיה אשר יהיה. כזה הוא היפוך התפקידים כבר בתחילתה של העלילה, שתואם את רצונותיו הכמוסים של כל ילד לעצמאות ונותן לגיטימיות למתח שקיים ביחסים של ילדים עם עולם המבוגרים.³⁶⁹ עם זאת השימוש שנעשה בספר בדגם הראוי יותר בחברה החרדית, המעוניין לשמר את סמכותו של המבוגר בעיני הילד, מסמן את הספר כספרות חרדית קלאסית. פראגר השתלב בה וביסס אותה.

האם היה פראגר 'סופר מגויס' או שהיה לו קול אישי וייחודי, המעז לצאת כנגד תפיסות מקובלות בחברה שבה חי? נראה שבאכסוניות החילוניות הוא התאים את כתיבתו אל הקו הכללי, בדרך כלל מתוך הזדהות, אך גם בריסון מסוים של זרמי מעמקים בחשיבתו, ואילו בבמה החרדית היה לו נוח 'ללכת רחוק יותר', להיות 'קרוב יותר לעצמו' ולנקוט המשגה דתית ביתר טבעיות, שכן זו נבעה מעולמו האוטונטי. לעיני קוראים חרדים הוא הדגיש את כוחה של האמונה ודיבר בזכות קידוש השם; **בדבר לילדים** רווחו בסיפוריו יותר גילויים של 'קידוש החיים'.

פראגר לא חרג מן הקו המקובל על קהלו והיה מודע למאפייניו ולציפיותיו. אולם ייחודו היה בראש ובראשונה בכך שהיה החרדי היחיד כמעט שכתב על השואה לילדים. ייתכן שהוא היה רוצה שנראה בכתבתו סוג של צוואה ומורשת של השקפת עולם, שכל חייו חש חב לילדה אחת שהשאיר מאחור.

³⁶⁸ מארק, 'מרידה על פני תהום', עמ' 12-13.

³⁶⁹ פירר, 'השואה במקראות', עמ' 182.

פרק חמישי

התגבשותה של תודעת השואה בחברה החרדית – הזווית של פראגר

הפולמוס על הצלת יהודים בשואה

עד יומו האחרון היה הרב וייסמנדל משוכנע כי היו אפשרויות הצלה נרחבות בתקופת ההשמדה שלא נוצלו ואף בוזבוזו והוכשלו מתוך קוצר-ראות ותמהון=הלב.¹

מדיניותה של ההנהגה הציונית לנוכח השואה עוררה פולמוסים ביישוב ובמדינת ישראל. בשנות החמישים מתחו במחנה הימין הציוני ביקורת בעיקר על פעולותיה של משלחת האצ"ל בארצות הברית (קבוצת ברגסון – קבוצה של פעילים רוויזיוניסטים בארצות הברית אשר פעלה להצלת יהודי אירופה בתקופת השואה) בימי השואה ועל משפט קסטנר. פולמוס זה שכך בסוף שנות החמישים, אך בשנות השישים הוא התעורר מחדש בקהל החרדי. האומנם נוצלו כל אפשרויות ההצלה? באיזו מידה קבעו מניעים אידאולוגיים – פסולים לדעתה של המנהיגות החרדית – את מדיניות המוסדות הציוניים בסוגיית ההצלה? הביקורת החרדית על מנהיגי הציונות נשענה בעיקרה על ספרו של הרב מיכאל דב וייסמנדל **מן המצר**, שיצא לאור בשנת 1959 והתקבל כאמת מוחלטת.

הרב חיים מיכאל דב וייסמנדל

הרב חיים מיכאל דב וייסמנדל נולד בשנת 1903 בדברצן שבהונגריה ונפטר בניו יורק בשנת 1957. הוא רכש את השכלתו התורנית בישיבה בסְּרָד ולאחר מכן בגלנטה, עיירות בסלובקיה. כאשר עבר רבו, שמואל דוד אונגר, לעיר ניטרה, הלך בעקבותיו, לימד בישיבתו ונתלווה אליו במסעותיו, ובכללם לביקורו בארץ ישראל בשנת 1935. בשנת 1937 נשא לאישה את בתו רחל. הוא התמחה בכתבי יד עתיקים ואף שהה תקופה מסוימת בספריית בודליאנה שבאוניברסיטת אוקספורד, שם עבד על הדפסה מחדש של מהדורה מוערת של הספר **קקיון דיונה** מאת ר' יונה תאומים=פרנקל שבסופו הוסיף הערות לשולחן ערוך אבן העזר מתוך כתב יד שמצא באוקספורד; הספר יצא לאור בשנת 1934.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה שב הרב וייסמנדל מבריטניה כנציג של אגודת ישראל. וייסמנדל היה מקורב לזרם האורתודוקסי בארגון היודנראט הסלובקי 'אוז"ה' (מרכז היהודים), אם כי לא היה חבר בו.² היה זה הגוף היחיד שייצג את הקהילה היהודית לפני השלטונות והייריך שוורץ, ראש הקהילות האורתודוקסיות לשעבר בסלובקיה, מונה לעמוד בראשו.³ וייסמנדל האמין שיש לנקוט אמצעים חדשים בהתמודדות עם מדיניות גירוש היהודים ונטל חלק בהקמתו של גוף אופוזיציוני לאוז"ה: 'קבוצת העבודה'.⁴ הוא פעל למנוע את גירושם של יהודי סלובקיה בעיקר באמצעות שוחד. ב=1942 פנה לפעול להצלתה של יהדות אירופה כולה במסגרת 'תכנית אירופה' – תכנית שגובשה

¹ פראגר, 'עד התביעה שיעדר ממשפט הצורר', עמ' 4.

² באואר, **יהודים למכירה?**, עמ' 99.

³ עוד על אוז"ה ראו: פטרן, **האם מאבק על הישרדות**, עמ' 35-49.

⁴ פעולותיה של 'קבוצת העבודה' שהוא נמנה עם מקימיה נידונו בכמה מחקרים. ראו למשל: באואר, 'שליחותו של יואל ברנדי', עמ' 23-60; הנ"ל, **תגובות בעת השואה**; הנ"ל ואחרים (עורכים), **מנהיגות בעת מצוקה**; הנ"ל, **יהודים למכירה?** עמ' 89-137; 143-157; פטרן, **האם מאבק על הישרדות**; רוטקירכרן, **חורבן יהדות סלובקיה**.

ב'קבוצת העבודה' להצלת שארית יהדות אירופה מהשמדה בתמורה לתשלום כופר. בעקבות מרד הפרטיזנים בסלובקיה ב-7 בספטמבר 1944 נעצרו וייסמנדל ובני משפחתו והועברו למחנה הריכוז והעבודה סרד, ומשם נשלחו לאושוויץ. וייסמנדל הצליח לקפוץ מהרכבת והסתתר באחד מהבונקרים בברטיסלבה. בעזרתו של ישראל קסטנר הועבר עם שאר אנשי הבונקר לשווייץ במשאית. בשנת 1946 עבר לארצות הברית במטרה לייסד מחדש את ישיבת ניטרה. הוא הקים את הישיבה בסומרוויל (Somerville) שבמסצ'וסטס, ולאחר מכן העבירה למאונט קיסקו (Mount Kisco) שבמדינת ניו יורק. אחרי המלחמה תקף וייסמנדל בחריפות את הסוכנות היהודית, את הגיוינט ואת הקונגרס היהודי העולמי על שלא נענו לקריאותיו ובכך נמנעו למעשה מלסייע להצלת יהודי אירופה, שהייתה אפשרית, לתפיסתו. הוא התנגד בחריפות להקמתה של מדינת ישראל,⁵ וסירב להצעתו של עורך הדין שמואל תמיר להעיד במשפט קסטנר בבית המשפט הישראלי.

פראגר וייסמנדל: ראיונות עם 'עסקן ההצלה'

כמו רבים אחרים, וכחוקר השואה ופעיל במהלכה, הטרידה את פראגר השאלה אם אפשר היה להציל יותר יהודים בשואה. הוא חיפש אחר אישים שפעלו בתנאים הקשים ואחד מגיבוריו היה הרב וייסמנדל מסלובקיה. הוא כתב עליו: 'עד יומו האחרון היה הרב וייסמנדל משוכנע כי היו אפשרויות הצלה נרחבות בתקופת ההשמדה שלא נוצלו ואף בוזבזו והוכשלו מתוך קוצר-ראות ותמהון=הלב. הכרה זו כירסמה בנפשו ללא הרף והביאתו בדמי ימיו אל הקבר. לכן יש משנה חשיבות לעדות שנרשמה מפיו.⁶ פראגר העמיק לחקור את ניסיונות ההצלה של הרב וייסמנדל, וערך סדרת ראיונות עמו במקום מושבו, מאונט קיסקו, בפברואר ובנובמבר 1954.

המאמר ראשון שכתב בשאלת ההצלה פורסם ב"ג בניסן תשי"ד (16 במאי 1954) בימי משפט קסטנר, ובו דן בדרישתו של קסטנר להקים 'ועדת חקירה ציבורית' אשר תדון בפרשת ההצלה. אם זו תקום, טען פראגר, הוא יוכל להציג לפניו כמה תעודות חשובות ומזעזעות על ניסיונות הצלה שהוחמצו מחמת 'קוצר ראיה וחוסר העזה'. בין ניסיונות ההצלה שהוחמצו ציין פראגר את 'חידת בראטיסלבה'. הוא ציטט מדברי ההיסטוריון הבריטי ג'רלד רייטלינגר אשר הציג את התמיהה על הפסקת הגירוש הכללי מברטיסלבה בספטמבר 1942 במפתיע בעת שאירופה הכבושה נתרוקנה כמעט מיהודיה.⁷

פראגר העיד כי התחקותו אחר 'חידת בראטיסלבה' הביאה אותו לרב וייסמנדל, ראש ישיבת ניטרה שבמאונט קיסקו, ניו יורק. 'מצאתי את הרב וייסמנדל כשהוא מיסב על מיטת חליו [...]כמי שנאבק עם חולשת גופו ואינו נכנע לה', תיאר פראגר. וייסמנדל תהה אם יש צורך 'לחטט בזכרונות מרים ואכזריים אלה', שכן 'הכל כבר נשחק ונמחק'. עוד טען בטרזניה כי 'אילו היו המנהיגים שלנו חדורי אחריות נוראה, אז מזמן היו עורכים בירור מלא ומקיף ללא משוא פנים!'. וייסמנדל מצא אוזן קשבת אצל פראגר וגולל לפניו את סיפור ניסיונו האישי בברטיסלבה. הוא טען כי ויסליצני היה 'רשע ערום' שראה את הנולד, שכן כבר ב-1942 צפה את כישלונו של הנאציזם.

וייסמנדל החליט לפעול בעזרת שוחד לאחר שהבחין כי באחד הטרנספורטים (שילוחים) היו מעטים שהוצאו מהרכבת בפקודתו של ויסליצני. הוא חקר את פשר הדבר, הבין שהליך זה התאפשר הודות לתשלום כופר בחפצים יקרי ערך והחליט לפעול. הוא פנה לקרל הוכברג (ראש המחלקה

⁵ אברהם פוקס טוען כי וייסמנדל אמנם היה ממתנגדי הציונות עוד לפני המלחמה, אך עיקר התנגדותו לציונות באה לידי ביטוי לאחר השואה בשל אכזבתו מהמוסדות הציוניים. ראו: פוקס, **קראתי ואין עונה**, עמ' 70, הערה 46.

⁶ פראגר, 'עד התביעה שיעדר ממשפט הצורר', עמ' 4.

⁷ משה פראגר, 'נס המרד וכשלון ההצלה', **הדואר**, כד, י"ג בניסן תשי"ד, עמ' 453-455.

לתפקידים מיוחדים במרכז היהודים, ומי שנחשב לבולט שבמשתפי הפעולה עם הגרמנים בברטיסלבה) וזה ניאות להציג את ההצעה לפני ויסליצני. 'כך החל המשא-ומתן עם ראש הרוצחים, שהביא מיד לידי הפסקת הגירושים'. ויסליצני קיבל 55,000 דולר בתשלומים והמציא קבלה חתומה בידי הימלר. גירוש היהודים הופסק ו=40,000 מיהודי ברטיסלבה הועברו למחנה בעיר סרד.

עם זאת וייסמנדל היה מאוכזב מכישלון תכניותיו להפציץ את קווי מסילת הרכבת לאושוויץ,⁸ ורעיון אחר הבשיל בו: לפוצץ את המסילה בנקודה רגישה במנהרה שבתחום הסלובקי. פראגר כתב בהרחבה על התחבטויותיו של וייסמנדל בשאלת 'הקרובן=מתנדב' לצורך משימה זו:

אחד מתלמידי ישיבתנו התנדב מיד לשליחות זו: 'רבי, אני חש כי ימי ספורים ואני מוכן למצווה זו של מסירות נפש!' אבל כאשר המטען המפוצץ היה מוכן לפעולה, שקלתי בדעתי: 'איך זה אתן לתלמידי היקר לקיים מצווה זו, ולמה לא אלך בעצמי?!'. בינתיים נקראתי אל 'מועצת היהודים'. אנשים שהתחשבתי בדעתם דיברו על ליבי והזהירו אותי, שאם יבוצע מעשה הפיצוץ בשטח הסלובאקי עלולים להתנקם בכל היהודים שנשארו לפליטה.⁹

פראגר ביקש להציג מכתבים שכתב וייסמנדל בזמן אמת (את תצלומיהם מצא בארכיונים יהודיים שפקד). אחד המכתבים היה חלק מתזכיר ארוך ומפורט שכתב וייסמנדל למנהיגים יהודיים בתורכיה, בשווייץ ובארץ ישראל, כשהאמין שוויסליצני הציג לפני הימלר (אין הוכחות לפגישה כזאת של ויסליצני עם הימלר) את 'תכנית אירופה':

היודעים אתם כמה כסף נצרך לכל זה? וכמה אתם שולחים? אחינו בני ישראל, האם השתגעתם? האין אתם יודעים באיזה גיהנום אנחנו חיים [...] למי אתם שומרים את הכסף? למה אתם ממתניים עד שאנחנו שולחים שליח ולהגיע מן הגיהנום אליכם, וכל תחנונים שלנו אינם פועלים אפילו פעולה של עני העומד בפתח [...] השיי'ת [השם יתברך] יפקח את עיניכם ויתן לכם את הזכות והיכולת להציל בשעה האחרונה את שארית הפליטה.¹⁰

'מה יש להוסיף על כך?' שאל פראגר והשיב שרק ועדת חקירה ציבורית למחדל ההצלה תוכל להסיק את המסקנות הראויות.

פראגר מיקד את ביקורתו על מחדל ההצלה באוזלת ידן של מעצמות הברית. מהתעודות ההיסטוריות עלה שעמדת הממשלה האמריקנית, בהסכמה עם בריטניה וברית המועצות, הייתה שלא לשלם דמי כופר להצלת היהודים, אלא לאפשר לארגונים היהודיים לנהל משא ומתן בעורמה 'כדי להרוויח זמן' עד שהמלחמה תסתיים. בכך זיהה פראגר את כישלון המאמצים להצלה בקנה מידה גדול, וסבר שהלקח לדורנו הוא 'הצלה עצמית'. אמנם מדינת ישראל פיתחה מדיניות עצמאית של התגוננות מפני אויבי היהודים, אך 'מלחמת היהודים לקיומם לא תמה – ומכשלונות העבר נלמד על העתיד'.¹¹

פראגר עסק בניסיונות ההצלה של הרב וייסמנדל בסדרת כתבות שפורסמה בהמודיע חמש שנים מאוחר יותר, ב=1959, תחת הכותרת 'האמת על ההצלה: פרשיות נעלמות מתקופת השואה הנאצית

⁸ שם, עמ' 454.

⁹ שם.

¹⁰ שם, 455.

¹¹ שם.

באירופה'. את הכתבות פתח פראגר בשאלה: 'האם אנו היהודים יכולנו להציל בכוחות עצמנו מיליוני יהודים מידיהם הרצחניות של הנאצים?', והשיב: 'דורנו כולו חייב להכות על ליבו – על חטא שחטאנו באימוץ=הלב'.¹² לאחר מכן הציג דין וחשבון שמסר נציג הקונגרס היהודי העולמי על שיחותיו עם וייסמנדל ב=24 בפברואר 1950.

פון ויסליצני נשלח לסלובקיה כיועץ לענייני יהודים, מטעם המשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA). המטה של ויסליצני היה בברטיסלבה. בתחילת 1942 הציג הוכברג ליוזנראט שמועות על ההשמדה המתקרבת, וסיפר כי ויסליצני אמר לו (להוכברג) שהוא מתנגד לתכניות אלה וכי הוא יכול למנוע אותן אם יועמדו לרשותו אמצעים פיננסיים רציניים. באפריל 1942 החלו הגירושים מסלובקיה וליוזנראט נודע כי ברגע האחרון לפני הגירוש הוצאו יהודים מרכבת הגירוש ושהשוחד שניתן לוויסליצני כלל חפצי ערך כמו שטיחים, פסנתרים ועוד. אותו זמן נשלחו שני שילוחים למזרח. היהודים הוזהרו, אלא שהיוזנראט היה כושל ולכן החליטה קבוצת אנשים, ובהם גיזי פליישמן והרב וייסמנדל, ליצור קשר עם ויסליצני באמצעות הוכברג שיברר מהו המחיר שיש לשלם כדי למנוע את גירושם של יהודי סלובקיה. לאחר ימים מספר חזר הוכברג עם תשובה: ויסליצני ביקש 50,000 דולר – מהם תשלום מידי של 25,000 דולר ועוד 25,000 הנותרים לאחר שבעה שבועות. הוא הבטיח כי בשבעה השבועות הללו לא יימשכו השילוחים, ואם ישלמו את התשלום השני לא יהיו שילוחים נוספים מסלובקיה.¹³

מספרו של וייסמנדל **מן המצר** מתברר שהוא יזם את הרעיון לשחד את ויסליצני בתיווכו של הוכברג, ורק לאחר ההסכמה העקרונית של ויסליצני והתנאי של הוכברג שאסור לחברי מועצת היהודים לדעת על העסקה, פנה וייסמנדל לגיזי פליישמן וזו נעתרה. עוד מתברר כי לצד הרעיון לשיחודו של ויסליצני הגה וייסמנדל גם רעיון לייסוד 'הוועד המסתתרת' או בכינוי הידוע יותר: 'קבוצת העבודה'.¹⁴

פראגר טען שכך החל הקשר הראשון עם ויסליצני והוסיף כי העובדה שוויסליצני הציג לקבוצת העבודה מאוחר יותר קבלה על סך 25,000 הדולר הראשוניים מהימלר ראש הגסטפו הייתה משמעותית מאוד. וייסמנדל הסיק מכך על 'הסיכויים המעשיים הפנטסטיים של קניית חייהם של יהודי אירופה'.¹⁵ אולם מעדותו של וייסמנדל עולה שלא היה חשוב לו אם החתימה שהציג ויסליצני כחתימתו של הימלר מקורית. ייתכן שבהדגישו את מעורבותו של הימלר, ביטא פראגר את אמונתו ש'מעשים פנטסטיים' אלה אירעו.

את הכתבה הבאה בנושא ייחד ל'תכנית אירופה'. הוא תהה כיצד ייתכן שדווקא בתקופה שהיטלר התמיד בתכניות ההשמדה שלו ואף התבטא על כך בשלוש הזדמנויות שונות – ב=30 בספטמבר 1942, ב=24 בפברואר וב=21 במארס 1943 – הגיע נציגו המיוחד של הגסטפו מברלין לברטיסלבה ודן על 'תכנית אירופה' להצלתה של יהדות אירופה תמורת 2-3 מיליון דולר?¹⁶ הוא עצמו האמין בנכונותם של הנאצים להוציא לפועל את 'תכנית אירופה'; חיזוק לכך מצא בהתחייבות להפסיק את השילוחים (פרט לגרמניה וצ'כיה) לאחר התשלום הראשון.¹⁷ מה היו הכוונות הנאציות מאחורי 'תכנית אירופה'? האם המשא ומתן אכן נערך בידיעתו של הימלר ובהסכמתו? הייתכן שהימלר סחר באופן עצמאי על אף הקו

¹² משה פראגר, 'האמת על ההצלה: פרשיות נעלמות מתקופת השואה הנאצית באירופה', **המודיע**, 2.1.1959.

¹³ הני"ל, 'האמת על ההצלה', שם, 13.1.1959.

¹⁴ וייסמנדל, **מן המצר**, עמ' מד, מט-נה.

¹⁵ שם.

¹⁶ משה פראגר, 'האמת על ההצלה', **המודיע**, 16.1.1959.

¹⁷ שם.

שקבע היטלר? שאל פראגר. תשובתו הייתה שידוע על חילוקי דעות בין הימלר להיטלר בשלהי תקופת ההכרעה הנאצית, וייתכן שגם שאלת שארית יהדות אירופה הייתה חלק מהעימות בין השניים והימלר ביקש לבגוד במנהיגו. נקודה נוספת שעליה הצביע פראגר כמחזקת את האינטרס הנאצי לקבל שוחד היא העובדה שהתכנית הנאצית התמקדה בעיקר במרכז הרוחני הלאומי של יהדות מזרח אירופה. 'בשחיטת הרוב המכריע של יהדות פולין, ליטה, אוקראינה ורוסיה הלבנה, יכלה המטרה הנאצית הרצחנית להיות מוגשמת פחות או יותר',¹⁸ ומכאן שהנאצים יכלו 'להרשות לעצמם לנהל עוד מסחר מתועב וזוועתי עם חיים יהודים מפרפרים'.¹⁹ עוד טען פראגר שבחוגי המנהיגות הנאצית היו 'רואי שחורות' שחשו במפלה העתידה לבוא, ופעלו להשגת אליבי משפטי ועתודה כספית ליום הדין.

לאחר ברור אמינותה של ההצעה הנאצית עסק פראגר בתגובת המוסדות היהודיים וטען ש'התגובה הפסיכולוגית המובנת הראשונה של המוסדות המרכזיים היהודיים בחוץ לארץ היתה – אי אמון'.²⁰ הוא מצא סימוכין לכך בתזכיר של המנהיגים הציוניים בסלובקיה מאפריל 1943 שבו הם כתבו כי הודות ליחסיהם עם 'גורם אשכנזי' התאפשר להם 'לנהל משא ומתן על הפסקת הגירוש הכללי – מתוך משפט מסויים של מכתבכם, הסקנו שאתם מפקפקים בנכונותם של המכתבים הרבניים ואפשר, שממקור אחר בלתי מוכר קיבלתם אינפורמציות אחרות לגמרי. אנו מבהירים אפוא בפניכם, במלוא הכרתנו והן=צדקתנו, שכל זה שהרבנים כותבים ושאלנו מוסרים לכם עתה הוא מאה אחוז אמת'.²¹

בסדרת כתבותיו בנושא ההצלה התייחס פראגר גם לשירות הידיעות המחתרתי של וייסמנדל וקבוצתו. אחד מהישגיו, טען, הוא הדין וחשבון שכתב וייסמנדל על הגירושים ועל המתרחש באושוויץ בכ"ה באייר תש"ד. היה זה התיאור האינפורמטיבי הראשון שחשף לפני העולם החופשי את זוועות אושוויץ.²² בדין וחשבון זה כלל וייסמנדל מפה ששרטט הוא עצמו על פי עדויותיהם של שלושה נמלטים מהמחנה,²³ ולצידה קריאה להפציץ את אושוויץ ואת פסי הרכבת המובילות אליה ('דו"ח אושוויץ').²⁴

הסברה המקובלת במחקר היא שהדו"ח נכתב בכמה עותקים בידי אוסקר קרסננסקי מ'קבוצת העבודה' בברטיסלבה, שריאין את ולטר רוזנברג המכונה רודולף ורבה, ואת אלפרד וצלר מבירקנאו. השניים היו מוותיקי המחנה וקשריהם עם המחתרת שפעלה בו והשירות של ורבה ב'קומנדו קנדה' (מיון חפציהם האישיים של היהודים שנשלחו אל תאי הגזים), אפשרו להם להשיג נתונים מדויקים למדיי על מספר הנרצחים, על אופן ההשמדה ועל מדיניות ההטעיה וההסוואה של הנאצים. ב=25 באפריל 1944 הגיעו השניים לעיר ז'ילינה שבסלובקיה ויצרו קשר עם נציגי המועצה היהודית. אוסקר קרסננסקי הכין את הדו"ח בן 26 העמודים בגרמנית על מחנה ההשמדה אושוויץ=בירקנאו. הדו"ח הראשון נשלח לוועד ההצלה שפעל באיסטנבול בשנים 1943-1944, אך לא הגיע ליעדו. השני נמסר לרב וייסמנדל אשר שלח אותו לחותנו בניטרה, הרב אונגר. שם תורגם הדו"ח ליידיש ואחד העותקים נשלח למערב. ב=15 במאי כתב וייסמנדל מברק ושלח אותו ב=16 במאי ליצחק שטרנבוך, נציג איגוד הרבנים האורתודוקסים בשווייץ, כדי שיעבירו אותו לארצות הברית. במברק הוא קרא להפציץ את מסילת הברזל בין קושיצה

¹⁸ אפשר להניח שבדבריו אלה הסתמך פראגר על ספרו של רייטלינגר: *Reitlinger, The Final Solution*, כי השואה היא בעיקרה חשמת היהודים המזרח=אירופיים והעניים, ראו: מכמן, *השואה וחקרה*, עמ' 19-21.

¹⁹ משה פראגר, 'האמת על ההצלה', *המודיע*, 19.1.1959.

²⁰ הנ"ל, 'האמת על ההצלה', שם, 20.1.1959.

²¹ שם.

²² פראגר, 'האמת על ההצלה', שם, 30.1.1959.

²³ כנראה הכוונה לשניים: ולטר רוזנברג, המכונה רודולף ורבה ואלפרד וצלר מבירקנאו.

²⁴ על 'דו"ח אושוויץ' ראו: באואר, *יהודים למכירה?*, עמ' 205-206.

לפרשוב, שהולכה לאשוויץ.²⁵ כנראה למברק זה התכוון פראגר.

אך 'כל קריאות העזרה נתקלו באזניים אטומות ובלבות קשוחים'. במאמר נוסף כתב פראגר על אכזבתו ממשפט קסטנר. הוא טען שלא רק שהמשפט לא האיר את פרשיית ההצלה, אלא אף סילף והעלים את הפרשה, בין השאר בשאלת מעמדו של וייסמנדל במאבק ההצלה. שמו של וייסמנדל הוזכר עשרות פעמים במהלך המשפט. שני הצדדים 'הראו אפקטיביות רבה בשזירת נאומיהם המסכמים בציטטות שונות ממכתבי-ההצלה של הרב וייסמנדל'.²⁶ אמנם פראגר סבר שאותם אזכורים נקודתיים לא הציגו נכונה את האמת ההיסטורית, דבר שהיה מתאפשר רק עם הצגת מכתביו של וייסמנדל במלואם:

אילו כן הוצגו מכתביו של הרב וייסמנדל בפני השופט הירושלמי – הרי לא היתה, לפחות, אפשרות הערכה נאיבית וקצרת-ראות כזו, שכל 'ההצעות הנאציות' ב'דיני שוחד' הארוכים היו אינטריגה ברברית בלבד מצד הרוצחים הנאציים כדי להסוות על תכניותיהם הרצחניות. ה'השקפה' הזו הובעה על-ידי השופט הירושלמי בפסק-דינו הקטלני נגד קסטנר המתווך עם הנאצים – אולם היא עלולה יחד עם זאת לשרת כהגנה וכהצדקה בלתי ישירה על ההזנחה הפושעת של ענין ההצלה!²⁷

כלומר, כיוון שהרשיעו את קסטנר בטענה שלא היה סיכוי למשא ומתן עם הנאצים, ממילא הרשיעו בעקיפין גם את וייסמנדל! את סדרת הכתבות 'האמת על ההצלה' סיכם פראגר בקביעה כי 'אילו היתה יותר מסירות=נפש עבור הצלת יהודים – היו ניצולות הרבה יותר נפשות יהודיות'.²⁸ להאשמה זו חזר בכתבות נוספות, שבהן קשר את 'חטא' היעדר מסירות הנפש והערבות ההדדית עם 'החילונית'. במאמר אחר חשף פראגר בהרחבה את פרטי עדותו ההיסטורית של וייסמנדל. 'אילו זכה – היה הרב מיכל=דוב וייסמנדל ז"ל, עסקן ההצלה הראשי של יהדות אירופה במיצר, מופיע עתה כעד=תביעה וכמאשים ראשי במשפטו של רב=הטבחים אייכמן',²⁹ כתב בפתח דבריו, והוסיף כי מאחר שווייסמנדל לא זכה לכך, הוא רואה כחובתו המוסרית לפרסם את פרקי העדות, ובהם ביטוי לייסורים אשר ייסרו את וייסמנדל עד לפטירתו.

פראגר תיאר את ריאיונו הראשון עם וייסמנדל כמהוסס וזהיר. הוא אמר לווייסמנדל כי בא אליו במטרה ברורה: עריכת מחקר בנושא ההצלה, אף שהוא יודע כי על נושא זה הוא אינו מוכן לדבר. 'שמעתי כי העורך=דין תמיר המנהל את ההסתערות במשפט קאסטנר ביקר כבר פה פעמיים ולא השיג כלום', הוסיף פראגר והמשיך כי הוא משוכנע שהציבור טועה בחושבו שעניין השוחד עם אייכמן החל ב=1944; האמת ההיסטורית היא שסוגיה זו החלה שנתיים קודם לכן בסלובקיה, והוא בא לחשוף את הפרק הזה.³⁰

הריאיון הראשון עם וייסמנדל בנושא זה נמשך כשש-שבע שעות, ובעקבותיו ערך פראגר כמה ראינות נוספים.. פראגר הציג את פרקי העדות שרשם בשתי שיחות בירור שערך. הראשונה נערכה בכי

²⁵ ראו: נדיבי, 'הפצת דו"ח אושוויץ', עמ' 53-84.

²⁶ שם.

²⁷ שם.

²⁸ משה פראגר, 'האמת על ההצלה', המודיע, 24.3.1959.

²⁹ הני"ל, 'עד התביעה שיעדר ממשפט הצורר', עמ' 4.

³⁰ שם.

באדר א תשי"ד (23 בפברואר 1954) בישיבה במאונט קיסקו, והשנייה נערכה בח' בחשוון תשט"ו (4 בנובמבר 1954) בניו יורק, בדירתו של ר' אליעזר שרייבר. הוא שאל את וייסמנדל על ייסודו של ועד הצלה בבריטניה, על ראשיתו של הקשר עם ויסליצני, על פרטי ההסכם להפסקת הגירושים, על מעורבותו של אייכמן בהסכם זה ועל סוגיית הונגריה. ברוב הנושאים הללו דבריו של וייסמנדל זהים למה שכתב בספרו. שינוי מה קיים בשני נושאים: הרכבו של ועד הצלה ומעורבותו של אייכמן במשא ומתן להצלתם של יהודי בריטניה. לשאלתו של פראגר, 'איך ומתי קמה ועדת הצלה בבריטניה?', השיב וייסמנדל:

לנוכח המצב הנורא הזה נוסדה אצלנו ועדה חשאית משותפת לענייני הצלה. על הוועדה נמנו: גברת גיזי פליישמן עסקנית ידועה ובת הרב, שהיתה נציגת הג'וינט; ד"ר אוסקר נוימאן, יו"ר של ההסתדרות הציונית; מהנדס שטיינר, מראשי היודען=ראט בבריטניה; הרב פריעדער – מצד הקהילה הכללית שנקראה 'סטטוס קבו'; ואני – הנציג של מרכז הקהילות החרדיות שנקראה 'לאנדעס=קאנצליי'. נשיא מרכז הקהילות החרדיות היה חותני הצדיק והקדוש הרב מנייטרא, ואני הייתי כשליחו ואיש אמונו בכל הפעולות. אגב, ועדה זו הוקמה ביוזמתי וכל הזמן הייתי בין הפעילים. ועדה זו הצליחה להיכנס במשא=ומתן עם המומחה הנאצי ליהודים ויסליצני.³¹

עם חברי ועד הצלה נמנו אפוא, על פי עדותו של וייסמנדל: גיזי פליישמן, אוסקר נוימן, אנדרי שטיינר, הרב פרידר והוא עצמו, למרות מה שכתב בספרו **מן המצר**; שם מוזכרים פרט לוויסמנדל, גיזי פליישמן, טיבור קובאץ', אנדרי שטיינר ווילי פירסט, והדיונים עם ויסליצני נערכו בגרסה זו בידי וייסמנדל, פליישמן והוכברג.³²

בעניין מעורבותו של אייכמן בניסיונות הצלה של הוועד, לא צוין **במן המצר** שלהיענותו של ויסליצני להצעת הוועד נדרשה הסכמתו של אייכמן,³³ ואילו בריאיון הנוכח, במענה לשאלתו של פראגר לחלקו של אייכמן, השיב וייסמנדל כי 'ויסליצני נסע תכופות לברלין וסיכם הכל עם אייכמן. בכל ההתמקחות שהיו לנו במשך שנה ויותר עם ויסליצני הוא דיבר בשם אייכמן, ולפעמים גם הוסיף, שיש לו כמו=כן יפוי=כוח מאת הימלר. מפיו של ויסליצני שמענו לראשונה שגורל היהודים באירופה כולה נתון בידי של אייכמן, והוא המארגן הראשי של פעולות הגירוש והחיסול. הודעת זאת פעמים ללא ספור במכתבים שלי לחוץ לארץ – בכל המכתבים קראתי לוויסליצני בשם "ווילס" ולאייכמן בשם "אייד".' בהמשך הריאיון מצוטטים דברי ביקורת של וייסמנדל על התנהלותם של הארגונים היהודיים לאור קריאות הוועד המשווע לעזרה:

מתחילה הזעקנו באמצעות 'הדאר המחתרתי' שלנו את כל ראשי הארגונים היהודיים בשוויץ. סאלי מאיער, נציג הג'וינט, השיב בשלילה מוחלטת, שאינו מוכן להכניס כסף לקופת האוייב. נתן שוואלב, שהיה בא=כוח של 'החלוץ', הודיע לנו בעברית בסגנון כזה: 'אין לנו כסף ורק בדם נחל את הארץ'. אני הגיבתי על כך בלשון קודש באגרת נרגזת מאוד, וגיזי פליישמן כתבה להם בגרמנית במכתב מלא נזיפות וגידופים. בינתיים עבר התאריך וכסף אין.³⁴

³¹ שם, עמ' 5.

³² פטרן, **האם מאבק על הישרדות?**, עמ' 166.

³³ שם, עמ' 174.

³⁴ פראגר, 'עד התביעה שייעדר ממשפט הצורר', עמ' 5-6.

דינה פורת טוענת כי תוכנו של מכתב זה (שוואלב מכחיש את קיומו) תמוה לפחות משלושה טעמים :

האחד – במכתבים אחרים, שהעתקיהם נשמרו, הן של הרב וייסמנדל והן של גיזי פליישמן, מופיעים ביטויים רבים של חיבה והערכה לשוואלב, והם מופיעים גם לאחר שתכנית אירופה ירדה מעל הפרק. אין ספק שמכתב כזה, לו נכתב, היה מקומם נגדו את שניהם ואת קבוצת העבודה כולה. השני – במכתביו של שוואלב ארצה הוא מסנגר על התכנית למן הרגע בו נודע לו עליה, וממליץ לשלוח את הכסף [...] והשלישי – הדעה המובעת במכתב זה תואמת את השקפתם של חוגים חרדיים קיצוניים, שהתגבשה אחרי המלחמה, לפיה הפקירה הציונות את יהודי אירופה למען הקמת המדינה. ואולם דעה זו סותרת מכל וכל הן את ההגיון הפשוט שאמר כי ללא יהודים – ובייחוד מאירופה, ערש הציונות – לא יוכל היישוב הקטן להפוך למדינה; את דבריהם של חברים בהנהגת הישוב שהביעו ברוח זו חרדה עמוקה לעתיד הישוב והעם ככל שעבר הזמן ונודעו ממדי האסון, ואת מאמציהם להציל.³⁵

מנגד טוענת חוה אשכולי כי בריאיון שערכה עם שוואלב בפברואר 1973 הוא לא הכחיש את קיומו של המכתב, אלא טען 'סדר הדברים בו שובש. הוא הוסיף וטען כי בביטוי "רק בדם תיהיה לנו הארץ" יש קריאה להגן על הדם, למרוד, לברוח'. אשכולי לא בהכרח נוטה לקבל את גרסתו של שוואלב, אך טוענת שאפשר להבין את הדברים שהובאו במכתב על רקע הזמן והסיטואציה שבהם נכתבו. לדידה 'ההתקפות שלוחות הרסן שנוהלו נגד שוואלב והציונות מאז פורסם ספרו של הרב וייסמנדל גרמו כנראה לשוואלב להתנער מהמכתב הבעייתי. מבחינתו המכתב לא היה קיים במשמעות הציונית שנוספה לו על ידי משמיציו. 'כיוון שדין ההיסטוריה ביחס לאנשים אינו נקבע רק על-פי מסמך אחד, נשאר שוואלב בעיני גיבור הצלה. רק מי שאינו עושה אינו טועה'.³⁶

וייסמנדל טען עוד כי התנהלותם הכושלת של הארגונים היהודיים אפיינה גם את תגובתם ל'תכנית אירופה'. למרות עשרות המכתבים ששיגר לשווייץ במטרה לשכנע ברצינות ההצעה, נתקל בקיר אטום.³⁷ לאחר מכן תקף את תפקודו של יואל ברנד בניסיון להצלת יהדות הונגריה :

לדעתי היה בראנד השליח האומלל ביותר לענין הצלה. הוא לא ידע את המצב הפנימי אצל הנאצים, לכן הציג את הענין כאילו הם דורשים בהחלט 'עשרת אלפים מכוניות' ולא יקבלו פחות מזה. [...] חיפשנו אז דרכים שונות, שאולי נצליח להשיג בכוחות שלנו איזה משלוח של 'חמשים משאיות'. הדמיון פעל בכיוונים שונים. חשבנו לשלוח סוחרים גויים לספרד או לשווייץ ושם לרכוש בכסף מלא מספר משאיות משומשות, אשר נוכל להעבירן אחר כך לידי הנאצים. הקושי העיקרי היה שהכסף לא היה מצוי בידנו. [...] מאתנו בסלובאקיה דרש וויסליצני 'סחורה' כדי שלא לחדש את הגירוש. בחודש מאי 1944 רכשנו משלוח צמר במחיר של 15 אלף דולר, שהשגנו בשוק השחור המקומי, וסידרנו תעודות מזויפות במטרה להוכיח שהמשלוח הזה הגיע אלינו במיוחד משווייץ.³⁸

³⁵ פורת, **הנהגה במלכוד**, עמ' 332-333.

³⁶ חוה אשכולי, 'רק מי שאינו עושה אינו טועה', **הארץ**, 20.11.1995.

³⁷ פראגר, 'עד התביעה שיעדר ממשפט הצורר'.

³⁸ שם, עמ' 7.

פראגר שאל ממה נבעו ספקותיהם ועל כך השיב וייסמנדל כי זיהויו כ'אדוק' מנע מהארגונים היהודיים להאמין לאמיתות קריאות האזעקה. עמוס גולדברג טוען כי '[הירחון] בית יעקב נתן את ידו לכינון דמותו של הרב וייסמנדל בתור דמות מופת חרדית בתקופת השואה', והצניע את הפולמוס עם הציונים. אליבא דגולדברג, במאה הגיליונות הראשונים של הירחון פורסמו שש רשימות על הרב וייסמנדל, ובכולן ניכר שהמוטיב הפולמוסי ממותן, ומשהוא עולה 'הרי זה באקורדים מינוריים מאודי'.³⁹ בנוגע למאמרו של פראגר 'עד התביעה שייעדר ממשפט הצורר', טוען גולדברג כי למרות חריפותם היחסית של המשפטים שהובאו בריאיון, 'הרי הם שוליים מבחינה כמותית ותמטית כאחת. הם מהווים פחות מחמישה אחוזים מן המאמר ולמעשה עולים כבדרך אגב'. דבריו של גולדברג מקבלים משנה תוקף כשאנו משווים בין הריאיון המקורי שערך פראגר עם וייסמנדל ב-1954 לדיווח עליו במאמר זה, שכן פראגר נמנע מלצטט כמה מהתבטאויותיו החריפות של וייסמנדל על המנהיגים היהודים:

[אני הגבר, מיכאל דב] [...] נושא כבר שנים רבות כאב בלבי, כאב שאינו נותן לי מנוח יומם ולילה [...] אודות כל הניסיונות המרים והצרות של השנתיים שתקו בירושלים שתיקה מוחלטת. לא היה איש בכול העולם היהודי שירים קול צעקה [...] גם ליבי שלי רועד ואני נופל אל העצבות [...] הרוצחים הרשעים, ימח שמש, עמדו ולקחו לעצמם זהב, שוחד – כמה מיליוני דולרים וכול העולם לא יכול היה להשיג כזה כופר נפש! [...] עצם העניין של 'תכנית אירופה' זה היה הפשע הגדול של העולם היהודי. שעת הכושר הוחמצה באופן מודע. [...] הם היו מוכנים לחתום הסכם תשלומים בשיעורים של 200 אלף דולר לחודש ואילו היינו משלמים 200 אלף דולר הרי שההסכם היה נכנס לתוקף [...] האם קיים בכלל תירוץ מספיק למנהיגים שלנו, שהיו להם אמנם צרות, והם במו ידיהם דחו הסכם שכזה?⁴⁰

פראגר בחר לא לשלב דברים חריפים אלה במאמרו, וקביעתו ש'עד יומו האחרון היה הרב וייסמנדל משוכנע כי היו אפשרויות הצלה נרחבות בתקופת ההשמדה שלא נוצלו ואף בוזבזו והוכשלו מתוך קוצר-ראות ותמהון=הלב', הינה כללית ומינורית יחסית לביטויים שנזכרו.⁴¹

מדוע בחר פראגר להסוות כמה מאמרותיו החריפות של וייסמנדל על המנהיגים הציונים? מהם שורשי אופייה הממותן של הביקורת במאמריו? נפנה תחילה לביקורת עצמה. פראגר דרש להקים ועדת חקירה ציבורית על=מפלגתית ובלתי תלויה שתבחן ותחשוף את מה שהגדיר 'המעשים והמחדלים במכלול הבעיות של הצלת ישראל בשנות השואה הנוראה'.⁴² לאחר מכן התוודה כי מצפונו מייסר אותו על כך שאף על פי שהתמסר לחקר בעיית הצלה, לא הרים את 'המעמסה' ואל 'המשימה לא נרתם'. הוא זיהה את הסיבה לכך באי=יכולתו להאמין לבשורת האיוב על השמדה: 'אף אני לא האמנתי לבשורת=הבלהות הראשונה. לא האמנתי, ואולי לא יכולתי להאמין. ואולי לא הוכשרתי קודם להאמין בכך. ואולי המקור, שמפיו הוגשה לי הבשורה, נעדר היה כוח=שכנוע עצמי ולכן לא האזנתי אליו. אך התוצאה אחת היא! לא האמנתי'.⁴³ לאחר מכן חשף פראגר מיהו ה'מקור' שהגיש לו את הבשורה: היה

³⁹ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 184-185.

⁴⁰ פראגר, 'גביית עדות מהרב וייסמנדל', 1954. העדות ניתנה בידיש ושמורה בגנזך קידוש השם. העדות בכתב ידו של פראגר קשה לפענוח ולכן חסרה כאן בחלקה.

⁴¹ הני"ל, 'עד התביעה שייעדר ממשפט הצורר', עמ' 4.

⁴² הני"ל, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 4.

⁴³ שם.

זה יושב ראש ועד ההצלה של היישוב, יצחק גרינבוים.

הדבר היה בראשית שנת תשי"ג⁴⁴ [...] הוא שהשמיעני בשורת=איוב זו במשפטים קרים ואכזריים: 'הגיע דו"ח סודי דרך שוויץ [דו"ח ליכטהיים] – הגרמנים שורפים את יהודי פולין, משומן עצמות הנרצחים מייצרים הגרמנים סבון – הכל אבוד'. ואני, מה התחולל בקרבי באותו רגע? לא אשכח ולא אטשטש מאומה. מבין שיני ההדוקות נפלטו לניכחו מלים של תגובה כאלו: 'האם זה שהודיע על כך הנו שפוי בדעתו?!' [...] אך לא בזאת המדובר הפעם [...] כעת המטרה היא הביקורת האישית, העצמית. והיא שלא נותנת לי מנוח. והיא המשמשת כנקודת=מוצא בחקר בעיית ההצלה כולה.⁴⁵

פראגר קשר בין אי=יכולתו להאמין בבשורת האיוב לסוגיית ההצלה. בכך ביטא את 'חטאו' כמי שחש כי אי=יכולתו להאמין לדברי גרינבוים אולי פגמה במאמציו בשטח ההצלה. הוא התקשה במחקר בסוגיה זו ונאלץ לחזור ולדשדש בתחושת האשם הפרטית שלו. מכך נגזרה הסנגוריה על המנהיגים הישראלים על מוסדות הסיוע היהודיים, כגון הגוינט והקונגרס היהודי העולמי, שלא הבינו את חומרת מצבה של יהדות אירופה ואת הדחיפות שבהצלת יהודים גם באמצעים לא=שגרתיים.⁴⁶ פראגר קשר בין תודעה לדפוס תגובה; כאילו רצה לומר שאם היו הגורמים השונים מבינים את דחיפות השעה אולי היו הדברים נראים אחרת.⁴⁷ טוביה פרילינג היטיב לבטא את הדיון האפיסטמולוגי שפראגר העלה ואת השאלות הנלוות לו:

מה היא מציאות ומה הזיקה בינה ובין מה שאנו רואים, שומעים, חשים? מה מקומו של הדמיון בתהליך הפענוח של המציאות? מה טיב הדמיון שהיה נחוץ להבנת המציאות שאנו עוסקים בה כאן? הדמיון, התקווה, החשש, האשליה, האכזבה – כיצד הם משתתפים בעיצובה של תפיסת המציאות? מה נדרש מאתנו כדי לפענח 'חוקיות' מאחורי רצף של נתונים? מתי עומק השינוי במציאות מגיע למידה המאפשרת לנו לזהות חוקיות חדשה? כיצד אלה עומדים למול הצורך שלנו במידה של הדרגתיות כדי להסתגל לשינוי ולהבין את החוקיות החדשה שהוא מקפל בתוכו? מה מידת השפעתו של הצורך ברציפות ובהדרגתיות על נטייתנו לחזור ולדחוק משתנים חדשים אל תוך דפוסים מסורתיים? כמה זמן אורך שינוי דרמטי שכזה בתפיסת המציאות? [...] כל השאלות הללו נסבות ישירות על תהליך הדילוג התודעתי שחל בחודשים אוקטובר-נובמבר 1942 ועל תהליכי העיבוד וההדחקה שקדמו לו. אנחנו בוחנים כאן אפוא מִפְנֵה בְּפִעְנוּח מידע שכבר כמעט שנתיים מחלחל בשטחי הכיבוש, בעוצמות מתחלפות ובדיוק משתנה, ועיקרו של אותו מִפְנֵה מתמצה בהבנה כי מה שמתרחש באירופה חורג מכל מה שידעה האנושות עד כה.⁴⁸

פראגר התחבט בשאלות אלה. בניסיון לבחון את המכשול האפיסטמי אשר מנע ממנו להבין נכונה את

⁴⁴ מדובר בדיון בהנהלת הסוכנות ב=22.11.1942.

⁴⁵ פראגר, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 4.

⁴⁶ משה פראגר, "כנס מדעי להצלה" – המסלף את ההיסטוריה, **בית יעקב**, 15 (אייר תשל"ד), עמ' 6.

⁴⁷ בהקשר זה ראו דבריו של מכמן, **השואה וחקרה**, עמ' 127. עוד על הקשר שבין ההכרה ברצח למאמצי ההצלה, ראו: שם, עמ' 125-146.

⁴⁸ פרילינג, **חץ בערפל**, עמ' 87-88.

האירועים, קרי ההשמדה, הציג פראגר שני טיעונים: הראשון מבוסס על סולם הערכים היהודי הקובע כי האדם נברא בצלם, אשר על כן הוא איננו מסוגל לזוועות שעליהם העידו הידיעות. הטיעון השני מכון לשינוי שחל בתודעה היהודית המסורתית. בעקבות האמנציפציה שהשוותה את מעמדם של היהודים למעמדם של שאר העמים, הלכה ונמוגה תודעת הרדיפה היהודית ואת מקומה תפסה אשליית הביטחון באנושיות ובסממאות התרבות וההומניות של החברה הגויית, דבר שמנע את היכולת לקבל את או להשלים עם הידיעות על גילויי ההתנהגות הברברית.⁴⁹

כשנדרש פראגר לשאלה את מי יש אפוא להוקיע ולהאשים, על מי ירבוץ הקלון ואם נכון לנקוב בשמותיהם של אישים שאחזו בהגה של הארגונים היהודיים בשנות האימים, השיב כי יש לחשוף את שורשי המחדל בהצלה. ושורשיה אינם ביחידים, אלא בתפיסתה של 'היהדות החילונית', אשר

פגומה היא בעצם הווייתה, פגומה במיתרים העדינים ביותר של התחושה הכלל-ישראלית. ואם להשתמש דווקא במושגים מודרניים, הרי כל יצור חלוש נחות הוא מעל לכל בעירנות מחודדת שחודרת לתחושת-הסכנה. [...] עם פרוץ המלחמה הנאצית באירופה הופגנה העמדה המלחמתית היהודית כצד שווה בשווה בחזית האנטי-נאצית, וכמי ששם את כל מבטחו בנצחון מהיר ומכריע על הנאציות.⁵⁰ ומשנתמהמהה המלחמה והנאציות פסעה מכיבוש לכיבוש ומנצחון לנצחון ואז פערה חית=הטרף את לועה לבלוע חיים את היהודים – כי אז נראתה המנהיגות החילונית אבודת=עצה, מוכת=יאוש, ונעדרת כל יזמה, ומכאן נבע חוסר=המעש המשועש בשטח ההצלה.⁵¹

הלקחים מפרשת וייסמנדל

פראגר טען כי מתחילה החליטו מנהיגי היישוב למקד את מאבק היישוב נגד הנאצים במישור הצבאי. הוזה אומר, היישוב יגייס צבא אשר ילחם לצידן של בעלות הברית למיגור הסכנה הנאצית. על כן הוא נמנע מלעסוק במאמצי ההצלה של יהדות אירופה ישירות. המחשבה שהנחתה את מקבלי ההחלטות בסוכנות היהודית הייתה שהדרך הטובה ביותר לשרת את האינטרסים של העם היהודי היא סיומה המהיר של המלחמה. העם היהודי השליך את יהבו על מיגור הנאצים בכוח הנשק, אולם כאשר התבררה עצמת המשימה היו אישים מראשי היישוב שנתפסו לייאוש. בהאשמת החילונים אשר לא נזדעקו מתוקף 'כל ישראל ערבים זה לזה' ובהיאחזות במקסם שווא של אמצעים מדיניים וצבאיים, הייתה ביקורת סמויה (או גלויה) על מוסדות היישוב. עם זאת פראגר נמנע מלמתוח ביקורת על דוד בן-גוריון שהיה מראשי התומכים במימוש האמצעים המדיניים והצבאיים, ובמקום זאת הדגיש כי איננו רוצה למתוח ביקורת אישית. על כך כותב פרילינג:

על פי תפיסתו של בן-גוריון, ההתנדבות לצבא הבריטי חשובה מתרומת היישוב לגולה בזמן השואה. כשלושים אלף בחורים ובחורות ארץ-ישראלים נענו לקריאת בן-גוריון, שרת ועמיתיהם להנהיגה והתנדבו לצבא הבריטי [...] זה היה גילוי חשוב של תפיסתו האינטגרטיבית של בן-גוריון. המתנדבים התגייסו כדי להגן על היישוב הארץ-ישראלי מפני התקפה נאצית וכדי לסייע ליהודים

⁴⁹ פראגר, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 4-5.

⁵⁰ דינה פורת טוענת כי הנימוק שקץ המלחמה הוא שיושיע, ועמו ההצלה, אכן הופיע מדי פעם בפולמוסים בתוך הנהגת היישוב, אך כאשר העלו וחזרו אותו בעלות הברית ענו האוונים היהודיים בעולם והנהגת היישוב בכללם, שכאשר יגיע – לא יהיו כבר יהודים להושיעם'. ראו: פורת, **הנהגה במלכוד**, עמ' 332.

⁵¹ פראגר, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 6.

באירופה. הם נשלחו ללחום בהיטלר ויחד עם זאת הוליו את העם היהודי צעד נוסף אל מחוץ למעגל האין=אונות.⁵²

ייתכן שעקב קשרי הידידות עם בן=גוריון נמנע פראגר מלמתוח עליו ביקורת. לעומת זאת הוא מתח ביקורת על יצחק גרינבוים באומרו כי 'תכניות ההצלה של הרב וויסמנדל הגיעו לארץ=ישראל, אך יצחק גרינבוים, יו"ר ועד ההצלה התיימש מכל סיכוי להצלה'.⁵³ ואילו

כל אלה השלווים והאדישים שלא נזדעזעו ולא נתגייסו למאמץ בלתי רגיל ובלתי שגרתי למען ההצלה, נאחזו למען נחיותם באותו תירוץ של התחמקות ושאננות, כי 'בין כה וכה הכל אבוד ואין בכלל מה לעשות'. הבדלי גישה יסודיים אלה, בין חשובי הרבנים וראשי אגודת ישראל הנאחזים והנלפתים בכל אפשרות להצלה, ותהא זו דמיונית או הרפתקנית ביותר, ולבין המנהיגים החילוניים שאינם מאבדים כלל את שיקול הדעת ואת שיוויון הנפש לנוכח זועות השואה, עשו בשעתו רושם עז ובלתי נשכח על דוד בן=גוריון, שעמד אז בראש הנהלת הסוכנות היהודית, ועל אודות התנסותו זאת מתקופת פעילותו של ועד ההצלה הישראלי התוודה בפני, לעת שיחתנו הראשונה: 'אני שואף להתקרב ולהתיידד עם חוגי אגודת ישראל, ותאמין לי, שאין בכך שום חשבון פוליטי; אלא שנוכחתי לעת הוויכוחים הפנימיים בשנות השואה כי לר' יצחק מאיר לוויין היה לב יהודי יותר רגיש ויותר נפעם מאשר לכמה מבינינו'.⁵⁴

פראגר זיהה את שורשי הייאוש שדבק בהנהגה החילונית ומנע ממנה לנקוט אמצעים בלתי שגרתיים למען ההצלה, בהיעדר תודעה של 'אהבת ישראל':

כל מי שאינו מוכן למסור את נפשו להצלתו של יהודי, של ילד או זקן, של יהודי אלמוני של יהודי נידח ובלתי=מוכר, מי שאינו יודע את טעמה ואת תכליתה של מצוות ההצלה ביחס לנפש אחת מישראל, – זה איננו יודע לעמוד בשום מבחן להצלת כלל ישראל, להצלת האומה בשעת צרה ומצוקה! ולכן, אצל אלה שכל המושג העתיק של 'אהבת ישראל' נהפך אצלם למושג לאומי=מודרני, למושג של 'סולידאריות' פאטריוטית=לאומית, כדוגמת כל הגויים, וכל עניין ההצלה נתקפל אצלם במושג 'ארגוני' או 'ממסדי' של פעילות מדינית ואפילו צבאית, אצל כל אלה חסרה הנכונות להתמסרות בשם הצלת ישראל!⁵⁵

⁵² ראו: פרילינג, **חץ בערפל**, עמ' 926-927.

⁵³ על האשמה זו שגרינבוים 'התיימש' כותבת דינה פורת: 'לאלה שתבעו כי חבריו לנשיאות "ועד ההצלה" יקדישו אף הם את כל זמנם להצלה, ענה [גרינבוים] שהם "ישתגעו מחוסר הזדמנות לפעולה" ובכך ביטא שוב, באופן בוטה כדרכו, את השקפתו שלא היה סיכוי להצלה. מאמריו הרבים **בהעולם** ו**בהזמן** משקפים ניתוח מעמיק של המצב: הגרמנים השמידו, בעלות הברית עסקו בנושאים עדיפים לדעתם, התושבים המקומיים שיתפו פעולה עם הגרמנים או התנכרו – וליהודים לא נותר סיכוי. כתולדה מהניתוח לא האמין גרינבוים בסיכויי ההצלה ולפיכך טען וחזר וטען שיש להתרכז בבניין הארץ ובטיפוחה [...]. עם זאת מפתיעה העובדה, שלמרות הכרזותיו החוזרות ונשנות של גרינבוים עד 1943 שהציונות היא מעל לכול ושהתקוות להצלה הן אפסיות, הוא השקיע אחר כך יותר ויותר מזמנו ומכוחותיו בהצלה'. ראו: פורת, 'יצחק גרינבוים, פעילותו והתבטאויותיו בתקופת השואה', עמ' 462, 465.

⁵⁴ פראגר, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 7.

⁵⁵ שם.

פראגר כיוון לכך שהמחויבות המוסרית להצלה היונקת מהתפיסה היהודית=דתית נתרופפה בקרב ההנהגה החילונית אשר ניתחה את המציאות בראייה 'פרקטית' שאותה הגדיר יאוש. הקישור שעשה בין החילוניות ובין היעדר מסירות הנפש להצלה, היה ועודנו מקובל בחברה החרדית. בעקבות משפט קסטנר נכתב במאמר מערכת של **המודיע** ביוני 1955 כי מפסק הדין במשפט ניכרת האחריות שגילו המנהיגים החרדיים דווקא: 'אהבת ישראל והצלת ישראל צמודים לאהבה ואמונה באלוקי ישראל'.⁵⁶ יותר משני עשורים לאחר מכן, במאמר 1983, טען הרב יקותיאל יהודה הלברשטם, האדמו"ר מקלויזנבורג (קלוז'), כי 'דרושה חקירה מהימנה והוגנת על החורבן, שתלמד כמה שונים מנהיגי התורה'; 'להם [למנהיגי התורה] מסירות נפש והם חשים ערבות הדדית ואחריות לכלל ישראל'.⁵⁷

פראגר, כנראה עקב הזדהותו עם הרעיון הציוני, בחר להאשים את החילוניות ולא את הציונות, להבדיל ממשה שנפלד ואחרים אשר מתחו קו ישיר בין החילוניות ללאומיות היהודית ויצאו נגדה בהאשמה חריפה. למשל: 'המנהיגים הציונים, שבתקופת השואה חלשו לא רק על דעת הקהל, אלא גם על מקורות הכסף והאינפורמציה' [ה] ויצגו למעשה את העם היהודי בפני השלטונות ואומות העולם, הם בלבד אחראים על מה שנתן היי[ה] להעשות בידי כלל ישראל למען ההצלה ולא נעשה'.⁵⁸ ועוד: 'התברר לי שהמנהיגות הציונית נקטה עמדה חד=משמעית, העדיפה את נושא בניין הארץ על פעולות הצלה של יהודים שרוכזו במחנות והובלו למשרפות'.⁵⁹ דינה פורת ניסחה את התפיסה החרדית הזאת: 'החילוניות, אם כל חטאת, מוליכה ללאומיות. והשאיפה למדינה מובילה להתרת דמם של יהודים שאינם נחוצים לה. זהו הבסיס התיאולוגי המהותי לאשמתה של הציונות בשואה'.⁶⁰

אפשר שלמרות התבטאותו של פראגר כאילו פתרון קל הוא לנקוב בשמות של אשמים, קל יותר היה לו להאשים את התפיסה הרעיונית מאשר להפנות אצבע מאשימה אל אישים, שכן עם חלקם קיים קשרי ידידות. מנגד בולטת ההימנעות מביקורת על המנהיגות החרדית, שגם עליה היה אפשר למתוח ביקורת, כפי שהראה חיים שלם בספרו **עת לעשות להצלת ישראל**.⁶¹ בולט אפוא השימוש בסוגיית ההצלה בשואה כדי להתוות את הגבולות בין החילוניות לדתיות ולחרדיות, ו'אהבת ישראל' הייתה בתהליך זה עניין רגשי מרכזי. פראגר היה חצוי בשאלה זו, אך נמשך אט=אט לכיוון החרדי.

יחסו ליצחק גרינבוים היה שונה. הוא תקף אותו באומרו כי 'הזקן עומד ומאשים את כולם מלבד את עצמו'.⁶² כמי שפעל במרחב היישובי הארץ=ישראלי בשנות השואה, ביטא פראגר את רחשי ליבם של רבים, טוענת דינה פורת. 'מכל קצוות הקשת הפוליטית, כולל מתוך מפא"י, הופנתה אצבע מאשימה אל חברי הנהלת הסוכנות, ואולם

הנאשם העיקרי היה גרינבוים: כיו"ר 'ועדת הארבעה' והוועדה לביורור והטבת מצבם של יהודי אירופה, שאפילו שמה היה באותו רגע לעג לרש, הוא נתפס כאחראי. אספות שבהן היה אמור

⁵⁶ קליין, 'יחסה של העיתונות החרדית לשואה', עמ' 64.

⁵⁷ שם.

⁵⁸ שנפלד, **שרופי הכבשנים מאשימים**, עמ' 5.

⁵⁹ וולף, **חטא המנהיגות**, עמ' 3. מנחם גרילק ייחד לכך פרק בספרו **אות קין**, עמ' 62-95.

⁶⁰ פורת, 'שותפיו של עמלק', עמ' 64.

⁶¹ בנימין מינץ לרב יצחק מאיר לוי: 'לפני הגעת הידיעות, בכל תל אביב ובכלל בארץ ישראל לא היה שום איש מעסקינינו ומרבנינו שיתעניין בכל דבר ההצלה, וגם אחרי הגעת הידיעות הקרירות והאדישות השתלטו בקרב שורותינו, גם בקרב השורות של עסקינינו האחראים כביכול, גם בקרב הרבנים הגאוניים', 22.7.1943, ראו: שלם, **עת לעשות להצלת ישראל**, עמ' 66-67.

⁶² פראגר, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 6.

להופיע – בוטלו; הרוויזיוניסטים הודיעו שלא יישבו לשולחן עם מי שהשתיק את אסון יהודי פולין [...] העיתונאים התחרו זה בזה בהוקעתו של גרינבוים ולחובתו נזקפה כל מילה שאמר קודם לכן, כמו דבריו על כך שלא ראה דרך להצלה, שימת הדגש על השיקום לאחר המלחמה, על אי=כינוסה של הוועדה במשך חודשים, על ספקנותו ובעיקר על אי=פרסומם של המברקים – הכל הועלה והוטח בפניו.⁶³

הביקורת על גרינבוים ינקה גם ממקור רעיוני דתי. דמותו של גרינבוים, שנתפס כנושא הדגל החילוני הקיצוני, הייתה ועודנה מוקצה מחמת מיאוס בחברה החרדית, שכן 'התנהגותו הייתה עלולה להתפרש כעלבון למסורת היהודית דווקא בשעה שעלה הכורת על חלק מנושאים של מסורת זו [...] גם לאחר מותו, ובייחוד בשנות השמונים והתשעים, נמשכו התקפותיהם של חוגים חרדיים עליו ועל תפקודו בזמן השואה, ודמותו הפכה בעיני רבים למעין סמל של הפניית עורף אכזרית להצלת יהודים, שמקורה בחילוניות ובציונות נוקשה'.⁶⁴

פראגר ביטא את אכזבתו מכישלונן של תכניות ההצלה של הרב וייסמנדל עקב קוצר הראות ואטימות הלב של היישוב והמוסדות הלאומיים. סיבת הכישלון הייתה הקושי להפנים כי דובר ברצח שיטתי אשר חייב נקיטת אמצעים קיצוניים. בעוד כשל זה היה כלל=יהודי, זיהה פראגר מחדלים נוספים בסדר היום החילוני, ש'נעדר התחושה הכלל=ישראלית', והאשימם בנקיטת פרוגרמה מדינית מלחמתית במקום הצלה עצמית, וייאוש כשניסיון זה לא צלח. למרות זאת הייתה ביקורתו מתונה יחסית בהשוואה לחוגים חרדיים מיליטנטיים, ולא האשימה את התנועה הציונית או את אנשיה בהחשת השואה ובהכשלת ניסיונות ההצלה במזיד. בכך נקט פראגר גישה אמצע. ייתכן שהסיבה לכך היא שהוא היה בארץ ישראל ודיווח על הנעשה בזמן אמת. הוא גם פעל תקופה ארוכה בעולם החילוני, ולפיכך 'האשמת הישוב' כוונה גם נגדו.

מאיר סומפולינסקי מעלה את הסברה כי יחסו המתון של פראגר למוסדות הציוניים נבע מקרבתו לחצר חסידות גור אשר בא כוחה, הרב יצחק מאיר לוי, ייצג את אגודת ישראל בוועד ההצלה ושיתף פעולה גם עם גרינבוים, ראש הוועד. ייתכן כמובן שפראגר, שהגדיר פעם את לוי כפטרונו מצעדי הראשונים בפעילות הציבורית, חש אי=נוחות לתקוף את ועד ההצלה שעמו נמנה גם לוי. זה לא מנע אותו מלבקר בחריפות את גרינבוים שעמד בראש הוועד.⁶⁵

בין משה למשה: פראגר ושנפלד

אל מול ביקורתו המסויגת של פראגר עמד משה שנפלד, ממקימי תנועת צעירי אגודת ישראל (צא"י), האופוזיציונית לאגודת ישראל וממקורביו של הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון אי"ש. במחצית השנייה של שנות החמישים החל שנפלד לגבש עמדה אנטי=ציונית ובתחילת שנות השישים פרסם בגיליונות **דגלנו**, הביטאון הרדיקלי של צעירי אגודת ישראל, כתב אשמה חריף ללא כל הסתייגות ונעדר סלחנות נגד המנהיגים הציונים תחת הכותרת 'אני מאשים – מן המיצר' (רמז לספרו של וייסמנדל). מאמריו קובצו ב=1965 בספר שכותרתו **שרופי הכבשנים מאשימים**.⁶⁶

⁶³ פורת, 'יצחק גרינבוים, פעילותו והתבטאויותיו בתקופת השואה', עמ' 459.

⁶⁴ שם, עמ' 449. עוד על יחסו של המגזר החרדי, ובמיוחד של 'קבוצת שנפלד', לגרינבוים, ראו: פרילינג, **מי אתה ליאון ברז'ה?**, עמ' 419-488.

⁶⁵ סומפולינסקי, 'המוסדות היהודיים בעולם וביישוב', עמ' 500.

⁶⁶ מהדורות נוספות של הספר יצאו במחצית השנייה של שנות השבעים, ראו: קפלן, **בסוד השיח החרדי**, עמ' 150.

תפיסתו התבססה על הסברו ההיסטורי=תיאולוגי של הרב אלחנן וסרמן לרדיפות היהודים באירופה בפוגרומים של שלהי מלחמת העולם הראשונה וגורל היהודים בברית המועצות, בחיבורו **עקבתא דמשיחא** (1929). הוא ראה בהן תגובה לסטיית היהודים מהמסורת היהודית. לפי וסרמן ביקשו המתבוללים וחברי התנועות המהפכניות לטשטש את הזהות היהודית ובכך גם את המחיצה בין שתי החברות, אך על כך הייתה תגובה אלימה מצד הגויים. על טענה זו הוסיף שנפלד, לפי ניתוחו של מנחם פרידמן,

את אשמתה הכמעט בלבדית של הציונות, תוך שהוא מרחיב את האשמה לאספקטים נוספים, עד כדי הפיכתה של הציונות ל'בעלת=ברית' של הנאצים [...] יתרה מזו, הציונות כפילוסופיה וכתנועה פוליטית אשמה לא רק בכך שבעטיה התחוללה השואה, אלא גם בהפקרתם של קורבנות השואה, ובמניעת הצלתם, מתוך מודעות גמורה – להשתמש בטרגדיה שלהם לצורך גיוס תמיכת העולם להקמת מדינה יהודית. הנה הקשר המהותי בין החטא לתוצאתו. הציונות השתמשה, ועדיין משתמשת, באופן ציני ביהודים קרבנות השואה, שברובם נמנו עם שלומי אמוני ישראל, כדי להקים מדינה חילונית בארץ=ישראל [...] הציונות היא אם כן היא החטא הגדול והמדינה נולדה בחטא ומתקיימת בחטא.⁶⁷

עמדתו של שנפלד עברה תהליך של הבשלה. תחילתה בהטלת האחריות להתרחשותה של השואה על הציונות, והמשכה סביב משפט קסטנר והביקורת שהחלה להישמע על אוזלת ידה של ההנהגה הציונית בכל הקשור למאמצי ההצלה.⁶⁸ אלו ואלו היו כר פורה לרעיונותיו של שנפלד על 'הקשר שבין הציונות לשואה'.⁶⁹ על התפתחות כתב האשמה העיד בנו, הרב יעקב שנפלד, בריאיון עמי:

אבי חי את השואה מהרגע הראשון. ההורים שלו נשארו בפולניה, הוא היה בן יחיד, ונעקדו על המוקד בטרבלינקה [...] באופן טבעי ואוטומטי, ברגע שהוא ראה שהעיתונות משתיקה את כל הדברים, כל ידיעה שפורסמה בה**הדרך** הוא פרסם והפיץ (זאת אומרת **הדרך** התריע כל הזמן [בימי השואה]. זה היה העיתון היחיד שכל הזמן צעק 'נעשה שם טבח וצריך לעשות משהו'), דבר אחד. ודבר שני, כמו שאמרתי לך, את כל הסיפור של 'קידוש השם' ושל מה שהיה הוא אסף – זה התפרסם מפעם לפעם, כך שהוא חי את זה אישית כי הוא עשה את כל המאמצים להעלות גם את ההורים שלו, כך שהנושא היה כאוב. הוא ראה כבר את המגמות האלה של ההשתקה וברור שמשפט קסטנר והספר של הרב וייסמנדל שהוא קיבל אותו, אחד הספרים הראשונים שהיו בארץ כי אסרו אז להכניס את זה [את ספרו של וייסמנדל] בכלל. ברור שזה נתן לו עוד זווית נוספת והיכרות בלתי=אמצעית של השואה מבפנים ואז הוא החריף את המלחמה וריכז את כל הדברים האלה בבת אחת. [נוצר] מין פסיפס שקיבל בסוף צורה מסוימת ומוגדרת ואז התגבשה בו ההחלטה שבאמת היה כאן לא מחדל מקרי ולא אבדן עשתונות, פשוט פרי של שיטה שהגיע למיצוי בשואה.⁷⁰

⁶⁷ פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', עמ' 55.

⁶⁸ על תהליך זה של תקיפת הציונות, תוך התבססות על כתבות ומחקרים של אנשי אקדמיה ביקורתיים ראו: קפלן, 'השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל', עמ' 260.

⁶⁹ פרידמן, 'על מה עשה ה' ככה?', עמ' 597-598.

⁷⁰ ריאיון עם הרב יעקב שנפלד בביתו בבני ברק, 14.10.2009. הרב יעקב שנפלד הוא איש חינוך שפועל להעמקת תנועת התשובה ו'בן של אביו', כפי שביקש להציג את עצמו.

ההחלטה להפקיר את יהודי אירופה, הסביר יעקב שנפלד את תפיסתו של אביו משה, ניזונה משתי תפיסות. הראשונה היא התפיסה הציונית של הקמת חברה חדשה. תפיסה זו דגלה בחברה סלקטיבית: קבוצות צעירות של אנשי עמל ללא זיקה לדת, שיהיו קרובים במידת האפשר לכל העמים. הציבור החרדי על מאפייניו לא השתלב בתמונה זו. אבי ראה את המגמות הללו 'הוא הכיר אותם טוב, את השיטות, הוא חי אתם וידע את זה'. התפיסה השנייה היא 'הפרובלמטיקה של יהודי חילוני':

זו פרובלמטיקה שמי שמתעלם ממנה לא יכול לדעת לא את יחסי דת ומדינה ולא את יחסי הציבור החרדי והחילוני בשנות השואה. יהודי קשור כל כך לדת שלו, בין אם הוא דתי ובין אם הוא חילוני. הוא קשור לזה באלף ואחד אזיקים. הוא תמיד יתייחס לזה וההתייחסות תהיה או=או: או התייחסות לחיוב ואז הוא מוסר את נפשו עליה, ואם לא אז כמעט מוכרח שבייחוד בן אדם שהיה בחיים האלה ויצא מהם, הוא יפתח אל זה שנה נוקבת, זאת אומרת מלחמה עד חורמה בדיוק כמו שהנצרות עשתה עם היהדות [...]. יהודי חילוני ברגע שהוא נטש את הדת ולפניו הוא רואה את 'היהודי האותנטי' והוא יודע בדיוק מה זה, זה לא ייתכן, זה משבית את מנוחתו, זה מוריד לו את שלותו זה מוציא אותו מדעתו. השורש הוא בעצם הקונפליקט הזה שיהודי פורק את מצוות הדת, הוא לא יכול שיישאר על ידו משהו כזה שמזכיר לו את חטאתו בלי הרף. ואז הם רצו מדינה שהם יהיו פטורים מכל הסוג של היהודים האלה, ולכן הם [הציונים] – להגיד שהם שמחו, אני לא יכול להגיד בדיוק כך, אבל הם מאוד היו מרוצים, אם נאמר 'מרוצים' זה יהיה יותר נכון מהמצב הזה שהם הולכים לקבל ארץ נקייה בלי כל הטיפוסים האלה.⁷¹

מה מקור השוני בגישתם של משה פראגר ומשה שנפלד? מי מהם שיקף את דעתו של המגזר החרדי? יעקב שנפלד סבור כי שני האישים ייצגו את הלך הרוח ברחוב החרדי בתקופות שונות:

אבא שלי היה זאב בודד. זה תהליך: ככל שהישיבות נבנו יותר וככל שהרוח של היחזון אישי חדרה יותר אז זה נהיה יותר לגיטימי [לבקר את הציונות]. אני עוד בישיבה הייתי נקרא קיצוני, הייתי צריך להתמודד על הדברים שלי, כולם היו חסידים של המדינה. [...] משה פראגר ייצג באמת את הדמות של היהודי שבא מהשואה – יהודי כזה, קשה לדבר אתו; הוא הגיע והיה לו ארץ מקלט כאן, הוא לא יכול היה לדבר נגד המדינה. יהודי פולני שאחרי חמש שנים הגיע לארץ, הכול היה לו מתוק מדבש כאן, כל מה שהוא ראה, כל מה שהוא שמע, כל מה שהוא פגש זה יהודי [...]. אבא שלי היה כאן בארץ עוד לפני. הארץ לא שימשה לו הצלה. להפך, הוא בא להפריח אותה. הוא הגיע הנה צעיר ורענן בתרצ"ח [1938]. הארץ לא הצילה אותו; הוא בא להתעטף בקדושתה, לשמוח איתה, לרקוד איתה עם הפרחים והכוכבים שלה, איך שהוא כתב, אבל השלטון? [...] את הבית הלאומי הזה הוא לא רוצה, לא זה דיבר אליו, הוא אמר: בעד זה חיכינו אלפיים שנה? בעד שתקום לנו מדינה חילונית ככל הגויים? לזה חיכינו? לזה ציפינו?⁷²

עמדתם של החרדים כלפי הציונות, השואה והמדינה הונחתה על ידי תחושה של הכרת טובה. בהמשך, הסביר שנפלד, הם 'הלכו והתפכחו. אבא שלי ניצח (בעצם השיטה היא לא שלו אלא של גדולי ישראל,

⁷¹ ש.ם.

⁷² ש.ם.

אבל הוא שהיה השופר שלה והוא שהחדיר אותה לאנשים), אז היום זו נחלת היהדות החרדית. שנפלד, שהיה 'זאב בודד' בחברה החרדית, היה מאמצע שנות החמישים לגורם מעצב ומשפיע על דור שלם של בחורי ישיבות.⁷³ מנחם פרידמן טוען כי משה שנפלד 'ניצל את רגשות המבוכה והאשמה של "היישוב" והמנהיגות הציונית, כפי שנתגלו ב"משפט קסטנר" (22 ביוני 1955), בתוך שהוא מסתייע רבות בעדויות ובמסמכים שנתפרסמו בעקבות המשפט'. שנפלד גאל את אנשי אגודת ישראל בהעתיקו את תחושות האשם והתסכול שלהם לפתחה של ההנהגה הציונית והיישוב.⁷⁴ על כך כתבה עדה קליין: 'החברה החרדית נאלצה להודות שהציונות היא שהקימה את המקלט היחיד, הצילה את רבניו, הביאה את שארית הפליטה, ומסייעת ביד נדיבה לממסד החרדי. עובדות אלו הביאו חלק מהציבור החרדי לשנאה תהומית נגד המדינה עד כדי האשמת הציונות בשואה'.⁷⁵ גם שנפלד הבן התייחס לאופיים 'הגואל' של כתבי אביו. לדידו, כתבים אלה

יצרו את המגן והרומח שנתן בידי היהדות הדתית הנרדפת מגן שליכד את שורותיה, הרחיב את אופקיה והעמיק את תכלת שמייה, הוא זקף קומתה והאיר את עיניה בערפילי הזמן, המאמרים הללו השיבו את הנחשלים פליטי הענן אל תוך המחנה ונתנו חרב בידם להלחם בעמלק מדור אל דור. לא תהיה זו הגזמה לומר שאבא חולל מהפכה מחשבתית בתוככי היהדות החרדית הוא קרע את הרשת אשר פרשו לפעמיה והראה שאינה אלא קורי עכביש וחבלי תוהו.⁷⁶

העמדה שהציג שנפלד הייתה אפוא נחרצת ונוקבת:

המנהיגים הציונים, שבתקופת השואה חלשו לא רק על דעת הקהל, אלא גם על מקורות הכסף והאינפורמציה[ה] ויצגו למעשה את העם היהודי בפני השלטונות ואומות העולם, הם בלבד אחראים על מה שנתן הי[ה] להעשות בידי כלל ישראל למען ההצלה ולא נעשה. בשלשה[ה]שטחים החיוניים נכשלו והכשילו: א. בשטח המודיעין, ב. בשטח העזרה החומרית, ג. בשטח מניעת ההשמדה. אלמלי היו כשלונות אלו בבחינת שגיאות וטעויות, כי עתה הי[ה] מקום ללמוד זכות על העדר כשרון, אולם האמת המרה היא, כי הם היו תוצאות של שיטה מכוונת וגישה עקרונית.⁷⁷ המטרה העליונה והסופית היתה הקמת המדינה, המוני בית ישראל שמשו רק אמצעי עזר, כל מקום שהיתה קיימת סתירה בין שני אלה, נדחקו צרכי ההמונים ואפילו הצלתם מפני צרכי המדינה המתוכננת.⁷⁸

יתר על כן, 'המנהיגות העלימה ומנעה הצלה, העלמת הידיעות על השואה היתה תנאי מוקדם למניעת ההצלה. ידעה המנהיגות, כי במקרה ופרטי וממדי השואה יגיעו להכרת ההמונים, תקום סערה צבורית שתאלץ אותם לפעולה רבתי או תמגר את כורסאותיהם, לפיכך גנזו בארכיונים את הידיעות שהוברחו

⁷³ פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', עמ' 54.

⁷⁴ שם, עמ' 55.

⁷⁵ קליין, 'יחסה של העיתונות החרדית לשואה', עמ' 112.

⁷⁶ דברים שכתב הרב יעקב שינפלד על אביו, והציגם לפני.

⁷⁷ השוו: 'ההנהגה הציונית נמנעה ממאמצי הצלה מסוימים מתוך שיקולים פוליטיים. [...] לא בלבול, לא מבוכה, לא אלם ולא חרדה, אלא שיקול פוליטי קר ומחושב הוא שכיוון את פעולותיה של ההנהגה הציונית, יי גרודזינסקי, 'השואה היישוב, מנהיגיו, וההיסטוריונים שלהם (ב): טיעונים מופרכים, פרשיות מחוקקות', הארץ, 15.4.1994.

⁷⁸ שנפלד, 'שופי הכבשנים מאשימים', עמ' 5-6.

אליהם בדרכי סתר, והתגוננו אחר כך באמתלה, כי פקפקו במהימנותם.⁷⁹

כנגד עמדה נחרצת זו הציג פראגר עמדה שונה. הוא הסכים שהצלה לא יכולה הייתה להתקיים ללא הכרה שאמנם מתבצע רצח עם שיטתי, אולם סבר שהרפיון במאמצי ההצלה לא נבע מרצון להסתיר את גודל הזוועה אלא ממחסום פסיכולוגי שמנע מהם להבין את המתרחש. מדבריו עולה דמות של מנהיגות אובדת, מוכת יאוש וחסרת דרך. יתרה מזאת, כימזעיק הטרגדיה היהודית באירופה 'בדבר ביטא פראגר את תמצית העיכוב האפיסטמי, שהרי הוא, שזעק כי תכליתה של מדיניות הסדר החדש הגרמני היא 'פתרון של כליה',⁸⁰ היכה על חטא על כך שלא האמין 'בבשורות איוב שהגיעו אלינו בזמן האחרון' ואף משך אחרים אחריו.⁸¹ טוביה פרילינג כתב שהולכת ומתגבשת הכרה בקרב החוקרים כי

התשובה לשאלה מדוע החליטה הנהלת הסוכנות על פרסום רשמי של דבר ההשמדה רק בשליש האחרון של נובמבר 1942 אינה טמונה בטיב המידע שהצטבר לפנייה עד אותה שעה, אלא בעיקר בקושי להפנימו ולהעניק לו את משמעותו המלאה, האימתנית וחסרת התקדים; פעלו כאן סיבות רבות ובתוכן מנגנוני הגנה, הרדמה וטשטוש ששיבשו את תהליך עיבודו של המידע, שפעלו את פעולתם המסמאת, ועל כך היו שהעזו להודות באומץ וביושר 'אפילו' בחברה החרדית.⁸²

על טיעון זה השיב יעקב שנפלד: 'יש משהו בזה, אני אגיד לך כשלבן אדם נוגע דבר לנפשו אז הוא חושש אפילו לסיכון הכי קטן אם רק יכול להיות שיש כזה דבר אז הוא מנסה. [...] [אבל] בן אדם שידוע שכל החיים שלו תלויים אז על החשש הכי רחוק הוא ילך ויחפש ויעשה מי יודע מה [...] וכזה דבר כבד לא היה להם [...] את החברים שלהם הם רצו להציל. למה לא?'.⁸³

ואולם, הביקורת העצמית על חוסר היכולת לתפוס את המאורעות בזמן אמת נשמעה גם בחברה החרדית ואף בכתב העת הדרוך שערך משה שנפלד. בגיליון שהתפרסם ימים ספורים לאחר ההצהרה הרשמית של הסוכנות על ההשמדה, כתב דוד פלינקר: 'להאשים? [...] ראשית כל את עצמנו [...] לא אמת כי מלחמת השמד התחילה רק עתה. זה שלוש שנים נמשך הפוגרום [...] ואנחנו מה עשינו כולנו? [...] כלום לא ידענו את כל זה? [...] הזעקות שהתפרצו דרך חומות הגטו הקודרים: הצילו! אומנם אל אוזנינו הגיעו, אבל אל לבנו לא חדרו'.⁸⁴

באותו גיליון של הדרוך כתב גם פראגר: 'אני מודה ומתודה בפני קהל ועדה על חטא שחטאתי כי לא נתתי אמון וגם את אחרים פתיתי שלא להאמין בבשורות איוב שהגיעו אלינו בזמן האחרון [...] אכן אכזרים אנחנו, והצער לא מצא ביטוי נאמן [...] דור אומלל אנחנו. דור בני אדם מאובנים וקהים. דור חרשים=אילמים. חרשים מלשמוע את הצער ואנקתו, אילמים מלזעוק את הצער ואנקתו'.⁸⁵ ומשה שנפלד כתב: 'איכה נפגש ביום ההוא עם משוחררי הגטאות? איך נרים ראש למולם ובפניהם השאלה האילמת: מה עשיתם אתם למעננו? ההבקעתם שחקים בתפילותיכם, אם הזעקתם תבל ומלואה?

⁷⁹ שם, עמ' 13.

⁸⁰ פראגר, 'הזעקה האילמת של יהדות אירופה'.

⁸¹ הנ"ל, 'היישוב, אל דמי לך, אל תשקוט להצלת הגולה!'.⁸²

⁸² פרילינג, 'מי אתה ליאון ברז'ה?', עמ' 432. ההדגשות במקור.

⁸³ ריאיון עם הרב יעקב שנפלד בביתו בבני ברק, 14.10.2009.

⁸⁴ דוד פלינקר, 'להאשים: את מי? הדרוך, י"ז כסלו תשי"ג, מובא אצל שלם, שם, עמ' 65-66. שלם טוען כי בגיליונות של הדרוך ובתעודות אגודאיות נוספות לא היה מי שחלק על דברי האשמה העצמית שביטא פלינקר.

⁸⁵ פראגר, 'היישוב, אל דמי לך, אל תשקוט להצלת הגולה!'.⁸⁵

ההטחתם לכל הפחות את ראשכם בקיר מרוב צער ולב דוי? בזכות מה זכיתם אתם לבלות תקופת אימים זו, מתוך שלווה ושבעה ולראשכם קורת גג וכוס חלב לפי טפכם? ולא יהי' [ה] מענה ביום זה בפינו'.⁸⁶

מביטויים אלה נראה אפוא שגם כתבי הדרך, ובכללם שנפלד, אשר דיווחו על רצח יהודים באירופה, לא הבינו שמדובר בתהליך שיטתי שחותר להשמדתה של יהדות אירופה.⁸⁷ עם זאת, להבדיל מפלינקר ומפראגר מיהר שנפלד להאשים גופים לא=חרדיים באומרו שבכל עת צרה הייתה האחדות שוררת בקרב העם היהודי: 'האחריות ההדדית, הערבות ההדדית, ההשתתפות בצער האח הרחוק'. אך כעת, טען, נפגע דורנו גם מבחינה זו: 'מבול האש והדם הנתך על סביבתנו, לא אחד אותנו השוכנים בתיבת מבטחים זו ששמה ארץ ישראל. אגודת ישראל הושיטה את ידה לפעולת הצלה משותפת עם כל המפלגות והזרמים, היא פנתה לפני זמן מה בקריאה נרגשת אל כל המוסדות, לרבות הסוכנות היהודית, להקים מועצה עליונה, שמתפקידיה יהי[ה] אך ורק לטפל במפעל ההצלה. עדיין היד תלוי[ה] בחלל האוויר. עדיין קריאתה היא כקול במדבר'.⁸⁸ כעבור כמה ימים חידד שנפלד את הביקורת וטען כי האשמה ש'לא נקפנו אפילו אצבע להציל את שניתן להציל' מופנית רק כלפי המנהיגים והמדינאים של המוני בית ישראל.⁸⁹

אם כן כבר בעת ההכרזה הרשמית על ההשמדה ניכר בתגובתם הראשונית של פראגר ושנפלד פיצול רעיוני באשר למושג האשמה ומניעיו. זאת ועוד, פראגר לא נמנה עם מי שסברו שהציונות היא בבחינת חטא קדמון שבעטיו התרחשה השואה. שנפלד הבן סבר ש'זה לא היה הקו שלו לכתוב את זה, וגם אם הוא היה אוהו כך הוא לא היה כותב את זה. הוא לא ראה את זה כך. חוץ מזה אז הוא היה צריך להתכחש לחלק גדול מעצמו'. פראגר האמין כי משמעותה של הגלות היא גזר דין של כליה וכי 'אין תקומה יהודית אלא בארץ=ישראל'.⁹⁰ כתביו משקפים תפיסת עולם שראתה בציונות לא רק פתרון פונקציונלי אלא תהליך ניסי, ומשום כך הציונות, לדעתו, איננה 'אם כל חטאת'.

באשר לטענה של שנפלד ואחרים כאילו התפיסה של 'שליטת הגלות' הביאה להפקרת יהדות אירופה בידי היישוב, פראגר עצמו אמנם שלל את הגלות, אולם תפיסה זו לא הביאה אותו לתמוך בהפקרת היהודים. מסתבר אפוא שקיים קשר בין התמיכה במדינה למידת האשמה המופנית נגד הציונות.⁹¹ עם זאת פראגר האמין כי החילוניות נעדרת תחושה של כלל ישראל ובכך, לצד המכשול האפיסטמי הכלל=ישראלי, תלה את אוזלת היד בתחום ההצלה.

כתביו של שנפלד על השואה משקפים 'היסטוריה שכנגד' המאשימה את הציונות בשואה ובמחדלי ההצלה,⁹² בעוד פראגר הטיל את האחריות על מי שלא השכילו להבין את דחיפות השעה בשל הכשלים הנזכרים ועל כן תגובתם לא הלמה את עצמת האירועים. בהקשר רחב יותר נראה שפראגר ביטא את רחשי ליבם של ניצולי שואה חרדים בשנים

⁸⁶ משה שנפלד, 'ממעמקים', הדרך, י"ז בכסלו תש"ג, עמ' ב.

⁸⁷ יוסף פונד טוען כי בגיליונות הראשונים של הדרך (בתש"ג) היו רק אזכורים ספורים לשואה, ואילו בקול ישראל, שהיה 'הבמה העיקרית להבאת הידיעות מאירופה לידיעת בני המחנה האגודאי בארץ=ישראל', מאפריל 1940 ועד יולי 1942, לא התפרסמו כמעט ידיעות על השואה. 'שרר בעיתון אלם גמור בכל הנוגע לשואה'. ראו: פונד, תנועה בחרבות, עמ' 205-218.

⁸⁸ שנפלד, 'ממעמקים', עמ' ב.

⁸⁹ הנ"ל, 'העם – ביגונו, המנהיגים בפשעם... והמסקנה', הדרך, ב' בטבת תש"ג, עמ' ד.

⁹⁰ פראגר, 'שארית ישראל לאחר השואה', עמ' 207.

⁹¹ פורת, 'שותפיו של עמלק', עמ' 311. והשוו: Friedman, 'The Haredim and the Holocaust', pp. 86-114.

⁹² קפלן, בסוד השיח החרדי, עמ' 151.

הראשונות שלאחר הקמת המדינה, אשר התגאו בממלכתיות היהודית המתחדשת בדמותה של מדינת ישראל. יש בכך חיזוק לטענה שהשיח החרדי בנושא השואה ולקחיה לא התמקד בהאשמת הציונות, אלא נשמעו בו קולות מגוונים בשלל סוגיות.⁹³ משום כך 'הדימוי כאילו ה"חרדים" וה"ציונים" ותפיסת עולמם "לא קרבו זה לזה" רחוק מן המציאות ההיסטורית'.⁹⁴ ברם בשנות החמישים החלה החברה החרדית תהליך של בנייה מחדש. בבנייה זו היו מעורבים רבים, ולא דווקא הרבנים הגדולים בשורה הראשונה. מה שהיה חשוב באותם ימים היה לבנות זהות מלכדת לחברה החרדית המוכה והמפוררת. אחד המרכיבים האפשריים בעיצוב הזהות העצמית היה חידוד הגבולות בין החרדים לחברה החילונית (אשר בארץ הייתה גם ציונית). שנפלד היה מיליטנטי בגישתו, אך ככל שהתגבשה היהדות החרדית וגדלה מבחינה דמוגרפית וחיזקה את מערכות החינוך שלה, גברה השפעתו. מנגד פראגר, שהיה אדם מתון, החל להיראות ברגע מסוים כ"שבוי" בגישה הציונית החילונית. פראגר היה מודע לכך, ועל כן פנה יותר ויותר לכיוון הזהות החרדית, גם אם אף פעם לא הפך ל"שנפלד".

'מתכנני משפט אייכמן הסוער ומסעיר [...] הנחילו לנו אכזבה מרה':⁹⁵ על משפט אייכמן

משפט אייכמן נחשב לנקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית לשואה ולניצולי השואה,⁹⁶ בבחינת 'כעת אני מבין ותופס'.⁹⁷ חקירתו של אייכמן ערב המשפט נוהלה בידי יחידת חקירות משטרתית שהוקמה במיוחד לצורך זה, 'לשכה 06'. לראש היחידה המשטרתית מונה איש עין חרוד, ניצב אברהם זלינגר, יליד גרמניה שעלה לארץ בשנת 1933. לצידו נבחרו גם ראשוני החוקרים: סגנו, ניצב משנה אפרים הופשטטר, ראש ענף החקירות במחוז תל אביב; פקד אבנר לס מאגף החקירות במטה הארצי (מאוחר יותר חוקרו האישי של אייכמן); ופקד מנחם צפיר ממדור תכנון במטה הארצי.⁹⁸ פראגר היה מעורב בהכנות למשפט.

ההכנות למשפט: פראגר כיועץ ללשכה 06

יש עניין רב במעורבותו של פראגר בהכנות למשפט ובדעתו עליו הן בגלל קשריו האישיים עם דוד בן-גוריון,⁹⁹ הן מפני שנחשב מומחה בנושא. כחודשיים לאחר תחילת עבודת הלשכה נדונה בה שאלת 'עד מומחה', היסטוריון שיספק רקע היסטורי בנושא השואה.¹⁰⁰ באחד מהמפגשים, באוגוסט 1960,

⁹³ זמר=שאול, פאר תחת אפר, עמ' 415.

⁹⁴ שם, עמ' 421.

⁹⁵ פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 6.

⁹⁶ לסקירת מגמות שונות במחקר על משפט אייכמן ראו: יבלונקה, 'ההיסטוריוגרפיה של משפט אייכמן בישראל', עמ' 216-211. להלן כמה מהמחקרים: ויץ, 'משפט אייכמן כנקודת מפנה', עמ' 175-188; יבלונקה, 'מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 175-264; הנ"ל, 'משפט אייכמן והישראלים', עמ' 24-31; קינן, 'לא נרגע הרעב', עמ' 195-196; קרן, 'השפעת שארית הפליטה על תודעת השואה', עמ' 385-393; שפירא, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', עמ' 86-104; הנ"ל, 'מפגש היישוב עם שארית הפליטה', עמ' 325-355; הנ"ל, 'משפט אייכמן', עמ' 1-27.

⁹⁷ חיים גורי, 'משפט ירושלים', למרחב, 10.9.1961.

⁹⁸ יבלונקה, 'מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן', עמ' 79-80.

⁹⁹ על קשריו של פראגר עם בן-גוריון ראו בעיקר בפרק השלישי. מפרספקטיבה של זמן, כשהתייחס לקשר זה, העיד פראגר שניהל דו-שיח רציף עם בן-גוריון, ושימש אותו כ'קול היהודי' – עד ראייה ובעל שיחה בכל הנוגע לענייני אמונה. ראו: פראגר 'בן-גוריון הסבא – ונכדו המבקש להניח תפילין', עמ' 5.

¹⁰⁰ יבלונקה, 'מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן', עמ' 116.

נדונה האפשרות להביא 'עדים אשר באים בחשבון במקום "מסקנת המשפטנים"'.¹⁰¹ יושב ראש ההנהלה ומועצת יד ושם, ד"ר אריה ליאון קובובי, הציע כמה חוקרים שיוכלו להופיע כעדים במשפט במקום המשפטנים, ובהם ד"ר פראגר'. השימוש בתואר ד"ר (שלא היה לו) והכללתו ברשימה לצד חוקרי שואה בולטים כיעקב רבינסון, יוסף קרמיש ושאל אש, מעידים שנחשב בר=סמכא. גם גדעון האוזנר ביקש ממנו להעמיד לרשות התביעה 'לקט של קטעי נאומים ומסמכים בעניינים הקשורים למשפט אייכמן וביחסם של הנאצים ליהודים' שהיה ברשותו.¹⁰² **בית יעקב** סיפר פראגר כי נקרא להשתתף ב'סודם של מתכנני המשפט'.¹⁰³ על פי עדותו צריך היה להחליט אם לערוך לאייכמן משפט בזק או לנצל את המשפט לעריכת מאזן היסטורי של השואה על כל השתלשלותה ותהפוכותיה. מפכ"ל המשטרה, יוסף נחמיאס, שיתף אותו בהתלבטויותיו:

הרכבנו לשכת '06' לחקירתו של האסיר אייכמן ולריכוז החומר התיעודי העצום על מהלך ההשמדה. פתחנו בפעולה והחומר, הזורם מכל העברים, מציף אותנו. מה לעשות? לשר המשפטים, פנחס רוזן, אין אורך=רוח. הוא דורש משפט לאלתר. לפי דעתו יש לצמצם את התיעוד המתייחס ישירות לתפקידו האישי של אדולף אייכמן בביצוע תכנית ההשמדה, ולסדר את המשפט בהקדם האפשרי. ואני סבור אחרת, וזוהי עמדתם של אנשי לשכת '06', אבל איך אוכל להתווכח עם שר המשפטים, שבידו ההכרעה?¹⁰⁴

פראגר שאל, על פי עדותו, את ראש הממשלה: 'התוכל להגיד לי, בן=גוריון, מי נתן את ההוראה לתפוס את אייכמן?'. 'אינך יודע זאת?', 'אני יודע היטב, ולכן דעתי היא, שמי שהוציא את הפקודה ללכוד את אייכמן ולהביאו לבית המשפט הישראלי, עליו מוטלת האחריות לקביעת אופיו ההיסטורי של המשפט הזה'. 'דבר אלי בלשון יותר קונקרטי', העיר לי בן=גוריון. 'אינני חושב שפנחס רוזן תופס את מלוא משמעותו ההיסטורית של העניין. זוהי הזדמנות חד=פעמית ואסור לעשות העבודה בחפזון. לא תוכל לסמוך עליו, קח אתה את הענין בידך. אנשי לשכה '06' מודאגים ואני בדעה אחת אתם'.¹⁰⁵

פראגר צידד במשפט בעל אופי היסטורי רחב וחשש שאנשי הלשכה אינם מוכנים דיים לארגון התביעה. 'השוטרים אינם יודעים [מהם] המוקשים בדרך, לא תופשים הרקע ההיסטורי', אמר לבן=גוריון, ובן=גוריון ביקש ממנו לחבר תזכיר מפורט בעניין. לאנשי לשכה 06 נודע על הביקורת שמתח עליהם פראגר לפני בן=גוריון. בזיכרון דברים שהוגדר 'סודי' כתב ניצב משנה אפרים הופשטטר (סגנו של אברהם זלינגר, ראש לשכה 06, ומאוחר יותר חוקרו האישי של אייכמן) כי 'התרשמותו המסתייגת [של פראגר] נמסרה לבן=גוריון'. ואכן, בהקדמה לתזכיר לבן=גוריון כתב פראגר:

- א. עבודת החקירה בצרוף אוסף התיעוד שנעשתה עד כה ראויה היא להוקרה מלאה. הופתעתני שקציני משטרה אשר היו רחוקים מידיעת העניין חדרו לתוכו והשתלטו על פני מרחביו.
- ב. ברם, חסר להם בהכרח מימד העומק. אין לדרוש אף מאנשים המסורים ביותר שילמדו תוך

¹⁰¹ זכרון דברים, א' זלינגר, ניצב, מפקד לשכה 06, 9.8.1960, משפט אייכמן, תיק מנהל לשכה 06 – כנסים ופגישות, יוני 1960-מאי 1961, א"מ, א-3056/38, עמ' 18.

¹⁰² גדעון האוזנר למשה פראגר, 18.1.1961, ארכיון פראגר, קלסר 24, גקה"ש.

¹⁰³ משה פראגר, 'שבדיה ושוויץ, שעמדו על הדם היהודי', **בית יעקב**, 91 (כסלו תשכ"ז), עמ' 11.

¹⁰⁴ שם, שם.

¹⁰⁵ שם.

חדשים מספר להבחין בבעיות המסובכות והעדינות של תקופת השואה. לכך דרוש שיתוף או עזרה מייעצת משל מומחים בחקר השואה.

ג. דמותו של אייכמן בתור המבצע הראשי של השמדת היהודים, כפי שזו משתקפת בחומר התייעוד שנעשה עד כה על ידי אנשי הצוות היא – לדעתי – חיוורת מדי, ואם הנאשם יוצג בצורה זו בפני כס המשפט זה עלול לאכזב את דעת הקהל העולמית. לכן יש לדאוג מבעוד זמן להשלמת התמונה, אם כי מבחינה פלילית=משפטית החומר המרשיע נאסף מכבר די הוא והותר.

ד. אצל המפכ"ל מצאתי אוזן קשבת ואף הבנה רחבה לאספקט המדיני=היסטורי של המשפט, אלא שאינני חושב כי עומדים כעת לרשותו אנשים המתאימים לטפל בנושאים אלה.

ה. השלב הנוכחי של החקירה על ריכוז התייעוד וביורו, על שמיעת העדים וחקירתם המוקדמת והתאמתם למסגרת המשפטית, סינון החומר הרב והעצום וסיכומו – נחשב בעיני כשלב מכריע, מכיוון שהזמן לוחץ ומה שתחסיר עתה החקירה המוקדמת ספק הוא אם תוכל אחרי=כן התביעה להשלים ולתקן.¹⁰⁶

בן=גוריון השיב: 'אני מניח שנוכל להיפגש בקרוב ואשמע מפיך הסברות נוספות ויותר קונקרטיים על סידור משפטו של אייכמן'.¹⁰⁷ חנה יבלונקה כתבה בספרה על משפט אייכמן כי 'הממשלה אומנם הודיעה כי משפט אייכמן יהיה משפט היסטורי, אך לא הגדירה כיצד יבוא הדבר לידי ביטוי מעשי'. תהליך איסוף החומר ולחץ ציבורי הכתיבו בסופו של דבר 'את היקפו של המשפט ואת אופיו של הסיפור ההיסטורי שהשתקף מתוכו'.¹⁰⁸ דוגמה לכך היא מעורבותו של פראגר. ואכן, דומה שאפשר להבחין בהשפעתו של פראגר על ההחלטה להרחיב את יריעת המשפט. 'לחץ ציבורי' הוא מושג עמום וקשה לאומדן, אך במקרה זה הייתה חשיבות לקשריו של פראגר עם בן=גוריון מזה ולמעורבותו של בן=גוריון בהכנות למשפט מזה על עיצוב המשפט.

בדו"ח סיכום פגישה של פראגר עם זלינגר התייחס האחרון לכמה נקודות שהעלה פראגר באשר למשפט, ובהן: 'רהביליטציה של הקורבנות, העם היהודי. מדוע הלכו למות', וניסיונות ההצלה של הרב וייסמנדל.¹⁰⁹ דרישתו של פראגר למתן רהביליטציה לקורבנות מאשמת פסיביות לנוכח המוות מופיעה גם בכמה מכתבותיו בדבר לפני המשפט. במאמרו 'סיכויים וסכנות – לקראת משפט אייכמן – החרדה למעמדו ההיסטורי החד=פעמי של המשפט', מחודש מארס 1961, כתב כי גילויי ההתנגדות וההתגוננות של היהודים 'גם הם ראויים למצוא את ביטויים הנאות במשפט ההיסטורי, כי אחרת שוב תתקבל תמונה חד=צדדית ואף מסולפת מתקופת השואה. [לא רק מרד גטו ורשה, גם] מאמצי המרי הדתי=רוחני על כל רבגוניותו, וכן ניסיונות ההצלה העצמית'.¹¹⁰

אפשר לראות התפתחות בעמדותיו של פראגר בסוגיה זו. בשנות הארבעים הוא ראה במאבק המזוין ביטוי מובהק לגבורה: 'סוג התופעות בהיסטוריה הפורצות כל מסגרת של זמן ושל מושגי

¹⁰⁶ פראגר לבן=גוריון, 1.9.1960, ארכיון פראגר, קלסר 24, גקה"ש.

¹⁰⁷ בן=גוריון לפראגר, 15.10.1960, חטיבת התכתובות, אבי"ג.

¹⁰⁸ יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 84.

¹⁰⁹ א' זלינגר, ניצב, מפקד לשכה 06, 'זכרון דברים', 9.8.1960, משפט אייכמן, תיק מנהל לשכה 06 – כנסים ופגישות, יוני 1960-מאי 1961, א-3056/38, א"מ, עמ' 19. ההדגשה במקור.

¹¹⁰ פראגר, 'סיכויים וסכנות – לקראת משפט אייכמן – החרדה למעמדו ההיסטורי החד-פעמי של המשפט', דבר, 3.3.1961.

המציאות ומתעטפות בזוהר האגדה.¹¹¹ בשנות החמישים נסוג פראגר מעמדה זו ומתח ביקורת על הממסד שהזניח את הגבורה הרוחנית ולא פרסם תיעוד בנושא בעוד שרידי המחנות הלוחמים נושאים את נס 'אגדת הזוהר על מרד הגטו ועל מלחמת הפרטיזאנים'.¹¹² דברי הביקורת הללו מעניינים מכיוון שפראגר גם העלה על נס את מאבקם של המורדים ועטפם ב'זוהר האגדה'.¹¹³ משפט היסטורי, טען, שיתאר נכונה את מבצע הזוועה להשמדת היהודים, עתיד לחשוף את 'אותה [ה]מידה של העזה אנושית והתעלות רוחנית, שהיתה מקופלת בצורות ההיאבקות הנואשת של היהודים הנידונים'.¹¹⁴ פראגר הוכר כאישיות חשובה דייה כדי שיוענק לו אישור כניסה קבוע למשפט. לא היה זה דבר של מה בכך, שכן רק עשרה כרטיסי קבע ניתנו בהמלצת הלשכה, מהם תשעה לניצולי שואה, ובהם חוקרי שואה ומתעדיה פראגר, מריון מושקאט ובדריך שטיינר.¹¹⁵ רשמיו של פראגר מן המשפט התפרסמו בסדרת כתבות בדבר, 'רשמים מבית=המשפט'. הוא ישב באולם בתחושה של שותפות לרגע היסטורי, ודבר זה ניכר בכתבותיו.

הכתבות מאולם בית המשפט

הכתבות ב'דבר'

בכתבותיו בדבר ביקש פראגר להתמודד עם שלל נושאים שעמדו במוקד השיח הציבורי סביב המשפט, ובהם: המישור ההיסטורי והמישור המשפטי של המשפט, הפרופיל הפסיכולוגי של אייכמן, סוגיית ההצלה והמרחב התודעתי הפנים=יהודי.

כך, לדוגמה, במאמר 'אייכמן – "האישיות הנאצית" במערומיה', התייחס פראגר להיבט הפסיכולוגי באישיותו של אייכמן ולשורשי 'הטירוף החברתי' של הנאציזם. פראגר השתמש במושג 'טירוף' לא במשמעותו הפסיכולוגית, אלא במובן של שיבוש המערכות ('לטרוף את הקלפים') של חברה נורמלית ולהפוך אותה לחברה פושעת. הוא התייחס בכתבותיו גם להיבט התודעתי הפנים=יהודי של המשפט. כך למשל ציין שהמולדת ההיסטורית מתגלה כעת 'כארץ המקלט הפיסי והתקומה הרוחנית והיא מושכת אליה יותר ויותר את פזורי האומה הדוויה. ולא זו בלבד, אלא שהיא המתייצבת גם בשערי תבל כגואלת הדם של יהדות אירופה'.¹¹⁶ דברים אלה מעניינים כי הצגתה של מדינת ישראל כפתרון אולטימטיבי לבעיה היהודית וכ'גואלת דם' הקרבנות שיקפה ערכים ציוניים מובהקים.

כתבותיו של פראגר מאולם בית המשפט היו אפוא בעלות גוון 'ארצי', אם אפשר לכוון זאת כך, שכן מבין השורות עולות וצפות שאלות היסטוריות וחברתיות, ניתוח של תהליכים, בחינה השוואתית של מקורות היסטוריים ועוד.

הכתבות ב'בית יעקב'

לרשמיו של פראגר בירחון בית יעקב היה גוון שונה מכתבותיו שפורסמו בדבר. בבית יעקב ניתח פראגר את המשפט באופן אחר, כמי שמגולל מלחמה רוחנית בדמותה של מלחמת עמלק. גם הטרמינולוגיה

¹¹¹ הנ"ל, 'שנתיים למלחמת הגטאות'.

¹¹² הנ"ל, 'על מקדשי השם בדורנו'.

¹¹³ הנ"ל, 'שנתיים למלחמת הגטאות'.

¹¹⁴ הנ"ל, 'סיכויים וסכנות – לקראת משפט אייכמן'.

¹¹⁵ יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 76.

¹¹⁶ פראגר, 'רשמים מבית המשפט: אייכמן – "האישיות הנאצית" במערומיה – הפער התהומי בין תעודות ועדויות=האשמה לבין עמדת הנאשם – גילויים מדהימים החושפים את שרשי "הטירוף החברתי"', דבר, 28.4.1961.

תאמה ערכים אלה. במאמר 'עמלק בן דורנו' כתב:

כתב=האשמה ומטען ההוכחות המוגשים למשפטו של רב=הטבחים אייכמן הם בעלי כובד כזה, כי מתחתם עלול להיסתר ולהיעלם הקו היסודי והמהותי של מלחמת=ההשמד הנאצית כנגד עם ישראל. הבא ונחפש, איפוא, את האמת המכרעת של מערכת=איתנים זו. הבה ונחשוף את משמעותה ההיסטורית של התמודדות גורלית זו בין השטן הנאצי לבין רוח היהדות, כי הרי מתוך הסתכלות כנה במהות המערכה הזאת יתברר לנו בעליל, שהיא היוותה למעשה שלב אחד – אם כי אכזרי עד=בלי=די ועקוב=מדם מאין דוגמתו – במלחמתם של עמלק והסיטרא אחרא בבני ישראל, עם קדושים [...] אי לזאת, כאשר נבוא לבחון כהוגן ובאמת=מידה נכונה את קורותיו של מבצע ההשמד הנאצי ביהדות אירופה, כפי שהוא ודאי יסתכם מעל במת בית הדין בירושלים – אזי ניווכח בצורה משכנעת ביותר, כי כל אלה סימני=ההיכר של המלחמה העמלקית, הטביעו את חותמם במערכת=הזוועות הנאצית [...] ב'לייף' הצהיר אייכמן כי 'הגורל רצה כנראה להשאיר את היהודים ולכן חלק מהם ניצול ואף התאושש וקם לתחייה'. ועוד הוסיף ואמר, כי ברור לו שהעם היהודי אשר היתה לו תחוקה (התורה) משלו לפני כמה אלפי שנה, הוא עם גדול וחשוב, ואין להתגבר עליו [...]. יתכן כי גם בעומדו לפני כס המשפט בירושלים ימשיך [...] בכיוון זה. השטן המשחית עצמו יכריז ויודה, כי היהדות לא נוצחה – ואין לך סימן מובהק לעמלק מאשר הודאה עצמית כזו. מכיוון שעמלק יודע את סופו הנחרת – 'אחריתו עדי אובד'.¹¹⁷

עדות לאופייה האכזרי של המלחמה מצא פראגר בעובדה שהנאצים החלו בשריפת בתי הכנסת ובחילול ספרי התורה. הייתכן שהיה זה מקרה שֶהָרַס בתי הכנסת נכלל ב'סעיף הראשון' של תכנית ההשמדה? שאל, והשיב כי תכלית המערכה הנאצית הייתה להתנכל לאמונה הישראלית; 'זו היתה תכלית המערכה וכל היתר היוו תופעות לווי לה'.¹¹⁸

הצגת המערכה הנאצית כבעלת סימני היכר של מלחמת עמלק, אויבו הנצחי של עם ישראל, ואייכמן כ'שטן', הארכיטיפ האנטי=מוסרי, הם מוטיבים חוזרים בכתבותיו **בבית יעקב**. הוא הרבה להשתמש במונח 'גויים' במקום 'אומות העולם' ששימש אותו **בדבר**. באחד ממאמרי המערכת טען: 'אכן, לא לחינם נרתע העולם הגויי כולו לשמע העובדה המרעישה של לכידת המרצח הראשי והמתכנן העיקרי להשמדת היהודים [...] העולם הגויי נרתע – משום שהוא בעצמו יודע מה רב חלקו באשמה כבידה זו של הפקרת מיליוני יהודי לטבח ולביזה'.¹¹⁹

להבדיל מקביעתה של עדה קליין, כאילו במשפט אייכמן 'נמצאה בעיתונות החרדית התייחסות ממלכתית ישראלית למשפט ללא גוון ייחודי חרדי',¹²⁰ מראה הירחון **בית יעקב** של פראגר כי היה גוון חרדי שונה וייחודי, והדבר בולט ביתר שאת בהשוואה עם כתבותיו **בדבר**. ייתכן שהפער בינו ובין עיתון **המודיע**, שעליו התבססה קליין, נעוץ באופיו החינוכי של הירחון **בית יעקב** השונה מזה החדשותי של **המודיע**.

האכזבה ממשפט אייכמן

¹¹⁷ הנ"ל, 'עמלק בן דורנו', עמ' 2.

¹¹⁸ שם.

¹¹⁹ משה פראגר, 'משפט אייכמן ומצפון האנושיות', **בית יעקב**, 14 (תמוז תש"ד), עמ' 2.

¹²⁰ קליין, 'יחסה של העיתונות החרדית לשואה', עמ' 90.

בסיומו של המשפט חש פראגר אכזבה, והציג את תחושת האכזבה גם **בדבר** וגם **בבית יעקב**. במוקד הביקורת **בדבר** עמדה הטענה שהמשפט חטא לייעודו כמשפט היסטורי המגולל את מלוא 'פרשת השואה'. הוא סבר שבעוד הצד החוקי הרשמי על אשמתו של הנאשם מוצה עד תום, אכזב המשפט מן ההיבט המחקרי בכך שלא חשף את מלוא השתלשלות מסע השמד נגד העם היהודי. זהו המשכו של אותו קו מחשבה שאפיין את כתיבתו **בדבר**. אמנם הוא תירץ זאת בסיבות אובייקטיביות, כאילו 'מסגרת המשפט מוגבלת היתה מראשיתו, כמשפט פלילי המכוון אישית נגד הפושע אייכמן. ולכן היו תופעות רבות ובעיות כאובות או עדינות מתחום חקר השואה, אשר לא באו על פתרון ואפילו לא על ביטויין וגילויין מעל במת המשפט', אבל האכזבה נותרה. תקוותו שהמשפט ההיסטורי יגולל את סיפור השואה כולה התבדתה. סוגיות כגון שתיקתו של העולם החופשי לנוכח ההשמדה והעמידה היהודית, שהעסיקוהו טרם המשפט, לא הודגשו בו דיין. אמנם הוא הכיר בעובדה שהיו קשיים טכניים הקשורים לאופיו הפלילי של המשפט, אך הוא בכל זאת התאכזב. יתרה מזאת, הוא סבר שהפן הדתי לא בא לידי ביטוי ראוי. אכזבתו ניכרת בכתבות שפרסם בירחון **בית יעקב**.

לעומת הביקורת המתונה שכתב **בדבר**, הביקורת שמתח על המשפט **בבית יעקב** הייתה נוקבת. בגיליון אב-אלול תשכ"א (אוגוסט-ספטמבר 1961), טען פראגר כי מתכנני המשפט השתיקו במתכוון פרשיות עקרוניות וכי אופיו של המשפט היה מקור לאכזבה עבור המגזר החרדי:

מתכנני משפט אייכמן הסוער ומסעיר, המסתניים זה עתה בירושלים, הנחילו לנו אכזבה מרה בזאת שהם השתיקו והעלימו את מעמדה רב=הערך ורב=ההשג של היהדות הנאמנה בתקופת השואה [...] והאכזבה היתה מרה ואף מכאיבה כי הרי התביעה הישראלית דאגה וטרחה, שכל חזיון של זוועה נאצית ואף כל גילוי התנגדות יהודית, יבואו על ביטויים על במת המשפט [...] אך המלחמה הנאצית בדת ישראל, שהיוותה את נקודת המרכז במערכה השטנית לא הובלטה כראוי, וכל אלה המאמצים הנואשים של התגוננות נפשית=מוסרית שלא להיכנע בפני השטן הצוהל בשכרון נצחונותיו ושלא להפקיר את הנשמה הישראלית אף על פתחי המשרפות וקברות האחים לא צויינו ולא הודגשו.¹²¹

לביקורת על 'השתקה' במשפט היה אכן בסיס, כפי שאנו למדים ממחקרה של חנה יבלונקה. נראה שניתנו הוראות מ'למעלה' לא להדגיש את חלקן של בעלות הברית ולחלק 'שבחים' [...] לארצות ידידותיות'.¹²² גדעון האוזנר התבטא בלשון זו בתדרוך סודי לאנשי משרד החוץ בסמוך למועד פתיחת המשפט:

למשפט הזה, שהוא ההזדמנות הראשונה שיש לעם ישראל לעשות דין עם רודפיו, יש חשיבות מרובה מאוד כיצד הדברים יתוארו, יושמעו, ואם יילמד דבר [...] זה משפט נגד המשטר הנאצי ונגד הזרוע השלוחה נגד עם ישראל. זה איננו משפט של יהודים נגד גויים [...] ולא יהיה זה מן התבונה המדינית לתאר אותו כך והוא לא יוצג כך [...]. אין זה גם המקום לעשות את החשבון היהודי הפנימי [...]. אנחנו לא נרשה להפוך את המשפט נגד המשמיד לבירור כיצד היו קורבנותיו

¹²¹ פראגר, 'צורר הערות בשולי המשפט', עמ' 6.

¹²² יבלונקה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, עמ' 99.

הביקורת של פראגר על הנושאים ש'הושתקו' במשפט הייתה מהותית ואידאולוגית. תקוותו שיהיו למשפט אייכמן 'אספקטים רוחניים=מוסריים מעמיקים ואל לה ליהדות החרדית להיות משקיף פאסיבי במשפט כגון זה', התבדתה. אופיו של המשפט נגד את אבני היסוד של זיכרון השואה החרדי: המלחמה ב'דת היהודית', העמידה הרוחנית, קידוש השם וניסיונות ההצלה החרדיים לא הודגשו בו.

מעל במת בית המשפט נמשך המצעד רב=הזעזועים של ניצולי אושוויץ, הגדול שבמחנות=ההשמדה. לכאורה הם הובאו, העדים, לספר על מעשי הזוועה והבלהות. והרי הקטיגור דאגתו נתונה שדבריהם של העדים יהיו 'רלוונטיים' בהחלט, והם יתיחסו במישרין אל מה שעולל וחולל אייכמן ועוזריו במחנה זה. והנה באורח מפתיע פורצת האמת ההיסטורית את דרכה ושניים מן העדים הצעירים, קלינמן ובוך [...] פונים הצידה ומשמיעים חוויותיהם מעוררי=פלאות ממש על תפילות ראש השנה של ילדי יהודים בצל הכבשנים ועל גבורתם של ילדי ישראל לרכוש סידור=תפילה במחיר של מסירות נפש ממש. כנראה, שגם התובע וגם השופטים הופתעו במידה כזו, שהם אפילו שכחו לבחון ולבדוק אם פרטים מרעישים אלה יש להם שייכות למשפט. והרי העדים סיפרו על כך באופן ספונטאני, איש לא שאל אותם על כך, ואיש לא חקר אותם בנידון [...]. אכן התופעה הזאת של 'אשוויץ האחרת' של אושוויץ המתפללת, של אושוויץ המאמינה – לקח רב מידות נעוץ בה [...] עד מה חבל, שטרם נתגלתה לנו האמת המלאה על גילויי האמונה הלוהטת בתוך מיצרי העבודות, ומה טוב שעובדות מעטות אלו הושמעו והדהדו ברבים.¹²⁴

פראגר גם העלה את שאלת אוזלת ידם של המוסדות הציוניים בסוגיית ההצלה, על רקע ניסיונות ההצלה של הרב מיכאל דב וייסמנדל מסלובקיה, וטען שה'חילוניות' אשמה בכך. הסוגיה של מחדלי ההצלה עמדה במוקד הדיון הציבורי בארץ באותה עת.¹²⁵ עובדה זו חיזקה את קולות הנגד בציבור החרדי, שהרי אחד ממאפייניה של תרבות נגד הוא זיהוי 'אויב משותף' כמנגנון לשמירת הליכוד הקבוצתי. במובן זה, משעה שהדיון במחדלי ההצלה היה לחלק מהמאבק הפוליטי – ביקורת על הנהגת מפא"י בראשותו של בן=גוריון – אימצה גם החברה החרדית את קולות הביקורת והתהדרה בהם, בבחינת אויבו של אויבי ידדי. אולם פראגר בחר להאשים את 'החילוניות' ולא את 'הציונות', שלא כאחרים אשר מתחו קו ישיר בין החילוניות ללאומיות היהודית. פראגר חש אכזבה קשה מן הממסד הממלכתי שהסכים לתת ביטוי דל לעולם החרדי שנספה ולעולם החרדי הזוכר היום. במשפט אייכמן היה רגע שבו קיווה פראגר, בעל הרקע הממלכתי, שיינתן ביטוי ראוי לחוויה החרדית בשואה. הוא פעל להשפיע על סדר יומו של המשפט ההיסטורי שהתקיים בירושלים, אך מאמציו עלו בתוהו.

התקווה שבימת המשפט תתקן 'עוול היסטורי' באופן הצגת היהדות החרדית בתקופת השואה ככזו שהלכה 'כצאן לטבח', רווחה בציבור החרדי בימים הראשונים של המשפט. כך למשך, נשלח מכתב למערכת **המודיע** החרדי באפריל 1961: 'רשימת העדים שהוזמנו למשפט זה, בתור עדי תביעה, אינה מעודדת אותנו יתר על המידה, משום שקיים חשש מבוסס שתימשך גם במשפט זה השרשרת הרצופה –

¹²³ תדריך פנימי, לא לפרסום, א"מ, חוץ, חצ/13352/9, מובא אצל יבלונקה, שם, עמ' 275-276.

¹²⁴ פראגר, 'צרות הערות בשולי המשפט'.

¹²⁵ יבלונקה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, עמ' 255-263.

מאז תום מלחמת העולם השנייה – של התעלמות ממעמדה הכביר של היהדות החרדית בארצות אירופה לפני המלחמה [...]. כבר סילפו מספיק את דמותה [של היהדות החרדית], התכחשו לה, התעלמו ממנה או העמידוה באור בלתי נכון. עתה הגיעה השעה המתאימה לתקן – ולו במשהו – עוול זה, ע"י מסירת תמונה ברורה של העבר שלנו ואיך שהיהודים החרדים קידשו את השם.¹²⁶

לירחון **בית יעקב** הגיעו עשרות מכתבים של קוראים וקוראות שרובם ראו במשפט הזדמנות להצגת היבטים שונים של היהדות החרדית בתקופת השואה מנקודת מבטם. כך למשל כתב הקורא בן מנחם:

לדעתי כדאי להציג לפני משפט אייכמן שמתקיים כעת בירושלים עיה"ק, תעודות כגון אלו שנדפסו בגליונות האחרונים שלכם. כוונתי כמובן למכתבים המקוריים בעניין החיים הדתיים בשנות ההשמדה. למה שהתעודות במשפט הזה תהיינה חד=צדדיות ורק יכילו את הזוועות הנוראות? חשוב שהעולם הגדול אשר יעקוב אחרי המשפט הזה ישמע לא רק על מה שעשה העמלק הגרמני, אלא גם את גבורתם הנפשית של אחינו בני ישראל שנשארו נאמנים לאביהם שבשמים עד הרגע האחרון. אולי יש לכם איזו אפשרות להביא את החומר ההיסטורי הזה לידיעת בית המשפט? ואולי התובע הישראלי יתעניין בזה?¹²⁷

בן מנחם התייחס להכללת הראיות על גבורת הנפש למען ההיסטוריה. הרב א' בן=חן חשש להשפעה המזיקה של המשפט מבחינה חינוכית. הסיקור העיתונאי של המשפט, טען, מכוון את דעת הקהל לכיוון שלילי, 'לידעות נפסדות' ולכך ש"הדיוטות" מטיחים דברים כלפי מעלה'. הוא פנה למערכת **בית יעקב** בבקשה שהירחון ואנשי העט של הציבור החרדי יסבירו לציבור את 'גודל מעלתם ושכרם של הקדושים והטהורים' מקדשי השם בתקופה זו.¹²⁸

אבא חיים פושר כתב אף הוא לעורכי העיתון והביע את תחושתו כי עדות על פעולתו של הרב וייסמנדל הייתה 'מוסיפה הרבה במשפט, כדי לתת ביטוי לתיאור ההווי של היהדות החרדית בזמן הכיבוש הנאצי'. 'שמעתי גם על "מאמר תלונה" של **המודיע**, הוסיף, ובו נכתב שלא ניתן מקום ראוי במשפט לחיי היהדות החרדית וסבלה, ובמיוחד לגבורתה. 'היה מעניין לדעת', הוסיף, 'האם נעשו צעדים נגד אפליה זו? ומה היו תוצאותיה?'.¹²⁹ תשובת המערכת, כלומר פראגר, בעניין זה מעניינת לא פחות: 'אם כי יש בהכרח מגבלות חוקיות ומשפטיות בהזמנת עדים לדיון, ברור כי אילו התביעה היתה מעוניינת להציג בפני עם ועולם את סבלה וגבורתה של היהדות החרדית – ודאי שאפשר היה למצוא דרכים מתאימים לכך ואף עדים נאותים [...] מכיוון שאין לנו השפעה בעניין, אנו רואים מחובתנו לפרסם דווקא בימים אלה חומר עדות ראשוני במעלה, על הנושא הנידון [...] ועוד נדאג אם ירצה ה' להשלים במידת האפשר את התמונה האמיתית של השואה'.¹³⁰

לצד דברי ביקורת אלה שביטאו את תחושת מגזרו, בסוגיה בולטת אחת התייחד פראגר. הוא לא קיבל את העמדה שרווחה בחלקים מהציבור החרדי כאילו היה פסול בכך שהמדינה ניכסה לעצמה את השואה וקרבתה, אף על פי שרבים מהם לא נמנו עם המחנה הציוני – עמדה שעדיין יש מי

¹²⁶ ברוך מושקוביץ, מכתב למערכת, **המודיע**, אפריל 1961.

¹²⁷ 'צורר מכתבים', **בית יעקב** (אייר תשכ"א), עמ' 15.

¹²⁸ 'צורר מכתבים', שם (תמוז תשכ"א), עמ' 15.

¹²⁹ 'צורר מכתבים', שם (סיוון תשכ"א), עמ' 15.

¹³⁰ שם.

שמחזיקים בה בציבור החרדי. 'אותם אנשים ואותן מפלגות ציוניות שעשו הכל בשעתו להשתיק את השואה ולא נתנו כתף להצלת אחיהם היהודים הנרדפים ואף לעגו להמוני הקדושים אשר הובלו "כצאן לטבח"', הם המה שמינו את עצמם ליורשיהם של הקדושים שנעקדו על קידוש השם.¹³¹

השיח הפנים=מגזרי שהתנהל מעל דפי העיתון היה חלק מתהליך הבניית הזיכרון החרדי הקולקטיבי. אייל זנדברג טוען כי 'זיכרון קולקטיבי אינו מעיד על עבר משותף אלא על עבר שנוכר בצוותא, במסגרת הקהילה'. לדידו יש חשיבות גדולה לתקשורת, ובכלל זה לעיתונות, ביצירת ה'אנחנו' ובגיבושו. 'קריאת העיתון – צריכת הטקסטים המשותפים, החלפת המסרים והסמלים, והמודעות של כל קורא שאותו טקסט משוכפל בו=בזמן על ידי אלפי אנשים אחרים – הופכים את העיתון והעיתונאי לאחד מסוכני הזיכרון המשמעותיים ביותר'.¹³²

פראגר גיבש את גישתו למשפט אייכמן בשני שלבים. בראשון, לפני המשפט, הוא ביטא את ה'אידיאלי' בכל הקשור למשפט ולמטרותיו כפי שהבינו. בשני, שהיה 'המציאות', הביע אכזבה גלויה מדרך ניהולו של המשפט במהלך המשפט ובסופו.

ההתחקות אחר הגורמים לאכזבתו מהמשפט העלתה את שני הקולות שבהם כתב: כללי ומגזרי. הוא התאכזב מחוסר שלמותו של ה'סיפור' שסופר במשפט אך ביקורתו לבשה אופי שונה בהתאם לקהל היעד. בדבר הוא תירץ זאת בקשיים אובייקטיביים שקשורים לאופיו של המשפט כ'משפט פלילי', ואילו בבית יעקב הציג ביקורת אידאולוגית נוקבת וטען שאדריכלי המשפט השתיקו סוגיות עקרוניות.

'מאחר שכל משפט פלילי מעוצב במידה רבה על ידי התביעה מטעם המדינה וזוכה לתשומת לב ציבורית רחבה, הוא עשוי גם לשמש כלי יעיל לעיצוב הזהות הקולקטיבית על ידי הנגדת ערכיה של המדינה עם אלו של הנאשם, הנתפס כ"אחר" לחברה'.¹³³ משפט אייכמן היה אירוע מכונן בחברה הישראלית. הוא הפנה זרקור לשאלות ולערכים שהמדינה הציונית נדרשה להם בשנת בר=המצווה לקיומה, ובהם יחסה אל המרכיב הגלתי בעברו של העם היהודי, החידלון מול התגובה היהודית והפתרון הציוני. פראגר חש כי בית המשפט היה זירת מאבק על עיצוב הזהות הישראלית הקולקטיבית והוא הפסיד בו. חסר השפעה על המרחב הכללי, פנה פראגר למרחב המגזרי. הגנזך עם הדגשיו הייחודיים הוא ביטוי לכישלון השתלבות הנרטיבים. הגנזך יצר זיכרון נבדל למגזר החרדי אשר משנות השישים הציב מחיצות בינו ובין הציבור הכללי, וסימן בכך תמורה עמוקה באופייה של המדינה.

גנזך קידוש השם

פראגר נמנה עם יוזמי מפעל ההנצחה הממלכתי יד ושם, אך ב-1964 ייסד מוסד הנצחה חרדי לשואה: 'גנזך קידוש השם'. האם הקמתו הייתה ביטוי לאכזבתו מההנצחה הממלכתית? לאחר משפט אייכמן (1961) הוקמו בישראל מוסדות תנועתיים להנצחת השואה אשר ביקשו לנסח אמירה ייחודית והנצחה חלופית לצד יד ושם הממלכתי.¹³⁴ מורשת, בית העדות ע"ש מרדכי אנילביץ' שבגבעת חביבה, נוסד בנובמבר 1961 בידי ניצולי שואה משרידי הלוחמים בגטאות

¹³¹ י' בר=אבא, המחנה החרדי, י' באייר תשמ"ח, עמ' 3.

¹³² זנדברג, 'בין חורבן לניצחון', עמ' 196-197.

¹³³ בילסקי, 'כעוף החולי', עמ' 17.

¹³⁴ בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה נוסד קודם ליד ושם, בשנת 1949 על ידי קהילה של ניצולי שואה, חברים במחתרות היהודיות בגטאות פולין ויוצאי יחידות פרטיזנים.

ובפרטיזנים. מטרתם של מייסדי מורשת הייתה להנחיל לדורות הבאים את זכר השואה לצד הגבורה ולהנציח את ההתנגדות היהודית המאורגנת בעת מלחמת העולם השנייה.¹³⁵

בשנת 1964 הקימו ותיקי תנועות הנוער עקיבא והנוער הציוני את 'משואה – יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי' (כך במקור) בקיבוץ תל יצחק. בין יוזמי הקמתו היו גדעון האוזנר, פרדקה מזיא ומשה קול. מכון משואה נועד לתעד את פועלן של תנועות הנוער עקיבא והנוער הציוני לפני מלחמת העולם השנייה, את התמודדותן עם ההשמדה ואת חלקן בארגון העלייה של שארית הפליטה. להבדיל ממוסדות ההנצחה שהוקמו בשנות החמישים והשישים הוקם המכון מלכתחילה כמרכז חינוכי לצעירים מישראל ומהתפוצות להנחלת זיכרון השואה ולדיון במשמעותה בגישה על-מפלגתית ועל-תנועתית.¹³⁶

ב-1967 הקימה המועצה להנצחת גבורתם של בית"ר והתנועה הלאומית בשואה את מוזאון הלוחמים והפרטיזנים במרתף בית ז'בוטינסקי.¹³⁷

בשנת 1968 נפתח המוזאון 'משואה לתקומה' בקיבוץ יד מרדכי הנושא את שמו של מפקד מרד גטו ורשה – מרדכי אנילביץ'. במוזאון מסופר הסיפור של העולם היהודי בארץ ובגולה מראשית המאה העשרים דרך תקופת השואה ועד הקמת מדינת ישראל. בחלק המוקדש לשואה מושם דגש על יהדות ורשה ועל סיפור חייו של מרדכי אנילביץ'. ואילו החלק של התקומה עוסק במלחמת העצמאות ביד מרדכי ובאזור הדרום וכן בהתיישבות בנגב.¹³⁸

בהארץ נכתב כי המוסדות החדשים שהוקמו הם 'בעלי צביון מפלגתי, מתחרים על זכות היוצרים לטיפוח זכר השואה [...] והדור הצעיר מתקשה להבין את משמעות השואה ואת הדרכים להנצחת זכרה'. עוד נטען שם כי 'זרמים פוליטיים וקבוצות לחץ רעיוניות לא באו על סיפוקם במסגרת יד ושם'.¹³⁹ הקבוצות השונות בחברה לא היו מוכנות עוד להכפיף את קולן הייחודי ל'ממלכתיות'. במסגרת תופעה זו של ריבוי קולות בעלי גוון פוליטי רעיוני פעל גם פראגר להדגיש את הפן הדתי-אמוני בתקופת השואה וייסד את גנוז קידוש השם. בכך היה לנחשון בחברה החרדית.

הנצחת השואה בחברה החרדית

הנצחת השואה התעצבה במרחב הקהילתי הציבורי החרדי תוך כדי פולמוס עם ההנהגה החילונית.¹⁴⁰ המחלוקת על הבניית הזיכרון נוצרה על רקע תפיסות מנוגדות. יהודית תידור=באומל הגדירה את תפקידי ההנצחה: 'תפקידה האחד [של ההנצחה] הוא סוציולוגי=פונקציונלי', ו'עצם העשייה המשותפת מהווה מקור לליכוד ולהמשכיות. תפקידה האחר הוא סוציולוגי=חינוכי: ההנצחה מהווה כלי לטיפוח אתוסים ולהעברתם מדור לדור. תפקידה השלישי הוא פסיכולוגי=תיאולוגי: באמצעות טקסים ויצירת במות=פולחן משתלבת ההנצחה בדפוסי אמונה קיימים או מהווה תחליף להם. בכך היא תורמת רבות לתהליך ההתאוששות ולחיפוש נחמה לאחר אסון'.¹⁴¹

החברה החרדית סבורה שהתעצמותה היא דרך ההנצחה האולטימטיבית לקרבנות. התחזקותו

¹³⁵ אתר מורשת: <http://www.moreshet.org/?CategoryID=182> (אוחזר לאחרונה ב-1.8.2020).

¹³⁶ קול, 'אתגרי משואה', עמ' 8-11.

¹³⁷ כהן, **הדורות באים איככה ידעו?**, עמ' 313.

¹³⁸ אתר מוזאון יד מרדכי: <http://www.y-m-museum.co.il/cgi-webaxy/item?1> (אוחזר לאחרונה ב-1.8.2020).

¹³⁹ מ' ריגל, 'למי שייך זכר השואה?', **הארץ**, 15.1.1966.

¹⁴⁰ על הנצחת השואה במרחב החרדי הפרטי המשפחתי, ראו: זמר=שאל, **פאר תחת אפר**, עמ' 259-261.

¹⁴¹ תידור=באומל, 'לזכרון עולם', עמ' 20.

של עולם התורה נתפסת כניצחון על הנאציות שגמרה אומר להחריבו: 'הנאצים הרי ביקשו להרוס קהילות שלמות של לומדי תורה, ולימוד התורה שמתקיים היום הוא התשובה למפלצתיות הנאצית. כך שהלימוד והתפילה הם בראש ובראשונה הדרך של החרדים לזכור את השואה בכל יום, בכל שעה'.¹⁴² האדמו"ר מבוסטון, רבי לוי יצחק הורביץ, אמר:

הדרך בה אנו זוכרים משמעותית הרבה יותר [מזו של החילונים] – אנו זוכרים במעשים ולא בדמעות. אין אנו מעוניינים בקבורת העבר [...] אלא בהחייאתו, בהמשכיותו [...] הנצחת השואה שלנו הוא הדף היומי, מוסדות 'בית יעקב', הישיבות [...] הזכרון המשמעותי ביותר של העולם האירופאי של הורינו [...] במראה העכשוי של ילד פעוט בן שלוש בפאותיו, בשיעורו הראשון ביחדר', בלובשו את הציצית החדשה, בלקקו את הדבש שמרחו עבורו על דף החומש, בדיוק כשם שנעשה בעבר בבודפשט. הזכרון שלנו הוא ה'קיטל' – לא זה המונח בתא זכוכית במוזאון כלשהו, אלא זה הנלבש, בדיוק כמו בפולין ע"י יהודים בימנו.¹⁴³

בתחילת הדרך היו שצידדו בפעולות הנצחה בעלות אופי ייחודי בד בבד להנצחה בציבור הכללי, וקראו לפעול 'בטרם יהיה מאוחר':

ויש להתפלא על משרד הדתות שעורך צרמוניות חילוניות למחצה במרתף השואה, מדליק נרות, מניף דגלים, ומוריד דגלים. עסקן חילוני זה נואם על מרד הגיטאות, ועסקן חילוני שני קורא להמשיך את המלחמה בגרמנים. במקום אחר נותנים גוון אחר ליום השואה, מקימים אנדרטאות, מקהלות שרים, פסנתרנים מנגנים, מכים בתופים ומשמיעים קולות חוצרה, יחידה צבאית יורה אלומות אש [...] הקהל שר המנון זה או אחר, וכאפילו – תכנית אמנותית, את כל זה כורכים ביחד וקוראים להצגה זו 'יום זכרון לשואה'. ולכל הגיחוך הזה – אנו בעצמנו אשמים. כי אילו היינו אנו קובעים יום זיכרון אמיתי, יום של צום ותפילה, של תשובה וחשבון נפש, היינו מונעים את חלול זכרם של קדושונו, על ידי כל הצרמוניות התפלות וטכסי ההבל האלה השואבות ממקורות עכו"ם. והיינו מכבדים את זכרם באמת על ידי התקדשות והטהרות לעילוי נשמתם. על גדולי התורה לעיין בדבר עיון מעמיק, ולדון בדבר בכל הרצינות בטרם יהיה מאוחר.¹⁴⁴

מהדברים הללו עלתה ביקורת עצמית ודרישה ליצירת חלופה להנצחה החילונית. אולם קולות אלה נדחו משהתקבלה פסיקתו של החזון איש, הרב אברהם ישעיהו קרליץ, כי אין ליחיד תענית ציבור לציון השואה: 'ואיך נעזי פנינו, דור שטוב לו השתיקה, להרהר כזאת, לקבוע דברים לדורות. והרי ההצעה הזאת מעידה עלינו כמתכחשים בכל חטאתנו ושפלנו, בזמן שאנו מלוכלכים בעוונותינו ובפשעינו, דלים וריקים מן התורה וערומים ממצות. אל נא נעבור לגדולות ממנו, נחפשה דרכינו ונשובה, וזוהי חובתנו,

¹⁴² לי קדם, 'אבל פרטי כן, תקנה לדורות לא', **שביעי: קול העיר בני ברק**, ו' בטבת תשס"ז, עמ' 12. ראו גם: אדרעי, 'כיצד זוכרים?', עמ' 30-38.

¹⁴³ 50 שנה לאחר החורבן: האחריות מוטלת עלינו [חמ"ד, חש"ד], ארכיון פראגר, תיק ש.1322, גקה"ש. ראו עוד: ש' חמד, 'לא על זכרון חורבן בלבד תחיה היהדות', **יתד נאמן**, כ' באייר תש"ס, עמ' 4-5.

¹⁴⁴ י' בן-ישראל, 'על הנצחת זכר השואה', **המודיע**, 8.5.1951. ב=1959 וב=1960 נשמעו קריאות במחנה החרדי למיסוד זיכרון השואה במרחב הקהילתי המגזרי: 'לקבוע אמצעים להחדרת תודעת היגון והאבל וקביעת מסגרות וכללים להנצחתה בצורה ובתוכן מקורי ובמועד המתאים'. ראו: פונד, **תנועה בחרבות**, עמ' 303.

כמו שנאמר: הלא זה צום אבחרהו וגו'".¹⁴⁵ ביסוד עמדתו של החזון איש עמדו ארבעה שיקולים: חשש מפסיקה הלכתית 'בעלת גוון רפורמיסטי'; גישה עקרונית שאין ההלכה משמשת 'כמאגר להספקת סמלים וטקסים לצרכי פורקן נפשי כזה או אחר'; חשש שמא צורות אבלות מסוימות יפתחו מחדש את הפצעים ויעוררו 'קולות בלתי רצויים', כגון שאלות תיאולוגיות; התנגדות לאופן ההנצחה הציוני ורצון להקים זיכרון חרדי באמצעות שחזור העולם ש'בטרם מבול' ושיקום עולם הישיבות בארץ ישראל.¹⁴⁶ ההתנגדות לאופן ההנצחה הציוני רווחת בציבור החרדי. אף שצורות הנצחה רבות מאלה הנהוגות בישראל שואבות את השראתן ממקורות יהודיים,¹⁴⁷ סברה ההנהגה הרבנית החרדית ועודנה סבורה שהן חורגות מהמקובל במסורת ההלכתית.¹⁴⁸ על כן היא התנגדה לבניית אנדרטאות ושלה את העמידה בצפירה משום 'אבק דעבודה זרה' והאיסור ללכת בחוקות הגויים.¹⁴⁹ כפי שנכתב למשל בעיתון **שערים**:

עד עצם היום הזה לא נכתבה מגילת השואה [...] היעשה זאת 'יד ושם'? מי יכתוב את האיכה על השמדת יהדות אירופה?¹⁵⁰ העם צריך לבכות את אחיו והוא טרם עשה זאת [...] שנים עברו, הזכרון הולך ומטשטש, הולך ונחלש [...] ה'אזכרות' בקבוץ 'מורדי הגטאות' ב'יד מרדכי', דברי המורים שיושמעו בבית הספר – כל זה לא ינציח את השואה לדורות. בשמעה את האזכרות הללו לא תתחלחל הנפש היהודית כמו בהתפלל תפלה 'ונתנה תוקף'. אכן, מי יסדר תפילת 'ונתנה תוקף' על ששת המיליון?¹⁵¹

ובהמודיע נכתב:

חוק זה [חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה 1959] הוא רחוק מלתת הביטוי המתאים ברוח ישראל מקורית, לטרגדיה הגדולה שפקדה את עמנו, אשר אין דומה לה בממדיה ובאכזריותה בתולדות עם ישראל, החוק הנוכחי אינו מדבר לנפש האומה הפצועה והמורתחת. הורדת הדגל עד חצי התורן, דומיה של שתי דקות וטקסים דומים, עד כמה שהם גינוניים ממלכתיים, הם זמורת זר בבית ישראל ואינם עשויים לעורר את הנפש למחשבה ואבל כיאות ליום זה.¹⁵²

לצד ביקורת על אופן ההנצחה בחברה הכללית נמתחה ביקורת גם על תוכן ההנצחה ועל התחושה שאין ביטוי לחיים הדתיים בתקופת השואה, וכי 'העם בפלגנותו פילג גם את הקורבנות'.

טוב שיוקם גלעד כלשהו גלעד לאומי, כללי, עממי, כל-יהודי. [...] אולם [...] מה בדעת היהדות החרדית הכללית לעשות למען 'יד ושם'? האם יש מישהו הדואג שיינתן ביטוי לתופעות המיוחדות,

¹⁴⁵ קרליץ, **קובץ אגרות מרן**, איגרת צו. איגרת זו נכתבה כנראה בתקופה שבין תום מלחמת העולם השנייה לפרוץ מלחמת העצמאות. ראו: בראון, 'אל נא נעבור לגדולות ממנו', עמ' 216.

¹⁴⁶ בראון, שם, עמ' 227.

¹⁴⁷ תידור=באומל, 'לזכרון עולם', עמ' 35.

¹⁴⁸ נימוק זה עמד גם בבסיס ההתנגדות לקביעת יום הזיכרון לשואה ולגבורה בחודש ניסן, חודש שעל פי המסורת היהודית אין מתאבלים בו. ראו: אדרעי, 'כיצד זוכרים?', עמ' 13 והערה 21.

¹⁴⁹ זמר=שאול, **פאר תחת אפר**, עמ' 257.

¹⁵⁰ על התנגדותם של רבנים לחיבור קינות ייחודיות לשואה, ראו: מאיר (עורך), **'זכור הנאקות ורעש הצעקות'**.

¹⁵¹ י' אופיר, 'איך לזכור?', **שערים**, ז' בניסן תשי"ד, עמ' 10.

¹⁵² ש"י גרוס, 'נמלא חובותינו כלפי הקדושים', **המודיע**, 5.5.1959.

המאפיינות והמאלפות בקרב היהדות הדתית בימי סגריר אלה? היימסר לדורות הבאים על החיים הדתיים, על מסירות הנפש של המאמינים בה' במחנות המוות ובגטאות? [...] האם דאג מישהו שיסופק לחוקרים חומר על ענייני דת ועל תופעות שונות בחיים הדתיים מאותם ימים? [...] האם מעיד הדבר הזה שאנחנו בעצמנו איננו מסוגלים לעשות זאת? האם באמת אין לנו הגישה המודרנית לדברים כגון אלה? [...] מי יקים יד ושם' ליהדות הדתית שהושמדה? מי יחקור? [...] אם פני יד ושם' יהיו כפני ספרות השואה, אז רע מאוד. איש לא יעשה למעננו את המלאכה המוטלת עלינו כשם שאיש לא ידאג את דאגותינו הרוחניות [...] חובה היסטורית מוטלת עלינו לנצל את ההזדמנות ובעזרת 'יד ושם' להצביע על גבורתה של היהדות הדתית ועל כוחה של האמונה בימי האפלה, בתקופת השקיעה של יהדות אירופה בכלל.¹⁵³

ביקורת מאוחרת נמתחה על יד ושם במקום אחר: 'היהדות החרדית עוקבת בדאבון לב אחר הניסיונות להשכיח את קיומה של יהדות חרדית פעילה ותוססת [יד ושם] מוסד חד=צדדי סילוף היסטורי משוועי'.¹⁵⁴ אפשר לבחון את עמדתו של המגזר החרדי כלפי יד ושם גם במילוי דפי העד: מהשוואת הנתונים על מספר הממלאים 'דפי עד' בריכוזים החרדיים עם הנתונים באוכלוסייה הכללית עולה שמאז מבצע האיסוף הראשון (1956-1957), ירד בעקיבות מספרם של החרדים שמילאו 'דפי עד'. ביקורת זו על דפוסיה הזיכרון הממלכתיים לא הבשילה למיסוד ההנצחה (הייתה הנצחה 'מסורתית' נרחבת בבתי כנסת ובמוסדות לימוד תורה) במגזר החרדי, אך היא הביאה ליזמות פרטיות עממיות. גנזך קידוש השם שהקים פראגר היה אחת הבולטות שבהן.

הקמתו של גנזך קידוש השם

ב=1964 ייסד פראגר את מפעל התייעוד, המחקר וההנצחה 'גנזך קידוש השם' בביתו שברחוב רבי עקיבא 56 שבבני ברק בהסכמתו של האדמו"ר מגור, רבי ישראל אלטר. על העבודה בביתו של פראגר בתחילת הדרך סיפר הרב דוד סקולסקי, מנהל גנזך קידוש השם:

כן, והוא ערך את ירחון **בית יעקב**, היו תיקים [בביתו] עם חומר שהוא הכין בעקבות הירחון. שם הוא התחיל לרכז את החומר, וביום בהיר הוא החליט לצאת למרחב, אבל שנים עבדנו אצלו בבית, שנתיים-שלוש, אולי יותר. ברחוב רבי עקיבא 56, שם היו שני חדרים קטנטנים ששם עבדנו, ואז, כשבנו את המקום הזה [בית תלמוד להוראה דחסידי גור] הוא החליט להשאיר לעצמו שני חדרים, בתקווה שהוא יבנה בניין חדש. היו לו חלומות, אבל לצערנו הוא נפטר לפני כן.¹⁵⁵

בשנת 1965 הצטרף אל פראגר הסופר אברהם ברסלר והחלה עבודה שיטתית יותר לארגון הגנזך, אך זו עדיין הייתה מינורית.¹⁵⁶ רק באפריל 1968 נקבעה הנהלת הגנזך: משה פראגר (יושב ראש), אברהם ברסלר (מנהל וממלא מקום היושב הראש), איש החינוך הרב פנחס לוין (שימש כגזבר ומשנת 1972 אפשר את ההוצאה לאור של הירחון **בית יעקב**), הרב שלמה זילברשטיין וחיים שמואל רוזנברג.¹⁵⁷ כמו

¹⁵³ יי שוהם, 'כך עושים אצלנו ייד ושם', **שערים**, ט"ו בסיוון תשי"ג, עמ' 3.

¹⁵⁴ התפרסם ב**המודיע**, 13.12.1961, מצוטט אצל קליין, 'יחסה של העיתונות החרדית לשואה', עמ' 88.

¹⁵⁵ ריאיון עם הרב דוד סקולסקי, מנהל גנזך קידוש השם בבני ברק, 12.2.2009.

¹⁵⁶ ידו"ח מסכם משנות הארגון של "גנזך קידוש השם", ניסן תשכ"ה-ניסן תשכ"ח, ארכיון פראגר, קלסר 51, גקה"ש.

¹⁵⁷ פרוטוקול מספר 2, 1.4.1968, שם.

כן הוקמה אגודה ונקבע כי מטרתה 'לחקור, להעלות ולהנציח את מכלול גילויי קידוש השם וגבורת הנפש היהודית במערכות הגורליות להצלת עם ישראל בימנו; לחזק ולטפח בכל דרכי ההשפעה את ערכי הנצח של עם ישראל עם התורה'.¹⁵⁸

משכן הקבע של הגנזך נקבע ב'בית תלמוד להוראה דחסידי גור', שנבנה ביזמתו של פראגר ועל קרקע שייחד למטרה זו עוד ב-1962.¹⁵⁹ במסגרת שיתוף הפעולה עם בית התלמוד להוראה, תמך הגנזך דרך קבע באברכים המצטיינים, ונעזר בנבחרים מבין 'הבוגרים של "הכולל"', המקדישים זמן ומאמצים מתוך התנדבות למען מטרות הגנזך.¹⁶⁰ שלושה נציגים מטעם בית תלמוד להוראה דחסידי גור' נמנו עם מנהלי הגנזך: הרב שלמה זילברשטיין, הרב נחום קורנפלד ור' יהודה פרסטר.¹⁶¹ הקמת הגנזך בכולל נועדה לסמל את הזהות בין אלה שלא נכנעו בעבר, כשם ספרו של פראגר, ובין אלה שלא נכנעים כיום. הרב דוד סקולסקי, איש אמונו שהחליפו בראשות הגנזך ב-1976, העיד: 'הוא [פראגר] קרא לזה "בית תלמוד להוראה" ואמר שהיטלר רצה לעקור את התורה, איך לעקור את התורה? לא יהיו רבנים לא יהיו דיינים. אני מקים בית תלמוד להוראה שממנו תצא הוראה לכל העולם, להקים דיינים, שופטים, רבנים, זו היתה המטרה שלי'.¹⁶²

הרעיון להקים מפעל ההנצחה הבשיל במשך השנים לצד הצטברות חומר תיעודי בביתו שאסף מארכיונים, מספריות וממוזאוונים שפקד במסעותיו. מפעלו נועד למלא את החסר במרחב ההנצחה הישראלי, שלא שיתף את החרדים ולא נתן ביטוי לעולמם שחרב. פראגר אמר זאת במפורש בבקשו מענק תמיכה מקרן הזיכרון לתרבות יהודית בניו יורק ב-1967: 'גנזך קידוש השם [...] הציג לו כמטרה להשלים בתחומי חקר השואה את מה שהוזנח והוחסר עד כה – וזה מתייחס בעיקר לאספקטים דתיים של תקופת השואה [...] תכניות פעולתנו, המצורפות והכוללות שלושה נושאי מחקר ספציפיים,¹⁶³ מדגימות את מגמתנו הכללית – והרי העובדה היא, כי נושאים חשובים אלה טרם מצאו את תיקונם לרגלי סיבות שונות, וגנזך קידוש השם ראה על כן לנחוץ ודחוף להקדים לבעיות אלו את תשומת הלב הראויה'.¹⁶⁴ בהזדמנות אחרת הציג את הארכיון כתגובה לאכזבה מיד ושם:

מפעל ההנצחה הממלכתי המרכזי 'יד ושם' [...] יזם עד כה פעולות מצומצמות לשקף ולהנציח את מעמד הגבורה הנפשית ואת גילויי המרי המוסרי הרוחני של מכלול ביטוייהם ואשר למפעל=ההנצחה השני בגודלו ובהיקפו – 'בית לוחמי הגטאות' הלוא הגדיר זאת במפורש, שמטרתו להנציח את 'מורשת השואה והמרד', ואם כי הצליח לאסוף ולהציל תיעוד מקורי רב=ערך על תופעות מרשימות של קידוש השם, אין זה כמובן במסגרת תפקידו להתרכז בנושאים אלה. היהדות המסורתית [...] יצאה מקופחת ואף מעוותת [...] בכמה מן המבחנים הנפשיים החמורים, כגון מעמד ההנהגה הרוחנית הדתית, ובראש ובראשונה של הרבנים בגיטאות, העמידה

¹⁵⁸ 'הצהרה בדבר יסוד האגודה', 4.2.1968, שם.

¹⁵⁹ 'הנהלת בית תלמוד להוראה נתבקשה מצדה להעמיד לרשות הגנזך שתי קומות במרתף והקומה העליונה, ולהבטיח זאת בהסכם חכירה מיוחד עם הנהלת גנזך קידוש השם'. פרוטוקול מספר 10, 14.8.1969, שם.

¹⁶⁰ 'סקירה וסכום פעילות גנזך קידוש השם – משנת תשכ"ד-1964 ועד היום', [ללא תאריך], עמ' 1, ארכיון פראגר, קלסר 41, שם.

¹⁶¹ פרוטוקול מספר 1, 4.2.1968, ארכיון פראגר, קלסר 51, שם.

¹⁶² ריאיון עם הרב סקולסקי.

¹⁶³ שלושת הנושאים הם: "פנקס קידוש השם", "מחקר מיוחד על המסע הנאצי להרס בתי עלמין היהודים" ו"ריכוז התיעוד ורישום כרטסת כללית בנושא ההצלה ותכנון מחקר מסכם על פעולות הצלה השונות באירופה".

¹⁶⁴ משה פראגר אל קרן ההנצחה למען תרבות יהודית, 24.12.1967, ארכיון פראגר, קלסר 51, גקה"ש.

המוסרית גם במחנות המוות – שלא לאבד את צלם אלוקים, גילויי העזרה ההדדית מתוך מסירות=נפש, וחזיתות של התעלות רוחנית בדרך האחרונה [...] וכמו כן חלקם של לוחמים דתיים בתנועות המרידה והפארטיזאנים – כל זה עדיין מחכה ליד אוספת, ש[ת]ציל את העובדות והעדויות למען ההיסטוריה; ובפרט נחוץ להעלות את מאמצי ההצלה הכבירים של היהדות הנאמנה.¹⁶⁵

ביקורתו של פראגר על דרך ההנצחה הקיימת ורצונו להציב לה חלופה מעניינת במיוחד לאור העובדה שהיה שותף למיזם יד ושם בראשיתו. לדברי הרב סקולסקי קיווה פראגר שיוכל להבליט ביד ושם את הכוח היהודי הייחודי. התפיסה שעם ישראל הוא עם סגולה הייתה הסיבה למשטמה העזה של הנאצים. על כן הוא חש חובה לחקור ולחשוף איך התמודד היהודי במצב מעין זה להבדיל מהצוענים ומיתר העמים שנרדפו בידי הנאצים. פראגר האמין שהיהודים מצווים על מסירות הנפש: 'בכל לבבך ובכל נפשך וכל מאורך'. הוא רצה לחשוף איך היהודי עמד בזה למרות הנסיבות הקשות, ואמר: 'את ההיסטוריה – יש "שם"'. הוא המשיך להיות חבר ביד ושם כל הזמן, ביקר שם ונפגש עם האנשים, ישב בישיבות והביע את דעתו. הוא החליט להקים מפעל נפרד שבו תבוא לידי ביטוי השקפתו על השואה: 'יד ושם מקיף את הכול – זהו יער ענק. אבל לי יש חורשה קטנה שאותה אני רוצה לטפח, ואני חושב שהחורשה הקטנה היא העיקר!'.¹⁶⁶

פראגר הרגיש שהממלכתיות חונקת את הקול הפרטי החרדי ופנה לתת ביטוי לקול זה. בעשותו זאת נתן ביטוי לתופעה רחבה הרבה יותר שהתרחשה בחברה הישראלית בשנים הללו. הוקמו עוד מוסדות הנצחה לשואה, ואפשר לומר שהניסיון לתת ביטוי מגוון יותר להנצחת השואה היה מהניצנים הראשונים לשבירת האחידות הכלל=ישראלית המוכתבת מלמעלה.

התיעוד ההיסטורי בגנזך התמקד בשני תחומים: תעודות ומסמכים, וצילומים וחומר חזותי. אוספי התיעוד והמסמכים נשענו על הארכיון והספרייה הפרטיים של פראגר, וכללו תעודות שהברית מפולין והעתקי תעודות שאסף במחנות העקורים בגרמניה הודות לקשריו עם מכוני המחקר לתיעוד נאצי במינכן, בפריז ובלונדון. תעודות נוספות הגיעו לידי בארצות הברית, בזכות קשרים שיצר עם מכון ייווא (YIVO) בניו יורק.

במהלך השנים, ולאחר פטירתו של פראגר, התרחבה והעמיקה עבודת האיסוף של עובדי הגנזך, וכיום שמורים בו כרבע מיליון פריטים.¹⁶⁷ בין המוסדות והמכוונים שעמם ניהל הגנזך קשרי עבודה נמנים הוועדה ההיסטורית היהודית בפולין, המכון הגרמני הממשלתי לעידן החדש במינכן, הארכיון המרכזי של ארגון בונד בניו יורק, ארכיון הקונגרס היהודי העולמי וארכיון 'ועד ההצלה' של אגודת הרבנים בארצות הברית.

הגנזך קיבל גם אוספים פרטיים. הארכיון של הרב מיכאל דב וייסמנדל ותיעוד אישי של שליחי הצלה במחנות העקורים בגרמניה לאחר השואה: ד"ר שמואל שמידט מסינסינטי, מר אלימלך טרס מניו יורק, ועוד. נוסף על אלה גם אוסף של עדויות מעזבונו של מר דוד פלינקר, שנגבו מפי פליטים מפולין

¹⁶⁵ פראגר, 'תכנית למפעל משלים ומקיף להנצחת יהדות אירופה: בית=עדות לשואה ולקידוש השם', [ללא תאריך], עמ' 1, ארכיון פראגר, קלסר 41, שם.

¹⁶⁶ ריאיון עם הרב סקולסקי.

¹⁶⁷ 'סקירה וסכום פעילות גנזך קידוש השם – משנת תשכ"ד-1964 ועד היום' [ללא תאריך], עמ' 1, ארכיון פראגר, קלסר 41, גקה"ש.

בשנים 1942-1944 במימונה של הממשלה הפולנית הגולה בלונדון.¹⁶⁸

פראגר הניח את התשתית גם לאוספי התצלומים והחומר החזותי באוסף: 'צילומים והעתקי יצירות אמנותיות מהווי-חיים יהודי בדורות האחרונים' שליקט ממקורות שונים בארצות הברית בשנת 1953 במהלך מחקר בנושא ההצלה. מספר התצלומים והעתקי יצירות האומנות שיש כיום בגנזך נאמד בכ=300,000 פריטים. עם אלה נמנים תצלומים מעזבונו של הצלם האומן אלטר קאציזנה; סדרת תצלומים מחיי היהודים בתפוצות (ארכיון הג'וינט בניו יורק); מבחר תצלומים מחיי יהדות פולין (ממכון ייווא בניו יורק); אוסף יצירות של הצייר שאול ראסקין; מבחר תצלומים מהווי החיים הדתי במדינת ישראל; עבודות שהתקבלו מידי אספנים פרטיים, ועוד.¹⁶⁹ איסוף יצירות האומנות החל עוד בימי פראגר. מבחינה זו היה פראגר ייחודי בחברה החרדית בראייתו את אוספי האומנות ותערוכה שתשלב יצירות אומנות חלק מהנצחת העולם היהודי. בחוברת **תפארת בית ישראל** תיאר את השילוב של חומר תיעודי עם זה האומנותי והחזותי.¹⁷⁰

תכניות הגנזך

בראש הדברים שבחשיבות ובדחיפות ביקש פראגר לרכז בגנזך 'תעודות ועדויות על המלחמה הנאצית בדת ישראל ועל גילויי הגבורה לקיום הדת והמסורת במשטר הזוועות'.¹⁷¹ מטרתו הייתה, כך כתב בתכנית הראשונה לארגון הגנזך שהכין ב=1967, 'להנציח בצורה תיעודית תמציתית את אופיו ומהלכו של מסע ההחרמה המתוכנן כנגד דת ישראל ונאמניה כחלק מהותי של מבצע ההשמדה, ועל רקע זה להציג את מכלול התופעות של קידוש השם וגבורת הנפש היהודית'.¹⁷² הנושאים במסגרת תכנית זו היו:

א. היקפו של המסע האנטי-דתי

1. שריפת בתי הכנסת.
  2. חילול ספרי התורה וביעור ספרי הקודש.
  3. ביטול וביזוי השבת והחגים היהודיים.
  4. הרס הקהילה היהודית והפיכתה ל'יודען-ראט' בשירות הנאצים.
- ב. חיי דת ומסורת בגיטאות ובמחנות
1. בתי תפילה חשאיים ותפילה בציבור במקומות האימים.
  2. לימוד התורה ופעילות חינוכית=מסורתית.
  3. ציון ושמירת השבת והחגים בתנאים שלא יתוארו.
  4. צורות שונות של התעוררות האמונה בכל אזורי הכיבוש הנאצי.
- ג. מעמד הרבנים בשנות השואה
1. הרבנים, האדמו"רים והמנהיגים הדתיים – הראשונים לסבל ולהתעללויות.
  2. פעילות הרבנים בגיטאות ויחסם אל היודען=ראטים'.

¹⁶⁸ שם, עמ' 2. אוסף זה עמד במוקד הרצאתה של מיכל אוגור בכנס בין-לאומי בנושא 'העתיד של עדויות השואה', מכללת הגליל המערבי, 28.1.2010. ראו: 'The David Flinker Collection', Unger.

¹⁶⁹ 'סקירה וסכום פעילות גנזך קידוש השם – משנת תשכ"ד-1964 ועד היום' [ללא תאריך], עמ' 2, ארכיון פראגר, קלסר 41, גקה"ש.

¹⁷⁰ פראגר, **תפארת בית ישראל**.

¹⁷¹ 'תכנית מספר 1: פנקס קידוש השם: שנות השואה ת"ש-תש"ה', 24.12.1967, ארכיון פראגר, קלסר 51, גקה"ש.

¹⁷² שם.

3. בעיות דתיות ובירורים הלכתיים אשר הזמן גרמם.
4. הרבנים בראש המצעדים 'בדרך האחרונה'.
- ד. השתתפותם של יהודים דתיים בתנועות ההתנגדות
  1. עמדת אישים דתיים לתנועות המרי והמרד בגטאות.
  2. יהודים דתיים שהצטיינו בלוחמה המחתרתית.
  3. פרטיזנים דתיים והווי מסורתי במחנות הפארטיזאנים.
  4. מנהיגים ועסקנים דתיים כמארגני פעולות הצלה במחתרת.¹⁷³

תכנית זו משקפת את התפיסה ההיסטוריוגרפית שאימץ בשנות החמישים, שהנאצים ביקשו 'לעקור את הכרת האמונה מלבותיהם של בני ישראל'.¹⁷⁴ הדגש בה הוא על היקפו של המסע האנטי=דתי והתגובה היהודית האולטימטיבית, קרי קיום חיי דת ומסורת בגטאות ובמחנות. פראגר אף ייחד בתכנית זו סעיף למנהיגים דתיים שהיו מראשוני הקרבנות, לאופי הנהגתם ולדילמות שעמן נאלצו להתמודד וסעיף נפרד גם לתנועות ההתנגדות 'פיזיות' ולניסיונות ההצלה. הגנזך אף התעתד לעסוק בהרס בתי עלמין יהודיים בידי הנאצים (בתמיכת החברה קדישא בתל אביב), ובמאמצי ההצלה של הרב מיכאל דב וייסמנדל, של ועד ההצלה האמריקני של הרבנים האורתודוקסיים ושל יחידים.¹⁷⁵

הרב דוד סקולסקי, מנהלו של הגנזך בעשרות השנים האחרונות, טוען כי סוגיית קיום המצוות בתקופת השמדה הנאצית חרגה מתחום התעניינותם של בית לוחמי הגטאות או יד ושם, שהתמקדו 'במכלול האירועים ולא בנושא נקודתי'. הוא סיפר כי כבר בתחילת שנות החמישים התריע פראגר

כי בנושא הנצחת השואה קיימת השכחה של עמידה רוחנית. עט [ה]סופרים המחוון שלו היה הכלי בו ניסה להציל את שיעור קומתם הרוחני של אלו שהפכו לאפר. בזכות הספרים שלו אנחנו יודעים היום על ה'מתיסובדיצי' [...] ובזכות הגנזך שהקים יוכל גם בעוד 100 שנה יהודי שירצה לדעת איך קיימו היהודים מצוות בשאול תחתית, ולהנות משפע עצום של מידע שנאסף כאן במשך שנים [...]. לפני 40 שנה לא היה מקום לדברים כאלו. אז, בשנים הראשונות למדינה, היה הכל ברור מאוד: מצד אחד מורדי הגטאות ומצד שני המוני היהודים החרדים והמבוהלים הכלולים מתחת לתווית המשפילה שהדביקו להם הצברים.¹⁷⁶

ניכרת השאיפה שהגנזך יהא לפה עבור רבים שלהם הודבקה התווית המשפילה של 'כצאן לטבח'. הוא הציב את העמידה הרוחנית כתגובה ראויה למלחמה הרוחנית שהכריז הנאציזם ונתן בכך מענה מגזרי לדרך ההנצחה הממסדית.

פראגר הועיד לגנזך גם מטרות חינוכיות, ובכללן לרכז ולעבד חומר עבור המכון למורות של 'בית יעקב' בירושלים. לשם כך שיתף הגנזך פעולה עם הירחון **בית יעקב**. שיתוף הפעולה העמיק ב=1972, כאשר הועברה מערכת הירחון למשרדי הגנזך ונחתם הסכם בין הגנזך לירחון, שבו נקבע כי הירחון ירחיב את העיסוק בשואה ואת השימוש באוצרות הגנזך.¹⁷⁷ העבודה המשותפת חיבה את צוות הגנזך

¹⁷³ שם.

¹⁷⁴ פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 6.

¹⁷⁵ 'תכנית מספר 1: פנקס קידוש השם: שנות השואה ת"ש-תש"ה', 24.12.1967, ארכיון פראגר, קלסר 51, גקה"ש.

¹⁷⁶ ריאיון עם הרב סקולסקי: גל, 'השכחה והכחשה', עמ' 36.

¹⁷⁷ ב=24.5.1978 נחתם הסכם גם בין הגנזך לסמינר ובו נכתב כי 'בהתאם לשאיפת הנהלת הסמינר להעמיק את הידע על

לתור אחר חומרים חדשים וכך התפתחו תחומי מחקר נוספים בגנזך: ביוגרפיות של גדולי ישראל, פרקים בתולדות החסידות, מנהיגים דתיים מעדות המזרח, בניין וחורבן של קהילות יהודיות, תהפוכות במפה הדמוגרפית היהודית העולמית, תקומה רוחנית, התעוררות רוחנית בקרב עדות המזרח, תקומה רוחנית בברית המועצות ותנועת השיבה ליהדות.¹⁷⁸ חלק מהתחומים החדשים חרגו מהמרחב הגאוגרפי שבו התרחשה השואה. השקפתו של פראגר הייתה, כפי שאמר הרב סקולסקי:

הצורך היטלר ימ"ש באחד מנאומיו אמר ש'אם לא אשמיד את היהודי האחרון לא עשיתי כלום, כי הגן היהודי הוא כה חזק שהוא יתגבר ויתרבה מחדש'. כלומר, שאם יושב צורף יהודי בתימן הרחוקה ועוסק בשקט במלאכתו, גם הוא מפריע להיטלר ולשונאי ישראל. אם היה עולה בידי הצוררים בימי השואה, היו מנסים להגיע לכל יהודי בכל פינה בעולם. לכן חלק מגנזך קידוש השם הוא גם גלעד לכל המרכזים היהודיים בכל הגלובוס.¹⁷⁹

השואה הייתה פריזמה לעיסוק רחב יותר של הגנזך בעם היהודי. הגנזך ניהל קשרים אף עם המוסד החינוכי החרדי 'תורה ומסורה' המסונף לארגון מנהלי הישיבות בארצות הברית ובקנדה, במטרה להוציא לאור ספרים לתכנית הלימודים של המוסד.¹⁸⁰ השימוש באוצרותיו למטרה חינוכית השתלב בשאיפתו של פראגר לשוות לגנזך אופי דינמי. לדברי הרב סקולסקי, 'בגנזך אין עוסקים במחקר היסטורי גרידא. המבט הוא חינוכי, במגמה להמחיש ולהחיות לעיני הדור הצעיר והדורות הבאים את מכלול גילויי גבורת הנפש היהודית בשואה'.¹⁸¹

ליגנזך קידוש השם יש, בעצם, שתי מטרות שהן אחת – היסטוריה וחינוך. אנחנו לא עוסקים בהיסטוריה כחקר העבר, אלא בעיקר ממבט חינוכי במגמה להציג לפני הדור הצעיר והדורות הבאים את מכלול גילויי גבורת הנפש היהודית בשואה. זה אומר עזרה לזולת תוך סיכון עצמי, קיום מצוות בתנאי אימים, לימוד תורה בבונקרים תוך ויתור על כרטיסי מזון, שמירת שבת וחגים עד קצה גבול היכולת, כאשר ערפל מכסה ארץ, לא לתת לייאוש לכרסם בנפש, וכל שאר הדברים שמוכיחים את עצמת היהודי והאמונה היהודית. את הביטויים המופלאים הללו של הנפש היהודית נטל על עצמו הגנזך להחדיר בקרב בני הנוער כדי לקרב את הנוער לעברו כשיאמר: 'אם אלה הם אבותיי ואבות=אבותיי – גאה אני להיות צאצאם'.¹⁸²

לא פעם נמתחה ביקורת על אופיו של המוסד, שמצוי על קו התפר שבין היסטוריה לחינוך, שמא יש

תקופת השואה, ובפרט על מכלול גילויים בנושאי קידוש השם בימנו; ומתוך כך גם לבסס את ההשקפה התורתית=חינוכית על נצח התורה ונס הצלת התורה בדורנו – מקבל על עצמו גנזך קידוש השם בבני=ברק את המשימה לתכנן פעולה מחקרית=ריכוזית מיוחדת וכן לספק את כל החומר התייעודי=היסטורי, הנדרש להרחבת מסגרת הלימודים בנושאים כנ"ל. ראו: 'הסכם לתכנית פעולה מחקרית=ריכוזית בתודעת השואה של "גנזך קידוש השם" וסמינר "בית יעקב" בירושלים, 24.5.1978, ארכיון פראגר, קלסר 53, גקה"ש.

¹⁷⁸ יסקירה וסכום פעילות גנזך קידוש השם – משנת תשכ"ד-1964 ועד היום, [ללא תאריך], עמ' 5-6, ארכיון פראגר, קלסר 41, שם.

¹⁷⁹ מצוטט אצל א' אדלר, 'אחד משלנו', משפחה, י"א בטבת תשס"ח, עמ' 63.

¹⁸⁰ פרוטוקול 20, 16.7.1972, ארכיון פראגר, קלסר 52, גקה"ש. התכנית לא יצאה לבסוף אל הפועל.

¹⁸¹ מצוטט אצל מ' נוצר, 'בגנזי מרומים', יום הששי, י"א בטבת תשנ"ח, עמ' 31.

¹⁸² הרב סקולסקי, מצוטט אצל מ' זיגלבוים, 'ליזכור כדי לחנך', כפר חב"ד, 742 [ללא תאריך], עמ' 17.

סילוף היסטורי בהדגשת הפן האמוני דווקא. על כך השיב הרב סקולסקי :

לפני כמה שנים ביקר בגנזך חוקר ישראלי מפורסם. במסגרת הביקור הבחין שאנו מתמקדים בעיקר בפן היהודי התורתי והאמונתי של השואה. הוא טען שאנו מסלפים את ההיסטוריה בכך שאנו עוסקים רק בצד היפה שהתגלה, רק באלו שמסרו את נפשם לקיום מצוות בתוך התופת, האלו היו המיעוט ורבים איבדו צלם אנוש. הרי לא הכל היה כל כך הרואי. השבתי לו שבשעה שהכל מתמוטט אזי מי שמאבד את עצמו לדעת אינו החרוג. מי שמוכן בעת הסבל לסבול עוד יותר בעבור אמונתו ואלוקיו, הוא המיוחד ואותו עלינו להנציח ולתעד עבור הדורות הבאים. גם הצוענים עברו עינויים ורצח עם ורבים מהם התאבדו כי לא היה להם בעבור מה לחיות. היהודים, שומרי התורה, לעומתם, קידשו כל רגע של חיים.¹⁸³

בשנת 1980 מוסדו לימודי השואה במערכת החינוך הישראלית, ובמאי 1982 הסכים משרד החינוך והתרבות לפרוש את חסותו על הגנזך כדי 'לאפשר את המשך קיומו ופיתוחו של מפעל חיוני זה'.¹⁸⁴ היה זה לאחר המהפך הפוליטי שהביא לעליית חוגי הימין והמרכז לשלטון, ולשינוי האווירה הכללית בנושאים רבים. התמיכה הממשלתית בנושא השואה התרחבה בשנים אלה. ראש מנהל התרבות במשרד החינוך והתרבות, אבנר שלו (לימים יושב ראש הנהלת יד ושם), אפיין את מפעלו של פראגר במילים אלה :

המחויבות הטוטאלית וההנעה של הזיכרון לחיים יהודיים טרום שואה, לחיים יהודיים שהושמדו ולקו=השבר הזה של חורבן חיי יהודי אירופה, וההכרח לא רק להנציח אלא 'להחיות' במידה רבה – זה הרבה מעבר ל=להנציח. הוא גם עסק בהנצחה אבל הוא רצה בעיקר להביא איזושהי ידיעה, ניחוח, טעם, ובעיקר דימוי של החיים היהודיים באירופה – לכן הוא עסק באופן אינטנסיבי באיסוף של חומר ויזואלי. הוא גזר עיתונים, אלפי עיתונים, ישבו שם יהודים וגזרו תמונות שמייצגות חיים יהודיים בין שתי מלחמות העולם בעיקר. [...] הוא היה דוגמה של אדם שראה בקיומו ייעוד כפול או משולש. הוא לא זכה לבנות משפחה מחדש עד כמה שאני ידעתי והבנתי ממנו, והוא ראה בעצם את המשך הקיום שלו לאחר שמשפחתו נהרסה ונרצחה, בדחף אדיר, שהוא לא רק בתוך קהילה אלא הוא אחד הדוברים של העם היהודי, ובמשך בין אורתודוקס לציבור הכללי – זה היה קו אחד, זאת אומרת, אנחנו חייבים לשאוב משהו מתוך המורשת ולהמשיך אותה באיזה שהם קווים, לא רק במובן האורתודוקסי אלא שזו מורשת עמוקה יותר ומגוונת ורחבה יותר של החיים היהודיים עם הדימוי שלהם, עם ההישגים שלהם, ולמשוך אותה לתוך החיים שלנו. ומצד שני הוא הבין את העוצמה והמחויבות שלו למדינה יהודית ציונית שהיא מדינת ישראל. לא ראיתי אצלו שניות בין הדברים האלה, אלא הדברים הגיעו לידי מיזוג, בעיני, והוא נלחם על קיומו. [...] הוא נאבק מבחינה חומרית על המשך הקיום, הוא חי בעוני, בצמצום, בצניעות רבה מאוד. [...] הוא האמין במפעל ובמה שהתפתח בו והוא גם קיווה באמת שהמפעל שלו יוכל להביא איזה מסר רחב לציבור הכללי, אני מדגיש את זה.¹⁸⁵

¹⁸³ אדלר, 'אחד משלנו', עמ' 63.

¹⁸⁴ 'עקרונות לשיתוף=פעולה בין "גנזך קידוש השם" ולבין משרד החינוך והתרבות', מאי 1982, ארכיון פראגר, תיק 44, גקה"ש.

¹⁸⁵ ריאיון עם אבנר שלו, 18.10.2009.

שלו הוסיף כי הסיוע לגנוזך היה מסעיפי התקציב הגדולים של המשרד, והיה משמעותי לפראגר: 'אחד, זה עצם ההכרה של משרד החינוך בחיוניות של המפעל. חשוב מאוד מבחינתו ומבחינת כל אחד, כי אם משרד החינוך מכיר בזה זאת אומרת קודם כל הוא מכיר בכך שיש כאן ניהול תקין פחות או יותר, ושיש לדבר הזה ערך, ואז זה מחזק אותו בפניות שלו לגורמים אחרים. אני גם התרשמתי שהכסף הזה, עם כל הצמצום שלו, משחק תפקיד'. שלו נימק את תמיכתו באישור מתן הסיוע לגנוזך:

קודם כול, הממשק הזה של אדם שחי בתוך הקבוצה החרדית, שייך לחסידי האדמו"ר מגור; הוא כולו בוער את הזיכרון של השואה, הוא יודע הרבה ורוצה לכתוב ולהדביק אחרים בבערה הזאת, הוא אוסף ארכיון שלא ידעתי [אז] להעריך את הערך האמיתי שלו [...] זה היה מאוד פרטיזני ולא ברור, אבל אמרתי – קודם כול שזה יהיה יותר טוב שיהיה מאשר שלא יהיה. [...] הוא גם שמר על מסמכים שהיו לו ממקומות אחרים, הוא ניסה לגבש איזה תפיסה [...] אני חשבתי שזה דבר [חשוב] בתוך החברה הישראלית, זה דבר מאוד חשוב, בואו נעזור לזה.¹⁸⁶

גנוזך קידוש השם, אשר קנה את מקומו בין מוסדות ההנצחה לשואה במדינה ותופס מקום מיוחד במגזר החרדי, בא לעולם הן על רקע ריבוי מוסדות ההנצחה התנועתיים האידיאולוגיים שנוסדו במרחב הישראלי הכללי בשנות השישים, והן בהקשר המגזרי של השיג והשיח החרדי על דפוסי ההנצחה והזיכרון הממלכתיים ועל הדיון הרעיוני ההלכתי בהנצחה. אפשר לומר שהגנוזך הציע חלופה להנצחה ביד ושם, אתגר שהציב העיתון **שערים**.

האם יש מישהו הדואג שיינתן ביטוי לתופעות המיוחדות, המאפיינות והמאלפות בקרב היהדות הדתית בימי סגריר אלה? היימסר לדורות הבאים על החיים הדתיים, על מסירות הנפש של המאמינים בה' במחנות המוות ובגטאות? [...] האם דאג מישהו שיסופק לחוקרים חומר על ענייני דת ועל תופעות שונות בחיים הדתיים מאותם ימים? [...] האם מעיד הדבר הזה שאנחנו בעצמנו איננו מסוגלים לעשות זאת? האם באמת אין לנו הגישה המודרנית לדברים כגון אלה? אם כן הוא הדבר הריני מעמיד את השאלה בכל עוצמתה: מי יקים 'יד ושם' ליהדות הדתית שהושמדה?¹⁸⁷

פראגר לא רק שפך אור על אותן 'תופעות מיוחדות' של היהדות הדתית בשואה, אלא אף יצר מסד של מידע 'על ענייני דת ועל תופעות שונות בחיים הדתיים מאותם ימים'. בהקמת 'יד ושם' ליהדות הדתית שנכחדה הוא יצר אתר הנצחה לשואה במרחב המגזרי. הגנוזך התקבל בחברה החרדית, ורבנים חרדיים הביעו בכתב את תמיכתם בגנוזך. נמנה עמם הרב וואזנר, שבמכתבו מז' בשבט תשס"א כתב בין השאר: 'נעים לי לאשר ולחזק קיום הגינוזך של קידוש השם בעיה"ן בני ברק, שכולל בתוכו עניינים ומסמכים עצומים מרובים מאוד, מקהילות הקודש שלפני השמדתן בעו"ה מרבני וצדיקי הקהילות הי"ד, וסבלם הנורא של הארצות והקהילות שהושמדו בדרכים שונים. [...] [שעל ידי זה] לא צריכים להזדקק למקומות חילוניים שאינם בדוקים, ויכולת המורים ותלמידיהם ובנות סמינר לקבל ולהעשיר ידיעותיהם בדברים הנ"ל בלי צורך לבקר במקומות מפקפקים'.¹⁸⁸

¹⁸⁶ שם.

¹⁸⁷ שוהם, 'כך עושים אצלנו "יד ושם"', עמ' 3.

¹⁸⁸ הרב וואזנר, ז' בשבט תשס"א, מופקד בגקה"ש.

הגנוזך הוא אמנם מוסד מחקר והנצחה, עניין ייחודי כשלעצמו במרחב החרדי, אך מהותו מושרשת במסורת החרדית להנצחת הקרבנות:

מצוות הזכירה יש בה ראשית כמו שמצינו בתורה שיהודי מחוייב לזכור תמיד את אשר עשה לך עמלק, עמלק הוא כח הרע של הבריאה [...] פעם זה אגג ועמלק ופעם זה המן והיטלר ימ"ש [...]. ובכגון דא הכוונה להתעמק ולהבין, ואם לא שייך בזה שום תפיסה, אבל לדעת את אשר עשה לך, מה שאיבדנו אנו. כאשר ניתקה בדורנו חוליה שלימה משלשלת הדורות, דור שלם שאבד, ודור גדול באופן מיוחד, עם אנשים גדולים וענקי רוח, ומשמעות הזכירה היא גם במובן של למידה, לילך בעקבותיהם וללמוד דרכיהם. [...] זכר ההשמדה והחורבן מחייב אותנו. אם לא היה לאל ידינו להציל את גופם של הקדושים, הרי מחובתנו כי לפחות נציל את רוחם.¹⁸⁹

הגנוזך ביקש להנציח את העולם שאבד על ענקי הרוח שבו, ולחבר בכך את שלשלת הדורות שנותקה. בתמונת הרציפות שיצר חישל את התפיסה שהחברה החרדית היא המשך לעולם שטרם החורבן. ניצחונה הוא בעצם קיומה ובהתחזקות עולם התורה שבה. נוסף על כך, קביעתו של האדמו"ר מסלונים כי יש 'להציל את רוחם' של הקרבנות קיבלה משמעות כפולה, שכן הגנוזך פעל להנצחת רוח הקדושים בהדגישו את 'הגבורה הרוחנית', ובכך הציל 'את שיעור קומתם הרוחני של אלו שהפכו לאפר'.¹⁹⁰

---

¹⁸⁹ ברזובסקי, **קונטרס ההרוגה עליך**, עמ' 7-8, 18-19, מצוטט אצל אדרעי, 'כיצד זוכרים?', עמ' 23-25. ההדגשה במקור.

¹⁹⁰ גל, 'השכחה והכחשה', עמ' 36.

אחרית דבר

משה פראגר היה דמות מיוחדת בנוף האנושי הארץ=ישראלי: חרדי שקיים קשרים ענפים עם מנהיגי היישוב ושימש כמקשר בין הציבור החרדי לחילוני.

פראגר נולד וחי בוורשה ולאחר פרוץ המלחמה גברה מעורבותו בחיי הקהילה היהודית. בקיץ 1940 הוא בא לארץ ישראל כחבר בפמלייתו של האדמו"ר מגור, לאחר שסייע להברחתו מפולין הכבושה ובכך הציל את אחת החצרות החסידיות הגדולות והחשובות. הוא היה פעיל חרדי מסוג חדש: אדם נטוע בקהילתו אך גם מעורב בעולם היהודי הכללי בפולין. הוא שלט בכמה לשונות (יידיש, עברית, פולנית, גרמנית ואנגלית), הרבה לקרוא בנושאים מגוונים והיה פתוח לדעות שונות.

באוקטובר 1939 ייסד בוורשה 'לשכה חשאית' לתיעוד אסונות יהודיים ברוח המסורת המזרח=אירופית שהתפתחה לאחר פרעות קישינב (1903).¹ החומר שאסף והביא לארץ ישראל היה התשתית לספרו **יון מצולה החדש**. בספר, שיצא לאור ב=1941 הוא תיאר לראשונה בעברית את האירועים בפולין בשנה הראשונה לכיבוש כפי שחווה אותם על בשרו. הספר היכה גלים, זכה לסיקור נרחב בעיתונות והפך את פראגר לבר=סמכא בכל הנוגע לקורות יהודי פולין בתקופה זו. הודות לרושם הרב שהותיר הספר הוא הוזמן לשמש ככתב המדווח על גורלם של יהודי אירופה **בדבר**, ביטאון ההסתדרות שביטא את הקו של הנהגת היישוב.

עובדה זו – מינוי אדם לתפקיד ספציפי של דיווח על השואה המתרחשת לנגד העיניים – מאירה באור שונה את מה שנכתב על יחסו של היישוב לשואה. חלק מההיסטוריונים הטילו את האשם בכך על ה'פלשתינוצנטריות' של היישוב, ומבקרים פוסט=ציונים אף טענו שהיישוב היה מעוניין במתרחש באירופה רק במידה שיכול היה להסתייע בכך למטרותיו.² מינויו של פראגר – 'אאוטסיידר' מכל הבחינות, ואיש מ'שם' – מפריך טיעון זה. יתרה מזאת, בהיסטוריוגרפיה נמתחה ביקורת על העיוורון ביישוב למתרחש באירופה למרות הידיעות שהגיעו לפחות עד סתיו 1942. את ה'עיוורון' תלו בריחוק הרגשי של היישוב מיהדות אירופה, ואילו מינויו של פראגר למדווח ולפרשן מרכזי בעיתון המוביל ביישוב מוכיח כי אין זה מדויק. פראגר היה בשר מבשרה של יהדות אירופה; הוא בא משם וחווה את ראשית המדיניות האנטי=יהודית בפולין. נראה שחוסר היכולת להבין את ההידרדרות באירופה בשנים 1940-1942 נבע מסיבה עמוקה הרבה יותר: לא היה תקדים לאירועים כאלה ועובדה זו הטעתה גם אנשים כפראגר. משום שהוא נחשב ביישוב לסמכות הראשונה במעלה בהבנת המתרחש, השפיעה דעתו על היישוב ומנהיגיו, אם כי קשה לאמוד עד כמה.

מכתבותיו בכל שנות מלחמת העולם השנייה נשקפה מציאות של רדיפות מזה ושל מאבק הרואי לקיום יהודי מזה. זה היה הדימוי המקובל ביישוב בשנים 1939-1942 של גורלה של יהדות אירופה. כשהתפרסמה ההודעה הרשמית של הסוכנות היהודית על ההשמדה ב=23 בנובמבר 1942, נמנה פראגר עם העיתונאים שהיכו על חטאם, על שלא האמינו לבשורות האיוב על ההשמדה.³ באופן מפתיע, גם בהמשך – כשכתב על הרצח – לא רצה להכיר בהשמדה השיטתית, ואפילו ב=1944 – עת כבר הושמדו מיליונים – דיבר עדיין על הצלתם של מיליונים.

¹ ראו: Jockusch, 'Chronicles of Catastrophe'.

² משה צימרמן, ביקורת על ספרו של דניאל פרנקל, **על פי תהום**.

³ מארק, 'היישוב, אל דמי לך, אל תשקוט להצלת הגולה!'

אבל האם אפשר לתלות את האופטימיות למרות האירועים הקשים רק בחוסר יכולת אמתי לעכל את המתרחש? דומה שגם בעניין זה מציג פראגר לפנינו מפתח להבנתו של היבט נוסף: תבנית העומק של התודעה היהודית המסורתית המאמינה בנצחיותו של עם ישראל ובאה לידי ביטוי מדי יום בתפילת תחנון: 'שומר ישראל, שמור שארית ישראל, ואל יאבד ישראל האומרים שמע ישראל [...] מתרצה ברחמים ומתפיס בתחנונים [...] יהי חסדך עלינו כאשר יחלנו לך', וכך גם בהגדה של פסח: 'שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם'. נראה שתפיסה זו גרמה לו לחוש אופטימיות מה למרות המידע הנורא שהגיע אליו ושעליו דיווח בכתבותיו.

אם אצל פראגר הייתה האופטימיות חלק מהווייתו הדתית, ביישוב החילוני הייתה זו חלק מהתפיסה הלאומית החילונית על אופיו של העם היהודי ששרד תלאות רבות. ביטוי יפה ניתן לכך בדברים שכתב בן=ציון דינבורג (לימים דינור) באותה תקופה ממש בחוברת **גורלנו ומלחמתנו** שהופצה בין חברי מפא"י בחודש מארס 1943:

אין אנו יודעים מה מספרם של הקרבנות. אחינו ואחיותינו מוצאים להורג לרבבות, למאות אלפים, ואולי למיליונים. הטבח לא תם. עוד מיליונים בתור המוות וההרג. אנו יודעים ברורות: הנה עמדו עלינו לכלותנו. אנחנו מן השארית. ואין אנו יודעים מה גורלה של השארית שם. וברגעים אלה ראשית כל עלינו לא לשכוח, לא להטיל כל ספק בדבר אחד: ישראל חיה יחיה! כל כלי משחית נגדו לא יצלח. ישראל הוא נצח. ישראל הוא האדם, סמל האדם.⁴

כניצולים אחרים ביקש פראגר להבין את השואה, להנחילה ולהפיק לקחים. הוא נרתם לפעילות למען יד ושם מימיו הראשונים בשנת 1946. יד ושם הוקם כדי להנציח את גילויי הגבורה לצד גילויי הסבל של יהודי אירופה. יחיעם ויץ טוען כי בשנות החמישים נתעצבו ונתגבשו דפוסי זיכרון השואה בארץ, ונקבע מעמדה המרכזי של מדינת ישראל בשימור זיכרון השואה ובעיצוב לקחיה בעולם היהודי. המסרים האידיאולוגיים, הלאומיים והאנושיים שהועברו באותו עשור היו לדידו לקחים לאומיים ציוניים שכוונו את 'מסנת הזיכרון' ועיצבו את תודעת זיכרון השואה בארץ.⁵ אולם לקחים אלה הופקו עוד לפני שנות החמישים ובשנות החמישים הם רק התחזקו.. גם פראגר הדגיש את המסרים הלאומיים בהנצחת השואה. בכך נמנה גם הוא, נציג קבוצת מיעוט, עם תומכיה ופעיליה של 'מסנת הזיכרון' שעליה עמלה הקבוצה השלטת. עוד בעיצומה של השואה וביתר שאת עם סיום המלחמה הוא ניסה לפרש את האירועים תחילה באמצעות המחקר ההיסטורי ואחר כך בשילוב האירועים בתבנית הדתית המוכרת של ההיסטוריה היהודית, רוויית השנאה.

המחקרים ההיסטוריים שכתב בעשור הראשון לאחר סיום מלחמת העולם היו פורצי דרך. ספרו **חורבן ישראל באירופה** היה לספר הראשון על השואה שהתפרסם בעברית.⁶ הוא הקדים את ספרו של ליאון פוליאקוב, **קציר השנאה** (1951), שנשען על התיעוד שנאסף עבור משפטי נירנברג והיה על כן מתועד ושקול יותר, ונחשב עד היום כניסיון המחקרי הראשון למחקר מקיף על השואה.⁷ אף שלא התבסס על דרכי המחקר המקובלות בעולם האקדמי, תרם פראגר תרומה בעלת ערך רב לראשיתו. הוא העניק לציבור הישראלי מסגרת אנליטית ראשונה למאורעות השואה, ולכך יש חשיבות רבה.

⁴ דינור, 'גורלנו ומלחמתנו', עמ' 14. יצא לראשונה בהוצאת מרכז מפלגת פועלי ארץ ישראל, מארס 1943 (תש"ג).

⁵ ויץ, 'עיצוב זכרון השואה', עמ' 474.

⁶ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**.

⁷ ראו: Poliakov, *Bréviaire de la haine*. על פוליאקוב ראו: מכמן, **השואה וחקרה**, עמ' 16-18.

כתביו ההיסטוריים שיקפו את דרכה של האסכולה ששלטה אז במחקר ההיסטורי על השואה. כמו רוב החוקרים בדור הראשון שלאחר השואה הוא נסמך בעיקר על מקורות נאציים. כמו הגישה השלטת במחקר הישראלי עד שנות השמונים, סבר גם פראגר כי התפתחותה של מדיניות השמדה הנאצית הייתה מכוונת ומתוכננת: 'השאיפה להשמיד את היהודים השמדה פיסית היתה בה בנאציות מראשיתה [...] "סוף מעשה במחשבה תחילה"'.⁸ גם בהדגשת ההיבט היהודי של חיי היום-יום הוא דמה לחוקרים אחרים מהדור הראשון. פראגר ביקש להבחין בין שני דפוסי התנהגות יהודית בשתי תקופות שונות של המדיניות הנאצית: תקופת הגטו ותקופת החיסול הפיזי (לאחר תחילת השילוחים). הוא טען כי בתקופת הגטו לא רק שהציבור היהודי הסתגל לתנאים הקשים, אלא שהוא הגיע להישגים הטובים ביותר בתנאים אלה. 'גטו ורשה זה, מקום מחנק לחצי מליון נפש מישראל, הכזיב את מתכנניו'.⁹ פראגר הילל את 'החיות' היהודית בגטו וטען כי קידוש השם קיבל משמעות חדשה בתקופה זו: 'להיאבק דווקא על החיים, על שמירת הקיום של היהודים ושל היהדות!'.¹⁰ קביעה זו, שנאמרה בשנת 1944, מעניינת מבחינה היסטוריוגרפית. בתפיסתו זו הקדים פראגר את נתן עק, ההיסטוריון הראשון שהשתמש במונח 'קידוש החיים' על משקל 'קידוש השם', ואת שאול אש במאמרו הידוע 'קידוש החיים בתוך החורבן'.¹¹

על התקופה השנייה – תקופת החיסול הפיזי – מתח פראגר ביקורת. לדעתו נפלה אותה 'רוח איתנים' של השנים הראשונות וכך גם רוחם של תושבי הגטו. היטלר 'אמר השמדה וחשב השמדה ממש, ורק אנו הכנסנו כל מיני פירושים למושג זה'.¹² פראגר האשים את היהודים בהתמוטטות מוסרית: 'מיליונים אלה שצעדו והלכו בסך אל תוך זרועות האבדון, אם אמנם נתפסו על-ידי מיני אשליות, עשו זאת מתוך התמוטטות מוסרית'.¹³ עם זאת הוא רומם את הלוחמים. מורדי הגטו היו עבורו סמל אולטימטיבי לעם היהודי ולחברה הישראלית. 'מסקנותיו' מהשואה התמקדו בלקח ציוני ארצי ולא דתי טרנסצנדנטלי. בכך הוא ביטא את המחשבה המקובלת בשעתו בקרב היסטוריונים ניצולים ודוברים חרדיים עד אמצע שנות החמישים.

פראגר השאיר חותם בתודעה הציבורית והמחקרית; על כך מעידה ההתייחסות הרחבה והמגוונת למאמריו ולכתביו בכל שכבות הציבור בארץ ומחוץ לה. מהאזכורים של פראגר בעיתונות אפשר ללמוד כי היה מקובל בחוגים שונים, נחשב 'מקורב לשלטון' והפרשן המוסמך של השואה בשנות השואה ובשנים הראשונות שאחריה.

כתיבתו של פראגר על השואה מאופיינת בהיבט שהיה שגור בדור החוקרים הראשון: המשגתה של השואה דרך גורלה של יהדות פולין. מסורת הכתיבה של ההיסטוריה של יהודי פולין הייתה תיאור האירועים מייד לאחר התרחשותם (ואף בעת התרחשותם). נוצרה מסה קריטית של כותבים יוצאי פולין אשר ראו בשואה בפולין את התמונה הכללית של השואה. הם ראו בספטמבר 1939, מועד כיבושה של פולין, את ראשית השואה למרות המידע על המדיניות הנאצית=יהודית בגרמניה בשנות השלושים; ייחוד

⁸ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 17, ההדגשה במקור. על התפיסה האינטנציונליסטית ראו: מכמן, 'אופוריה של ניצחון'.

⁹ פראגר, 'האנטישמיות בגילוייה הנאצי', עמ' 549.

¹⁰ הנ"ל, 'על חרבן יהדות אירופה', עמ' 29-30.

¹¹ עק, **התועים בדרכי המוות**, עמ' 37. וראו עוד: אש, 'קידוש=החיים בתוך החורבן', עמ' 99-106; הנ"ל, **עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו**, עמ' 238-252; גוטמן, 'קידוש השם וקידוש החיים'.

¹² פראגר, 'הצצה אל תוך תהום החורבן', סמינר השליחים של הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, מארס-מאי 1945, אי"ט 23/5/1 (Y.T.A), עמ' 351.

¹³ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 249.

מקום מרכזי לגטאות היהודיים בפולין וראו בהקמתם צעד שהביא להשמדה; לרצח היהודים בברית המועצות ניתן תחילה מקום משני בלבד.

אפשר היה לצפות שדמותו וספריו של פראגר יקבלו מקום של כבוד בהיסטוריוגרפיה של השואה בחברה הישראלית, ולא היא; הוא נשכח במידה רבה. כיצד אפשר להסביר את אלמוניותו היחסית? כיצד נעלמו עקבותיו של 'סופר החורבן'? מדוע כמעט ואינו נזכר במחקר הישראלי על השואה? נראה שהיעלמותו של פראגר מהתודעה הציונית הכללית נבעה מנטייתו הגוברת להתכנס במגזר החרדי שהחלה בערך באמצע שנות החמישים. בד בבד עם השינוי האידיאולוגי שחל בו השתנו גם מוקדי המחקר הישראלי על השואה. ההקמה הרשמית של יד ושם כמוסד לאומי על פי חוק (1953), והתפתחות המחקר על השואה באוניברסיטאות בישראל מסוף שנות החמישים ובמוסדות מחקר בגרמניה עוד קודם לכן, העלו את משקלו של המחקר האקדמי, בייחוד זה שנערך בגרמניה. פראגר והמחקר על השואה פנו לכיוונים שונים ועל כן שמו נעדר ממנו.

תהליך התמורה בכתיבתו של פראגר נמשך כעשור (מאמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השישים). היה זה תהליך של נסיגה מנקודת המבט הישראלית הכללית. ראשיתו של השינוי ניכרה ביחסו לתגובה היהודית בעת ההשמדה. במחקריו המוקדמים בשנות הארבעים הוא מתח ביקורת חריפה על התגובה היהודית להשמדה. הוא טען כי אילו הם היו מבינים שמדובר במלחמת הכרעה הם היו מוסרים את נפשם מתוך התנגדות ולא מתוך כניעה. העריץ היה משלם מחיר על הרצח, אחוז היהודים הניצולים היה גבוה יותר, 'והעולם, אטום הלב, לא היה רואה חזיון של הובלת עם כצאן לטבח'.¹⁴ בשנות החמישים חזר בו פראגר מעמדתו זו באומרו כי המקרים הרבים של קידוש השם בדרך האחרונה מלמדים על העוול שבטענת 'כצאן לטבח יובל'. היהודים לא הפגינו 'הליכה מטומטמת, בלתי-נתפסת ונטולת חושים'.¹⁵ במקרים רבים 'היה זה מצעד לעקדה, מתוך תום האמונה ודביקות עילאית'.¹⁶

התמורה בעמדתו מצביעה על תהליך שבסופו המיר את ההיסטוריה בעלת המאפיינים המחקריים האקדמיים המובהקים (אף שלא נמנע מהבעת רגשותיו) באידאולוגיה חרדית. כבר בסיוריו במחנות העקורים בשליחות היישוב ב=1947 וב=1948 החל לפתח את מושג הגבורה הרוחנית שתהיה בהמשך 'גבורה אלטרנטיבית'. גבורה רוחנית לא נעדרה מהכתיבה של היסטוריונים לא=חרדיים באותו זמן, גם אם המשקל העיקרי ניתן לגבורה הפיזית, ופראגר עצמו היה אחד המשלבים בין 'הגבורות' בראשית התהליך. שינוי המינוח שהדגיש את 'האלטרנטיבי' היה הבסיס לבידול וליצירתו של הנרטיב הנגדי שקשר את השואה לרצף ההיסטוריה היהודית. נרטיב זה קידש את דרכה של היהדות החרדית והעניק משמעות לאורח החיים ולהשקפת העולם, לדעות ולאמונות של המגזר החרדי כחלק מבניית זהות ייחודית שהייתה מרכיב חשוב בתהליך השיקום של חברה זו בארץ לאחר השואה.

בירחון **בית יעקב** שפראגר ערך הוצגה השואה לפני הקוראות (והקוראים) כמלחמה בדת ישראל ובמאמיניה, חלק בלתי נפרד מההיסטוריה היהודית רווית השנאה. 'המחתרת החסידית' (ה'מת'י'סוב'יצים') שפראגר חשף וכינה בשם 'מחתרת', הייתה בתפיסה שעיצב דרך יהודית ייחודית לקדש שם שמיים באמצעות קיום תורה ומצוות.

'הגבורה האלטרנטיבית' שאבה מושגים מהמיתוס הציוני דוגמת 'מחתרת' ו'מרי', ובז'אנר סיפורי ההקרבה הפסידו=צבאיים של קידוש השם תפסו הללו מקום מרכזי. בשאלת המינוח הנחיל

¹⁴ פראגר, **חורבן ישראל באירופה**, עמ' 252.

¹⁵ הנ"ל, 'על מקדשי השם בדורנו', עמ' נט. ההדגשה שלי.

¹⁶ שם, עמ' ס.

פראגר לפנתיאון הגיבורים של החברה החרדית שעיצב את תמונת זיכרון השואה החרדי. נראה שהוא היה הראשון שהשתמש במושג 'מחתרת חסידית' לציון הגבורה הרוחנית. תיאור המחתרת באופן זה הרחיב את גבולותיו של 'הצד הלוחם' והעניק רהביליטציה לציבור רחב. נקודת המבט החינוכית הייתה לנגד עיניו של פראגר ושותפיו בירחון ובגנזך קידוש השם כאשר העלו על נס את סיפורה של המחתרת החסידית כמופת, כדגם להתמודדות אשר חושלה ושימורה יאפשר הרמת נס דגל המחנה כעת ואף הגנה לבאות. ניצולי שואה חרדיים אימצו את הטרמינולוגיה הציונית לתיאור הגבורה הרוחנית; מבחינה זו השפיע פראגר על עיצוב הנרטיב של השואה בחברה החרדית.

בירחון **בית יעקב** נמתחה ביקורת על הציונות ומנהיגיה על יחסם השלילי ליהודי אירופה, שגרם לאוזלת ידם בפעולות ההצלה, נושא שהיה מרכזי בשיח החרדי על השואה – אך זו הייתה מתונה. פראגר נמנע ממתחת ביקורת חריפה על מנהיגי היישוב בשאלת ההצלה. ביקורתו, אם השמיע כזאת, הופנתה אל מי שלא עשה די למען הצלת יהודי אירופה בשל מה שהגדיר 'חילוניות' הנגועה כביכול ב'היעדר סולידריות יהודית',¹⁷ ולא בשל 'ציונות'. אחת מהדוגמאות הבולטות לכך הייתה דמותו של הרב וייסמנדל. אף **שבית יעקב** 'נתן את ידו לכינון דמותו של הרב וייסמנדל כ'דמות מופת חרדית בתקופת השואה',¹⁸ הוצנעו חלק מההאשמות החריפות של וייסמנדל נגד המנהיגים הציוניים.

פראגר נמנע גם מעיסוק בשאלות תיאולוגיות כגון היכן היה האל בשואה וכיצד אפשר את התרחשותה, וכן בשאלה התיאוסופית על מהותו של הרוע בעולם. הוא הדגיש את ההיבטים ההיסטוריים של לימוד 'מה שהיה'. באופן יוצא דופן התבטא פעמיים בשאלות תיאולוגיות: ב=1958 ציין כי דורו הוא 'דור של חבל=משיח, דור היסורין, דור הנסיונות והמבחנים החמורים, אשר עליו להתאזר באמונה איתנה, כי בלעדיה אין טעם ואין תוחלת ליסורין'.¹⁹ על התבטאות נוספת שלו העידה לפניי אחייניתו של פראגר (מנישואיו השניים) כי הוא ראה בשואה 'הסתר פנים': 'אבא ואמא שלי תמיד היו שואלים אותו בתור אדם דתי: "למה היתה השואה?", והוא תמיד היה אומר: "קבלתי מכתב מאלוקים ואני לא מבין אותו".²⁰ גישתו של פראגר הייתה שונה מזו של רוב הציבור הדתי והחרדי בימיו, והוא הקדים בשנות דור את אסתר פרבשטיין ורות ליכטנשטיין,²¹ חוקרות חרדיות שביקשו להעמיק בהיבטים ההיסטוריים של השואה ויצרו קשרים – גם אם אמביוולנטיים – עם העולם האקדמי ועם יד ושם.

במסגרת התמורה בהשקפותיו ואכזבתו מאופני ההנצחה במגזר הציוני הכללי, ייסד פראגר בשנת 1964 בבני ברק את גנזך קידוש השם. הוא טען כי מוסדות ההנצחה של המדינה מקפחים את היהדות המסורתית ואף מעוותים את דמותה. היהדות המסורתית, סבר, עודנה ממתנה 'ליד אוספת, שתציל את העובדות והעדויות למען ההיסטוריה'.²² כך ביטא פראגר את הדרישה להפרטת הזיכרון, וביקש – כקבוצות נוספות בחברה הישראלית שלאחר משפט אייכמן – לא להכפיף את הקול הייחודי ל'ממלכתיות'.

גנזך קידוש השם הציב חלופה לאופן ההנצחה המדינתית והפנה זרקור להיבטים הקשורים

¹⁷ ראו פראגר, 'המחדלים והכשלונות', עמ' 7.

¹⁸ גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית', עמ' 184-185.

¹⁹ פראגר (עורך), **לאור האמונה**, עמ' 15.

²⁰ ריאיון עם אורה גור, 24.9.2008.

²¹ פרבשטיין, **בסתר רעם**; ליכטנשטיין, **עדות: חורבן יהדות אירופה**.

²² משה פראגר, "תכנית למפעל משלים ומקיף להנצחת יהדות אירופה: בית-עדות לשואה ולקידוש השם", [ללא תאריך], עמ'

1. ארכיון פראגר, קלסר 41, גקה"ש.

ליהדות הדתית בשואה. נוסף על כך הוא גם הניח מסד לתופעות של עמידה רוחנית שלהן ייחד פראגר מקום הולך ומתרחב בכתביו. במגזר החרדי היה גנוך קידוש השם של פראגר ליד ושם של היהדות הדתית שנכחדה. באמצעות הגנוך – שבשנותיו הראשונות היה מפעל של איש אחד – הוא ביסס את התפיסה שהחברה החרדית היא המשך ישיר לעולם שטרם החורבן וניצחונה הוא בעצם קיומה ובהתחזקות עולם התורה שבה. קביעתו של האדמו"ר מסלונים, שלום נח ברזובסקי, כי יש 'להציל את רוחם' של הקרבנות קיבלה משמעות כפולה, שכן הגנוך פעל להנצחת רוחם של הקדושים, בהדגישו את 'הגבורה הרוחנית', ובכך אף הציל 'את שיעור קומתם הרוחני של אלו שהפכו לאפרי'.²³

פראגר הלך לעולמו בשנת 1984 והוריש לגנוך את כל רכושו. בכך הוא העיד על מרכזיותם של הגנוך וההנצחה בחייו: 'כל הישות שלו היתה בגנוך. זה היה הבן שלו [...] זה מראה כמה שהדבר היה יקר לו, שהוא בעצם ראה בזה את המשכיות שלו', אמרה אחייניתו.²⁴ הוא נישא בשנית בכ"ג באדר תשי"ט (24 במארס 1949), אולם לדאבון הלב לא זכה לצאצאים ולא השלים את שיקומו האישי. תחושה של 'אשמת הניצול' קיננה בו כל ימיו, ולא פעם אמר בכאב כי אולי עדיף היה לו להיות שם, עם כל משפחתו שנספתה:

ואני שנמלטתי משם (באיזו זכות?) נמלטתי גלמוד ובודד מעמק הבכא לארץ החיים (ואיזה טעם לחיים כרותים כגון אלה?) אנה אני פונה? ואין תימה, כי גם אלי קורצת מרחוק, גם אותי מושכת מרחוק אותה [...] טרבלינקה! היכן אבא שלי? היכן בני משפחתי כולם? היכן אחי היקרים? כולם הם שם, בטרבלינקה, ואני? היכן אני נמצא? התחמקתי מהם, ברחתי משם [...] אני את נפשי הצלתי, וזהו? ואני בוש ונכלם, ואני מייסר עצמי בנחשים ובעקרבים, ואני מחרף ומגדף את עצמי: פחדן נבזה! עריק בורגני! כולם נשלחו לטרבלינקה ואתה חשבת להמלט כליל מגזר דין זה!²⁵

כניצול שואה חש כי חייו הם פיקדון,²⁶ ומכאן באה תחושת השליחות שלו שתורגמה לעיסוק אובססיבי בשואה. תחושת שליחות זו התעצמה מכוח תחושת האשם והרצון שלא 'להמלט כליל מגזר [ה]דין' של טרבלינקה, ולחלוק את גורלם של יקיריו שאבדו: קרובי משפחתו, אנשי עירו, היהדות שבה גדל והעם היהודי שאליו השתייך.

בכישרונותיו הפובליציסטיים הצליח פראגר לתעל את כאבו ואת התמודדותו האישית לנתיב ציבורי. תחילה היה זה הנתיב הכללי ישראלי, אך בהמשך הוא השתנה והיה לנתיב מגזרי. בשניהם היה לו מקום מרכזי הן כמעצב והן כמייצג את רוח התקופה. בארץ פעל בשמות מייצגים: פראגר – על שם פרבר פראגה בוורשה משם בא; יחזקאלי – על שם אביו משה יחזקאל שנתר 'שם'.

בין החברה החילונית למגזר החרדי

קליטתו של פראגר בארץ הייתה יוצאת דופן. הוא לא התמקד בהתבססות אישית וגם לא פעל בתוך קבוצת ההשתייכות שלו, אלא התיישב מייד לכתוב את ספרו **יון מצולה החדש**, במטרה לעורר את דעת הקהל בארץ ישראל למתרחש באירופה הכבושה. מעבר להיותו אדם פרטי ואיש המגזר החרדי, הוא ביקש להשפיע על מעגלים רחבים בציבור הארץ=ישראלי. עד כדי כך היה עסוק בענייני הכלל עד כי

²³ גל, "השכחה והכחשה", עמ' 36.

²⁴ ריאיון עם אורה גור, 24.9.2008.

²⁵ משה פראגר, [ללא תאריך], ארכיון פראגר, קלסר 76, גקה"ש.

²⁶ צ' יעקבזון, "השואה חיזקה את האמונה בהשגחה", **המחנה החרדי**, ז' שבט תשד"מ [תשמ"ד], עמ' 21.

להפתעתי לא מצאתי בין ניירותיו וכתביו באותן שנים ראשונות להיותו בארץ הד לפעילותו בחסידות גור או בחברה החרדית הארץ-ישראלית. מן הצד היישובי מפתיעה קליטתו המהירה וחוסר ההסתייגות משילובו בקבוצת העילית הפועלית המנהיגה של תקופה זאת. תהום הייתה פעורה בין היישוב הציוני ובין הפלג החרדי הקיצוני בארץ ישראל, והיחסים עם הרוב החרדי אנשי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל היו מורכבים. עם זאת חרדים ואנשי היישוב הציונים קיימו קשרים אינטנסיביים, והמחיצות המגזריות לא היו כה גבוהות וקשיחות. דרכו ופועלו של פראגר בתקופה זו פותחים אפוא אשנב אל אופי היישוב היהודי בארץ מעבר למסך הפוליטי ומסננת הזמן.

המְכַנְנֵת הלאומית הציונית שהתפתחה בחוגים החרדיים בשנות הארבעים, בייחוד מייד לאחר השואה, נבעה ממקורות שונים. חיים שלם הראה שההכרה בצורך לשתף פעולה עם התנועה הציונית וההבנה שלאחר השואה ארץ ישראל היא המקום המרכזי לשיקום הלכה וגברה בחוגי אגודת ישראל בארץ ישראל, בייחוד מ-1942 ואילך.²⁷ חגית לבסקי סבורה שהאוריינטציה הציונית של שארית הפליטה באירופה, גם של מי שלא נמנו עם המחנה הציוני לפני השואה, התפתחה ספונטנית, ב'תהליך של התמודדות עם חוויות שהיו חלק בלתי נפרד מן החיים במחנות'. ניצולי השואה 'שאפו למזג את סדר היום הציוני החדש עם מורשתם זו, שהייתה להם אבן פינה בתודעתם היהודית הלאומית'.²⁸

גם מיכל שאול הראתה בעבודתה על שיקום היהדות החרדית בישראל לאחר השואה כי רובה המכריע של ההנהגה החרדית בארץ האמינה שהעלייה לארץ התחייבה מדין הצלת נפשות.²⁹ בדומה, ר' אברהם מרדכי אלטר, הרבי מגור, שהאמין כי ארץ ישראל היא מקלט יחיד ליהודים, תמך בעלייה לארץ ואף עלה בעצמו בשנת 1940.³⁰ שאול הגיעה למסקנה כי ניצולי השואה החרדים שעלו לבסוף לארץ התאמצו 'לסגל לעצמם את הזהות הקולקטיבית המקומית, והקול החרדי המרכזי והדומיננטי בסוף שנות הארבעים ובמחצית הראשונה של שנות החמישים היה פרו-ציוני וביטא רצון למעורבות בהווה הישראלית המתגבשת'.³¹ גם כאן ייצג פראגר תופעה רחבה יותר ואף מילא בה תפקיד פעיל. כניצול=פליט איש חסידות גור הוא שיקף במובנים רבים את התפיסה 'הציונית' של שלוש זהויות אלה. אפשר לומר שנטיותו הלאומית הציונית התפתחה מתוך התמודדותו עם סוגיות ומאבקים וחוויות שחוה בפולין לפני עלייתו לארץ. קודם עלייתו הוא התייחס ליישוב היהודי כאל 'מקלט'; משהגיע אימץ את 'הזהות הקולקטיבית המקומית' וביטא רצון 'למעורבות בהווה הישראלית המתגבשת'. הוא נקלט במהירות בהווה הציונית המקומית, ובשנותיו הראשונות בארץ התמקדה פעילותו בעיקר במסגרת היישובית הכללית. קשה להצביע על קשרים אינטנסיביים עם החרדיות הארץ-ישראלית, בייחוד לא עם הפלג הקיצוני בירושלים.

פראגר ביקש להפיק לקחים מן השואה. הביטוי לכך היה בתמיכתו החד=משמעות בהקמת המדינה ובניסיונו לאחד את השורות בין המגזרים השונים ולתת אופי יהודי למדינה. לשם כך הוא תיווך ביצירת מכתב הסטטוס=קוו ודחיית גיוס בני הישיבות. בכך היה שותף הן לאנשי המזרחי הן לאנשי

²⁷ דבריו של הרב לויך במאי 1945 מבטאים הבנה זאת: 'תנועתנו עם המונייה הרחבים באירופה נחרבה יחד עם היהדות כולה. החזית שלנו נשארה בלי עורף. שארית הפליטה מתרכזת בארץ ישראל. מכאן עלינו להקים שוב את המרכז, את הגרעין לתקומתה של יהדות התורה מחדש בארץ ישראל ובתפוצות'. ראו: שלם, **עת לעשות להצלת ישראל**, עמ' 292.

²⁸ לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, עמ' 159-160, 213. עוד בנושא זה ראו: כוכבי, **שורש לעקורים**, עמ' 52-55; מנקוביץ, 'אידיאולוגיה ופוליטיקה בשארית הפליטה'; פונד, **פירוד או השתתפות**.

²⁹ זמר=שאול, **פאר תחת אפר**, עמ' 36.

³⁰ שם.

³¹ שם, עמ' 350.

אגודת ישראל שביקשו להשפיע על עיצוב דמותה של המדינה היהודית. ייתכן שהסיבה לכך הייתה נעוצה ברצון לתקן את המצב הדתי והרוחני ביישוב כדרך התמודדות של היהדות הדתית והחרדית עם משבר השואה.³² בחינת הגותו של פראגר בנוגע למדינת ישראל והתכתבותו עם בן-גוריון (1950-1953) מעלה כי הוא ייצג דגם של חרדיות ציונית. הוא הזדהה (למרות הסתייגויות) עם היישוב והמדינה בראשיתה. הוא ראה בהקמתה של מדינת ישראל פדות ומעורבות של יד ההשגחה – להבדיל מהתפיסה החילונית – ובידל עצמו בבירור מהגישה הציונית=דתית בכך שראה בהקמתה של מדינת ישראל אירוע גשמי ולא חלק מהגאולה. את היצירה הזאת, סבר, יש למלא בקודש – היא אינה קדושה כשלעצמה. תפיסתו הייתה אפוא ציונית 'על תנאי'.

בשנות החמישים היה פראגר מעורב במאבקים פוליטיים על צביונה היהודי=דתי של מדינת ישראל. חינוך ילדי העולים וסוגיית גיוס הבנות הדתיות לשירות צבאי או לאומי יצרו עימותים חריפים בין החברה החרדית לחברה הישראלית המתגבשת.³³ יתר על כן, בשנות השישים הוא התמודד עם אירועים שככל הנראה ערערו את אמונתו במסד ואת השקפת עולמו שהייתה מוצקה למדי ב=15 שנותיו הראשונות בארץ. כך למשל הוא נחשף לכתב ההאשמה החמור של הרב וייסמנדל על מחדלים של מנהיגי היישוב באשר להצלת יהודי אירופה. הבולטים שבמנהיגי היישוב, שעמם טיפח קשרים אישיים, הואשמו בידי אנשים שפראגר העריכם. הוא התאכזב גם מהדרך שבחרה התביעה במשפט אייכמן להציג את מהותה של המלחמה הנאצית. כיועץ ל'לשכה 06' וככתב בעיתון **דבר** שבו נקרא לסקור את נושא השואה – הפעם את 'משפט השואה' – הרבה פראגר להדגיש את הצורך להרחיב את יריעת המשפט ל'משפט היסטורי' שיגולל את סיפור השואה בפירוט. בסופו של דבר הוא התאכזב מחוסר שלמותו של ה'סיפור': המלחמה ב'דת היהודית', העמידה הרוחנית, קידוש השם וניסיונות ההצלה החרדיים לא הובלטו, והוא חש שהציבור שאליו השתייך הודר מהבמה שהייתה בעיניו החשובה ביותר בנושא שהיה ציפור נפשו. אמנם בכתבותיו ב**דבר** מיעט פראגר לכאורה לדון בסיבות להדרה זו וייחס זאת לקשיים אובייקטיביים, אך בביטאונו **בית יעקב** הוא מתח ביקורת אידאולוגית נוקבת וטען שהמשפט השתיק והעלים את מעמדה 'רב=הערך ורב=ההשג של היהדות הנאמנה בתקופת השואה'.³⁴

השוואה בין כתביו של פראגר לאלה של משה שנפלד, שהציג קו חרדי קיצוני יותר בפולמוס בסוגיית ההצלה – כתבים שנכתבו במחצית הראשונה של שנות השישים – מלמדת על מתאם בין התמיכה במדינה ובין האשמת הציונות, כפי שטענה דינה פורת. בעוד פראגר הטיל את האחריות על מי שלא השכילו להבין את דחיפות השעה בשל כשל הכרתי תודעתי, שנפלד האשים את הציונות ואת היישוב בהכשלה במזיד של ניסיונות ההצלה. עם זאת, פראגר היה שותף לביקורת על ה'חילוניות' ועל מה שהגדיר כהיעדר תחושה ומחויבות כלל=ישראלית.

מתיחת הביקורת על הציבור החילוני והתרחקותו מכל ביקורת על הציבור החרדי (כפי שעשה בשנות השואה) מציינות תמורה של ממש בהשקפתו של פראגר. עם זאת גם בשנותיו המאוחרות עסקו כתביו בנושאים מגוונים והביקורת בהם הייתה שולית משום שעיקר שליחותו הייתה להעצים את תודעת השואה. יתר על כן, מאחר שהוא היה אחד מיסוכני הזיכרון העיקריים בחברה החרדית בנושא השואה, כתביו מחזקים את הטענה כי השיח החרדי על השואה ולקחיה עוסק בסוגיות שונות ואיננו מתמקד ב'אשמת הציונות' דווקא.³⁵ לאחר משפט אייכמן הופנו מאמצי הזיכרון של פראגר אל הציבור

³² אשכולי=וגמן, 'החורבן נהפך ליצירה', עמ' 344.

³³ ראו: פרידמן, **החברה החרדית**, עמ' 61.

³⁴ פראגר, 'צרור הערות בשולי המשפט', עמ' 6.

³⁵ השוו: ניראל, **חרדים מול שואה**; סומפולינסקי, 'המוסדות היהודיים בעולם וביישוב'; פורת, 'שותפיו של עמלק';

החרדי הן בכתביו הן במפעל גנוז קידוש השם. במעשים אלה הוא נתן ביטוי מעשי לתמורה עמוקה שחלה בו ובמגזר שאליו השתייך: אכזבה מדרכה של מדינת ישראל באופן כללי מזה, והתחזקות דמוגרפית לצד התבססות תודעתית וזהותית של הציבור החרדי מזה. הציבור החרדי הציב מחיצות בין ובין הציבור הכללי בשנות השישים והשבעים, וסימן בכך תמורה עמוקה באופייה של המדינה.³⁶ אפשר לאבחן תמורה זו באופן כה ברור משום שפראגר משקף זהות חרדית שונה מזו המוכרת כיום. החרדיות שגילם פראגר ינקה ישירות מההוויה היהודית בפולין שלפני השואה, שהייתה שונה בתכלית מההוויה החרדית הישראלית של סוף המאה ה-20. זהות חרדית זו עברה טלטלה לנוכח השואה וגילתה יחס אוהד למאמץ הציוני, ולאחר מכן גם אימצה את המדינה אל חיקה לתקופת מה וביקשה להשתתף במוסדותיה. בהשקפתו של פראגר על המדינה יש קווי דמיון לעמדות שביטא בשעתו הרב יוסף שלמה כהנמן, ראש ישיבת פוניבז' וחרב מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל. בעמדתו החיובית למדינה שיקף אפוא פראגר את הלך הרוח של רבים בחברה החרדית עד אמצע שנות החמישים. במסתה על הביוגרפיה במחקר ההיסטורי ציינה אניטה שפירא, כי הביוגרפיה

מוציאה מתוך השטף של אירועים ותהליכים, מתוך הנהר האנושי שמסמל את מהלך ההיסטוריה, דמות אחת, ומתמקדת בה ובתולדותיה. אין בכך כדי לבטל את חשיבות תאור הזרימה של הנהר האנושי, אבל יש בה משום אמירה, שבתוך נהר אנושי אנונימי, אחיד, חסר פרצוף ואישיות, קיימות דמויות הראויות לכך שנייחד להן דף משלהן. אלה הן דמויות שיש בהן משהו שבגללו נרצה להעיף בהן מבט שני, הן דמויות בעלות ייחוד אינדיווידואלי.³⁷

הודות לאישיותו הייחודית והרבגונית של משה פראגר נפתח לנו צוהר של הבנה על החברה היישובית והחברה הישראלית, על הקשיים בהבנת המתרחש באירופה בשעת ההתרחשות, על מרכזיותה של השואה בתודעה הישראלית בכלל ובזו החרדית בפרט, ועל היחסים המשתנים בין החברה החרדית ובין הציבור הישראלי הכללי במשך יותר מארבעים שנה. ביכולתו לנוע בין זהויות שונות תוך כדי שמירת אמונים להשקפת עולמו, לצד שבר אישי עמוק שתורגם בידיו לתחושת שליחות עילאית, משמש פראגר סמל והשראה כאותן דמויות שראוי לייחד להן דף משלהן. הוא היה מופת לעשייה במקום שנדון לשיתוק, מצא דרך לביטוי במקום שהוטלה בו דממה והפך סיפור טרגי אישי ולאומי מדמם ומדמיע למפעל חיים עתיר משמעות, תוכן וחשיבות.

Friedman, 'The Haredim and the Holocaust', pp. 86-114.

³⁶ כששאלתי את עמיתו של פראגר, יחיאל גרנטשטיין, על תהליך 'ההתמגזרות' של פראגר הוא סבר כי שינוי זה התרחש בשל התבססותה של החברה החרדית דאז. הוא חש כי אף הוא עבר שינוי זה וסיפר מניסיונו האישי: 'בשנים הראשונות לבואי ארצה פרסמתי מיניאטורות וסיפורים קצרצרים בכל העיתונים בארץ. ואם מגיעים לשנות השישים והלאה חייבים אנו לראות את השינוי שחל באוכלוסיית ישראל. אלפי=אלפי ניצולי שואה הגיעו והתיישבו בארץ. הנוף האנושי השתנה מבחינה רוחנית. מין השתלה שיקומית מחיי הגולה במסורת שהגרמנים שאפו לעקור מן השורש. הופיעו שבועונים דתיים, והעיתון **המודיע** היה לבן=בית בקרב אלפי יהודים מאמינים. וככל שגדל מספר הניצולים מן המחנות ומגלות סיביר, העמיקה ההתעניינות בשואה ובקורותיה'. ריאיון, כ"ו בתמוז תשס"ז (12.7.2007).

³⁷ שפירא, 'מסתורי הביוגרפיה', עמ' 226.

רשימת המקורות

ארכיונים

א"מ = ארכיון המדינה, ירושלים
אב"ג = ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר (אב"ג)
אצ"מ = הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
איו"ש = ארכיון יד ושם, ירושלים
אי"ט = ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
גקה"ש = גנזך קידוש השם, בני ברק
Agudat Israel of America Archives. Michael Triess Papers F31-(FF14), New York =
AIAA
JDCAJ = ארכיון הגוינט, ירושלים

עיתונות יומית

אומר, בית יעקב, במעלה, דבר, דגלנו, הארץ, הדואר, הדרך, היסוד, המודיע, המחנה החרדי, תצפה, זרקור: העיתון לקורא הצעיר, יום הששי, יתד נאמן, כפר חב"ד, למרחב, מארגען זשורנאל, מעריב, משפחה, עיתון מיוחד, פארווערטס, קול ישראל, עיתון אגודת ישראל בירושלים, שביעי: קול העיר בני ברק, שערים

מבחר מספריו ומאמריו של משה פראגר (בשמו ובכינויו השונים)

אויף די וועגן פֿון ארץ-ישראל, מנורה, ורשה תרצ"ד.
יון מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרי הנאצים, מסדה בהשתתפות הועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה ומוסד ביאליק, תל אביב תש"א.
'על חרבן יהדות אירופה', כנסת, ח (תש"ד), עמ' 5-39.
'מלחמת הנאצים בתנ"ך', מלחמתנו, ז (1944), עמ' 21.
'מרידה על פני תהום', מלחמתנו, יח (1944), עמ' 11-13.
מורדי הגטו, ראובן מס, ירושלים תש"ה.
'שואת ילדי היהודים באירופה', בתוך: פישל שניאורסון (עורך), מפרשת השואה: תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים, ב, הוועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה) ליד הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, תל אביב תש"ה, עמ' 10-68.
חורבן ישראל באירופה: פרקי סיכום בצירוף ילקוט תעודות ומסמכים, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד תש"ח (1947).
המעפילים הקטנים, לדור, ניו יורק תשט"ו.
מן המצר קראתי: שירי הגיטאות, מחנות העבדות, חצרות המוות, הפרטיזנים, הנקם והקרב, מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ו.
מאבדן אלי פדות, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ח.
(עורך), לאור האמונה: אנתולוגיה של המחשבה הדתית בתקופה האחרונה, המכון לחקר בעיות

היהדות החרדית, ניו יורק תשי"ח.

נס ההצלה של הרבי מגור: סיפורו של עד ראייה, ישורון, ירושלים תשי"ט.

'מחתרת חסידית בגיטאות פולין', **ידיעות יד=ושם**, 21-22 (תשי"ד), עמ' 7-10.

'תנועת החסידות בתקופת השואה', בתוך: יהודה לייב מימון הכהן (עורך), **ספר הבעש"ט**:

מאמרים ומחקרים בתולדות החסידות ומשנתה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ד, עמ' רסה-רסו.

הצלת הרבי מבלז מגיא ההריגה בפולין, ישורון, ירושלים תשכ"ב.

לאור הנצח: בעיות היהדות בזמננו באספקלרית המחשבה הדתית, המכון לחקר בעיות היהדות

החרדית, ניו יורק תשכ"ב.

אלה שלא נכנעו: קורות תנועת מרי חסידית בגיטאות, נצח, בני ברק תשכ"ג.

'אושוינצ'ים', **האנציקלופדיה העברית**, ב, החברה להוצאת אנציקלופדיות, תל אביב תשכ"ד, עמ'

324-332.

לאות ולעד – גלעד ליהדות אירופה: מורשת אלפיים שנות היסטוריה יהודית, גנזך קידוש השם,

בני ברק תשל"ו.

ניצוצי גבורה: עלילות קדוש השם בימינו, נצח, בני ברק תשל"ח.

אח ואחות: הבריחה מן הגטו הבוער, משאבים, ירושלים 1982.

סיפור גבורה מסערות התקופה: 'השטן הצוהל' נלכד בפאתי היער, משאבים, ירושלים 1982.

אח ואחות: השטן הצוהל נלכד בפאתי היער, משאבים, ירושלים 1983.

ראיונות עם משה פראגר

המדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, ראיון עם משה

פראגר, 5.1.1973. מראיינים: הרב יוסף רודבסקי ומר יחיאל שיינטוך.

'בארבע עיניים עם הסופר: משה פראגר', **על=עלים**, סמינר בית יעקב (תש"ל), עמ' 16-27.

ראיונות והתכתבויות (שמורים אצל המחברת)

אבנר שלו, 18.10.2009.

אורה גור (אחייניתו של משה פראגר), 24.9.2008.

דוד סקולסקי, מנהל גנזך קידוש השם, 12.2.2009.

דני אליאב, 3.6.2009.

יחיאל גרנטשטיין ז"ל, 12.7.2007.

יעקב שנפלד, 14.10.2009 (נעזרתי גם בכתב יד נטול כותרת של שנפלד).

ישראל גוטמן, 13.3.2007, יד ושם.

שלום הורוביץ (ראיון טלפוני), 6.1.2010.

שמעון פרס, 24.8.2009.

ספרים ומאמרים

אברהם, 'גבורת המאמין' = גילה אברהם, 'גבורת המאמין: סיפור השואה לילדים של משה פראגר,

1941-1968', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2014.

אדרעי, 'כיצד זוכרים?' = אריה אדרעי, 'כיצד זוכרים': זכרון השואה בחברה הדתית ובחברה

החילונית, **תרבות דמוקרטית**, 1 (תשס"ח), עמ' 7-50.

אהרונסון, **מנהיג הרנסנס ששקע** = שלמה אהרונסון, **זוד בן=גוריון מנהיג הרנסנס ששקע**, אוניברסיטת בן=גוריון בנגב, באר שבע 1999.

____, **ישראל קסטנר OSS** = שלמה אהרונסון, **ישראל קסטנר OSS** ו"תיאורית ראש החץ בנירנברג", בתוך: דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר (עורכים), **משפט והיסטוריה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ט, עמ' 305-338.

אוהד, **התגבשות והשתנות הזהות היהודית=ישראלית** = דוד אוהד, **התגבשות והשתנות הזהות היהודית=ישראלית**: מחקר על ביטוי הזהות במקראות ללימוד עברית במאה ה=20, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2007.

אונוגר, **בימים הנוראים ההם** = מיכל אונוגר (עורכת), **בימים הנוראים ההם: רשימות מגטו לודז'**, יד ושם, ירושלים 1994.

אוסטרובר, **ללא הומור היינו מתאבדים** = חיה אוסטרובר, **ללא הומור היינו מתאבדים**, יד ושם, ירושלים תשס"ט.

אופנהיימר, **בן=גוריון והתנ"ך** = בנימין אופנהיימר, **בן=גוריון והתנ"ך**, בתוך: מרדכי כוגן (עורך), **בן=גוריון והתנ"ך: עם וארצו**, אוניברסיטת בן=גוריון בנגב, באר שבע 1989, עמ' 69-54.

אופנהיימר ש"ץ, **וידוי על סף המשרפות** = רבקה אופנהיימר ש"ץ, **וידוי על סף המשרפות ואחרית דבר', כיוונים**, 23 (תשמ"ד), עמ' 49-63.

אורטנר, **על דרשה חסידית בלזאית** = נתן אורטנר, **על דרשה חסידית בלזאית** (תשובה למנדל פייקאז'), **כיוונים**, 14 (תשמ"ב), עמ' 145-149.

איבשיץ (עורך), **זכור: קובץ תיעודי למסירות נפש** = ישעיהו איבשיץ (עורך), **זכור: קובץ תיעודי למסירות נפש בתופת השואה**, ז, אגודת 'זכור' בישראל, ירושלים תשמ"ו.

אייזנברג=גוטדינר, **עד, מזעיק, מתעד ומנציח** = מלי אייזנברג=גוטדינר, **עד, מזעיק, מתעד ומנציח** – **ר' משה פראגר והשואה, 1940-1984** (סדרת **תשתית למחקר**, 15), אוניברסיטת בר=אילן, רמת גן תשס"ו.

____, **בין מילא 14 למילא 18** = מלי אייזנברג=גוטדינר, **"בין מילא 14 למילא 18"**: מחתרת חסידית כהיסטוריוגרפיה שכנגד', **בשביל הזיכרון: סדרה חדשה**, 20 (תשע"ה), עמ' 24-31.

אלאור, **משכילות ובורות** = תמר אלאור, **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, עם עובד, תל אביב תשנ"ג.

אלטר, **מאיר עיני הגולה** = אברהם ישכר בנימין אלטר, **מאיר עיני הגולה**, פיעטרקוב תרפ"ח-תרצ"ב, מהדורה שנייה עם תוספות, תל אביב תשי"ד.

אליאד, **תגובה לאסון השואה** = יפה אליאד, **תגובה לאסון השואה במסגרת יהודית מסורתית**, בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין=לאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 591-604.

אנגל, **ובערת הרע מקרבך** = דוד אנגל, **"ובערת הרע מקרבך"**: לבירור המושג "שיתוף פעולה" בתקופת השואה באספקלריה של משפטי מיכאל וייכרט', בתוך: דוד בנקיר, דליה עופר, שמואל אלמוג ודניאל בלטמן (עורכים), **השואה היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטמן**, יד ושם, ירושלים 2001, עמ' 1-24.

אלוני, **ההסדר** = שולמית אלוני, **ההסדר: ממדינת חוק למדינת הלכה**, אותפז, תל אביב 1970.

אלפסי, גור: המייסד = יצחק אלפסי, גור: המייסד: בעל 'חידושי הרי"ם' – חייו, מחשבתו ותורתו, סיני, תל אביב תשי"ד.

____, גור: תולדות חסידות גור = יצחק אלפסי, גור: תולדות חסידות גור, סיני, תל אביב 1978.
____, תפארת שבתפארת = יצחק אלפסי, תפארת שבתפארת: בית גור לדורותיו, סיני, תל אביב 1993.

____, בית גור: לדורותיו = יצחק אלפסי, בית גור: לדורותיו, מוריה, בני ברק תשס"ה.
אסף, 'כבוד אלוקים הסתר דבר' = דוד אסף, 'כבוד אלוקים הסתר דבר: פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל', קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 66-57.

אריאלי, 'עמנואל רינגלבלום' = ניר אריאלי, 'עמנואל רינגלבלום וארכיון "עונג שבת": סיפורה של תודעה היסטורית', היה היה, 2-3 (תשס"ג), עמ' 9-14.
ארנדט, יסודות הטוטליטריות = חנה ארנדט, יסודות הטוטליטריות (תרגמה עדית זרטל), הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2010.

____, אייכמן בירושלים = חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע (תרגם אריה אוריאל), בבל, תל אביב 2000.
אש, 'קידוש=החיים בתוך החורבן' = שלום אש, 'קידוש=החיים בתוך החורבן', מולד, 153-154 (1961), עמ' 99-106.

____, עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו = שלום אש, עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, יד ושם, המכון ליהדות זמננו ומכון לאו בק, ירושלים תשל"ג.
אשהיים (עורך), חנה ארנדט בירושלים = סטיבן אשהיים (עורך), חנה ארנדט בירושלים, מאגנס, ירושלים תשס"ז.

אשכולי, 'החסידות בפולין' = אהרן זאב אשכולי, 'החסידות בפולין', בתוך: ישראל היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, במחלקה לענייני נוער של ההסתדרות הציונית, ירושלים תשי"ד, עמ' 122-128.

אשכולי=וגמן, 'עמדת המנהיגות היהודית בארץ=ישראל' = חוה אשכולי=וגמן, 'עמדת המנהיגות היהודית בארץ=ישראל להצלת יהודי אירופה (1942-1944)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר=אילן, רמת גן תשל"ז.

אשכולי=וגמן, אלם: מפא"י לנוכח השואה = חוה אשכולי=וגמן, אלם: מפא"י לנוכח השואה, 1939-1942, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ד.

____, 'הציונות הדתית בארץ ישראל' = חוה אשכולי=וגמן, 'הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח מרד גטו ורשה', יהדות זמננו, 11-12 (תשנ"ח), עמ' 127-153.

____, 'החורבן נהפך ליצירה' = חוה אשכולי=וגמן, "'החורבן נהפך ליצירה": הציונות הדתית בארץ=ישראל ותגובתה התיאולוגית לשואה', בתוך: אליעזר דון=יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל – ספר זכרון ליהושע קניאל, אוניברסיטת בר=אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 321-344.

באואר, 'החזית הדתית המאוחדת' = זאב באואר, 'החזית הדתית המאוחדת וההערכות הרעיונית והפוליטית של הציבור הדתי עם הקמת המדינה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ד.

באואר, 'שליחותו של יואל ברנד' = יהודה באואר, 'שליחותו של יואל ברנד', ילקוט מורשת, כו

(תשל"ט), עמ' 23-60.

____, **תגובות בעת השואה = יהודה באואר, תגובות בעת השואה: נסיונות עמידה, התנגדות, הצלה, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תל אביב תשמ"ג.**

____, 'ועידת ונזה' = יהודה באואר, "ועידת ונזה" ומשמעותו של "הפתרון הסופי", **ילקוט מורשת, נה (תשנ"ד), עמ' 119-126.**

____, 'התנגדות יהודית' = יהודה באואר, 'התנגדות יהודית, מיתוס או מציאות?', **בשביל הזיכרון (סדרה חדשה), 10 (דצמבר 2011), עמ' 2-6.**

____, **יהודים למכירה? = יהודה באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים - 1945-1933, יד ושם, ירושלים תשס"ב.**

באואר ואחרים (עורכים), **מנהיגות בעת מצוקה = יהודה באואר ואחרים (עורכים), מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת עבודה בסלובקיה 1942-1944, מערכת, קיבוץ דליה 2001.**

בונדי, **אדלשטיין נגד הזמן = רות בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, זמורה ביתן ומודן, תל אביב 1981.**
בוסק, **והאיל לא נאחז בסבך = יוסף בוסק, והאיל לא נאחז בסבך: קורות חייו של אברהם - 1944-1939, מורשת וספריית הפועלים, תל אביב תשמ"ו.**

ביכלר, **הסנהדרין = אברהם ביכלר, הסנהדרין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה.**
בילסקי, 'כעוף החול' = ליאורה בילסקי, 'כעוף החול: ארנדט בירושלים, אלפיים', **בשביל הזיכרון, 41 (תשס"א), עמ' 16-23.**

בית=צבי, **הציונות הפוסט=אוגנדית במשבר השואה = שבתאי בית=צבי, הציונות הפוסט=אוגנדית במשבר השואה: מחקר על גורמי מישגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945, ברונפמן, תל אביב תשל"ז.**

____, 'השתקה עמוקה' = שבתאי בית=צבי, 'השתקה עמוקה', בתוך: **מרדכי נאור ודינה פורת (עורכים), העיתונות היהודית בארץ ישראל נוכח השואה 1939-1945, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 2002, עמ' 66-101.**

בלברג=רוטנשטריך, 'ההנהגה היהודית בשואה' = אפרת בלברג=רוטנשטריך, 'ההנהגה היהודית בשואה: האדם במוקד הדילמה', **בשביל הזיכרון, 36 (תש"ס), עמ' 61-69.**

בן=יצחק והאוס, 'בית המדרש דפראגה' = דוד בן=יצחק וסימה האוס, 'בית המדרש דפראגה', בתוך: **גבריאל ווייסמאן (עורך), ספר פראגה, ארגון יוצאי פראגה בישראל, תל אביב 1974, עמ' 63-65.**

בן=מנחם ורב (עורכים), **כרוניקה של גטו לודז' = אריה בן=מנחם ויוסף רב (עורכים), כרוניקה של גטו לודז', א-ד, יד ושם, ירושלים תשמ"ז-תשמ"ט.**

בן=פזי, 'דמותה של גרמניה בהיסטוריוגרפיה ובעתונות החרדית' = שמריהו בן=פזי, 'דמותה של גרמניה בהיסטוריוגרפיה ובעתונות החרדית', בתוך: **משה צימרמן (עורך), גרמניה וארץ ישראל: מפגש תרבויות, המרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש ר' קבנר, האוניברסיטה העברית בירושלים ומאגנס, ירושלים תשס"ד, עמ' 169-187.**

בקון, 'החברה המסורתית בתמורות העתים' = גרשון בקון, 'החברה המסורתית בתמורות העתים: היבטים בתולדות היהדות האורתודוקסית בפולין וברוסיה, 1850-1939', בתוך: **ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 453-491.**

____, **פוליטיקה ומסורת = גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין, 1916-1939,**

מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005.

בר=זוהר, **בן=גוריון** = מיכאל בר=זוהר, **בן=גוריון**, ג, עם עובד, תל אביב 1977.

בראון, 'החזון האיש' = בנימין בראון, 'החזון איש: הלכה, אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג תשי"ד)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ג.
____, 'אל נא נעבור לגדולות ממנו' = בראון, בנימין, 'אל נא נעבור לגדולות ממנו': התנגדותו של החזון איש להנצחת השואה", בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ=ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ט, עמ' 210-234.

בראונינג, 'המדיניות הנאצית' = כריסטופר בראונינג, 'המדיניות הנאצית: החלטות לקראת הפתרון הסופי, **בשביל הזיכרון**, 42 (תשס"א), עמ' 41-55.

____, **הדרך אל הפתרון הסופי** = כריסטופר בראונינג (בהשתתפות יורגן מתיאוס), **הדרך אל הפתרון הסופי: התפתחות המדיניות הנאצית כלפי היהודים ספטמבר 1939–מרס 1942** (תרגמה איה ברויאר), יד ושם, ירושלים תשס"ה.

ברגמן, 'היישוב היהודי וחצר הרבי מגור' = אליאונורה ברגמן, 'גורה=קלווריה (גור) היישוב היהודי וחצר הרבי מגור מראשית המאה הי"ט עד תרצ"ט', בתוך: רחל אליאור, ישראל ברטל וחנא שמרוק (עורכים), **צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין**, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 111-126.

ברגר, 'השפעת השואה על האמנות החזותית הישראלית' = רחל ברגר, 'השפעת השואה על האמנות החזותית הישראלית של "הדור הראשון"', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח.

ברוג, 'לבטים בהנצחת השואה בארץ=ישראל' = מולי ברוג, 'לבטים בהנצחת השואה בארץ=ישראל 1942-1949', בתוך: יואל רפל (עורך), **זכרון סמוי זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**, משואה ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1998, עמ' 45-52.

____, 'זכר חלום לברכה' = מולי ברוג, 'זכר חלום לברכה: מרדכי שנהבי ורעיונות ההנצחה הראשונים של השואה בארץ ישראל 1942-1945', **יד ושם – קובץ מחקרים**, ל (תשס"ב), עמ' 241-269.

____, **יד ושם – למי? = מולי ברוג, יד ושם – למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון**, כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, ירושלים ורמת גן, תשע"ט.

ברזובסקי, **קונטרס ההרוגה עליך** = שלום נח ברזובסקי, **קונטרס ההרוגה עליך: אסופת מאמרים על השמדה יהדות אירופה בשנות השואה ת"ש-תש"ה ועניני גלות וגאולה**, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשמ"ח.

ברויאר, **מוריה: יסודות החינוך הלאומי התורתי** = יצחק ברויאר, **מוריה: יסודות החינוך הלאומי התורתי**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ב.

ברטל, 'מבשר ומודיע לאיש יהודי' = ישראל ברטל, 'מבשר ומודיע לאיש יהודי': העיתונות היהודית כאפיק של חידוש, **קתדרה**, 71 (תשנ"ד), עמ' 156-164.

ברלין, **הרייך השלישי** = מייקל ברלין, **הרייך השלישי היסטוריה חדשה**, זמורה ביתן, תל אביב 2007.

גוטמן, 'שנאה עצמית נוסח ארנדט' = גוטמן, ישראל, 'שנאה עצמית נוסח ארנדט', **ילקוט מורשת**, ו (תשכ"ז), עמ' 111-134.

____, **יהודי ורשה** = ישראל גוטמן, **יהודי ורשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד**, ספריית פועלים, תל אביב תשל"ז.

____, **קידוש השם וקידוש החיים** = ישראל גוטמן, **קידוש השם וקידוש החיים**, **ילקוט מורשת**, כד (תשל"ח), עמ' 7-22.

____, **הערות והרהורים** = ישראל גוטמן, **הערות והרהורים על ייחודה ואופיה האוניברסלי של השואה**, **ילקוט מורשת**, כח (תש"ס), עמ' 77-94.

____ (עורך) **מגניזה לציוני דרך היסטוריים** = ישראל גוטמן (עורך), **מגניזה לציוני דרך היסטוריים, הרצאות מתוך הכינוס: רינגלבלום וארכיון עונג שבת, ארכיונים יהודיים מתקופת המלחמה והשואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"ז.

____ (עורך), **עמנואל רינגלבלום** = ישראל גוטמן (עורך), **עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון**, יד ושם, ירושלים תשס"ו.

גולדברג, **השואה בעיתונות החרדית** = עמוס גולדברג, **השואה בעיתונות החרדית: בין זכרון להדחקה**, **יהדות זמננו**, 11-12 (תשנ"ח), עמ' 155-206.

גולדשטיין ושוורץ, **השואה: לקט דברים** = יצחק גולדשטיין ויואל שוורץ, **השואה: לקט דברים בנושא חורבן יהדות אירופה ת"ש-תש"ה**, **מתוך אספקלריה של תורה**, דבר ירושלים, ירושלים תשמ"ז.

גולן, **בין בדיון לממשות** = ארנה גולן, **בין בדיון לממשות**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשמ"ד.

גור=אלי, **פראגה של ווארשה** = יעקב גור=אלי, **פראגה של ווארשה**, בתוך: גבריאל ווייסמאן (עורך), **ספר פראגה**, ארגון יוצאי פראגה בישראל, תל אביב 1974, עמ' 49-50.

גורי, **מול תא הזכוכית** = חיים גורי, **מול תא הזכוכית: משפט ירושלים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ב.

גורני, **קריאה באין אונים** = יוסף גורני, **קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות=הברית ובברית=המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939-1945**, הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009.

גילברט, **אשוויץ ובעלות הברית** = מרטין גילברט, **אשוויץ ובעלות הברית**, עם עובד, תל אביב תשמ"ח.

גלבע, **העיתונות העברית – כל ההתחלות** = מנוחה גלבע, **העיתונות העברית – כל ההתחלות**, **קשר**, 1 (1987), עמ' 3-10.

גלבר, **העיתונות העברית בארץ=ישראל** = יואב גלבר, **העיתונות העברית בארץ=ישראל על השמדת יהודי אירופה (1941-1942)**, **דפים לחקר השואה**, א, 2 (תש"ל), עמ' 30-58.

____, **תולדות ההתנדבות** = יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות**, א-ד, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ט-תשמ"ד.

____, **היהודי החדש** = יואב גלבר, **"היהודי החדש" ועיצובו בחברה הארצישראלית**, בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 425-442.

גרודזינסקי, **השואה, היישוב, מנהיגיו** = גרודזינסקי, יוסף, **השואה, היישוב, מנהיגיו וההיסטוריונים שלהם (א)**: פרשת הרב ווייסמאנדל מברטיסלבה לדוגמה, **הארץ**, 4.8.1994.

____, **עם מותו של י. בית צבי** = גרודזינסקי, יוסף, **עם מותו של י. בית צבי: להלחם בציוניזציה**

של השואה, הארץ, 15.7.1994.

גרינברג, 'עמלק בתקופת השואה' = גרשון גרינברג, 'עמלק בתקופת השואה: מחשבה יהודית אורתודוקסית', בתוך: יהודע עמיר (עורך), **דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד**, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל ומכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשס"ה, עמ' 893-897.

_____, 'היסטוריה וגאולה' = גרשון גרינברג, 'היסטוריה וגאולה: ביטויים למשיחיות יהודית אורתודוקסית בתום מלחמת העולם השנייה', בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 537-578.

גריס, **קינדער מארטיראלאגיע** = נוח גריס, **קינדער מארטיראלאגיע, זאמלונג פון דאקומענטן: צוזאמענגעשטעלט, ארויסגעגעבן דורכן צענטראל פארבאנד פון, פוילישע יידן אין ארגענטינע**, בואנוס איירס 1947.

גריק, **אות קין** = מנחם גריק, **אות קין: על פרשת מחדלי הצלה, אזלת היד ואטימות הלב של הנהגת הציונות העולמית והסוכנות היהודית בשנות השואה והחורבן, תרצ"ט-תש"ה**, [חמו"ל], תל אביב תשמ"ט.

גרנטשטיין, **הגבורה האחרת** = יחיאל גרנטשטיין, **הגבורה האחרת: היהודי הדתי במאבק גבורה ובמרי נגד גזירות הנאצים בשנות השואה**, מכון זכר נפתלי, ירושלים תשמ"ט.

גרפינקל, **שבע אמהות** = לאה גרפינקל, **שבע אמהות**, ליוויק פארלאג, תל אביב 2007.
גשורי, 'החסידות וניגוניה' = מאיר שמעון גשורי, 'החסידות וניגוניה', בתוך: גבריאל ווייסמאן (עורך), **ספר פראגה**, ארגון יוצאי פראגה בישראל, תל אביב 1974, עמ' 62-63.

גשן = 'מבצע ניסקו' = זאב גשן, 'מבצע ניסקו (1939-1940)', **דפים לחקר תקופת השואה**, ב (תשמ"ב), עמ' 177-195.

דבורז'צקי, 'משפט אייכמאן' = מארק דבורז'צקי, 'משפט אייכמאן ומשמעותו ההיסטורית', **ילקוט מורשת**, יד (תשל"ב), עמ' 77-106.

דווידוביץ', **המלחמה נגד היהודים** = לואיס דווידוביץ', **המלחמה נגד היהודים 1933-1945** (תרגמה עדית זרטל), זמורה ביתן, תל אביב תשמ"ב.

דון=יחיא, 'שיתוף וקונפליקט' = אליעזר דון=יחיא, 'שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים: המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ז.

_____, **פוליטיקה של ההסדרה** = אליעזר דון=יחיא, **פוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1997.

דורמן ואחרים (עורכים), **מחברות אלתרמן** = מנחם דורמן ואחרים (עורכים), **מחברות אלתרמן**, ה: **על שתי הדרכים, דפים מן הפנקס**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1989, עמ' 13-17.

דינור, 'גורלנו ומלחמתנו', = בן ציון דינור, 'גורלנו ומלחמתנו', **זכור: דברים על השואה ועל לקחה**, יד ושם, ירושלים תשי"ח, עמ' 14. יצא לראשונה בהוצאת מרכז מפלגת פועלי ארץ ישראל, מארס 1943 (תשי"ג).

_____, 'קווים לדמותה של הספרות העברית על השואה' = בן ציון דינור, 'קווים לדמותה של הספרות העברית על השואה', בתוך: פיליפ פרידמן (עורך), **ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה**, יד ושם ויווא, ירושלים תשי"ד, עמ' 11-14.

_____, **גלויות וחורבן** = בן ציון דינור, **גלויות וחורבן**, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ד (הדפסה ראשונה תשי"ד).

דינור ואחרים (עורכים), **ספר תולדות ההגנה** = בן ציון דינור ואחרים (עורכים), **ספר תולדות ההגנה**, חלק ראשון, כרך ג', עם עובד, תל אביב תשל"ב.

דר, **ומספסל הלמודים לקחנו** = יעל דר, **ומספסל הלמודים לקחנו: היישוב לנוכח השואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948**, מאגנס וספריית אשכולות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ו.

דרייפוס, 'כצאן אשר אין לו רועה' = חוי דרייפוס, 'כצאן אשר אין לו רועה: רבנים ומעמדם בשואה', בתוך: אסף ידידיה, נתן כהן ואסתר פרבשטיין (עורכים), **זכרון בספר: קורות השואה במבואות לספרות הרבנית**, ראובן מס, ירושלים תשס"ח, עמ' 143-167.

דרייפוס (בן ששון), **'אנו יהודי פולין?'** = חוי דרייפוס (בן ששון), **'אנו יהודי פולין? היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת השואה מן ההיבט היהודי**, יד ושם, ירושלים 2009.

האוזנר, **משפט ירושלים** = גדעון האוזנר, **משפט ירושלים**, בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"ס.

הוברבאנד, **קידוש השם** = שמעון הוברבאנד, **קידוש השם: כתבים מימי השואה** (ערכו נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש), זכור, תל אביב תשכ"ט.

הוטנבך, 'ועידת ונזה – עיון מחדש' = הנרי הוטנבך, 'ועידת ונזה – עיון מחדש: להגמוניה של ה-SS ברייך השלישי', **נתיב**, 7 [2] (תשנ"ד), עמ' 44-50.

הוכברג=מריאנסקב וגריס (עורכים), **ילדים מאשימים** = מריה הוכברג=מריאנסקב ונוח גריס (עורכים), **ילדים מאשימים**, הוועדה היהודית ההיסטורית המרכזית בפולין, ורשה 1947.

הילברג, 'הגיטו כצורת ממשל' = ראול הילברג, 'הגיטו כצורת ממשל: ניתוח של "היודנראט" לישעיהו טרונק', **ילקוט מורשת**, כ (תשל"ו), עמ' 89-108.

____, **חורבן יהודי אירופה** = ראול הילברג, **חורבן יהודי אירופה** (תרגמה מאנגלית איה ברזיר), יד ושם, ירושלים 2012.

הנובר, **יון מצולה** = נתן נטע הנובר, **יון מצולה: המרבה לספר גזרו' והמלחמו' שהיו במדינת רוסיה וליט' ובפולין... שמרדו היונים במלכו' והתחבר' ליושבי קדר... גם יבואר בו כל הנהגת מדינת פולין**, דפוס וינדראמינה, ונציה תי"ג [1653].

הראל, **הבית ברחוב גריבלדי** = איסר הראל, **הבית ברחוב גריבלדי**, ספריית מעריב, תל אביב 1975.

הרטמן, 'חושך נראה לעין' = ג'פרי הרטמן, 'חושך נראה לעין: על עיצוב זכרון השואה', **אלפיים**, 10 (1994), עמ' 68-93.

הרמן, **זהות יהודית** = שמעון הרמן, **זהות יהודית: מבט פסיכולוגי-חברתי**, הספריה הציונית העולמית, ירושלים 1979.

הרשקוביץ, 'גילויים חדשים על פולמוס בריחת הרבנים מבודפשט' = יצחק הרשקוביץ, "'עלבון התורה הגדול הלוה": גילויים חדשים על פולמוס בריחת הרבנים מבודפשט תש"ד', **יד ושם: קובץ מחקרים**, לז, 1 (תשס"ט), עמ' 89-110.

ויזנטל, **הרדיפה אחר אייכמן** = שמעון ויזנטל, **הרדיפה אחר אייכמן**, חיים מס, ירושלים 1961.

ווייסמאן (עורך), **ספר פראגה** = גבריאל ווייסמאן (עורך), **ספר פראגה**, ארגון יוצאי פראגה בישראל, תל אביב 1974.

ויין (עורך), **פנקס הקהילות** = אברהם ויין (עורך), **פנקס הקהילות: פולין וארשה והגליל**, יד ושם, ירושלים תשמ"ט.

וולף, **חטא המנהיגות** = יעקב וולף, **חטא המנהיגות: מחדל ההצלה של קורבנות השואה**, שריר,

בת ים תשס"ב.

וולפא, **בין אור לחושך** = שלום דובר וולפא, **בין אור לחושך**: מדינת ישראל – אתחלתא דגאולה או או חושך כפול ומכופל? מורה לנבוכים במאורעות התקופה על פי משנתו של הרבי מליובאוויטש, [חמו"ל], קרית גת תשס"ו.

~~דזלמן, **אות קין** = מ' דזלמן, **אות קין** על פרשת מחדלי ההצלה, אזלת היד ואטימות הלב של הנהגת הציונות העולמית והסוכנות היהודית בשנות השואה והחורבן, תרצ"ט-תש"ה, [חמו"ל], תל אביב תשמ"ט.~~

ויימן, **הפקרת היהודים** = דיוויד ס' ויימן, **הפקרת היהודים**: אמריקה והשואה 1941-1945, יד ושם, ירושלים תשנ"ג.

וייסמנדל, **איש חמודות** = אברהם חיים אליהו וייסמנדל, **איש חמודות**: תולדות הגה"צ מרן חיים מיכאל דוב וויסמאנדל **זצוק"ל ראש ישיבת נייטרא**, Monsey, ניו יורק תשס"ח.

וייסמנדל, **מן המצר** = מיכאל דב וייסמנדל, **מן המצר**: זכרונות משנות תש"ב-תש"ה, אמונה, ניו יורק תש"ך.

וינמן, **מקטוביץ עד ה' באייר** = צבי וינמן, **מקטוביץ עד ה' באייר**: פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן – פרספקטיבות חדשות, ותיקין, ירושלים תשנ"ה.

ויץ, 'משפט אייכמן כנקודת מפנה' = יחיעם ויץ, 'משפט אייכמן כנקודת מפנה', **דפים לחקר השואה**, יא (1993), עמ' 175-188.

____, **מודעות וחוסר אונים** = יחיעם ויץ, **מודעות וחוסר אונים**: מפא"י לנוכח השואה, 1945-1943, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994.

____, **האיש שנרצח פעמיים** = יחיעם ויץ, **האיש שנרצח פעמיים** – חייו משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, כתר, ירושלים 1995.

____, 'בהקשר הפוליטי' = יחיעם ויץ, 'בהקשר הפוליטי': הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים, **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (1996), עמ' 271-297.

____, 'עיצוב זיכרון השואה' = יחיעם ויץ, 'עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 473-493.

____, 'החוק לעשיית דין בנאצים' = יחיעם ויץ, 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה', **קתדרה**, 82 (תשנ"ז), עמ' 153-164.

ויץ ופורת (עורכים), **בין מגן דוד לטלאי צהוב** = יחיעם ויץ ודינה פורת (עורכים), **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ ישראל ושואת יהודי אירופה, 1939-1945**: קובץ תעודות, יד ושם ויד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ב.

וסרמן, 'מאמר עיקבתא דמשיחא' = אלחנן וסרמן, 'מאמר עיקבתא דמשיחא ומאמר על האמונה', **א בלייכטונג פון דער יעצטיקער תקופה**, ועד להרמת קרן התורה, ברוקלין תרצ"ו.

וסרמן, 'עיתונות יהודית' = הנרי וסרמן, 'עיתונות יהודית', **האנציקלופדיה העברית**, כז, החברה להוצאת אנציקלופדיות, ירושלים ותל אביב תשל"ה, עמ' 276-277.

ורסס, 'העיתונות העברית וקוראיה' = שמעון ורסס, 'העיתונות העברית וקוראיה בפולין בין שתי מלחמות עולם', בתוך: שמעון ורסס וחנא שמרוק (עורכים), **בין שתי מלחמות עולם: פרקים**

מחיית התרבות של יהודי פולין ללשונותיהם, מאגנס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 73-96.

זאק, 'דער מאמנט בין שתי מלחמות העולם' = אברהם זאק, 'דער מאמנט בין שתי מלחמות

העולם, בתוך: יהודה גוטהלף (עורך), **עיתונות יהודית שהייתה**, האיגוד העולמי של העיתונאים היהודים, תל אביב תשל"ג, עמ' 95-117.

זורף, 'הציבור האורתודוקסי בארה"ב' = אפרים זורף, 'הציבור האורתודוקסי בארה"ב וחורבן יהדות אירופה: ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסיים בארה"ב בתקופת השואה (1945-1939)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ז.

זילברקלנג, 'השואה במחוז לובלין' = דוד זילברקלנג, 'השואה במחוז לובלין', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ג.

זמר=שאול, **פאר תחת אפר** = מיכל זמר=שאול, **פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה 1945-1961**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2014.

זנדברג, 'בין חורבן לניצחון' = אייל זנדברג, 'בין חורבן לניצחון: משמעות השואה בראי העיתונים היומיים בישראל 1948-2003', בתוך: מוטי ניגר, מנחם בלונדיים ותמר ליבס (עורכים), **סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל. לכבודו של יצחק רועה**, מאגנס, ירושלים 2008, עמ' 191-216.

זרטל, 'חנה ארנדט נגד מדינת ישראל' = עדית זרטל, 'חנה ארנדט נגד מדינת ישראל', **תיאוריה וביקורת**, 12-13 (תשנ"ח), עמ' 159-168.

____, 'מאולם בית העם' = עדית זרטל, 'מאולם בית העם אל כותל בית המקדש: זכרון, פחד ומלחמה (1960-1967)', **תיאוריה וביקורת**, 15 (1999), עמ' 19-38.

____, **האומה והמוות** = זרטל, עדית, **האומה והמוות: היסטוריה, זכרון, פוליטיקה**, דביר, אור יהודה תשס"ב.

____, 'בין "אהבת העולם" ל"אהבת ישראל"' = זרטל, עדית, 'בין "אהבת העולם" ל"אהבת ישראל": הקול החסר בפולמוס ארנדט', בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית – היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 357-398.

זרטל וצוקרמן (עורכים), **חנה ארנדט: חצי מאה של פולמוס** = עדית זרטל ומשה צוקרמן (עורכים), **חנה ארנדט: חצי מאה של פולמוס**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2004.

טומשבסקי, 'יהודי פולין' = יזי טומשבסקי, 'יהודי פולין 1939-1918: הופעתו של מיעוט לאומי', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, יד ושם, ירושלים 1996.

טננבוים, **אחד מעיר ושניים ממשפחה** = בנימין טננבוים, **אחד מעיר ושניים ממשפחה**, ספריית הפועלים, תל אביב תשי"ז.

טראובה, **אורות מאופל: קורות חיי** = הניה טראובה, **אורות מאופל: קורות חיי**, טראובה, בני ברק [1999].

טרונק, **יודנראט** = ישעיהו טרונק, **יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי**, יד ושם, ירושלים תשל"ט.

טרק=יבלונקה, 'תכנית אירופה' = חנה טרק=יבלונקה, 'תכנית אירופה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1984.

יבלונקה, 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם' = חנה יבלונקה, 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה', **קתדרה**, 82 (תשנ"ז), עמ' 135-152.

____, 'יש לעשות הכל כדי להציל' = חנה יבלונקה, 'יש לעשות הכל כדי להציל', בתוך: יהודה

באואר ואחרים (עורכים), **מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה**, מערכת, קיבוץ דליה 2001, עמ' 82-91.

____, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן** = חנה יבלונקה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, ידיעות אחרונות, ספרי חמד ויד יצחק בן-צבי, תל אביב וירושלים 2001.

____, **משפט אייכמן והישראלים** = חנה יבלונקה, **משפט אייכמן והישראלים**: מקץ 40 שנה, **בשביל הזיכרון**, 41 (תשס"א), עמ' 24-31.

____, **ההיסטוריוגרפיה של משפט אייכמן בישראל** = חנה יבלונקה, **ההיסטוריוגרפיה של משפט אייכמן בישראל**, בתוך: **נאוה שרייבר וצבי מאיר (עורכים)**, **שישה מיליון קטגורים: מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, משואה – המכון הבינלאומי ללימודי השואה וספרי חמד, ידיעות אחרונות, תל אביב 2011, עמ' 211-216.

ילניק 'השנים השקטות' = ישעיהו ילינק, **"השנים השקטות"**: היהודים בסלובקיה מסתיו 1942 עד לסתיו 1944, בתוך: **עקיבא ניר (עורך)**, **פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה**, גבעת חביבה ויד ושם, גבעת חביבה 1998, עמ' 33-47.

יעקבסון, **גלות וגאולה בחסידות גור** = יורם יעקבסון, **גלות וגאולה בחסידות גור**, **דעת**, 2-3 (תשל"ח-תשל"ט), עמ' 175-215.

____, **אמת ואמונה בחסידות גור** = יורם יעקבסון, **אמת ואמונה בחסידות גור**, בתוך: **יוסף דן ויוסף הקר (עורכים)**, **מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישיעה תשבי**, מאגנס, ירושלים תשמ"ו, עמ' 593-616.

____, **קדושת החולין בחסידות גור** = יורם יעקבסון, **קדושת החולין בחסידות גור**: עיונים בתפיסת השבת בדרושי "שפת אמת", בתוך: **רחל אליאור, ישראל ברטל וחנא שמרוק (עורכים)**, **צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין**, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 241-277.

____, **מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות** = יורם יעקבסון, **מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות**: שלבים בהתפתחותו של בעל "שפת אמת", בתוך: **רחל אליאור ויוסף דן (עורכים)**, **קולות רבים: ספר הזכרון לרבקה ש"ץ=אופנהיימר**, ב, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 429-446.

יקירה, **חנה ארנדט השואה והציונות** = אלחנן יקירה, **חנה ארנדט השואה והציונות**: סיפור של כישלון, **עיונים בתקומת ישראל**, 15 (תשס"ה), עמ' 1-24.

____, **פוסט=ציונות, פוסט=שואה** = אלחנן יקירה, **פוסט=ציונות, פוסט=שואה: שלושה פרקים על הכחשה, השכחה ושליחת ישראל**, עם עובד, תל אביב תשס"ז.

יקל, **הפתרון הסופי** = אברהרד יקל, **הפתרון הסופי, יד ושם**, לד (תשס"ב), עמ' 273-278. ירושלמי, **זכור** = יוסף חיים ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזכרון יהודי**, עם עובד, תל אביב תשמ"ח.

ישראלי, **יהדות פולין בין שתי מלחמות עולם** = אהרן ישראלי, **יהדות פולין בין שתי מלחמות עולם**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1966.

כהן, **לדמותה של ועדת העזרה וההצלה** = אשר כהן, **לדמותה של ועדת העזרה וההצלה** בבודאפשט בראשית דרכה, **ילקוט מורשת**, כט (תש"ס), עמ' 143-157.

____, **הטלית והדגל** = אשר כהן, **הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ח.

כהן, 'מהתנגדות לעמידה' = בעז כהן, 'מהתנגדות לעמידה: עיון בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה, 1993-1945', עבודת מוסמך, טורו קולג', ירושלים תשנ"ו.

____, 'המחקר ההיסטורי על השואה בישראל' = בעז כהן, 'המחקר ההיסטורי על השואה בישראל בשנים 1980-1945: מאפיינים, מגמות וכיוונים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ד.

____, 'הוועידה העולמית לחקר השואה והגבורה בתקופתנו' = בעז כהן, 'הוועידה העולמית לחקר השואה והגבורה בתקופתנו, ירושלים 1947: התמודדות ראשונית של היישוב עם חקר השואה והנצחתה', **קתדרה**, 125 (תשס"ח), עמ' 99-118.

____, **הדורות הבאים איככה ידעו? = בעז כהן, הדורות הבאים איככה ידעו? לידתו והתהוותו של מחקר השואה הישראלי**, יד ושם, ירושלים 2010.

____ (עורך), **הנשמע קולם = בעז כהן (עורך), הנשמע קולם: העדויות המוקדמות של ילדים ניצולי השואה**, מאגנס, ירושלים 2016.

כהן, 'האדם מול הטוטלטריות' = ירחמיאל כהן, 'האדם מול הטוטלטריות בחשיבתה של חנה ארנדט', **ילקוט מורשת**, טו (תשל"ג), עמ' 107-132.

____, 'ארנדט, חנה, פולמוס' = ירחמיאל כהן, 'ארנדט, חנה, פולמוס', **האנציקלופדיה של השואה**, א, ספריית פועלים, תל אביב תש"ן, עמ' 138.

כהן, 'עיתונות יומית יהודית בפולין' = נתן כהן, 'עיתונות יומית יהודית בפולין', בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), **קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 301-326.

____, **ספר, סופר ועיתון = נתן כהן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918-1942**, מאגנס, ירושלים תשס"ג.

כוכבי, **שורש לעקורים = יהויקים כוכבי, שורש לעקורים: תנועות הנער במחנות העקורים בגרמניה 1945-1949**, הספרייה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים 1999.

כנען, **מלחמתה של העיתונות = חביב כנען, מלחמתה של העיתונות: מאבק העיתונות העברית בארץ=ישראל נגד השלטון הבריטי**, הספרייה הציונית, ירושלים 1969.

כפרי, 'גיזי פליישמן' = חיים כפרי, 'גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה במלחמת=העולם השניה', **ילקוט מורשת**, יג (תשל"א), עמ' 46-59.

כשר, **התקופה הגדולה = מנחם כשר, התקופה הגדולה: פרקי התבוננות במצב האומה וארצנו הקדושה בשעה זו ובירור מקיף על דרכי הגאולה לסימניה**, על יסוד דברי חז"ל ספרי הראשונים והאחרונים, מכון תורה שלמה, ירושלים תשכ"ט.

לאור, 'עוד על שתי הדרכים' = דן לאור, 'עוד על שתי הדרכים: אחרית דבר', בתוך: מנחם דורמן ואחרים (עורכים), **מחברות אלתרמן**, ה: **על שתי הדרכים, דפים מן הפנקס הקיבוץ המאוחד**, תל אביב 1989, עמ' 113-155.

לבסקי, **לקראת חיים חדשים = חגית לבסקי, לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן=בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה 1945-1950**, מאגנס, ירושלים תשס"ו.

לה קפרה, **לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה = דומיניק לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה**, רסלינג ויד ושם, תל אביב 2006.

לזוביק, **הביורוקרטים של היטלר = יעקב לזוביק, הביורוקרטים של היטלר: משטרת הביטחון הנאצית והבנאליות של הרשע**, מאגנס, ירושלים תשס"א.

ליביונקה, 'איגוד המאבק המזוין' = דריוש ליביונקה, "'איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת (ZWZ-AK) ונציגות הממשלה (הדלגטורה) של הרפובליקה הפולנית מול השמדת יהודי פולין, **דפים לחקר השואה**, 22 (תשס"ח), עמ' 65-113.

ליכטנשטיין, **עדות: חורבן יהדות אירופה** = רות ליכטנשטיין, **עדות: חורבן יהדות אירופה**, מוסד הרי"מ לוי, ירושלים תש"ס.

ליפסקי, 'המושג "שואה"' = חיה ליפסקי, 'המושג "שואה"' – משמעותו וגולגולו בלשון העברית מראשיתה ועד ימינו בחברה הישראלית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1998.

מאהלר, **יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם** = רפאל מאהלר, **יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם: היסטוריה כלכלית=סוציאלית לאור הסטטיסטיקה**, דביר, תל אביב תשכ"ט.

מאיר, **על חומותיך בני ברק** = יצחק מאיר, **על חומותיך בני ברק: קורותיה ודברי ימיה של העיר בני ברק-המחדשת נעוריה-בעשור הראשון לקיומה**, האגודה לחקר תולדות בני ברק וגנזך קידוש השם, בני ברק תשמ"ח.

מאיר (עורך), **זכור הנאקות ורעש הצעקות** = מרדכי מאיר (עורך), **זכור הנאקות ורעש הצעקות: קיינות לתשעה באב לזכר השואה**, אורחות, ירושלים תשס"ג.

מארק, **מגילת אושוויץ** = בר מארק, **מגילת אושוויץ** (תרגם מיידש מרדכי חלמיש), ספריית פועלים, תל אביב תשל"ח.

מורגנשטרן, 'ועד=ההצלה המאוחד' = אריה מורגנשטרן, 'ועד=ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית ופעולותיו בשנים 1943-1945', **ילקוט מורשת**, יג (תשל"א), עמ' 61-103.

מכמן, 'התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה' = דן מכמן, 'התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה: הערות עיוניות', **דפים לחקר תקופת השואה**, יב (תשנ"ה), עמ' 7-41.

_____, 'פוסט=ציונות' ושואה = דן מכמן, 'פוסט=ציונות' ושואה: הפולמוס הציבורי הישראלי בנושא ה'פוסט=ציונות' בשנים 1993-1996 ומקומה של סוגיית השואה בו; **מקראה** (סדרת **תשתית למחקר**, 8), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1997.

_____, **השואה וחקרה** = דן מכמן, **השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, מורשת, תל אביב 1998.

_____, 'משואה לתקומה!' = דן מכמן, 'משואה לתקומה! משואה לתקומה? ההיסטוריוגרפיה של הקשר הסיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל – בין מיתוס למציאות', **עיונים בתקומת ישראל**, 10 (תש"ס), עמ' 234-258.

_____, 'הפתרון הסופי של שאלת היהודים' = דן מכמן, 'הפתרון הסופי של שאלת היהודים – התגבשותו ויישומו: מצב המחקר', **בשביל הזיכרון**, 42 (תשס"א), עמ' 4-21.

_____, 'אופוריה של ניצחון' = דן מכמן, "'אופוריה של ניצחון" כמפתח למיקומו של כריסטופר בראונינג במפת המחקר על "הפתרון הסופי של שאלת היהודים"', **ילקוט מורשת**, עב (תשס"ב), עמ' 9-23.

_____, 'המחקר ההיסטורי על השואה' = דן מכמן, 'המחקר ההיסטורי על השואה: תולדות הדיסציפלינה במבט ממעוף הציפור', **ילקוט מורשת**, עד (תשס"ג), עמ' 9-33.

_____, **הגיטאות היהודיים בימי השואה** = דן מכמן, **הגיטאות היהודיים בימי השואה: כיצד נתהוו ומדוע? (עיון וחקר**, 11), יד ושם, ירושלים תשס"ח.

_____, 'מדוע קוראים לשואה "השואה"' = דן מכמן, 'מדוע קוראים לשואה "השואה"' The

Holocaust? הפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב הקמפוס, דף שבועי, פרשת שמיני, 1364 (תש"פ), עמ' 3-4.

מכמן וויץ, 'בתום השואה' = דן מכמן ויחיעם ויץ, 'בתום השואה', בתוך: **בימי שואה ופקודה: קורס בתולדות עם ישראל בתקופת השואה**, יחידה 1-2, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשנ"ב.

מכמן, הרטוך ומכמן, **פנקס הקהילות: הולאנד** = מכמן, יוסף, בים הרטוך ודן מכמן, **פנקס הקהילות: הולאנד**, יד ושם, ירושלים, תשמ"ה.

מלחי, 'ספרות הילדים החרדית' = אסתר מלחי, 'ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ב.

____, **ספרות הילדים החרדית** = אסתר מלחי, **ספרות הילדים החרדית: חברה, אידיאולוגיה וערכים**, ספרא, תל אביב 2019.

מנטל, **מחקרים בתולדות הסנהדרין** = חיים דב מנטל, **מחקרים בתולדות הסנהדרין**, דביר, תל אביב תשכ"ט.

מנקוביץ, 'המורשת הרוחנית של שארית הפליטה' = זאב מנקוביץ, 'המורשת הרוחנית של שארית הפליטה וההיסטוריה היהודית', בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 615-623.

____, 'אידיאולוגיה ופוליטיקה בשארית הפליטה' = זאב מנקוביץ, 'אידיאולוגיה ופוליטיקה בשארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה 1945-1964', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ז.

____, **בין זיכרון לתקווה** = זאב מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה**, יד ושם, ירושלים 2006.

מנקין, 'משהו חדש לגמרי' = רחל מנקין, "משהו חדש לגמרי": התפתחותו של רעיון החינוך הדתי לבנות בעת החדשה, **מסכת**, ב (תשס"ד), עמ' 63-85.

נאור, 'העיתונות היהודית בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה' = מרדכי נאור, 'העיתונות היהודית בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה', בתוך: מרדכי נאור ודינה פורת (עורכים), **העיתונות היהודית בארץ ישראל נוכח השואה 1939-1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 2002.

נדיבי, 'הפצת דו"ח אושוויץ' = אילה נדיבי, 'הפצת דו"ח אושוויץ ודו"ח שואת יהודי הונגריה והשפעותיה', **ילקוט מורשת**, 83 (ניסן תשע"ז), עמ' 53-84.

ניגער ושאצקי (עורכים), **לעקסיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור** = שמואל ניגער ויעקב שאצקי (עורכים), **לעקסיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור**, ז, אַלוועלטלעכער ייִדישער קולטור=קאָנגרעס, ניו-יארק 1968.

ניר (עורך), **פרקים בקורות שואת יהודי סלובאקיה** = עקיבא ניר (עורך), **פרקים בקורות שואת יהודי סלובאקיה – הרצאות בכנס מדעי על יהדות סלובקיה בשנים 1942-1945**, האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, יד ושם, מורשת והתאחדות יוצאי צ'כוסלובקיה, גבעת חביבה 1988.

ניראל, **חרדים מול שואה** = חיים ניראל, **חרדים מול שואה: האשמות החרדים כלפי הציונות באחריות לשואה**, כרמל, ירושלים תשנ"ז.

נצר, 'שואת יהודי פולין' = שלמה נצר, 'שואת יהודי פולין בהיסטוריוגרפיה היהודית', בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 91-103.

____, 'בין חקיקה אנטי-יהודית להשתלבות' = שלמה נצר, 'בין חקיקה אנטי-יהודית להשתלבות: פולנים ויהודים 1918-1939', **בשביל הזיכרון**, 40 (2001), עמ' 13-21.

סומפולינסקי, 'המוסדות היהודיים בעולם וביישוב' = מאיר סומפולינסקי, 'המוסדות היהודיים בעולם וביישוב בראי ההיסטוריוגרפיה של היהודים החרדים על השואה', בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 497-516.

סורסקי, **תולדות החינוך התורתי** = אהרן סורסקי, **תולדות החינוך התורתי**, אור החיים, בני ברק תשכ"ז.

סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה** = יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, ג, עם עובד, תל אביב תשל"ב.

עופר, **העמידה היהודית בתקופת השואה** = דליה עופר, **העמידה היהודית בתקופת השואה, דיונים בכינוס חוקרי שואה** (אפריל 1968), יד ושם, ירושלים 1970.

____, **דרך ביים** = דליה עופר, **דרך ביים: עלייה ב' בתקופת השואה 1939-1944**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1988.

____, 'מבט לאחור יובל' = דליה עופר, 'מבט לאחור יובל: היישוב והציונות נוכח השואה, 1948-1933', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 443-473.

____, 'מה ועד כמה לזכור מן השואה' = דליה עופר, 'מה ועד כמה לזכור מן השואה: זכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות: 50 השנים הראשונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 171-194.

עק, **התועים בדרכי המוות** = נתן עק, **התועים בדרכי המוות: הווי והגות בימי הכליון**, יד ושם, ירושלים תש"ך.

____, 'חוויה דתית או "מבצע התנגדות"' = נתן עק, "חוויה דתית או 'מבצע התנגדות'", **ידיעות יד ושם**, 21-22 (כסלו תש"ך), עמ' 15.

____, 'מחקר היסטורי או כתב שטנה?' = נתן עק, 'מחקר היסטורי או כתב שטנה?', **יד ושם - קובץ מחקרים**, ו (תשכ"ז), עמ' 343-381.

____, **שואת העם היהודי באירופה** = נתן עק, **שואת העם היהודי באירופה**, יד ושם והקיבוץ המאוחד, ירושלים תשל"ו.

פונד, **פירוד או השתתפות** = יוסף פונד, **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, מאגנס, ירושלים תשנ"ט.

____, **תנועה בחרבות** = יוסף פונד, **תנועה בחרבות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה**, ראובן מס, ירושלים 2008.

פונקשטיין, **תדמית ותודעה היסטורית** = עמוס פונקשטיין, **תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית**, עם עובד, תל אביב 1991.

פוקס, **קראתי ואין עונה** = אברהם פוקס, **קראתי ואין עונה: זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה**, הוצאת המחבר, ניו יורק תשמ"ג.

פורטוגו, 'המאפיינים החברתיים, הפוליטיים והלאומיים' = עדי פורטוגו, 'המאפיינים

- החברתיים, הפוליטיים והלאומיים של אנשי "השומר הצעיר" מחבורת "מורשת" -1973-1963, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג.
- פורת, 'אל דמיי' = דינה פורת, 'אל דמי: אנשי=רוח בארץ=ישראל נוכח השואה, 1943-1945, **הציונות**, ח (תשמ"ג), עמ' 245-275.
- ____, **הנהגה במלכוד** = דינה פורת, **הנהגה במלכוד: היישוב נוכח השואה 1942-1945**, עם עובד, תל אביב 1986.
- ____, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית על היישוב' = דינה פורת, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית על היישוב לנוכח השואה', **יהדות זמננו**, 6 (תש"ן), עמ' 117-131.
- ____, 'לא היו שתי דרכים' = דינה פורת, "'לא היו שתי דרכים": נתן אלתרמן, "על שתי דרכים: דפים מן הפנקס"', **הציונות**, טו (תשנ"א), עמ' 223-235.
- ____, 'שותפיו של עמלק' = דינה פורת, 'שותפיו של עמלק: האשמות החרדים (האולטרה=אורתודוקסיה האנטי=ציונית) בארץ בשנות השמונים כלפי הציונות בתקופת השואה', בתוך: יואל רפל (עורך), **זכרון סמוי זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**, משואה ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1998, עמ' 55-86.
- ____, **מעבר לגשמי** = דינה פורת, **מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר**, עם עובד, תל אביב 2000.
- ____, 'יצחק גרינבוים, פעילותו והתבטאויותיו בתקופת השואה' = דינה פורת, "'עשה הכל לאמת את מברקך": יצחק גרינבוים, פעילותו והתבטאויותיו בתקופת השואה', בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ=ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה**, 1933-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009, עמ' 449-474.
- ____ (עורכת), **שואה ממרחק תבוא** = דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ=ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה**, 1933-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009.
- פורת ונאור (עורכים), **העיתונות היהודית בארץ ישראל = דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ ישראל נוכח השואה 1939-1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 2002.
- פטרן, **האם מאבק על הישרדות** = גילה פטרן, **האם מאבק על הישרדות: הנהגת יהודי סלובקיה בשואה 1938-1944**, מורשת, תל אביב 1992.
- פייקאז', 'גזירות פולין' = מנדל פייקאז', 'גזירות פולין ומנוחה ושלווה ליהודי הונגריה בדרשה חסידית בלזאית בינואר 1944 בבודאפשט', **כיוונים**, 11 (תשמ"א), עמ' 115-119.
- ____, 'הרבנית מסטרוקפקוב' = מנדל פייקאז', 'הרבנית מסטרוקפקוב על הבטחת הרבי מבלז ושתי סתירות על לקח הגזירות', **כיוונים**, 24 (תשמ"ד), עמ' 59-73.
- ____, 'הנקודה הפנימית אצל אדמו"רי דור ואלכסנדר' = מנדל פייקאז', "'הנקודה הפנימית" אצל אדמו"רי גור ואלכסנדר כבבואה לכושר הסתגלותם לתמורות העיתים', בתוך: יוסף דן ויוסף הקר (עורכים), **מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות**, מאגנס, ירושלים תשמ"ו, עמ' 617-660.
- ____, **חסידות פולין** = מנדל פייקאז', **חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה ('השואה')**, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ן.
- ____, **ספרות העדות על השואה** = מנדל פייקאז', **ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי ושלוש תגובות חסידיות בארצות השואה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ג.

פינצ'בסקי, ליבס והרמן, 'אייכמן מעל דפי האתר' = עמית פינצ'בסקי, תמר ליבס ואורה הרמן, 'אייכמן מעל דפי האתר: תפקיד הרדיו ביצירתו של משפט היסטורי', בתוך: נאוה שרייבר ומאיר צבי (עורכים), **שישה מיליון קטגורים: מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, משואה, תל יצחק 2011, עמ' 176-189.

פירר, 'השואה במקראות' = רות פירר, 'השואה במקראות, 1948-1984', **משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה**, יג (ניסן תשמ"ה), עמ' 177-203.

פרברשטיין, **בסתר רעם** = אסתר פרברשטיין, **בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ח.

____, 'כי עליך הורגנו...' = אסתר פרברשטיין, 'כי עליך הורגנו... התכוונות במעשה קידוש השם בימי השואה', <http://daat.ac.il/DAAT/kitveyet/michlol/farbsh1.htm> (אוחזר ביוני 2020).

פרידמן, **חברה ודת** = מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל, תרע"ח-תרצ"ו**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1977.

____, 'יחסי דתיים-חילוניים' = מנחם פרידמן, 'יחסי דתיים-חילוניים לקראת הקמת המדינה', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **סוגיות בתולדות הציונות והיישוב: הזרם הדתי בציונות**, 2, אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, תל אביב 1984, עמ' 69-86.

____, **האישה החרדית** = מנחם פרידמן, **האישה החרדית**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1988.

____, 'ואלה תולדות הסטטוס=קוו' = מנחם פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס=קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990, עמ' 47-79.

____, 'מדינת ישראל כדילמה דתית' = מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', **אלפיים**, 3 (1990), עמ' 24-68.

____, **החברה החרדית** = מנחם פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1991.

____, **חברה במשבר לגיטימציה** = מנחם פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה: היישוב הישן האשכנזי, 1900-1917**, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"א.

____, 'על מה עשה ה' ככה?' = מנחם פרידמן, "'על מה עשה ה' ככה?": התמודדות החרדים עם השואה', בתוך: דן מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית**, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 579-607.

פרידמן, **היחידות הדתיות** = מרדכי פרידמן, **היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח**, אוניברסיטת בר-אילן ומשרד החינוך התרבות והספורט, רמת גן תשס"ה.

פרידמן (עורך), **ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה** = פיליפ פרידמן (עורך), **ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה**, יד ושם וייווא, ירושלים תש"ך.

פרילינג, **חץ בערפל** = טוביה פרילינג, **חץ בערפל: בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה**, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1998.

____, **מי אתה ליאון ברז'ה?** = טוביה פרילינג, **מי אתה ליאון ברז'ה?: סיפורו של קאפו באושוויץ**, רסלינג, תל אביב 2009.

פרל, **חייה ומורשתה של שרה שנירר** = בניש פרל, **שאוני בלבן: חייה ומורשתה של שרה שנירר**, פלדהיים, ירושלים תשס"ו.

פרלמן, **איך נתפס אייכמן?** = משה פרלמן, **איך נתפס אייכמן?**, עם עובד, תל אביב תשכ"א.
פרנקל, **היהדות החרדית והדתית בירושלים** = יובל פרנקל, **היהדות החרדית והדתית בירושלים** בתקופת המצור, **הציונות**, יח (תשנ"ד), עמ' 247-289.

צימוקי, **מסע נדודי העיתונות היהודית** = אריה צימוקי, **"מסע נדודי העיתונות היהודית"**, בתוך: אריה דולצ'ין ואחרים (עורכים), **שלוש מאות שנה של עיתונות יהודית**, ההסתדרות הציונית העולמית, הקונגרס היהודי העולמי והאיגוד העולמי של העיתונאים היהודים, ירושלים תשל"ו, עמ' 9-12.

צימרמן, **ביקורת על ספרו של דניאל פרנקל, על פי התהום** = משה צימרמן, **ביקורת על ספרו של דניאל פרנקל, על פי התהום: המדיניות הציונית ושאלת יהודי גרמניה 1933-1938** (מאגנס, ירושלים 1994), **הארץ**, 28.10.1994.

צימרמן, **על עיתונות אגודת ישראל** = עקיבא צימרמן, **על עיתונות אגודת ישראל**, **קשר**, 42 (2011), עמ' 153-155.

צמרת, **ועדת פרומקין** = צבי צמרת, **ועדת פרומקין: ועדת חקירה ממשלתית בנושא חנוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות**, **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (תשנ"א), עמ' 405-439.
_____, **חינוך ילדי העולים 1948-1996** = צבי צמרת, **חינוך ילדי העולים 1948-1996**, בתוך: אלעד פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל**, ב, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 769-780.

קאסוב, **מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו?** = שמואל ד' קאסוב, **מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג=שבת: הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה**, יד ושם וכנרת זמורה דביר, אור יהודה 2014.

קול, **אתגרי משואה** = משה קול, **אתגרי משואה**, **קובץ משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה** (1973), עמ' 8-11.

קורץ, **ספר עדות** = יעקב קורץ, **ספר עדות: רשימותיו של יהודי מוצל מן הגיהנום הנאצי בפולין**, עם עובד, תל אביב תש"ד.

קושניר, **רשימות** = מ' קושניר, **רשימות**, **מולד** (ניסן-איר תש"ח), עמ' 160.
קיכלר=זילברמן, **אנו מאשימים** = לנה קיכלר=זילברמן, **אנו מאשימים: עדויות ילדים מן השואה**, ספרית פועלים, תל אביב 1961.

קינן, **לא נרגע הרעב** = עירית קינן, **לא נרגע הרעב: ניצולי השואה ושליחי ארץ ישראל בגרמניה**, עם עובד, תל אביב 1948-1996.

קלט, **בעלזא לאחר השואה** = אורי קלט, **בעלזא לאחר השואה: בנייתה מחדש של חסידות בעלזא לאחר השואה** (1944-1957), עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009.

קליין, **יחסה של העיתונות החרדית לשואה** = עדה קליין, **יחסה של העיתונות החרדית לשואה** כאבן בוחן למאבק על עיצוב העבר, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004.

קניאל, **בין חילוניים, מסורתיים ואורתודוקסים** = אסף קניאל, **בין חילוניים, מסורתיים ואורתודוקסים: שמירת מצוות בראי ההתמודדות עם "גזירת הכשרות"**, 1937-1939, **גלעד**, כב (תש"ע), עמ' 75-106.

קפלן, **החברה החרדית בישראל ויחסה לשואה** = קימי קפלן, **החברה החרדית בישראל ויחסה**

לשואה: קריאה חדשה, אלפיים, 17 (תשנ"ט), עמ' 176-207.

____, 'השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל' = קימי קפלן, "האמנם נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות?": השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל, **יד ושם – קובץ מחקרים**, כט (תשס"א), עמ' 292-249.

____, **קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל** = קימי קפלן, 'רבות רעו"ת צדיק': **קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה**, הפקולטה למדעי חברה ע"ש גרשון גורדון, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006.

____, 'רבות רעו"ת צדיק' = קימי קפלן, "רבות רעו"ת צדיק": קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה, **התקשורת המגזרית בישראל**, 3 (2006), עמ' _____.

____, **בסוד השיח החרדי** = קימי קפלן, **בסוד השיח החרדי**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ז.
____, **עמרם בלוי** = קימי קפלן, **עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא**, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2017.

קראוס, 'התגובות התיאולוגיות על הצהרת בלפור' = יצחק קראוס, 'התגובות התיאולוגיות על הצהרת בלפור', בתוך: אליעזר דון-יחיא, אלה בלפר ומשה חלמיש (עורכים), **מחקרים בציונות הדתית ובמשפט הדתי: מוגשים לכבודו של ד"ר זרח ורהפטיג (ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן – מדעי היהדות ומדעי הרוח, כח-כט)**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"א.

קרליץ, **קובץ אגרות מרן** = אברהם ישעיהו קרליץ, **קובץ אגרות מרן החזון איש זלה"ה** (ערך הרב שמריהו גריינימן), א, בני ברק תש"ן.

קרמיש, 'יחס הפולנים למרד גיטו וארשא' = יוסף קרמיש, 'יחס הפולנים למרד גיטו וארשא (לאור תעודות חדשות)', **ידיעות יד ושם**, 39 (תשכ"ח), עמ' 13-9.

קרן, 'השפעת שארית הפליטה על תודעת השואה' = נילי קרן, 'השפעת שארית הפליטה על תודעת השואה בחברה הישראלית', בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), **שארית הפליטה 1948-1945: השיקום והמאבק הפוליטי**, יד ושם, ירושלים תשנ"א, עמ' 385-393.

____, 'כיצד מעצבים זכרון?' = נילי קרן, 'כיצד מעצבים זכרון?', **משואה**, לה (תשס"ח), עמ' 21-9.
ראובן, 'שיח השואה בעתונות הילדים העברית' = רבקה ראובן, 'שיח השואה בעתונות הילדים העברית בשנים 1961-1945: **דבר לילדים** כמקרה בוחן', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1997.

רבא 'גזרות ת"ח-ת"ט' = יואל רבא, 'גזרות ת"ח-ת"ט: ההתרחשות ומשמעותה', בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), **קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם**, א, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 179-191.

רבינון, **העקוב למישור** = יעקב רבינון, **העקוב למישור**, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ז.
רובינשטיין, **מהרצל עד רבין והלאה** = אמנון רובינשטיין, **מהרצל עד רבין והלאה: מאה שנות ציונות**, שוקן, תל אביב תשנ"ח.

רובין, **בלעז: ספר זכרונות** = יוסף רובין, **בלעז: ספר זכרונות**, ארגון יוצאי בלז והסביבה בישראל, תל אביב תשל"ד.

רוטברד ואחרים (עורכים), **ספר יזכור: שידלובצה** = יעקב רוטברד ואחרים (עורכים), **ספר יזכור: שידלובצה**, נורית, תל אביב תשמ"ד.

רוטקירכן, **חורבן יהדות סלובאקיה** = לאה רוטקירכן, **חורבן יהדות סלובאקיה: תיאור היסטורי בתעודות**, יד ושם, ירושלים 1961.

רוטשטיין, 'העיתונות האורתודוקסית בפולין' = שמואל רוטשטיין, 'העיתונות האורתודוקסית בפולין ו"דאס יודישע טאגבלאט"', בתוך: יהודה גוטהלף (עורך), **עיתונות יהודית שהייתה**, האיגוד העולמי של העיתונאים היהודים, תל אביב תשל"ג, עמ' 130-149.

רוטשילד, 'הדרכה לעיון במאמרו של הרב י"ד סולובייצ'יק' = יעקב רוטשילד, 'הדרכה לעיון במאמרו של הרב י"ד סולובייצ'יק "קול דודי דופק"', בתוך: אשר וסרטיל (עורך), **קול דודי דופק**, מהדורת משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, ירושלים תשל"ז.

רוגן, 'עמנואל רינגלבלום ומאבקו בהשמדת הזכרון' = אביהו רוגן, 'להבריח את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה: עמנואל רינגלבלום ומאבקו בהשמדת הזכרון', **זמנים**, 81 (2002-2003), עמ' 75-62.

רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה** = עמנואל רינגלבלום, **כתבים מימי המלחמה**. כרך א: **יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גיטו וארשה: ספטמבר 1939–דצמבר 1942**. כרך ב: **יחסי פולנים–יהודים: ינואר 1943–אפריל 1944** (ערכו ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם), יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים תשנ"ג.

רפל (עורך), **זכרון סמוי זכרון גלוי** = יואל רפל (עורך), **זכרון סמוי זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**, משואה ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1998.

רשף, 'בן-גוריון והחינוך העברי והממלכתי' = שמעון רשף, 'בן-גוריון והחינוך העברי והממלכתי', **קתדרה**, 43 (תשמ"ז), עמ' 91-114.

שאול, 'השואה בין "זיכרון ציבורי" לבין "זיכרון פרטי"' = מיכל שאול, 'השואה בין "זכרון ציבורי" לבין "זכרון פרטי" בחברה החרדית בישראל: עיון בעדויותיהם של ניצולים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ג.

שאלתיאל, **תמיד במרי** = אלי שאלתיאל, **תמיד במרי – משה סנה: ביוגרפיה**, עם עובד, תל אביב תש"ס.

שאשקעס, **א וועלט וואס איז פארביי...** = חיים שאשקעס, **א וועלט וואס איז פארביי...**, צענטראל פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, בואנוס איירס 1949.

שביד, **בין חורבן לישועה** = אליעזר שביד, **בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1994.

שביט, 'לני יחיל ותרומתה לחקר השואה בארץ ובעולם' = שרית שביט, "'ביקשנו להשמיע את קולם" [לני יחיל, תשמ"ז]: לני יחיל ותרומתה לחקר השואה בארץ ובעולם', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט.

שביט ומכמן, 'חנה ארנדט ולני יחיל' = שרית שביט ודן מכמן, 'חנה ארנדט ולני יחיל: חברות שלא עמדה במבחן', **יד ושם – קובץ מחקרים**, לז, 2 (תש"ע), עמ' 17-54.

שגב, **המיליון השביעי** = תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, כתר, ירושלים 1990.

שחם, 'עונג שבת' = ישראל שחם, "'עונג שבת"', מוסד מדעי מחתרתי בגטו ורשה, **משואה**, כא (תשנ"ג), עמ' 71-80.

שטאובר, **הלקח לדור** = רוני שטאובר, **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ס.

שטמפפר, 'ישיבות חסידיות בפולין' = שאול שטמפפר, 'ישיבות חסידיות בפולין בין שתי מלחמות

העולם, בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף, ישראל ברטל ואלחנן ריינר (עורכים), **במעגלי חסידים**, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ס, עמ' 351-376.

שטרן, 'דפוסי הזהות היהודית בספרות השואה לילדים' = דינה שטרן, 'דפוסי הזהות היהודית בספרות השואה לילדים', בתוך: יהודה איזנברג (עורך), **היבטים בחינוך: מחקרים לזכרו של פרופ' אליעזר שטרן ז"ל**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ו.

שלום, 'מכתב לחנה ארנדט' = גרשם שלום, 'מכתב לחנה ארנדט', **דברים בגו**, א, תל אביב תשל"ו, עמ' 91-95.

שלום, 'יחסה של אגודת ישראל למרד גטו וארשה' = חיים שלם, 'יחסה של אגודת ישראל למרד גטו וארשה בעשור השנים לאחר הקמת המדינה', **ילקוט מורשת**, 75 (תשס"ג), עמ' 201-210.

____, 'אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה' = חיים שלם, 'אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942-1945', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ד.

____, **עת לעשות להצלת ישראל = חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשס"ז.

____, **אי של אפשר = חיים שלם, אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ תרס"ג-תשכ"א**, כרמל, ירושלים 2012.

שמרוק, 'העיתונות היהודית בוורשה' = חנא שמרוק, 'העיתונות היהודית בוורשה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **הקריאה לנביא: מחקרי היסטוריה וספרות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 156-174.

שנפלד, **עקבתא דמשיחא = משה שנפלד, עקבתא דמשיחא**, נצח, ירושלים תש"ב.

____, **שרופי הכבשנים מאשימים = משה שנפלד, שרופי הכבשנים מאשימים: תעודות מסמכים ועדויות על פושעי שואה יהודים**, חוג בני תורה, בני ברק תשל"ו (מהדורה שלישית).

שפירא, 'מפגש היישוב עם שארית הפליטה' = אניטה שפירא, 'מפגש היישוב עם שארית הפליטה', **ההליכה על קו האופק**, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 325-355.

____, 'מסתורי הביוגרפיה' = אניטה שפירא, 'מסתורי הביוגרפיה', **אלפיים**, 8 (1994), עמ' 239-225.

____, 'ההיסטוריה של המיתולוגיה' = אניטה שפירא, 'ההיסטוריה של המיתולוגיה – קווים להיסטוריוגרפיה על אודות בן-גוריון והשואה', **אלפיים**, 18 (תשנ"ט), עמ' 34-53.

____, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי' = אניטה שפירא, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', **זמנים**, 57 (1996-1997), עמ' 4-13.

____, **יהודים חדשים יהודים ישנים = אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, תל אביב 1997.

____, **משפט אייכמן = אניטה שפירא, משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם (עיון וחקר, 2)**, יד ושם, ירושלים תשס"ב, עמ' 1-27.

____, **התנ"ך והזהות הישראלית = אניטה שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית**, מאגנס, ירושלים תשס"ו.

____, 'ברל, האנטישמיות והשואה' = אניטה שפירא, 'ברל, האנטישמיות והשואה', בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ט, עמ' 237-248.

שקד, 'פסק הדין במשפט קסטנר והנרטיבים של הזכרון' = מיכל שקד, 'ההיסטוריה בבית המשפט ובית המשפט בהיסטוריה – פסק הדין במשפט קסטנר והנרטיבים של הזכרון', אלפיים, 20 (2000), עמ' 36-80.

שרייבר, 'צרור זכרונות מפראגה' = שלום שרייבר, 'צרור זכרונות מפראגה', בתוך: גבריאל ווייסמן (עורך), **ספר פראגה**, ארגון יוצאי פראגה בישראל, תל אביב 1974, עמ' 207-208. תידור=באומל, 'פרק בשיקום הדתי של שארית הפליטה' = יהודית תידור=באומל, 'סידורי תפילה ומגבעות: פרק בשיקום הדתי של שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה 1945-1949', **ילקוט מורשת**, מח (תש"ן), עמ' 55-68.

_____, 'קבוצות ה"צנרשאפט"' = יהודית תידור=באומל, 'קבוצות ה"צנרשאפט" כדוגמה להתארגנות נשים לעזרה הדדית המחנות', **דפים לחקר תקופת השואה**, י (תשנ"ג), עמ' 127-107.

_____, 'תגובות למרד בעולם החרדי' = יהודית תידור=באומל, 'תגובות למרד בעולם החרדי', **דפים לחקר תקופת השואה**, יב (תשנ"ה), עמ' 289-308.

_____, 'איך נזכור את כולם' = יהודית תידור=באומל, "'איך נזכור את כולם": הנצחת הצנחנים השליחים ממלחמת העולם השנייה בשנים 1945-1949', **קתדרה**, 84 (תשנ"ז), עמ' 107-132.

_____, 'לזכרון עולם' = יהודית תידור=באומל, "'לזכרון עולם": הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל', בתוך: יואל רפל (עורך), **זכרון סמוי זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**, משואה ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1998, עמ' 19-43.

_____, 'חלוצות, מורות ואמהות' = יהודית תידור=באומל, 'חלוצות, מורות ואמהות: נשים חרדיות בקרב שארית הפליטה', **יד ושם – קובץ מחקרים**, לו (תשס"ח), עמ' 127-129. **תפארת בית ישראל: הווי חיים יהודי באספקלריית האמנות ומקורות התיעוד ההיסטורי**, גנזך קידוש השם, בני ברק 1983.

Apenszlak (ed.), *The Black Book of Polish Jewry* = Jacob Apenszlak (ed.), *The Black Book of Polish Jewry*, Roy Publishers, New York 1943.

Barkow, *Alfred Wiener* = Ben Barkow, *Alfred Wiener and the Making of the Holocaust Library*, Vallentine Mitchell, London 1997.

Bauer, *American Jewry and the Holocaust* = Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945*, Wayne State University Press, Detroit 1981.

Baumel, 'Kibbutz Buchenwald' = Judith Baumel, 'Kibbutz Buchenwald and Kibbutz Hafetz Hayyim: Two Experiments in the Rehabilitation of Jewish Survivors in Germany', *Holocaust and Genocide Studies*, 9, 2 (1995), pp. 231-249.

Bankier and Michman (eds.), *Holocaust and Justice* = David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust and Justice: Representation & Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*, Yad Vashem and Berghahn Books, Jerusalem 2010.

Ben-Sasson, 'Historiografia ultraortodoksyjna i Holokast' = Havi Ben-Sasson,

- 'Historiografia ultraortodoksyjna i Holokast: Mosze Prager jako studium przypadku', *Duchowość żydowska w Polsce*, Kraków 2000, pp. 391-403.
- Ben-Yehuda, *The Masada Myth* = Nachman Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, University of Wisconsin Press, Madison, WI 1995.
- Bergman, 'Góra Kalwaria' = Eleonora Bergman, 'Góra Kalwaria: The Impact of a Hasidic Cult on the Urban Landscape of a Small Polish Town', *Polin*, 5 (1990), pp. 3-23.
- Borwicz, Rost, and Wulf (eds.), *Documenty Zabrodni i Meczestawa* = Michal Borwicz, Nella M. Rost, and Jozef Wulf (eds.), *Documenty Zabrodni i Meczestawa*, Wojwodzka Zydzowska Komisja, Krakow 1945.
- Breitman, *The Architect of Genocide* = Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, Grafton, London 1991.
- Cohen, 'Dr. Jacob Robinson' = Boaz Cohen, 'Dr. Jacob Robinson, the Institute of Jewish Affairs and the Elusive Jewish Voice in Nuremberg', in: David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust and Justice: Representation & Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*, Yad Vashem and Berghahn Books, Jerusalem 2010, pp. 81-100.
- Don-Yehiya, 'Memory and Political Culture' = Eliezer Don-Yehiya, 'Memory and Political Culture: The Israeli Society and the Holocaust', *Studies in Contemporary Jewry*, 9 (1993), pp. 139-182.
- Ebenstein, 'Remembered through Rejection' = Ruth Ebenstein, 'Remembered through Rejection: Yom Hashoa in the Ashkenazi Haredi Daily Press, 1950-2000', *Israel Studies*, 8, 3 (2003), pp. 141-167.
- Fraenkel, *The Dual State* = Ernst Fraenkel, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford University Press, New York 1941.
- Friedman, 'The Haredim and the Holocaust' = Menachem Freidman, 'The Haredim and the Holocaust', *Jerusalem Quarterly*, 53 (1990), pp. 86-114.
- Frischauer, *Himmler* = Willi Frischauer, *Himmler: The Evil Genius of the Third Reich*, Beacon Press, Boston 1953.
- Georgiou, Constantine, *Children and their Literature*, Prentice-Hall, Englewood Clifles, NJ 1969.
- Göbbels, *Rassenfrage und Weltpropoganda* = Joseph Göbbels, *Rassenfrage und Weltpropoganda*, Berliner Börsen-Zeitung, Berlin 1933.

- Gottlieb, 'The Concept of Resistance' = Roger Gottlieb, 'The Concept of Resistance: Jewish Resistance during the Holocaust', *Social Theory and Practice*, 9, 1 (1983), pp. 31-49.
- Greenberg, 'Ontic Division and Religious Survival' = Gershon Greenberg, 'Ontic Division and Religious Survival: Wartime Palestinian Orthodoxy and the Holocaust', *Modern Judaism*, 14, 1 (1994), pp. 21-43.
- _____, 'Sovereignty as Catastrophe' = Gershon Greenberg, 'Sovereignty as Catastrophe: Jacob Rosenheim's *Hurban Weltanschauung*', *Holocaust and Genocide Studies*, 8, 2 (1994), pp. 202-224.
- _____, 'Mahana Israel-Lubavitch 1940-1945' = Gershon Greenberg, 'Mahana Israel-Lubavitch 1940-1945: Activity Responding to *Khurban*', *Bearing Witness to the Holocaust 1939-1945*, 31 (1994), pp. 141-163.
- _____, 'Elhanan Wasserman's Response to the Growing Catastrophe in Europe' = Gershon Greenberg, 'Elhanan Wasserman's Response to the Growing Catastrophe in Europe: The Role of *Ha'gra* and *Hofets Hayim* Upon His Thought', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 10 (2000), pp. 171-204.
- _____, 'Ultra-Orthodox Reflections on the Holocaust' = Gershon Greenberg, 'Ultra-Orthodox Reflections on the Holocaust: 1945 to the Present', in: Konrad Kwiet and Jürgen Matthäus (eds.), *Contemporary Responses to the Holocaust*, Praeger, Westport, CT 2004, pp. 87-122.
- Halbwachs, *On Collective Memory* = Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Harper & Row, New York 1980.
- Harrari, *Die Ausrottung der Juden im Besetzten Holland* = Jacob Harrari, *Die Ausrottung der Juden im Besetzten Holland*, Irgun Olej Merkaz Europa, Tel Aviv 1944.
- Hitler, *Mein Kampf* = Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP, München 1935.
- Hutner, 'Holocaust' = Yitzchok Hunter, "'Holocaust': A Study of the Term and the Epoch It Is Meant to Describe", *The Jewish Observer*, XII, 8 (1977), pp. 3-9.
- Jarblum, *La lutte des juifs contre les Nazis* = Marc Jarblum, *La lutte des juifs contre les Nazis*, Réalité, Paris 1945.
- Jelinek, 'Slovaks, Germans, the "Satellites" and Jews' = Yeshayahu Jelinek, 'Slovaks, Germans, the "Satellites" and Jews', *Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture*, 9 (1990), pp. 257-268.

- _____, 'The Catholic Church and the Jews' = Yeshayahu Jelinek, 'The Catholic Church and the Jews in the Period from Spring 1942 to Spring 1944 in Slovakia', in: Yehoshua Robert Büchler (ed.), *The Tragedy of Slovak Jews*, Banska Bystrica 1992, pp. 125-142.
- Jockusch, 'Chroniclers of Catastrophe' = Laura Jockusch, 'Chroniclers of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution Before and After the Holocaust', in: David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Yad Vashem, Jerusalem 2008, pp. 135-166.
- _____, *Collect and Record!* = Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe* (Oxford Series on History and Archives), Oxford University Press, Oxford 2012.
- Kersten, *The Kersten Memoirs* = Felix Kersten, *The Kersten Memoirs, 1940-1945*, Hutchinson, London 1956.
- Krausnick et al., *Anatomy of the SS State* = Helmut Krausnick et al., (trans. by Richard Barry, Marian Jackson and Dorothy Long), Collins, London 1968.
- Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented* = Bernard Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1975.
- Longerich, *Politik der Vernichtung* = Peter Longerich, *Politik der Vernichtung*, Piper, München – Zürich 1998.
- Mayer, *Why Did The Heavens Not Darken?* = Arno Mayer, *Why Did The Heavens Not Darken?*, Pantheon, New York 1988.
- Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe* = Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Indiana University Press, Bloomington, 1987.
- Michlic, *Jewish Children in Nazi-occupied Poland* = Joana Michlic, *Jewish Children in Nazi-occupied Poland: Survival and Polish-Jewish Relations During the Holocaust as Reflected in Early Postwar Recollections*, *Search and Research* 14, Yad Vashem, Jerusalem 2008.
- Michman and Aptroot (eds.), *Storm in the Community* = Jozeph Michman and Marion Aptroot (eds.), *Storm in the Community: Yiddish Polemical Pamphlets of Amsterdam Jewry, 1797-1798*, Hebrew Union College Press, Cincinnati, OH 2002.
- Neumann, *Behemoth* = Franz Leopold Neumann, *Behemoth: The Structure and*

- Practice of National Socialism*, Oxford University Press, New York 1942.
- Nietzsche, *Jenseits von Gut and Böse* = Friedrich Nietzsche, *Jenseits von Gut and Böse*, C. G. Neumann, Leipzig 1886.
- Ofer, 'Israel' = Dalia Ofer, 'Israel', in: David Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD 1996, pp. 839-923.
- Poliakov, *Das Dritte Reich und Seine Denker* = Leon Poliakov, *Das Dritte Reich und Seine Denker*, Grunewald, Berlin 1959.
- _____, *Bréviaire de la haine* = Leon Poliakov, *Bréviaire de la haine*, Calmann-Lévy, Paris 1951.
- Rauschnig, *Die Revolution des Nihilismus* = Hermann Rauschnig, *Die Revolution des Nihilismus*, Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich, Europa Verlag, Zürich/New York 1938.
- Rosenberg, *Der Mythos des 20 Jahrhunderts* = Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Hoheneichen-Verlag, München 1930.
- Reitlinger, *The Final Solution* = Gerald Reitlinger, *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*, Beechurst Press, New York 1953.
- Schein, 'Everyone Can Hold a Pen' = Ada Schein, "'Everyone Can Hold a Pen": The Documentation Project in the DP Camps in Germany', in: David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Yad Vashem, Jerusalem 2008, pp. 103-134.
- Schulz, *Der Beginn des Untergangs* = Miriam Schulz, *Der Beginn des Untergangs: Die Zerstörung der jüdischen Gemeinden in Polen und das Vermächtnis des Wilnaer Komitees*, Metropol, Berlin 2016.
- Schwartz, 'The Social Context of Commemoration' = Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, 61, 2 (1982), pp. 374-402.
- Stampfer, 'What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648?' = Shaul Stampfer, 'What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648?', *Jewish History*, 17, 2 (2003), pp. 207-227.
- Stauber, 'Philip Friedman and the Beginning of Holocaust Studies' = Roni Stauber, 'Philip Friedman and the Beginning of Holocaust Studies', in: David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Yad Vashem, Jerusalem 2008, pp. 83-102.
- Weill, *Contribution a l'histoire des camps* = Joseph Weill, *Contribution a l'histoire*

- des camps d'internement dans l'Anti-France*, Edition du Centre, Paris 1946.
- Weissman, 'Bais Yaacov: A Historical Model for Jewish Feminists' = Deborah Weissman, 'Bais Yaacov: A Historical Model for Jewish Feminists', in: Elizabeth Koltun (ed.), *The Jewish Woman: New Perspectives*, Schocken Books, New York 1976, pp. 139-148.
- Zerubavel, *Recovered Roots* = Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of the Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1994.

הרצאות שלא פורסמו

- גרינברג, 'שינויים בתפיסתו של משה פראגר' = ג' גרינברג, 'שינויים בתפיסתו של משה פראגר לגבי קידוש ה': מסירות נפש', הקונגרס היהודי העולמי ה-13 למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2001.
- שאול, 'משימיקה ראש הפרטיזנים לרב שמעון ראש הישיבה' = מיכל שאול, 'משימיקה ראש הפרטיזנים לרב שמעון ראש הישיבה: זכרון השואה ביצירותיהם של סופרים חרדים ניצולים', כינוס בין-לאומי בנושא 'היהדות החרדית והשואה', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 4.1.2006.
- שפירא, 'מה בין ביוגרפיה' = אניטה שפירא, 'מה בין ביוגרפיה של איש רוח לבין ביוגרפיה של פוליטיקאי', הקונגרס היהודי העולמי ה-15 למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 6.8.2009.
- Unger, 'The David Flinker Collection' = Michal Unger, 'The David Flinker Collection in the Kiddush Hashem Archives, Bene Beraq, של כינוס בין-לאומי בנושא 'העתיד של עדויות השואה', מכללת גליל מערבי, 28.1.2010.